

БІБЛІОТЕКА
ШЕВЧЕНКІВСЬКОГО
КОМІТЕТУ

МИХАЙЛИНА
КОЦЮБИНСЬКА

ЛИСТИ І ЛЮДИ
*Роздуми про
епістолярну творчість*

БІБЛІОТЕКА
ШЕВЧЕНКІВСЬКОГО
КОМІТЕТУ

МИХАЙЛИНА
КОЦЮБИНСЬКА
ЛІСТИ І ЛЮДИ

*Роздуми про
епістолярну творчість*

КИЇВ
ДУХ І ЛІТЕРА
2009

МИХАЙЛИНА
КОЦЮБИНСЬКА

ЛИСТИ І ЛЮДИ

*Роздуми про
епістолярну творчість*

КИЇВ
ДУХ І ЛІТЕРА
2009

УДК 821.161.2.09

К754

ББК 83.34УКР

К75

Михайлина
Коцюбинська
ЛИСТИ І ЛЮДИ

*Роздуми про
епістолярну творчість*

ВИДАВНИЧА РАДА
«Бібліотеки
Шевченківського
комітету»

М. Г. Жулинський
(голова Видавничої Ради)

М. В. Матіос

О. К. Федорук

І. Д. Гамкало

Б. С. Ступка

П. І. Гончар

В. Г. Шевченко

Л. І. Андрієвський

С. А. Гальченко

У книзі розглянуто лист як специфічний вид словесної творчості, його стилістику і поліфункціональність – від здійснення комунікативних завдань до самоцінних виявів людського духу, висвітлено долю і значення української мистецької епістолярної спадщини. Представлено також низку статей про епістолярій українських письменників та громадських діячів (Т.Шевченка, М.Коцюбинського, В.Стуса, В.Чорновола та ін.), про різні епізоди їхніх епістолярних взаємин. Вони органічно вписуються в інтерес до художньої документалістики, що дедалі зростає...

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення
України за програмою «Українська
книга»*

Серія започаткована 2002 року

ISBN 966-01-0320-4 (серія)

ISBN 978-966-378-129-7

© Коцюбинська М. Х., 2009

© Вид-во «ДУХ І ЛІТЕРА», 2009

Від автора

В основі цієї книги — доповнений варіант моєї монографії «Зафіксоване і нетлінне: Роздуми про епістолярну творчість», яка побачила світ 2001 року. Доповнення стосуються насамперед новітніх публікацій українських епістолярних скарбів. До другої частини включено низку моїх статей про різні епізоди епістолярних взаємин українських письменників та історичних діячів. Останнім часом у творчій і видавничій практиці спостерігається справжнє відродження інтересу до художньої документалістики, зокрема й до епістолярної спадщини. Сподіваюся, мої «Листи і люди» органічно впишуться в цей інтерес, адже естетичне та екзистенційне значення епістолярної творчості незаперечне.

ЗМІСТ

Від автора	5
------------------	---

I

ЗАФІКСОВАНЕ І НЕТЛІННЕ: Роздуми про епістолярну творчість

Лист як документ. Лист як творчість	11
--	-----------

Від регламентації до свободи	12
------------------------------------	----

Український епістолярій — доля і значення	18
---	----

Аура автентичності. Лист як автопортрет	28
---	----

Маски й обличчя. Текст і контекст	37
---	----

«Інтимний дискурс»	48
--------------------------	----

Епістолярне alter ego митця	57
-----------------------------------	----

Етюд на тему листів Катерини Білокур	69
--	----

Присутність адресата	83
----------------------------	----

Епістолярна нанорама доби

(на матеріалі листів українських

<i>шістдесятників і постшістдесятників)</i>	99
---	-----------

Інформативність. Хроніка	103
--------------------------------	-----

«Правди» і Правда	109
-------------------------	-----

Будувати себе. «Прямостояння»	130
-------------------------------------	-----

Примат духу	145
-------------------	-----

«Парнас»	155
----------------	-----

Лист як художній феномен	183
Художній потенціал листа	185
Стилістична єдність	193
Збурення художньої енергії в епістолярних текстах	200
«Моя література – в моїх листах»	217
До Антології епістолярних шедеврів	226
<i>Додаток I</i>	237
<i>Додаток II</i>	338
Список використаної літератури	353

II З ЕПІСТОЛЯРНОЇ КЛАСИКИ

Шевченкові листи	363
Голос доби: цикл передач на Українському радіо за «Листами до Михайла Коцюбинського»	381
«Мати свою Беатріче...» Листи Михайла Коцюбинського до Олександри Аплаксіної	431
Епістолярні сюжети з архіву О. Олеся	462
Епістолярна епопея Надії Суровцової	479
Епістолярна мозаїка доби: листи з архіву Аркадія Любченка	484
Листи Чорновола і Чорновіл у листах	500
Парнас, який завжди з тобою... Листи Івана Світличного	544
Примітки	564
Біографія	566
Іменний покажчик	569

ЗАФІКСОВАНЕ І НЕТЛІННЕ

Роздуми про епістолярну творчість

*«Ваші листи, як пісні, вигравані впівголос.
Між два листочки паперу замикаєте світ —
світ Вашої душі, і посилаєте мені,
а люди кажуть «Ein Brief»,
най буде «ein Brief»*

Ольга Кобилянська — Василеві Стефанику

*«Я знаю, що таке час, і знаю, що таке вірш.
Знаю також, що таке лист»*

Марина Цветаєва — Райнеру Марія Рільке

ЛИСТ ЯК ДОКУМЕНТ. ЛИСТ ЯК ТВОРЧІСТЬ

Листи, епістолярна спадщина, епістолярна творчість... Інтелектуальний продукт особливого роду. Текст як багатофункціональна система, дотична до різних сфер суспільної та індивідуальної свідомості, стилістично неоднорідна, змістово багатогранна, максимально — просто впритул — наближена до найінтимніших пластів духовного буття людини. Своєрідний синтез *ratio* й *emotio*. Явище межове — на зіткненні різних аспектів і «жанрів» людської поведінки, різних рівнів самоусвідомлення людини. Від здійснення суто житейських «приземлених» комунікативних функцій — до самоцінних виявів духу. Пронизливо одверта сповідь; скрупульозний щоденник; філософсько-естетичний трактат; спонтанні мистецькі одкровення; неоціненні спостереження щодо психології творчості; начерк майбутнього художнього твору; неприхована «гаряча» характеристика звичаїв і персонажів певного середовища; хроніка доби, сповнена теплих цюхвилинних деталей, що, не зафіксовані сьогодні, вже завтра підуть у пепам'ять; автопортрети і портрети людей — від ситуативних мініатюр до монументальних полотен; «гра» розуму і сплески чуття, не призначені для широкої публіки, так би мовити, в одному примірнику — і тим цінніші... І все це — листи. «На них запеклася кров подій, — писав Герцен, — це саме минуле, яким воно було, зафіксоване і нетлінне» (75; т. 8, 290). Сповнені неповторного аромату (епохи,

середовища, людської індивідуальності), багатозначні, непередбачувані, як кожне поліфункціональне межове явище, що живиться від різних джерел і виборює своє — особне — місце в царині людського духу.

Від регламентації до свободи

Епістолярний рід у літературі має свою тривалу історію і своїх корифеїв — від Ціцерона до мадам де Севіньї і Честерфілда. В науці про епістолографію розрізняють кілька теорій: *листа-мовлення, листа-напівдіалогу, листа-розмови, листа-сповіді*. Перша народилася у Стародавній Греції. Наука листування тоді, власне, входила до обсягу риторики. Існувала чітка регламентація епістолярних жанрів, стилістичних вимог до них, рекомендувалися спеціальні вправи у написанні листів.

Друга (теорія листа-напівдіалогу) сягає також Стародавньої Греції, вона впливала з критики першої і спиралася на теорію діалогу. Напівдіалогом називає лист бібліограф і видавець листів Олександра Великого й Арістотеля (2-га пол. II ст. п. Х.). Ця друга плавно переростає в теорію листа-розмови. У середньовіччі, зокрема в німців, ці дві теорії стоять поруч. Особливого розвитку теорія кореспонденція-розмова досягла у Франції (лист як «добра розмова»). Вважалося, що цьому мистецтву можна і слід вчитися, опановуючи техніку листування.

Лист-зізнання, лист-сповідь — цей погляд знаходить розвиток в естетиці гуманістів XVIII ст., у сентименталістів, пізніше — з певними модифікаціями — в романтиків. Характерна відома формула Руссо: в листі йдеться не про те, щоб щось повідомити, а про те, щоб висповідатися.

Класична теорія листа розрізняє такі його риси як специфічного роду літератури: утилітарна вар-

тість, писемна форма, неприсутність (і водночас — хай метафізична — «присутність», та про це згодом — *М. К.*) адресата, тон безпосередності; адресат як «співавтор», лист як «суб'єктивна дійсність автора». Якщо перші формальні риси листа сприймаються просто як даність (так воно є...), то дві останні потребують особливої уваги. Адже саме в цьому — неповторний аромат листа, його специфіка, його «душа».

З найбільш ранніх листів античності, що дійшли до нас, найвідоміші листи Ісократів, Платона й Арістотеля. Дуже плідними в цьому плані були візантійські автори, які залишили кілька десятків тисяч листів. З часом обсяг листування зростав, писання листів стало своєрідною «моду». Відомо, наприклад, що Еразм Роттердамський писав до сорока листів на день.

На початкових етапах розвитку епістолографії існувала сувора жанрово-стильова регламентація. Розрізняли типи листів — дружній, іронічний, рекомендаційний, хвальний тощо. Культивувалася розгалужена система класифікації, задана амплітуда змістово-жанрових трафаретів: лист дорадчий, питальний, пояснювальний, звинувачувальний, захисний, вітальний, подячний, любовний, покаєний тощо. Всього епістолологія стародавніх часів виділяла 41 вид листа.

Схема античного грецького листа була простою — вступна частина (прескрипт), головна і заключна (клаузула) частини. Середньовічний лист складався з п'яти частин: привітання, преамбула, виклад справи, прохання і заключна частина. Існували певні посібники з написання листів, зокрема в Росії відоме перекладне з французької «Наставление, как сочинять и писать всякие письма разным особам» (*М.*, 1765), що витримало кілька видань.

Кілька курсів епістолярного мистецтва увійшло в риторики Києво-Могилянської академії (зокрема рукописний трактат Митрофана Довгалевського «Про листи» (1686/87 р.) з розділами: «Про природу і прикрашення листів», «Про роди листів», «Про лист інакомовний і про його види»; курси «Двоголовий Киферон» (1695), що навчав студентів складати листи в фамільярному стилі, знайомив з тайнописом; «Кедр Аполлона» (1702 – 1703), повністю присвячений епістолології (докладніше див. С. Білоконь, «Эпистолология», 74).

Так формувався певний епістолярний штамп, коли, як зазначає дослідник, «з трьох ланок епістолярної ситуації (автор – повідомлення – результат) значення першої і останньої зводиться до мінімуму» (71; 16).

Розроблялася певна рецептура епістолярної форми висловлювання, наперед визначалося, що можна, а чого не можна допускати в листуванні, існувала ціла система регламентацій. Наведу розлогі міркування з цього приводу відомого пізньоантичного ритора Деметрія з його трактату «Про стиль»:

«Лист – це стислий вияв дружньої приязні і оповідь про прості речі простими словами... У листі однаково важливі і стиль його, і довжина. Листи надто довгі і до того ж обтяжені пишнотами, настільки позбавляються природності, що з листів перетворюються на трактати, хіба що починаються вони, як і листи, з привітання... Лист має відзначатися і свободою побудови. Нелегко вибудовувати в листі ряд періодів, мовби ви пишете не лист, а складаєте промову для судового процесу. [...] Слід добре знати, що листові властиві не тільки свій стиль, а й своя тематика. [...] Якщо хтось виклав свої софізми як розмисли про природу, то, хоча він усе

це й напише, але напише він аж ніяк не лист. [...] Однак красу листа можуть створити інші люб'язності, особливо якщо в них багато прислів'їв. І хай це буде єдиним мудруванням в листі — адже прислів'я загальноприступні й загальноновживані... Загалом же стиль листа зміщує два стилі: вишуканий і простий» (82; 273 – 274).

До речі, античні теоретики і практики епістолярної літератури були переконані, що писання листів допомагає відшліфувати стиль, виробити культуру вислову, а відтак культуру спілкування. Пліній Молодший підкреслював, що вправність у писанні листів робить стиль викладу думок більш чистим і стислим (*purus et pressus*).

Ще одна дилема класичної епістолографії: власне лист, лист як такий, адресований конкретній особі, не розрахований на сторонні очі, — і листи літературні, філософські, дидактичні, спеціально призначені для публікації, звернені до широкої аудиторії, зокрема до нащадків. Так, самотутні листи Цицерона — то власне листи, в той час як листи Плінія свідомо розраховані на публікацію, на аудиторію. Цицерон звертається лише до адресата, Пліній має на увазі присутність «третього» — читача. Досі існують різні думки щодо класичного твору епістолярного жанру — славнозвісних листів Сенеки до свого молодшого друга філософа і поета Луцилія. Деякі з дослідників вважає їх просто листами, інші кваліфікують як літературні твори епістолярної форми, але факт, що Сенека, не обмежуючись зверненням до друга, спеціально готував свої листи для нащадків.

Тут, гадаю, не може бути однозначного або — або (особливо якщо відірватися від класичної епістолографії і поглянути на епістолярну спадщину новітніх часів). Подекуди лист, звернений до кон-

кретного адресата, опублікований, з часом набуває іншого звучання, багатозначності, закличності, навіть незалежно від волі автора. Просто автор не замислювався чітко над цією своєю «волею». Лист — спонтанний вияв думки й чуття, він набуває самостійного життя, стає згодом самоцінним документом епохи, людської духовної діяльності. А можливо, в ньому підсвідомо жевріє «надзавдання» автора — бути почутим не тільки адресатом. Це залежить від умов, від ситуацій, від характеру таланту, від його суспільного чи дидактичного «заряду».

У прозі сентименталізму в Європі виникла низка творів на грані власне епістолярної прози й белетристики. Це, зокрема, «Листи Йорика до Елізи» Л. Стерна, в основі яких — листи автора до його нареченої. До таких межових творів належать також «Листи російського мандрівника» М. Карамзіна (в основі — реальне листування з М. Плещеевим). Епістолярна проза сентименталістів мала вплив на романтиків, але в романтичному епістолярії зростає міра природності, свобода вираження свого «я».

З розвитком листа дедалі активніше руйнується регламентація його жанрів, відходять у непам'ять приписи й трафарети написання. Правилom, власне, стає лист без правил. Своєрідний, ні на що не подібний, навіть свавільний. Дуже репрезентативна для такого погляду на лист абсурдальність як естетична норма листів Альфреда де Мюссе до Жорж Санд.

Лист все далі *відходить від канонів*. Посилюється його творче, художнє начало. Недарма А. Єлистратова свою відому розвідку про епістолярну спадщину романтиків назвала «Епістолярна проза романтиків», хоч має на увазі не так художні твори у формі листів, як саме листування письменників XIX ст., вірніше не розрізняючи принципово ці

явища. «Листи Байрона, — пише вона, — випереджають своїми переходами від трагічного до смішного, від низького — до високого і навпаки, стиль, що утвердиться в його поезії починаючи з «Беппо» і «Дон Жуана»» (46; 310). Опублікований Муром 1830 р., через шість років після смерті Байрона, звід його листів і щоденників залишив глибокий слід у європейській літературі. Як надзвичайно цікава літературна пам'ятка увійшла до німецької літератури видана 1835 р., через три роки після смерті Гете, книга Беттіни фон Арнім «Листування Гете з дитиною» (60-річного Гете і 20-річної Беттіни). «Листи до чужоземки» Бальзака (листування з Е. Ганською), «Листи до Дельфіни» З. Красінського, «Листування П. Чайковського і Н. фон-Мекк» — класичні національні літературні пам'ятки.

В епістолярній прозі романтиків описовий елемент відходить на другий план. Головне — неспокій, постійне шукання свого «я», перебої настрою та інтонації, багатшаровість смислу, розрив поступовості — повернення до одного і того ж предмета у світлі нового емоційного досвіду, суб'єктивна розкутість. І, як уже зазначалося, розвиток художнього, мистецького начала. Недарма Фрідріх Шлегель визначив листи романтиків як «філософську рапсодію», а Новаліс писав Шлегелю, що «епістолярний ритм» відповідає ліричному началу в поезії, так само як «діалогічний ритм» — драматичному» (85; 312).

Існують історичні періоди, коли листи набувають особливого значення. Зазвичай це періоди гострого самоусвідомлення і самовизначення особистості, а відтак і суспільства. В російській культурі таке листування в дусі сентименталізму кінця XVIII — поч. XIX ст., на зміну якому приходять жанр дружнього листа арзамасців, а потім і пушкінського кола. Російський романтизм 1830-х років

з нареченою молодого Герцена, що його сам автор визначив як двоголосу поему. В 1840-х роках набуває поширення жанр філософсько-сповідального листа. Для другої половини ХІХ ст. лист як жанр, як літературний факт значно менш характерний. Його відроджують індивідуалістичні шукання символістів (листи Блока до нареченої, його листування з Андрієм Белим тощо).

Розкутість і самодостатність епістолярної літератури кінця ХІХ – ХХ ст. йде, власне, від романтизму. Острах перед афектованою сентиментальністю й «літературщиною». Інтонаційна незаданість. Саморозкриття аж до потоку свідомості. Багатство літературних і філософських ремінісценцій. Настроєва поліфонічність і художня насиченість.

Український епістолярій – доля і значення

В історії української культури епістолярний вид висловлювання мав особливе значення з огляду на характер її розвитку, на колоніальне й напівколоніальне минуле України, на мовні й інші заборони, брак умов для вільного обміну думками. В листах українських діячів порушувався надзвичайно широкий спектр суспільно-політичних проблем (подекуди відтісняючи на задній план моменти особисті), адже бракувало трибуни для висловлення і вільного обговорення їх.

Іван Франко у відомому листі до А. Кримського (лютий 1894) писав:

«Листи навіть невеличких писателів можуть мати значення для історії літератури і суспільності, а щодо українських писателів, як знаєте, тисячі обставин причиняються, щоб життя і розвій їх прислонити тайною. Відси йдуть усякі теорії про сякі чи такі на них впливи, теорії, котрих, звичай-

но, не треба б, якби ми знали дійсно, на чім формувався, з ким зносився і як розвивався даний письменник. От тим-то я думаю, що кожне зернятко фактичної інформації в таких справах посуває вивчення нашої літератури наперед...» (62; т. 49, с. 462).

Справді, в умовах «нашої — не своєї землі» листи українських діячів, які збереглися (а, на щастя, збереглося чимало, більше, ніж можна було б сподіватися) неоціненні. Як свідчення епохи і як живий, нічим не спотворений голос автора. В них знаходимо поміж іншим те, що не могло бути висловлене, не могло бути зафіксоване інакше, крім як у листі. Дуже багато втрачено, адже від кожного періоду української історії, культури, літератури лишилися, власне, тільки фрагменти.

Промовисте свідчення зі спогадів Ф. Лазаревського про те, як реагував Шевченко на повідомлення про загрозу обшуку в його помешканні у зв'язку з доносом на нього (1850 рік).

«Я кинувся до знайомих, забрав Тараса й помчав із ним на Слобідку. Він був зовсім спокійний і навіть посміювався з себе. Приїхали. Вивалив він мені цілу купу паперів [...].

— Ну що ж тут палить? — звернувся він до мене.

Я, хоча й знав зміст мало не всіх листів до нього, проте почав їх переглядати.

Всі вони, на мою думку, були найневиннішого змісту.

— І я тебе питаю, — відповів я запитанням на його запитання «що палить?»

— Пали усі письма княжни Рєпніної.

І всі дорогоцінні для Тараса послання Варвари Миколаївни, звичайно, найневинніші, кинуті в камін. [...]

Уважно прочитав я листи брата Василя, свої листи, листи Левицького та ін., але абсолютно

нічого, на мою думку, в них не було недозволеного, а тим більше злочинного, але Тарас командував: «Пали!»» (113; 182).

Скільки разів діячі української культури ставали перед потребою чинити таке самоспалення. А скільки аутодафе чинилось над ними!.. Не кажу вже про те, що велику кількість епістолярних пам'яток не було введено в науковий обіг протягом десятиліть, і вони лишилися «німими» для загалу. Це залежало в одних випадках від прізвища автора, в інших — від прізвища адресата, ще в інших — від прізвищ, згадуваних у листах. Навіть у начебто «повних» виданнях наших класиків у радянській Україні в текстах опублікованих листів аж ряботіло від спасенних трьох крапок у квадратних дужках (промовистий знак купюри!), що, без сумніву, вихолощувало зміст листа і уможливлювало ті або ті кон'юнктурні спекуляції.

На заваді листуванню ставали історичні катаклізми, репресивні кампанії, цензурні перепони. Недаремно Оксана Соловей публікацію в журналі «Сучасність» свого листування з Борисом Теном назвала «Через перепони» (112).

Зникали, нищилися, втрачалися безцінні літературні твори, а у ХХ столітті — і їхні автори. У передньому слові до публікації української епістолярної спадщини з американських архівів Ю. Шевельов наголошував на тому, що на тлі «трагічного пейзажу нашої культури ХХ ст.» значення таких епістолярних документів, як, наприклад, оприлюднені в цьому виданні листи Д. Донцова, Є. Маланюка, О. Теліги до Наталії Лівницької-Холодної, важко переоцінити: «Хоча вони проливають світло на фрагменти життя їхніх авторів, разом вони становлять мозаїку, яка змальовує всі суспільні турботи й досягнення» (14; 217).

У реальній українській історичній дійсності з різних причин (система тоталітарного придушення вільного вияву особистості, цензура, репресії, вимушена фатальна відірваність діячів діаспори від «протрухлого українського материка» — вислів Стуса) бракувало вільної трибуни й сфери публічного спілкування, тому особа українського письменника майже завжди лишалася немовби закритою, притемненою. Ховалася за їхніми творами, публічними виступами, а то й за псевдонімами.

«І от наші письменники як певні індивідуальності, як живі люди з їхніми примхами, настроями, коханням і ревностями, десь мирно опочивають на дні родимих архівів або в думках своїх родичів і знайомих, — писав Ол. Дорошкевич у своїй розвідці про листи П. Куліша до Ол. Милорадовичівни. — Час надійшов рішуче знищити цю традицію, це непотрібне побоювання громадського світла. Ми мусимо подати наших письменників і культурних діячів не тільки в повних збірках творів, але й в інтимних документах: в пам'яті і свідомості нащадків вони повинні стати такими, якими вони були в житті» (84; 8).

Для осмислення історичного шляху нашої літератури, її специфіки і всього багатства проявів та потенційних можливостей відкриття й дослідження українського епістолярію справді має неабияке значення — як свідчення особисте, «зсередини», найменш підвладне кон'юктурі й диктатові ситуацій, вільне від цензури не тільки зовнішньої, а й внутрішньої. Щодо цензури зовнішньої — все ясно, але в нас завжди діяла й система таких характерних для атмосфери несвободи гласних і негласних табу, зумовлених подекуди мовби найщирішими й найпатріотичнішими мотивами. Але за табу завжди щось приховується, причому те «щось» при не-

упередженому погляді може виявитися дуже суттєвим, хай і незвичним, не усередненим.

Тут важливо збутися упередженості й крайнощів. Адже ми то виявляємо надмірну «цнотливість», остерігаючись, приміром, фактів з інтимного життя (хоч давно вже час оцінювати нашу спадщину і сучасний літературний плин, виходячи з критеріїв, які Ю. Шерех-Шевельов сформулював у заголовку відомої своєї збірки «Не для дітей...»). То, навпаки, буквально «вдираємося» в інтимні сфери зі своїм поверховим коментарем на догоду апріорно заданій тезі, порушуючи делікатну тканину інтимних стосунків, силове поле особистості, звичаєві й психологічні стереотипи певного часу і певного середовища.

З одного боку, побожне ставлення, міфологізація наших класиків і не-класиків, бажання «не знати» про їхні людські слабінки, вагання, помилки. Глобальна ангажованість — як провідна концепція: якщо поети — вчителі, провідники, батьки, «вожді» — як же можна брати їх у звичних звичаєвих житейських вимірах?! На щось — з найкращих «виховних», «народницьких» міркувань — заплющувати очі, інше, навпаки, помножувати, підсилювати, ідеалізувати. Результат — дистильованість, неповнота, схильність до агіографічності.

З другого боку, сьогодні виразно даються взнаки інші — протилежні — тенденції. В атмосфері сьогоднішньої повної розкутості прагнення будь-що «підверстати» наших класиків до сучасних модерних стереотипів поведінки, застосування постулатів психоаналізу, феміністичних підходів і критеріїв тощо. Марно заперечувати правомірність і таких підходів у принципі, вся річ у тім, наскільки вони узгоджуються з історичною достовірністю, з правдою характеру й особистості, іншими словами, з

текстом і контекстом. Згадаймо хоча б недавні спроби новітнього прочитання С. Павличко листів Коцюбинського до Аплаксіної і листування Лесі Українки й Ольги Кобилянської (свідомо не звертаю тут уваги на бульварну вульгаризацію з антиукраїнським присмаком цих підходів — в серйозній розмові немає місця для таких патологічних клінічних проявів). Річ не в тім, що талановита дослідниця «посміла» вторгнутися в заборонені табуйовані інтимні сфери на матеріалі вищезгаданих листів, а в тому, що той «текст і контекст» багато в чому зігноровано. Щодо листів Коцюбинського поговоримо трохи пізніше, а трактування «епістолярного дуету» Кобилянської і Лесі Українки дуже тонко, делікатно й переконливо, на основі великого фактичного матеріалу, з урахуванням психологічних, звичаєвих, побутових реалій доби розглянуто у статті Л. Мірошниченко «Чим яскравіше світло, тим глибша тінь», до якої й відсилаю читача (101).

Вдумливо й переконливо, на великому порівняльному матеріалі, в широкому історичному, філософському і психологічному контексті ці проблеми розглянуто у монографії Тамари Гундорової ««Femina melancholica»: стать і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської» (К., 2002).

Стилістично новітнє листування українською мовою народжувалося з імітації «селянського — чи краще «мужицького» стилізованого монологу-оповіді чи діалогу — в його літературно перебільшеному вияві» (119; 21). Ця оповідна традиція, що об'єднує як твори Квітки, Гребінки, Гулака-Артемівського, так і спроби епістолярного жанру Квітки-Основ'яненка або Кухаренка, характеризується такими рисами, як діалогізація, надмір вульгаризмів і димінутивів, тупцювання на тому самому слові, синтаксис сурядності й перелічення,

надмір вигуків, прислів'їв, самоперебивань тощо. Твориться образ-маска простацького провінціала-бесідника.

Для вироблення нової української епістолярної мови (як, зрештою, і загалом мови художньої літератури) вирішальне значення мали листи Шевченка й Куліша. Шевченко, як і Куліш, у своєму листуванні двомовний. В українських листах поступово відривається від бурлескної традиції, розширює межі стилістики, маємо безпосереднє спонтанне стилістичне виявлення справжнього авторського «я». Шевченко переборює «простацький» стиль і відходить від нього, тільки зберігаючи поодинокі елементи його – у новій функції дружнього жарту. Та й у листах до людей старшого покоління, як от до Максимовича, Кухаренка, концентрація цих елементів порівняно густіша.

Що ж до Куліша, то для його листів подібна простацька стилізація не мала і не могла мати вирішального значення. Адже загальновідоме його негативне ставлення до «котляревщини». У листах молодого Куліша знаходимо лише поодинокі вкраплення такого стилю, після 1858 р. ці незначні елементи зникають зовсім з його кореспонденції. Причому переборення «котляревщини» йшло паралельно як у листах, так і в прозі.

За тематикою листи Куліша й Шевченка мають багато спільного (опис настроїв, деталі щоденного життя, творчі плани, відгуки на прочитані книжки, літературні, мистецькі, житейські новини, спогади), та Кулішеві листи ширші, різноманітніші й тематично багатші. Тут творчі плани, формулювання загальної концепції української історії, літератури й культури, виховання української людини. Для них характерна проблемність, вихід в абстрактну мову, прагнення «виробити форми змужичалої нашої речі,

на послугу мислі всечоловічій» (119; 21), поєднання аналітичності й пристрасності, «щирості і напруги патосу» з виразним учительним елементом: «поміж його сучасниками на Україні листи Куліша — доходить висновку Ю. Шевельов, — унікальні своїм темпераментом, своєю філософією і своїм стилем» (119; 25).

Темперамент і думка Кулішеві вимагали нового високого стилю. Широко вживає він церковно-слов'янізми і через слов'янізми освоює слова російської мови. При цьому мова зберігає цілковито український характер: синтаксис, знання семантичних відтінків слова, чуття мови.

Доводилося чути думку про бідність українського епістолярію в нашій культурній спадщині. Це аж ніяк не відповідає дійсності, особливо з огляду на незаперечні здобутки останнього десятиріччя у виданні української епістолярної класики. Можна говорити про недостатню дослідженість цього відгалуження нашого національного культурного доробку, про брак чи неповноту публікацій з огляду на історичні умови, політичну кон'юнктуру, цензурні й ситуативні обмеження тощо. Але вже те, що ми знаємо, що увійшло в культурний обіг і активно входить буквально на наших очах останнім часом паралельно з відкриттям і оприлюдненням колосального масиву забороненого, напівзабутого, а то й зовсім невідомого, — змушує нас з усією певністю констатувати багатство, змістовність і оригінальність цього доробку.

Листи українських класиків зламу століття — Франка, Лесі Українки, Кобилянської, Коцюбинського, Стефаника та їхніх численних кореспондентів — навколо цих концентрів утворилися дуже репрезентативні й змістовні епістолярні масиви, без яких годі збагнути український історико-літе-

ратурний процес, інтелектуальні й мистецькі обрії української культури.

Хай кількісно небагата (те, що лишилося нерозвіяне «вітром з України», не розтовчене репресіями), але надзвичайно промовиста епістолярна спадщина 20–30-х років — як голос доби. Досить послатися хоча б на таку перлину епістолярної літератури, як збілочку «Голубі диліжанси», — «чудесне листування ваплітян, зібране у романтичну примарну і вибоїсту путь Юрієм Луцьким» (119; 45); на колимські листи М. Драй-Хмари до дружини й дочки; на нещодавно опубліковані листи підлітка О. Ольжича до батька в Прагу або Ол. Довженка до Олени Чернової тощо. Достеменно відомо, що українські архіви таять у собі цілі поклади епістолярних багатств, які поступово оприлюднюються ентузіастами цієї справи, незважаючи на економічну скруту. Так, зокрема, 2001 року вийшли друком листи з табору Івана Світличного «Голос з Парнасу», напрочуд цікаві листи Надії Суровцової з Колими до Кіри Данилової та інших адресатів. Періодично з'являються змістовні епістолярні добірки відомих українських науковців і громадських діячів.

Побачили світ й фундаментальні видання: чотири томник «Листи до Михайла Коцюбинського» (К., Ніжин, 2002–2004) і листи М. Коцюбинського до дружини («Я так поріднився з тобою...» К., 2007), «Листи» Миколи Лисенка (К., 2004). Три солідні томи «Листування Михайла Грушевського», підготовані Українським Історичним товариством, НАН України та Центральним державним історичним архівом за редакцією Любомира Винаря і за участю провідних фахівців у цій галузі. Видання супроводиться змістовними статтями, зокрема «Голос історії» та «Епістолярні джерела грушевськознавства» Г. Бурлаки, і обіймає широкий спектр

листування Грушевського з провідними українськими діячами і науковцями його доби (І. Франко, О. Кобилянська, І. Нечуй-Левицький, О. Кониський, Ф. Вовк, І. Липа та ін.).

Справді еталонним у своєму роді є I том «Листів» П. Куліша (проспектом заплановано десять(!) томів його епістолярної спадщини), що побачив світ 2006 р. у видавництві «Критика». Том обіймає період 1841–1850 рр. і містить листи до Т. Шевченка, М. Максимовича, І. Срезневського, В. Ганки, О. Бодянського, Л. Дубельта, Олександри Куліш та ін. Тексти супроводить вичерпний фаховий коментар, що дає змогу повною мірою відчутти історичний і психологічний контекст кожного листа (тексти листів займають 320 с., коментар – 260 с.), а також розгалужений апарат покажчиків. До «еталонних» наукових публікацій епістолярної спадщини можна віднести також виданий «Критикою» том листів Михайла Коцюбинського до Олександри Аплаксіної (К., 2008) з багатющим коментарем, який за кількістю сторінок майже дорівнює текстові листів.

Колективний епістолярний «портрет в інтер'єрі» української діаспори – також суттєво важливий для осмислення етапів і стереотипів її буття й утвердження, місця українства у світі і постійного «обміну речовин» між «материком» і діаспорою. Тут і унікальні за душевною тонкістю і фаховою мистецькою наповненістю листи Олександра Кошиця до Павла Маценка і Василя Беневського, і двотомник листів Івана Багряного (К., 2002), і видані Дм. Нитченком в Австралії листи до нього українських письменників (І. Багряного, В. Винниченка, О. Кобця, У. Самчука та ін.) та «200 листів Б. Антоненка-Давидовича», і уже згадувані листи українських діячів з американських архівів з дивовижно докладним і об'ємним англомовним коментарем.

Це й видані уже за часів незалежності окремими книжками й опубліковані в періодиці листи українських шістдесятників, письменників і правозахисників (В. Стуса, І. Світличного, В. Марченка, Є. Сверстюка, братів А. і В. Шевчуків, А. Горської, З. Красівського, І. Сокульського), і «Листи» В. Чорновола у двох книгах. Особливе місце належить шедевру епістолярної літератури – книзі листів Катерини Білокур «Я буду художником», неповторному автопортретові в листах геніальної художниці. Українські часописи майже в кожному номері розкривають нові невідомі сторінки української епістолярної спадщини – як віддаленої в часі, так і зовсім недавньої, і це суттєво допомагає заповнити прогалини нашого знання й самоусвідомлення.

У червні 2007 р. в Києві було презентовано надзвичайно цінне видання «Гмиря і Шостакович», в якому серед іншого подано листування цих світочів культури.

Якщо б в українському новітньому епістолярії були тільки такі феномени цього жанру, як листи Василя Стефаника, Лесі Українки, Катерини Білокур та Василя Стуса – то й тоді ми мали б повну підставу говорити про вагомий внесок української епістолярної творчості в духовну скарбницю людства. А ці феномени не є поодинокими вершинами, вони – в силовому полі інших гідних явищ цього жанру. На часі серйозна «інвентаризація» наших епістолярних багатств і осмислення значення їх – джерелознавчо-документальне, психологічне, мистецьке.

Аура автентичності. Лист як автопортрет

У листах, особливо в новітніх (кінця ХІХ – ХХ століття) епістолярних текстах, не регламентованих

класичними правилами, рельєфно постає особа автора. Елементи камуфляжу — літературного, жанрового, пов'язаного із задумом, з необхідністю езопової мови, зі свідомими містифікаціями, з певними історичними і житейськими ситуаціями тощо, — безперечно, також наявні (про це далі), але безпосередність усного мовлення — від Я до Ти — тут особливо наочна. Дається взнаки специфіка проміжного (між літературним твором і усним мовленням) роду висловлювання, проміжного жанру. Тут своєрідно трансформуються, висвічуються окремими вкрапленнями і щоденник, і вірш у прозі, і публіцистичні пасажі, і лірична сповідь, і дидактичні розмисли. І цим переліком жанрова картина листа аж ніяк не вичерпується.

Уже ця різноманітність жанрової характеристики зумовлює особливу поліфонічність листів, жвавість, розкутість і безпосередність охоплення різних сфер — подієвих, емоційних, інтелектуальних. Створюється ілюзія безпосереднього спілкування, доторку до живої людини, участі в реальних подіях (документальність, автентичність). Особа автора тут проступає подекуди виразніше й безпосередніше, ніж у його власній творчості, навіть якщо це твір ліричний.

Ол. Дорошкевич у розвідці «Урваний роман» про взаємини Куліша й Лесі Милорадовичівни, порівнюючи листи Куліша з його ліричною поезією, зокрема з «Досвітками», помітив, що в Кулішевих інтимних епістолях набагато виразніше окреслюється образ автора — живої людини, аніж у названій збірці ліричних поезій. Погоджується з думкою М. Зерова, що в «Досвітках» «жінок сливе не видно», є сухі схеми, штампи, позбавлені багатства індивідуальних нюансів. «Красномовні, закінчені й заокруглені періоди в Кулішевих листах

тут перетворюються здебільшого на утерті загальники, і тому [...] ця лірика не захоплює емоційних струн душі». [...] Куліш не піднісся над свої стилістичні засоби в «Досвітках» так, щоб примусити їх тонко обслуговувати всі свої переживання. Примітивізм і схематизм народно-пісенної поетики призвели до спрощення і «стандартизації настроїв і мотивів» (84; 42–43).

У листах дуже багато важить момент специфічного поєднання суб'єктивного й об'єктивного. З одного боку, суб'єктивний спонтанний прояв людського єства, людських чуттів і реакцій, з другого — саме минуле, яким воно було насправді, «зафіксоване і нетлінне», подієва панорама доби, що дає відчуття доторку до історичної реальності, відчуття *співучасті*. Навколо листів — аура автентичності. «Я завжди з якимось трепетом, — писав Герцен, — з якоюсь хворобливою насолодою, нервовою, сумною й, може, близькою до страху, дивився на листи... Як сухе листя, що перезимувало під снігом, листи нагадують і про інше літо, його полудень, його теплі ночі, про те, що воно минуло навіки-віків...» (42; т. 11, с. 514–515). Мовби машина часу переносить тебе до живих людей, у вир минулих подій і почуттів. Перед очима постає своєрідний автопортрет або портрет автора, що його ми малюємо самі на основі реального, не запрограмованого заздалегідь матеріалу, бачачи перед собою живе обличчя. Тут немає фальшу, лестощів, прикрашання — людина постає своїм єством, своєю «справжньою особистістю». Так визначає Ю. Луцький значення листів Шевченка — саме в тому, що вони являють нам «нередаговану», спонтанну «справжню особистість» (*true personality*) поета: «Шевченко-поет промовляє своїми віршами, Шевченко-людина — своїми листами» (98; 93).

Сучасники і біографи Гоголя підкреслювали не-оціненне значення його листів для розуміння його складної, «закритої» для стороннього ока особистості. С. Аксаков вважав, що Гоголь виражається у своїх листах цілковито. П. Куліш запевняв, що немає кращого біографа Гоголя, ніж він сам у своїх листах, що для розуміння його внутрішнього життя вони дають справді вичерпний матеріал (див. 49; 5). Такий самий вичерпний характер має розлоге листування Чайковського, передусім його листи до братів і до фон-Мекк.

Ступінь наповнення, «напоєння» авторським «я» в листах дуже високий, порівнянний хіба що зі щоденником. Та від щоденника їх відрізняє передусім незрима присутність адресата, в той час як у щоденнику — адресат невизначений, це, так би мовити, лист до самого себе. Маємо мимовільне зіткнення двох «я», мовби систему складних дзеркал, ледве вловимих взаємовідображень, вгадуваних здебільшого лише в підтексті.

Між змістом і реальним досвідом автора — безпосередній «гарячий» зв'язок. Відчуття дійсності, справжності подій і переживань при мимовільному обмежуванні, пануванні над власною фантазією: адже це виплід реального моменту з життя, реальної ситуації і стану душі. Тобто власне «я» «кількісно» обмежене реальною ситуацією, але «якісно» — вирішальне, домінантне, неповторне.

Те «зафіксоване і нетлінне» минуле одному авторові може слугувати субстратом для побудови певного макрокосмосу, для об'єктивного відображення й аналізу подій і фактів, створення панорами їх, обґрунтування своєї концепції дійсності. Інший зосередиться на своєму мікрокосмосі, в якому об'єктивна реальність відобразиться дуже специфічно, а то й химерно. Індивідуальність

автора може змінити пропорції фактів, запропонувати свою версію подій — залежну від моменту, настрою, психологічної ситуації, ракурсу сприймання, об'єктивної орієнтації. І найповніша, найправдивіша «жива» картина вимальовується саме із зіткнення таких суб'єктивних версій у листуванні. *Множинність точок зору* породжує опуклість, *стереоскопічність* зображення. В цьому ще одна цінність листів.

Значення самохарактеристики, вага живих цюхвилинних деталей і переживань у листах, «крихт з інтелектуального столу» (Ю. Шерех) автора, спонтанно розкиданих у листах, — дуже великі. Її еквівалент — правда.

Класичним прикладом такого портрету, що постає з листів, є образ Куліша, намальований Ю. Шерехом на основі його досліджень епістолярію письменника (119). Незважаючи на те, що Кулішева увага в листах концентрується передусім на питаннях ідеологічних, фактів біографічних він торкається тільки побіжно й побічно, листи постачають безліч дорогоцінних і прецікавих фактичних деталей (побутових, психологічних, стилістичних), з яких — органічно, невимушено — і вимальовується портрет. Активний трудівник — в розпалі планів, намірів, заходів і невтомної праці над здійсненням їх. Господарська діяльність, література, наука, комерція, історія, мова, журналістика... Жадоба пізнання людей, колосальний обсяг листування, подорожі, нові захоплення, віра в майбутнє своє і своєї нації, у свою місію — здвигнути націю. І водночас людина гірко самотня — і тому, що людей бракувало, і тому, що його вдача — мало симпатична в життєвському плані — утруднювала спільну працю, все покладала на власні плечі, не уникала конфліктів, а навпаки, генерувала їх. Звідси — поразки, втрата прихильників та послідовників,

самота. Гідним поетичним аналогом цього образу Шерех вважає сонет М. Зерова «Куліш».

Аналізуючи листи Драгоманова, опубліковані у збірнику листів українських діячів з американських архівів, цей же автор пише: «Усі деталі [...] в цих ніби суто приватних листах вкладаються на цілісний образ справжнього *homo sapiens* [...]». Зіставляючи Драгоманова з теж репрезентованим у цій таки книзі Донцовим, — яким же пласким виглядає цей останній у своїй самохарактеристиці через листи...» (120; 151).

Стаття-рецензія Шереха на цей репрезентативний том («Сучасність», 1993, № 6) майстерно виопуклює людські портрети, що постають за рядками листів. Образ *homo sapiens* в листуванні Драгоманова, делікатні шкіци до портрету Н. Ливницької-Холодної, Є. Маланюка в його листах до неї, спонтанні людські автохарактеристики Олени Теліги тощо. Це все не агіографічні схеми, на які подекуди перетворюються загальні біографічні нариси, навіть при всій сумлінності і добрих намірах їхніх авторів. Це живі люди, суперечливі, з людськими слабощами, реакціями. На дотик відчувається, як особисте, інтимне перехрещується, сплавляється з громадським, літературним, політичним. Недаремно дослідник називає це епістолярне зібрання «свого роду літературною монографією, але оркестрованою на людські голоси» (120; 169).

Характерна також в цьому плані видана в Австралії книга Дм. Нитченка «Листи письменників» (Мельбурн, 1992). Тут вміщено листи вісьмох письменників (Іван Багряний, Вол. Винниченко, Вас. Гайдарівський, Анатоль Гак, Анатоль Галан, Вол. Гжицький, Олекса Кобець, Улас Самчук), але вимальовується ще й дев'ята постать — адресата. Ці листи, як зазначає в передмові М. Павлишин, —

«збірний соціально-психологічний автопортрет українського літератора з одного важкого етапу в розвитку української культури» (25; VI). Це допоможе подолати ідеалізацію емігрантського буття, адже ці люди цікаві не тільки тим, що на них можна ґрунтувати культурологічні узагальнення, а й як «неабиякі індивідуальності».

Надзвичайно виразний автопортрет письменника постає також з виданої тим же Дм. Нитченком книги «200 листів Бориса Антоненка-Давидовича» (13). Опукло, безпосередньо, «живцем» проступають визначальні риси цієї непересічної особистості, добре знайомі всім, хто знав письменника. Активне, недремне патріотичне світовідчужання, поборювання національних інтересів прозирає буквально в усьому, проймає кожну клітинку епістолярного тексту. Жвавий інтерес до життя земляків в Австралії — не лише загальний, а й у нюансах, до найменшого прояву. Жадна деталь, жаден прояв українського національного життя й самоусвідомлення в радянських умовах (відродження національних свят і обрядів, новинки українського мистецтва, спілкування з людьми певного спрямування тощо) не проходять повз увагу письменника, він ділиться зі своїм зацікавленим адресатом. Докладно розповідає про свої культурно-громадські ініціативи (боротьба за літеру «ґ», за оголошення Берестечка державним заповідником і т. ін.). Листи сповнені надзвичайно цікавих автобіографічних деталей, чи не в кожному — фрагменти спогадів — «смачні» живі оповіді: про пісню кобзаря «Ти добре, синку, проживеш...» — лист від 20.10.72; видавничі бувальщини — від 28.10.72, колоритний типаж — Володимир Ярошенко (13; 124), Баскін-Середницький (с. 156), подорож велосипедом з Підмогильним, Тенетою і Багряним (с. 148), колоритні

оповіді про диваків (с. 153, 160) — недаремне так захоплювався Шукшиним з його «чудиками»!; неповторні деталі з життя С. Васильченка (с. 197–198, 203–204) тощо. В цьому весь письменник — невтомний і блискучий оповідач. Причому в листах яскраво відбилася навіть така знайома всім його співбесідникам особливість усних оповідей письменника, як повторюваність їх. У живому спілкуванні він часто забував, кому що вже оповідав, і повертався до улюблених епізодів знову й знову.

Або така органічна особливість, як мовні зауваження. Просто не міг пройти повз русизм, неправильне слововживання, не виправивши помилки. Навіть під час обшуків і допитів у КГБ виправляв помилки в мові своїх «сповідників». У листах безліч мовних зауважень. Просить вибачення за своє «неделікатне» втручання в мову адресата, але й надалі послідовно чинить саме так, бо інакше просто не може.

А ось ще один яскравий епістолярний автопортрет — Алла Горська в листах до Опанаса Заливахи (11). Виразний пунктир подій, настроїв, мистецьких подій. Листи стрімкі, енергійні, вибухові, як і вдача самої художниці. Не цурається ненормативної лексики, якщо це потрібно для самовираження, для доведення ідеї, що нуртує в ній. Категорична без міри — і така ж самовіддана. Вся кидається у шир ідей, подій, настроїв. Вся віддається ідеї, людині, справі. Пристрасть неофіта, готовність до самопожертви, жадібність до пізнання — все це в листах відкритим текстом, назовні, «живцем».

У листах знаходять відображення *потаємні внутрішні процеси* — емоційні збурення, світоглядні перетворення. Так, приміром, мікроаналіз тексту листів Павла Тичини, передусім до дружини Лідії Шапарук, дає змогу зсередини простежити болісні

процеси його внутрішньої еволюції до «несвободи», «корозії» таланту — від перших симптомів до апогею.

Намагався сам себе переконати, щиро перейнятися тими стереотипами, які нав'язувала йому «нова доба з новим сонцеворотом». В листах до найближчої людини це проступає особливо виразно, адже тут елемент щирості непідробний: «Ну, Лідусю, — учора я склав свого депутатського звіта перед виборцями. Звіт пройшов добре. Я страшенно радий цьому, бо зараз же строгі щодо цього вимоги, ну а потім і я все ж таки робив дещо в міській раді, і оце дещо — воно мене змінило набагато. В процесі роботи я став сміливішим, мужнім і розпроміненим у різні галузі життя» (12.11.1934; 59, 133).

Відгук борінь із самим собою, двобою таланту й кон'юнктури: «Страшенно трудно писати в наш час. Новаторство — нікому не потрібне. На пересічний «середній» стиль опускається совість не дозволяє. А сильними писати ритмами й словами — спішка газетна з ножем до горла пристає. Може, я грубо висловлююсь — хто його знає. А може, просто я бездарним став» (20.09.1943; 234).

У позі самооборони в душі «Відповіді землякам» («стою, як скеля непорушний») — нотки щирості: «Я стільки нового зараз знаю (не вчитаного, ні!), що, може, вчетверо окріп, — й що мені той їхній хрип?» (до М. Могилянського, 1928; с. 58).

В листі до М. Зерова (25.11.24) не приймає його естетики — «чую, що тут у Вас десь незгоди не зі мною, а з самим часом» (с. 40). Кон'юнктура підступно перетворюється на своєрідну внутрішню потребу. «Бюджет часу знайти, вирватись од дрібнішого, поїхати чи пійти до людей, на будівництво... Це не газетні фрази моїми вустами тут говорять, ні, — а просто-таки це те, про що весь час я думаю тепер, бо тільки так щось можна зробити у нашому

ділі письменницькому, творчому» (до Л. Озерова; 17.01.1951; с. 282).

Потрапляє під владу внутрішнього редактора, зазнає диктату самоцензури. Кон'юнктура паралізує самостійне мислення, офіціоз поступово входить у плоть і кров, стає ерзац-мисленням, ерзац-переконанням.

В листі до дружини згадує вірш Д. Гофштейна «Вірменія»: «А я ось допіру побачив, що її трудно буде десь пустити, бо там домінує образ сліпого жєбрика з простягнутою рукою. Щоправда, Гофштейн писав цього вірша ще десь на початку революції, а може, й перед революцією, одначе цьому віршеві треба було б протиставити ще другу, іншу Вірменію, Вірменію нашу» (с. 149).

З листа до А. Любченка (13.10.32): «Будучи у відпустці, не міг я відгукнутися на відкриття Дніпрельстану, а Ви ж знаєте, що дехто це розглядає як мовчання нарочите — ото ж нехай хоч жовтень чим зустріну. Посилаю Вам уривок із поеми...» (с. 120).

Отже, листи як неспростовні «речові докази» еволюції художника, не лише зовнішніх, а й внутрішніх трансформацій, борінь, злетів і падінь.

Маски й обличчя. Текст і контекст

Не слід забувати, що автентичність образу автора листа не лежить на поверхні тексту. Істинний автопортрет на епістолярному ґрунті вимальовується лише за умови вдумливого уважного читання — без абсолютизації кожного слова і кожної цюхвилинної реакції, зумовленої побутовою і психологічною конкретикою. Все це треба співвідносити з усім комплексом об'єктивних біографічних відомостей про автора, з його творчістю, історичною обстановкою і реальним психологічним кліматом. Серед

інших літературних джерел саме листи, прочитані вдумливо, осмислені цілісно й концептуально, передусім дають змогу відчутти не замулений накіпом історії і міжособистісних стосунків тих чи тих її персонажів образ конкретної людини, допомагають розвіяти стереотипи, що склалися, або внести в них суттєві корективи, верифікувати міфи.

Як класичний приклад можна навести хоча б листи Фр. Шопена, загальний тон і зміст яких різюче суперечить тим міфам і легендам навколо нього, що певною мірою деформують справжній образ великого композитора і зобов'язані своїм виникненням передусім Жорж Санд, яка у своїх мемуарах, у листуванні створила свій власний «персонаж» Шопена як людини відлюдкуватої, обмеженої, снобістської та егоцентричної. З листів композитор постає зовсім іншим. Людиною товариською (широке коло друзів, глибокі прив'язаності), широких загальнокультурних інтересів (багатюща бібліотека, обізнаність у малярстві), тверезого мислення (чужий екзальтації, не любить зовнішніх жестів, поз і декларацій), полум'яним патріотом. Цікаво, що листи Шопена всупереч загальноприйнятому його образу по суті антиромантичні – прості й небагатослівні, подекуди аж сухуваті, він скупко розкриває свій внутрішній світ, не декларує своїх думок і поглядів, творчих задумів і почуттів. За цим проглядає надзвичайна делікатність, острах перед саморекламою, «самооголенням», несмаком. Основне кредо – робити своє діло – принципово, без поступок, оберігати свій внутрішній світ (докладніше див. змістовну передмову Г. Кухарського до збірки листів Ф. Шопена – 56).

Безперечно, слід мати на увазі, що в листах, особливо в тих, які розраховані не тільки на конкретного адресата, а, потенційно, на широке коло

читачів, автор подекуди — підсвідомо, а то й свідомо — моделює себе, приміряє на себе певну «маску» (причини й спонуки можуть бути різні), і треба вміти розрізнити, де та «маска», а де справжнє обличчя.

В уже згадуваній статті про листи Куліша Ю. Шевельов пише:

«Ми бачимо його, як він є і як він себе грає. В листі є обличчя і маска. Це виклик, це інтелектуальна і емоційна насолода усувати маску і знаходити обличчя. За проповіддю пристрасть, за пророцтвом інтелектуальний пошук. За часовим і дочасним вічні правди людського буття й почувань. Якщо ділити людей на симпатичних і несимпатичних, Куліш радше належав до других. Бай-дуже. Бачимо живу людину в її злетах і падіннях, і в її грі і в її справдешньому. І, зрештою, бачимо віру, а це не так часто трапляється. Тут, у своїй вірі, Куліш знаходить свою синтезу. І в листах, може, частіше, ніж деінде» (119; 57).

В епістолярному доробку письменників (і не тільки письменників) досить часті промовисті «евфемізми високого», як називає критик Л. Гінзбург характерне для деяких класиків епістолярного жанру (дослідниця зосереджується передусім на листах Пушкіна й Чехова) маскування високого, серйозного, болісного жартом, іронією, грою, своєрідним «блазнюванням» (9) (дуже виразно це проявляється в листах ваплітян з архіву А. Любченка, опублікованих Ю. Луцьким у вже згадуваній збірці «Голубі дилжанси», зокрема в листах Ів. Дніпровського з туберкульозного санаторію). Мовби для того, щоб зберегти суверенність свого внутрішнього світу (не дати чужим очам зазирнути в душу). Тут «машкара» проявляється на видимому стилістичному рівні, і обличчя автора проглядає виразно, дозволяючи «побачити» її в натурі мовби

всупереч бажанню автора. Це гра видима, свідома, зовсім очевидна.

Є й інші прояви «масок», інші, крім «евфемізмів високого», вимушені евфемізми, зокрема так звана езопова мова, пов'язана із суспільними причинами, з цензурою тощо. Епістолярій діячів української культури з огляду на специфіку нашого історичного розвитку дає широке поле для досліджень в цьому напрямі. Йдеться і про наших класиків, і про значно ближчі до нас явища. Зокрема, надзвичайно вдячний матеріал для дослідження такого характеру дає досить багата, на щастя, збережена і досить повно видана епістолярна спадщина українських шістдесятників і постшістдесятників — поетів, художників, правозахисників (докладніше про це — в розділі 2).

Реалізується в листах і протилежний психологічний стереотип — максимальна одвертість, сповідальність, що дає змогу проникнути в найпотаємніше, реалізація того, що Василь Стус називав «самособоюнаповнення». Такі в листах Кобилянська, Стефаник, сам Стус. Яскравий приклад такої відчайдушної одвертості можна знайти у згадуваних листах українських письменників з «Голубих диліжансів». Ще одне свідчення того, що лист — документ найінтимнішого спілкування, розмови «в чотири ока», де виявляється найпотаємніше, те, чого не можна сказати вголос. Тому тут поряд з грою, «баламутством», іронією — гостра, не вибираючи слів, критика сучасного стану мистецтва, лицемірної офіційної моралі, якій мимоволі мусиш коритися — все це можна собі дозволити лише в розмові з надійним співбесідником, який не продасть...

У контексті «маска й обличчя», як вони відбиваються в листах і як слід співвідносити їх з усім комплексом особи і творчості, хочеться сказати кілька слів про одну недавню химерну спробу

внести корективи до усталеного «іміджу» Коцюбинського як естета на основі його листів до дружини й Олександри Аплаксіної. Йдеться про статтю Соломії Павличко «Пристрасть і їда: особиста драма М. Коцюбинського» (104).

«Таким є кліше Коцюбинського, — пише вона, — естет, поет інтелігенції, людина тонких почуттів, рафінованої мови. Однак біографія письменника, його особисте листування відкривають ще одного Коцюбинського — часто діаметрально протилежного до загальноприйнятих уявлень про нього» (104; 142). Чи справді ці листи дають підстави для таких категоричних висновків?

Не зупинятимусь тут докладно на загальних морально-етичних характеристиках делікатної матерії взаємин Коцюбинського з дружиною і коханою. Переносючи сучасні стереотипи трактування інтимних стосунків між людьми, сучасний ступінь свободи у розв'язанні конфлікту між обов'язком і почуттям в ту конкретно-історичну суспільну й психологічну атмосферу, С. Павличко більшу конвенціональність, традиційність, стриманість Коцюбинського кваліфікує як «інфантилізм у стосунках з обома». Гадаю, що така категоричність неправомірна, надто прив'язана до сьогоднішніх модерних моральних реалій.

Що ж до абсолютизації гастрономічних уподобань і уваги письменника до свого здоров'я, то не слід забувати, що ці листи написані в останні роки життя письменника, що це листи людини дуже хворої, власне, десь уже на порозі смерті. Хвороба, боротьба з нею жене письменника з дому до теплих країв і, справді, об'єктивно займає в його житті, в його психіці велике місце. Іде, власне, постійний двобій із хворобою, за виживання. Тому Коцюбинський, за термінологією Павличко, «обсесивно»

(тобто — одержимо) стежити за своїм організмом. Такий докір, до речі, ще з більшою підставою можна було б адресувати Лесі Українці в її листах до рідних останніх років життя, але чи ж хто наважиться на такий докір?

Скарги на здоров'я, увага до свого самопочуття, до його проявів (зокрема, апетиту) — це не просто данина своєму «амплуа» «змученого чеканням зустрічей коханця» і «хворого мужа», як вважає Павличко. Це реальна життєва ситуація. Хоч безперечно (не можна не погодитися з дослідницею) тут є елемент «літературності», певного конструювання себе, художнього виопуклювання свого погляду на довколишнє як епістолярного «персонажа» — не дарма багато спостережень з листів увійшли в художню матерію його творів. Та все ж домінує не маска, а обличчя.

Ще раз підкреслю, скласти цілісний «імідж» письменника (хай уже буде тут це модне слово!) чи, навпаки, піддати сумніву усталений можна лише в тому разі, коли брати той або той лист, той або той пасаж з нього в контексті всієї особистості, в контексті ситуації, в сплетінні різних тем, мотивів, інтонацій, моментальних реакцій і узагальнень, психологічних партій — отже, як єдиний контрапункт.

Тут же різноманітні компоненти листовного тексту — описи природи, народних свят, подорожей, характеристики людей, загальнолітературні міркування тощо відносяться дослідницею до «всього іншого», що існує мовби на маргінесі, поза дужками, хоча все це в комплексі і становить живу матерію листа, його цілісний текст і будівельний матеріал для образу автора. Натомість «гастрономічну» тему авторка статті висвітлює скрупульозно, вибирає по краплині, «концептуалізує».

Тільки при такому підході в листах Коцюбинського з Карпат, де він вивчав побут гуцулів для реалізації задуму «Тіней...», можна знайти «обсесивне об'їдання»... Письменника вабили всі прояви життя — у плоті й крові. Сучасники згадують, що його цікавила назва кожної рослини, кожної речі, приготування кожної страви (згадаймо неповторно-живий «стереоскопічний» опис в «Тінях...» приготування («народження») з овечого молока сиру, яке він спостерігав у колибі на полонині, хоч піднятися туди йому було дуже нелегко — та все хотілося побачити на власні очі, відчутти на смак і дотик...). Вабило все колоритне, локально-неповторне, земне, автентичне, «плотське», «поганське», пов'язане зі способом життя, віруваннями, психологією, світовідчуванням цього гірського племені (про це свідчать записи, чернетки, спогади друзів).

Або таке. С.Павличко звертає увагу на своєрідний культ різних екзотичних фруктів, якими письменник ласував під час своїх подорожей (і які, до речі, посилав дітям). На цьому тлі їй видається абсолютно недоречним, аж диким запитання Коцюбинського в листі до дружини: «Чи лишили для мене вишню?» Та, може, ця «вишня» для нього не так гастрономічне пережиття, як нагадування про домівку, про свій садок, тепло родинного затишку?.. «Письменник не говорить правди про себе» (с. 154) — для таких категоричних заяв листи Коцюбинського, як на мене, не дають підстав.

А щодо оповідання «Лист», що його дослідниця трактує як самоопис Коцюбинського, тільки «навиворіт», коли «в утраті смаку і інтересу до їжі втілилися його власний невроз, його особиста драма» (с. 154), не слід забувати загальновідомого факту, що оповідання це писано на замовлення товариства вегетаріанців. Це єдиний твір письмен-

ника, одверто писаний на замовлення, житейський епізод, який ні сам Коцюбинський, ні його критики ніколи серйозно не сприймали. І говорити про нього як про якесь альтер его письменника, як про багатозначний симптом і ґрунтувати на ньому концепцію щонайменше некоректно.

Отже, «маски й обличчя»... Діалектична єдність цих двох інтелектуальних позицій — у самій природі листа. В цьому аромат листа, присмак небуквальності, загадки. Для «розгадування» тут потрібні певні інтелектуальні зусилля, певна сума знань про епоху, середовище, творчість автора і, головне, *чуття контексту* (не кажучи вже про чуття підтексту...) Тільки за такої умови, вміло маневруючи між «модельованістю» і «одкровенням», можна дійти синтезу — високої міри автентичності у сприйнятті образу автора.

Взяти хоча б таку епістолярну класику, як листування Чайковського з фон-Мекк, яке тривало понад 13 років і видано в трьох солідних томах. Справді, унікальний автолітопис життя і творчості, авторська епістолярна хроніка, що не має собі рівних (особливо якщо долучити сюди листи композитора до брата Модеста) за широтою охоплення історико-біографічного і творчого матеріалу. Водночас у щоденнику Чайковського читаємо: «Мені здається, що листи ніколи не бувають цілковито щирими. Суджу принаймні по собі. До кого б і для чого б я не писав, я завжди дбаю про те, яке враження справить лист, і не тільки на кореспондента, а й на якого-небудь випадкового читача. Отже, я манірюсь. Іноді я н а м а г а ю с я, щоб тон листа був простий і щирий, тобто щоб так в и д а в а л о с я. Адже крім листів, написаних у хвилини «афекту», ніколи в листі я не буваю самим собою» (6; 1; XXIII).

Коментатори й упорядники листів до фон-Мекк засвідчують, що додатковий матеріал, яким вони володіють, справді, мовби засвідчує неширість Чайковського, доводить, що тон і зміст листів не завжди цілковито відповідають думкам і настрою. Іноді — багатослів'я, риторика при явному бракові потреби писати. Безперечно, матеріальна залежність від адресатки, обтяжлива для композитора, дається взнаки, породжує певну напруженість. Та все це не применшує значення листування як «докладної, цікаво написаної автобіографії». Життєпис зовнішнього (епізоди творчі й біографічні, художні уподобання, психологія творчості) і внутрішнього життя — комплекси, особиста трагедія, постійне відчуття фатуму (це слово часто повторюється в листах), приреченості — постійний лейтмотив його вершинних творів, зокрема V і VI симфоній, «Пікової дами».

У листах, справді, прочитується все головне, найпотаємніше, сутнісне для автора. І те, що висловлене безпосередньо, прямим текстом, і те, що проступає крізь вимушений, зумовлений тими чи тими мотивами або ситуаціями камуфляж.

Так, в опублікованих недавно листах «полоненого» Віктора Петрова (див. 31) з Москви до Софії Зерової, листах скупко-інформативних, скупко-небагатослівних проривається — хай окремими спалахами — його справжня багата й неординарна художня натура. Проривається художнє alter ego Петрова — Домонтович. Взяти хоча б останній з наведених листів від 11 вересня 1953 р. (31, 507).

Відкриття й освоєння епістолярної спадщини письменника, щасливо побачений його автопортрет в листах, як уже зазначалося, здатні внести *суттєві корективи* у стереотипний образ автора, який формується на основі шкільних уявлень про твор-

чість і загальнодоступних фактів біографії. Насправді цей образ виявляється значно глибшим, складнішим, іноді ажваним.

Таким несподівано теплим, задушевним, якимось «домашнім» постає Григорій Сковорода у листах до Михайла Ковалинського. Це певним чином «розхитує» уявлення про Сковороду як про людину, що ширяє лише в найвищих абстрактних сферах духу, дивака й відлюдника «не від світу сього». В листах він обертається до нас відкритим до спілкування, дотепником і каламбуристом, коли повчальність тону і дидактизм афоризму гаситься іронією і парадоксом. В тоні листів постійно проглядає легка доброзичлива усмішка: «Ти мені пришли три слова, якщо для чотирьох немає часу» (54; 242); «Настав вуха. Але я не осел — скажеш ти. Однак не лише осли мають довгі вуха, а й олені. О, який я балакун!» (с. 240). Не небожитель, а земна людина, несподівано дуже сучасна в багатьох своїх реакціях й порадах, з якою хотілося б поспілкуватися. Недаремно газета «Наша віра» в багатьох номерах поспіль (лютий — травень 2000 р.) друкувала добірку з цих листів під гаслом «Молодому другові».

Епістолярний доробок Шевченка, якщо уважно вчитатися в нього, руйнує традиційний патріархальний селянсько-кріпацький його образ. Гідно, невимушено, на рівних веде розмову з людьми, що стояли на незмірно вищому щаблі в соціальній ієрархії, хоча б з аристократичним подружжям Ф. і А. Толстих. Широка ерудиція, обізнаність у мистецтві, начитаність (Данте, Шатобріан, Грибоедов, Бетховен, Шекспір тощо), інтелектуальне ширяння думки — в листах до М. Лазаревського, Бр. Залеського, А. Маркевича, М. Максимовича. Інтелектуал, що сам себе збудував, закорінений в Україні, в долі своїх «братів незрячих», в народній пісні, народних

інтересах — разом з тим епістолярний доробок Шевченка виводить його далеко за рамки «кожуха» і «смушевої шапки».

Ще один «свіжий» приклад живого багатогранного, об'ємного відтворення образу автора — нещодавно віднайдені листи О. Ольжича до свого батька О. Олесья (88).

Україна лише недавно відкрила для себе О. Ольжича. Він прийшов до нас у героїчним ореолі, «на вершечку піраміди жертв» (О. Штуль). І це природно й закономірно. До того ж — чоловіча стриманість, карбованість його поезії з її трагічним оптимізмом. І в уяві нашій він постає передусім як поет національного героїзму, з тих «хоробрих», які «на сірім граніті... різблять своє мужнє ім'я». Незламний лицар ідеї, вийнятий із щоденності, абстрагований від людських слабощів. Мовби ті, що йшли на смерть заради ідеї, то якісь зовсім інші люди, з каменю й граніту, — не ми, не ми...

Тим часом з листів О. Ольжича перед нами постає *жива* неоднолінійна особистість у *становленні*, біографія душі. Звичайний юнак із плоті і крові. Ніжний і вразливий, подекуди навіть сентиментальний. Хоч і проголошував: «І будуть не луки, не квіти, каміння саме на землі...», сам не був чужий ні лукам, ні квітам... Не вільний від сумнівів і вагань, а то й хвилин депресії, і готовий перебороти свою «безволість». З листа О. Ольжича до батька від 25 травня 1922 р.: «Взагалі, за ці три роки добре, коли хоч 10 % всього часу я не мучився». «Коли ж, нарешті, Олег, Ти перебореш свою безволість і рабство розуму перед найдрібнішим бажанням», — писав О. Олесь синові (1926 р.). Із загостреним чуттям природи і неспокоєм мандрівника — його подорожні нотатки дають ефект присутності.

Українська струна виразно і якимось інтимно бринить уже в юнацьких листах О. Ольжича — від першого до останнього. Характерний лист до батьків 30-х років з пластового табору в Карпатах: «Обличчя такі рідні, такі привітні. Ловлю кожну дитину (де й хоробрість взялася!), зачіпаю кожного подорожнього, щоб тільки почути з їх уст голос рідної землі».

Як *український* поет, науковець і політик — не загубився на тлі високих культурних стандартів Заходу. Належний пієтет до західної культури, але без відчуття меншовартості. Навпаки: «придивившись до німців, а дещо американців, я все більше починаю цінити наших людей і наше життя», — писав батькам з Югославії (листівка від 13 вересня 1932 р.).

Відчував себе «київлянином». Навряд чи будь-коли покладав якісь серйозні надії на «визвольну» місію вермахту, але прагнув використати найменшу можливість, навіть гіпотетичний історичний шанс, щоб уже *сьогодні* закласти перший камінь у побудову України. «Переживаю великі хвилини, — писав з Києва 1942 р. — Що тепер роблю, може бути історичне». Тут був його дім, сюди, в це «чарівне і привітне», за його словами, місто, линув, щоб збудувати Україну або вмерти...

«Інтимний дискурс»

Мала рацію Соломія Павличко, твердячи, що «загалом любовний дискурс в українській літературі на цей час (кінець ХІХ — поч. ХХ ст. — М. К.) вироблений слабо» (64; 146). Власне, після чудом збережених поетичних любовних листів Мазепи до Мотрі Кочубеївни традиція інтимного листування рідною мовою (якщо не рахувати Кулішевих листів або певних епізодів Франкового листування) за-непадає, принаймні, наскільки нам відомо. Адже

якогось спеціального інтересу до такого дискурсу, культури подібних публікацій ми донедавна практично не мали. Листи письменників, якщо й публікувалися, то акцент робився на загальнозначущих публіцистичних, біографічних, суспільних, естетичних аспектах листування, що ж до моментів надто особистих, — вони збувалися здебільшого багатозначними крапками у квадратних дужках. Зокрема рясніють такими купюрами листи Кобилянської до Маковея в т. 5 її «Творів», виданому 1963 р., і навіть у такому спеціалізованому, настроєному на інтимну хвилю збірнику, як «Слова зворушеного серця», виданому вже у 80-х роках (К., 1982), тих крапок не забракло. «Цнота» і святенництво минулої доби не передбачала публікації інтимного листування», — справедливо зауважує Р. Корогодський у вступному слові до публікації листів О. Довженка до О. Чернової, вбачаючи в цьому «правило українського провінційного залізобетону» (7).

Тим часом навіть крізь купюровані тексти хоча б тих же листів Кобилянської прозирає дуже своєрідний, позначений химерним сплетінням платонічної романтики й чуттєвості монолог закоханої жінки, подекуди на одній хвилі з її героїнями, а то й неповторний, визначальний саме для її особистості. Голос чуття, що проривається крізь природну стриманість і умовності оточення, іноді тамований, іноді безоглядний. До друку трапляли тільки своєрідні платонічно-романтичні спалахи, як-от листи до Маковея від 11 серпня 1898 р. або 8—9 жовтня 1897 р.:

«Das ist meine Morgenseele (поранкова душа) — і вона іде до Вас, не зачиняйтеся перед нею, пане Маковей, бо вона не зробить Вам нічого лихого [...]. А Ви зараз засуваєтеся і запираєтеся на сто ключів, як би вона хтіла Вас убити. Вона, пане Маковей!

Вона, що не має навіть настільки сили — минати попри ту хату, де Ви мешкаєте! Ви те, певно, не знаєте, але я Вам те кажу» (22; 304).

Та й ці фрагменти дають відчуття настроєво-психологічну глибину, почуттєву домінанту й виняткову інтонаційну безпосередність цих листів, в яких, мабуть, найадекватніше віддзеркалено особистість митця в момент найвищого емоційного напруження. Та у випадку Кобилянської цією інтимно-чуттєвою нотою зміст листів аж ніяк не вичерпується. Перед нами весь набір тем, мотивів і роздумів, що визначають і зміст листів Лесі Українки та інших її сучасників. Головним сенсом життя, а відтак і тематикою листів цих людей була творчість, орієнтація в суспільній боротьбі, виборювання свого шляху в непростих умовах національного гноблення й утвердження в цих умовах нової української літератури і сучасної української ментальності. Виборювання такої позиції серед «традиціоналістів» і «модерністів». Все те захоплювало цілу людину, тому «любовний дискурс» доводиться виокремлювати з усього традиційно-українського комплексу суспільно-мистецьких проблем. Він є складником єдиного нерозчленованого цілого. І не лише в Кобилянській.

Така вже, очевидно, доля українського письменника, що суспільно-мистецькі проблеми захоплювали людину цілковито, змушували її визначитися і накладали помітний відбиток навіть на інтимну сферу.

Взяти хоча б такий віддалений у часі, але дуже промовистий епізод в українському епістолярії, як уже згадувані листи П. Куліша до Лесі Милорадовичевої, цю «перлину епістолярного жанру» (119; 19). Загалом характерно, що Кулішеві романи (Леся Милорадовичівна, чи Параска Глібова, чи Марко Вовчок, чи Ганна фон-Рентель) відбувалися

«більше в листуванні, ніж у безпосередніх зустрічах» (119; 40). Віктор Петров свого часу дотепно зауважив, що «для Куліша подвоювати або потроювати кохання значило, кінець-кінцем, не більше як подвоїти або потроїти листування» (107; 174). Лише на відстані, лише з певним відстороненням дозволяє собі інтимніше й безпосередніше розкритися: «Якби не задумав далекої мандрівки по світу, може б, і не писав до Вас так щиро» (119; 108).

Куліш щедро моделює в листах ідеальний поетичний образ коханої, дає волю своїм проповідницьким, менторським нахилам (з'являється навіть «учительна приписка» до листа). Навертає об'єкт свого захоплення до книжок, до історії, виправляє помилки в її листах: «Я хочу, щоб Ви одна на всій Україні була пані-чоловік, пані-гражданка» (с. 152). Творить узагальнено-ідеальний образ «сестри», «землячки», що невіддільний для нього від образу України, від її природи й пісні:

«Подякую любу сестру мою, що приснилась молодим сном мені там якось літом. Хіба ж сього мало? Да й за се нема в світі достойної плати» (с. 140). Прагне «братньої любові»: «надивитись, наслухатись — ото моє все!» (с. 151). Навіть наставляє, як готуватися до заміжжя. Певен, що любив би і чоловіка її, і дочок.

«Закохався, — ні, я Вас так люблю, та й годі, люблю за те, що в Вас молоде серце, що в Вас весна на душі, люблю так, як поети люблять річку в красних берігах, у садах, у пишних прохолодних левадах» (с. 153).

Лиш де-не-де проривається нетамоване вільне чуття, щоб тут же сховатися за моралізаторську формулу, загальний образ:

«Нехай ніхто не знає, як у мене серце билось, і самі Ви забудьте, і мені дайте такого зілля, щоб Вас

забути. [...] Мені треба обходити Ваш двір далеко, щоб не побачили люде, як мені щоки горять, мов у юності, щоб хто не підстеріг, куди мої очі повертаються. Бо маю я право любити Вас тільки так, як любить художник усяку красу божественную, любити здалеку, дивлячись на Вас душею, а око моє таке ж грішне, як і у всякого, і лукаво воно змовлятиметься з серцем» (с. 142).

Так, завжди лишається собою, дивиться на своє почуття мовби збоку, аналізує, не розчиняється у почутті, не підпорядковується йому цілковито. Знову — слово Ю. Шевельову в його класичній характеристиці Кулішевих листів і Куліша в листах:

«Навіть у інтимних листах аж надто часто Куліш проектує особисте на національне, він не просто пише до людини, він її, перед її, сказати б, очима, розтинає анатомічним скальпелем, як лікар, вказує, що робити, а чого не робити. Він пропонує, він застерігає, він кличе, радить, наказує, вимагає, втручається, картає, загрожує. Як ветхозавітний пророк, він один знає правду, путь спасіння й майбутнє. Але він також і вчитель, що дає своїм адресатам конкретні настанови, навіть конкретні завдання...» (119; 19).

А тепер подумки перекинемо місточок через століття до іншого «роману в листах». Абсолютно інший час, інша культурна і суспільна ситуація, інша індивідуальність, інша стилістика, та за всім цим проглядає щось спільне.

Маю на увазі листи Олександра Довженка до акторки й піаністки Олени Чернової, кінець 1927-го — квітень 1928-го (7).

От уже, здавалося б, суто інтимне листування! Вибух почуттів, шквал пристрастей, злива ніжності, трепетне чуття — в кожному слові, в кожному ви-

гадливому звертанні. Та й тут усе перейнято, видимо-невидимими нитками пов'язано з творчим буттям митця, з його національним світовідчужанням, долями і пристрастями — якщо не в тексті, то у виразному підтексті. Йому не байдуже, чи розуміє Вона його мистецтво. Творчі інтереси, задуми, труднощі реалізації їх — все це входить органічно у тканину листів. Поруч з коханням, сплетене з ним воєдино.

«Все далеке, все в майбутньому — АРСЕНАЛ. ВИ. Чекати. Так, чекати і сподіватися» (з листа третього).

«Це було після перегляду «Звенигори», коли Ви нічого не хотіли про неї сказати. Я знав, що Ви більш ніж розуміли, відчули у фільмі, у мені художника. Адже «Звенигора» — це я, парадоксальний, мрійливий, часом буйний, що трепеще від гострого відчуття суперечностей і ритмів усіх часів. [...] Мене підстьобувало бажання розповісти Вам одну дивну річ, яку я здійснию. Я хотів, щоб Ви ще більше прийняли мій світ. І хотілося мені в той вечір цілувати Вас» (з листа другого).

Хоче наблизити кохану до свого потаємного, українського, головного, що є сенсом його життя, хоче бачити в пій Олесю. Органічно потребує цього розуміння, яке, видно, не судилося йому — і в його пізнішому шлюбному і творчому союзі із Солнцевою.

«Ваш запах змішався із запахом кинутого степу. Захотілося швидкої їзди. Захотілося мені цілувати кінський щавель або степовий чебрець. Ви не знаєте цього, Лесю. Ви ні разу не шукали шляху за сузір'ями. Привіт Вашим міліціонерам і автобусам» (з листа шостого).

І в цьому — особиста трагедія, і причини гострого невигойного відчуття самотності, що не полишало його протягом усього життя, поруч з іншою жінкою,

яка любила і цінувала його, але була безмірно далека від його «зачарованої Десни».

Висновок першого публікатора цих Довженкових листів Ірини Грашенкової — «мало хто його розуміє, й він дуже самотній», підхоплений і розвинений другим публікатором Р. Корогодським, проглядає в усьому. Гостра ностальгія за своїм, гостре національне чуття — і чужість оточення, навіть якщо інтелектуально воно на одному з ним рівні.

Справді, такі листи — як рентген душі, в них — сплетіння головних, життєво важливих для розуміння «таємниці Довженка» тем: «Головна тема — інтимна [...] очевидні найглибші виходи з нурт Довженкової підсвідомості. Друга тема — [...] — фундаментально-екзистенційна тема філософії життя. До неї впритул підходить тема психологічних колізій, розмаїтих деформацій у сприйманні реальності цілого букету настроєвості, нервового виснаження і «смертельної» втоми. Звідси — його хвороби. Окремою темою, тісно пов'язаною з попередньою, є самотність митця — жахна, цілковита, герметична.

І, нарешті, тема психології творчості, напрочуд цікавий канал для пізнання Довженкової поетики.

Оці п'ять основних тем є цілісним блоком найціннішої лабораторії саморозкриття одного з найбільших кінематографістів ХХ століття» (7).

Ось що прочитується за палкими словами інтимних листів. Вже навіть цих поодиноких, таких різних за часом і характером епістолярних епізодів досить, щоб відчутти неабияке значення інтимного листування для розуміння митця (та й епохи, середовища), незважаючи на неминучу «камерність» їх, адресованість одному, саме цьому адресатові. Митця як особистості в найпотаємніших його проявах, як «цілого чоловіка», за Франковим визна-

ченням. Стільки внутрішніх пластів особистості розкривається в них! Адже це — голос людини на злеті, на піднесенні, коли вона заглядає глибоко і пильно в себе («Хто я? Прозора людина зі світним мозком? Мудрець ачи хлопчик?» — запитує сам себе Довженко в одному зі згаданих вище листів), хоче «перелити» себе всю в душу іншої, близької істоти.

Любовні листи «портретують» свого автора напрочуд повно й виразно. Тут якнайменше «маски» і якнайбільше «обличчя»...

У «Київській старовині» 1999 р., № 6 Д. Горбачов опублікував кілька дуже промовистих листів художниці Софії Налепинської, дружини Михайла Бойчука, до свого чоловіка разом зі спогадами її сестри Ганни Печарківської. Учениця Бойчука, полька за національністю, Софія Налепинська всім серцем віддана йому — як учителеві й чоловікові. Листи написано химерною польсько-українською сумішшю («Я так погано пишу, що тобі, певно, неприємно читати. Може, волієш, щобим по-французьки писала» — 10; 147) — заради свого кумира перейнялася українськістю наперекір родині. Мужньо зносила всі злигодні, що випали їй, — як суспільні, так і особисті, пов'язані з важким характером чоловіка. Ця жертвна любов, самозречення, колосальний пієтет до чоловіка аж до розчинення свого «я» в дорогому адресаті — все це, як у краплі води, віддзеркалено в листах, може, навіть не так у тексті, як у підтексті.

У своїй англійській книзі про Шевченка Ю. Луцький як епіграф до розділу про Шевченкові листи наводить слова Джона Донна «More than kisses letters mingle souls» — «Більше ніж поцілунки, листи зворушують душі».

«Хай нічого від нас не залишиться, хай забудуть про нас після смерті, за життя, — писала наречена Герцена Наталія Захар'їна з приводу його листів, —

вибрані пісню нашу почують, чутимуть її і після смерті...» (85; 17).

Справедливість цих слів гостро відчуваєш, читаючи листи Василя Стуса до дружини. Це пам'ятка високої подружньої любові, для якої не існує відстаней і завад, любові — поваги — вірності... І тут, ясна річ, «дискурс інтимний» проглядається на виразному тлі суспільного.

Стус не мав змоги в листах лишитися з дружиною насамоті (недремне око цензора, обмежений ліміт листування) — у двох листах на місяць треба було сказати все і звернутися до всіх. Через неї реалізував своє спілкування зі світом, через неї доносив до інших своє внутрішнє життя. У віршах почувався вільнішим, міг вповні віддатися чуттєвості, про що свідчать такі поезії, як «Ти тут, ти тут...», «Той спогад: вечір, вітер і печаль...», «Вбери-но білу сукню...», не кажучи вже про шедевр еротичної лірики «Вона лежить, як зібгана вода...»

Побутове, щоденне, проза (і «каламуть») взаємин — хоч яка неминуча і яка непроста в тих умовах! — відходили на задній план, зводилися до «прожиткового мінімуму». З листів постає — плеканий високими ліро-епічними, якимись «гомерівськими» складеними епітетами-звертаннями («сумнолиця», «білораменна», «тонкоголоса», «Дмитроматере», «Дмитрородице») і скалками спогадів, де кожен побутовий епізод, кожна деталь виростають до рівня символічного, — образ легендарний, богорівний: «Я стою на високій сопці, на Всевітрі [...] і простягаю до тебе руки. [...] Цілую краєчок Твоєї сукні, безсмертна моя. Прихилию до Тебе небо: воно Твоє тло правдиве» (лист від 1.09.1978; 56, 320).

Гадаю, що листи Стуса до дружини могли б стати основою оригінального ліричного моно-

спектаклю, започаткувавши новий жанр в українському драматичному мистецтві (як і епістолярний діалог Зіновія Красівського і Айріс Акагочі, про який буде мова далі).

Епістолярне alter ego митця

Отже, листи виявляють — спонтанно, незаплановано, в чистому вигляді — справжню суть людини, зокрема людини творчої — письменника, митця. Виявляють його уподобання, його святощі, не приховуючи відтінків, внутрішніх суперечностей, набагато повніше й автентичніше, ніж інші вияви літературно-публіцистичного висловлювання, значно більшою мірою підвладні ситуації, умовностям, табу, зумовлені певним завданням тощо. Це можна яскраво простежити на прикладі того, як відбито в листах життєво важливу для української культурної традиції, провідну, виплекану історичною потребою тему — тему України (це щось значно більше за «тему», це головний нерв, рушійна творча спонука наших класиків — та й не лише класиків, — з їхнім патріотичним світовідчуванням, органічним «народництвом»).

У листах українських діячів, чийм сенсом життя була Україна, її розвій, її повноправне культурне утвердження, ця тема — навіть порівняно з публіцистично-критичними статтями — звучить подекуди гостріше, особистіше, причому здебільшого в ключі, який можна визначити лермонтовським терміном «странная любовь» або франковим «не люблю... з надмірної любови». Звучить неприглушено, відчайдушно. Адже лист — то мовби наодинці з собою, вірніше, в чотири ока з адресатом, от і виривається з душі те, чого вголос іноді й не скажеш, бо ризикуєш мимоволі приєднатися до

хору голосів недругів всього українського (це й сьогодні не раз стримує українського патріота у виявленні критицизму — і хто скаже, що надаремно?).

Гострий критицизм, усвідомлення національних вад, любов-ненависть. Протиотрута солодивому зоресоловейковому патріотизмові, некритичному обожнюванню свого тільки за те, що воно своє. Усвідомлення небезпеки патріотичного фразерства, ксенофобії, одурманювання себе ілюзіями, суто етнографічного розуміння України.

Перегорнемо сторінки листів Куліша: «Усього півтора чоловіка нації, і ті живуть у незгоді», нація, що має «то сліпих, то п'яних і нетямних вождів»; «Дика ще наша сторона, що то пуца віковічна. [...] Не скоро розрівняєм поляни, навитереблюєм коріння і зачнем пахать та сіять» (119; 37, 38); Лисенка — з його боротьбою «проти овечих темпераментів» земляків за «граждан», «європеїв», з його недремним «будив заспаних земляків піснями» (29; 309); Грабовського — з його ненавистю до «галушкового патріотизму», «патріотичних дурниць», «псевдоукраїнолюбців», із запереченням ідеалізації селянства, козацтва.

До речі, про Грабовського. В листах він виступає значно глибшим, багатшим, неоднозначнішим, ніж у своїй типово «програмовій» творчості. І та «дивна» любов до України проймає чи не кожен його лист, особливо в його епістолярному діалозі з Б. Грінченком, визначальному для характеристики особистості поета, — «не тільки той любить свою країну, хто все захвалює та не зводить з неї зачарованих очей, а також і той, хто часом кляне і ненавидить, як би йому гірко се не було» (12; 394). Це звучить особливо гостро й болісно саме в устах людини, що є втіленням високого ідеалізму і любові

до України, що довела цю любов самим фактом свого страдницького життя: «...ніколи я ще не вмирав за Україною так, як зараз» (4; 405), «Одного б ще бажав — перед смертю побачити Україну та українців» (с. 409) — з останніх листів.

Та ж «дивна» любов у листах Коцюбинського, який слідом за Грабовським беззастережно віддає перевагу «робітникам» над «патріотами», Франка, Лесі Українки, Стефаника з його вбивчою іронією до «кар'єровичів» і «доробкевичів». Не вибираючи слів, картають провінціалізм, вузькість обріїв, фразерство, за визначенням Лесі Українки, «тих патріотів-белетристів, що пишуть для патріотів-читачів» (60; т. 11, 126).

Леся Українка, яка всі сили, все життя поклала на утвердження й розвій рідної культури, вітаючи Кобилянську як голос «справжньої літератури», — вважає перевагою її те, що вона прийшла в рідну літературу через німецьку школу — відчула ширші обрії. Так формулюється, утверджується рятівний для української культури, умовно кажучи, «космополітизм» Лесиного стибу.

У своїй монографії «Дискурс модернізму в українській літературі» Соломія Павличко слушно зауважує, що Леся Українка її поезії і навіть драм і Леся Українка листів і статей — мовби дві різні людини. В поезії вона вписується в основному у традиційну народницьку парадигму української літератури, її ролі й покликання. Тим часом «її листи — скептична критика народництва, пошук альтернативи до нього, а по суті до самої себе, були близькі тільки таким кореспондентам, як Кобилянська або Драгоманов» (105; 52). Зізнається, що інакше, ніж її критики, розуміє слова «народність» та «інтелігенція», закликає не судити про нас виключно за романами Нечуя-Левицького.

У статтях і листах Лесі Українки закладалися нові, відмінні й ширші від народницьких, координати теоретичного мислення: «Такого роду висловлювань у її листуванні можна знайти чимало. Це невидима частина такого нового теоретичного простору й дискурсу, який уперше вийшов на поверхню з такою очевидністю в статті «Малорусские писатели на Буковине» (105; 53–54).

Листи, зокрема Лесі Українки, можна розглядати як лабораторію, де плекаються нові критико-публіцистичні концепції. Тут нуртує думка, гартуються формулювання. Мабуть, саме в листах вони найгостріші, бо розраховані на одnodумця, тому не потребують уточнень, коментувань, пояснень, пом'якшень. В нашій літературно-критичній публіцистиці такий тон спалахує хіба що у класичних літературно-публіцистичних інвективах Маланюка або Шереха, коли він закликає зруйнувати «Картагену нашої провінційності».

Мимоволі напрошується паралель з таким близьким до нас у часі й просторі феноменом — листами Василя Стуса з табору і заслання (він, до речі, надзвичайно високо цінував передусім епістолярну спадщину Лесі Українки).

Зі Стусової висоти «рідна чужина» бачилася особливо чітко й неприкрашено. Річ тут не в озлобленні, не в «навісінні» (його вислів). Своїм життям, яке він окреслив як «страсті по Вітчизні», виборів право на таку оцінку, на такий погляд. Хотів бачити своїх земляків гідними, а українську культуру повновартісною, що не потребує ніяких знижок. Звідси ця «нелюбов... з надмірної любові...» Йому боліло те, що до нашої літератури надто часто треба ставити свої «регіональні», почасти занижені вимоги, щоб бути більш виrozumілим до неї, зважаючи на ситуацію, на «колоніальний» контекст.

Гостро відчував фальш словесного патріотизму, патріотичної фрази, не підкріпленої дією, небезпеку абсолютизації жертвовності при нездатності до конкретної дії, брак самокритицизму: «Все-таки психологія недорослого парубка — знижує наш дух — і знижує повсюдно. Так рідко бувають винятки з пошесті національного інтровертизму...»

Подібні епістолярні сповіді-інвективи кращих людей нації суттєво важливі для самопізнання і будування себе. Це один з виявів того, хай прикрого, але стимулюючого, не заколисуючого «холодного душу історії». Статтю Вол. Базилевського з такою назвою («Дніпро», 1997, № 1) загалом неприхильно зустріла наша патріотично настроєна громадськість, та при всьому неприйнятті надмірного нагнітання негативу, не слід відкидати очисного значення такої дошкульної процедури...

Справді, ще раз підкреслю, що епістолярний образ митця, як правило, складніший і об'ємніший, ніж той, що вимальовується з його творчості і загальних біографічних відомостей, виходить за рамки його хрестоматійного портрета, суттєво збагачує, а подекуди й руйнує його.

Переїнята народницькою системою поетичних цінностей з її патріотичною домінантою, Леся Українка жадала від слова бути «твердою крицею» — і водночас у Франковій поезії, як це впливає з її листів, найвище цінувала саме «Зів'яле листя». «Ваші діти не загинули, — писала Франкові, — бо ось вони вже вголос обізвались, — певне, не тим голосом, якого Ви для них бажали, не співом соловейків, але людським голосом, людською тугою, і хто знає, може, спів соловейків не так проникав би у серце, як цей стогін утоплених дітей Ваших» (60; т. 11; 16).

В листах Леся постає людиною раціонально-аналітичного плану. В українському епістолярії вони

цінні як зразок самоаналізу — психологічного й художнього, живе свідчення того, як поетеса поступово виривалася за рамки того народницько-популяризаторського, «для домашнього вжитку», контексту, який культивувався замолоду в родинному колі (див. 81). В листах до Франка, Кримського, Кобилянської — спроба оцінки власної творчості, унікальна тим, що поєднує природну самооцінку і критичний погляд мовби збоку (автороздуми про «Камінного господаря», «Касандру», «В катакомбах»). До речі, листи документально й незаперечно засвідчують, що драматичні поеми в її духовному житті важили найбільше, що саме в цьому — так принаймні впливає з її листів — вона вбачала своє головне покликання і вищу художню цінність, хоча, звичайно, її поетичні твори, традиційніші як за формою, так і тематично, мали незмірно більший відгук у читацькій аудиторії. Це той вищий поверх мистецької філософської думки, якого вона сягнула і який до кінця не «прочитаний» і не відзисканий, на мою думку, ще й сьогодні.

Листи Лесі Українки — дуже змістовні, різнопланові й водночас синтетичні, так би мовити, ліроепічні. Тут дуже багато біографічних деталей, характеристики оточення, побуту, часто абсолютно «житейські». Це зовнішній, інформативний пласт. Другий пласт — літературно-критичний: її голос, її слово в літературному житті, в літературній боротьбі, відгуки про прочитане, часом розлогі рецензії — взяти хоча б справжній критичний нарис у листі до А. Кримського від 16.11.1905 р. про його роман «Андрій Лаговський».

«Чи хто Вам пише такі листи, як я? — запитує Леся Українка в листі до Кобилянської, — певне, ні, бо я вже прославилась далеко своїми листами, що в них ніколи нема того, що треба. Мама не раз сміється, що

я пишу їй, певне, з високості неба чи зо дна моря, але не з цього світу. Часами вони подібні до рецензій, як от і сей: спочатку література, потім музика, а щоб докінчити рубрику, уміщу і драму» (60; т. 11; 162).

І нарешті, найглибинніший пласт — самоаналіз, розкриття потаємних механізмів своєї вдачі, джерел свого постійного «*contra spem spero*». Знову ж таки те, що поза листами не могло бути уявлене, усвідомлене, висловлене. Розкриває себе — найповніше в листах до найближчих, зокрема до Кобилянської — попри свою, як сама зізнавалася, «волинську вдачу», побоювання видатися «не в пору експансивною» (с. 110). Писала Кобилянській: «Ніколи найближчі друзі не знали мене «всієї»» (с. 120). Так-от в листах до Кобилянської — максимально наближається до себе «всієї», такої, що «може все витримати», розкриває механізми того, як витримує. Передусім знайти опору в собі, свідомість себе. Адже «не всі мають те, що хтось має», — підкреслює Леся, звертаючись до Кобилянської у своєму «класичному» листі дружньої підтримки товаришки у її особистій трагедії. Віднайти в собі те самодостатнє «я» — і в ньому знайти опертя, завдяки чому «хтось зовсім спокійно розмовляє з душею своєю про те саме, від чого в інший час плаче» (с. 273).

А от сама Кобилянська — Маковееві: «Хвилями здаєсь мені, що в мені жиє ще якийсь друге «я», ліпше, тонше, і що я мушу коритись і терпіти задля нього... Мушу його берегти і кормити, щоб не загинуло, а з ним і я» (22; 279).

«Життя ламало тільки обстановку навколо мене..., — писала Леся Українка Кримському, — а удача моя, виборовшись дуже рано, ніколи не мінялась та вже навряд чи зміниться. Я людина еластично-уперта (таких багато між жіноцтвом), скептична розумом, фанатична почуттям, до того

ж давно засвоїла собі «трагічний» світогляд, а він такий добрий для гарту» (60; т.12; 372).

Леся Українка, як і Кобилянська, Стефаник, у листах творила себе — передусім для своїх адресатів-співрозмовників, а відтак — і для нащадків.

Кобилянська вповні усвідомлювала величезне значення, яке мали листи в її духовному самоутвердженні. Писала Фр. Ржегоржеві: «Може бути, що тому, що я все з наймолодших літ не могла ділитися думками, — в мене виробилося таке, що не маю найменшого дару до бесіди. Хто мене з писем не знає — не дав би за мене ані три крейцари» (232). Під «письмами» Кобилянська тут має на увазі свої твори, та мабуть, і листи також, адже вони невід'ємні від її творчого самовираження. Слово *писане* — її слово.

Не може писати коротко. Листи важать для неї надто багато. Усвідомлює це (лист до Маковея від 5 червня 1889 р.). Лише Леся «в тім взгляді зо мною може рівнятися», «оживляє мене своїми листами» (т. 5; 252). «Я вже боюсь починати лист до Вас, — пише Маковееві, — бо зараз виходить «простирано». Щастя, що не говорю так много, як пишу, бо би люди від мене утікали» (22; 339).

Про себе: «Я сховалась би найрадше і перед сонцем, щоб не звертати на себе увагу...» (с. 278), а от в листах не «ховається перед сонцем», а, навпаки, розкривається. Лист — то водночас і насамоті із собою, і — незримий гідний співбесідник, який зрозуміє напевно. Ідеальні умови для саморозкриття.

Окрема мова про епістолярне друге «я» Василя Стефаника. Його листи — це специфічне неповторне явище, яке за значущістю не поступається його художній спадщині. Вірніше, це *особливий тип творчості*. Тут його світовідчужання, його кредо, його маніфест (хоча б відомий лист до Маковея від

11 березня 1898 р.), хоч як не любив фрази і декларацій. Тут «пам'ять душі», маніфестація органічного, без найменшого фальшу злиття внутрішнього світу з матеріалом його творчості, з його героями.

Довіряє аркушеві листа всього себе — *творячи себе* в листі. Звісно, якщо це лист до споріднених душ — до когось з Морачевських або до Кобилянської. Тут можна говорити про тип *епістолярної творчості*. Стихії епістолярна і художня тут вільно переливаються одна в другу (докладніше про це у розділі 3).

З нещодавно опублікованих епістолярних скарбів яскравим прикладом «творення себе» можуть бути листи Олени Теліги до Наталі Лівицької-Холодної у вищезгаданому зібранні листів українських діячів з американських архівів (14). Передусім — надзвичайна автобіографічна цінність: хитросплетіння родинних взаємин, важкий безпросвітний побут (жила в той час у глухому польському селі, де працював її чоловік, — «ненавижду село» як лейтмотив), неможливість реалізувати духовні потреби, влучні світоглядні й психологічні автохарактеристики, дуже тонкі й спостережливі портрети людей з найближчого оточення (Мосендз, Донцов, Маланюк тощо). Воїстину — людина-митець в епістолярному інтер'єрі.

Листи митців вводять читача у потаємний, мерехтливий, загалом недоступний для чужих очей світ психології творчості. Звичайно, не кожен так сміливо, одверто, аналітично, сподіваючись на розуміння, вводить сторонніх у цей світ, як це робить, приміром, Катерина Білокур (про це — далі). А якщо й уводить, то таки передусім у своїй епістолярній творчості — розкриваючись перед гідним співбесідником. Саме тут — джерела основних найдостовірніших, «з перших рук» свідчень з психології творчості.

В українському епістолярії найціннішими в цьому плані є листи Шевченка, Лесі Українки, Стефаника, з найближчих у часі до нас — Катерини Білокур і Василя Стуса. Зародження задуму, перетоплення у творчому горнілі зовнішніх вражень — життєвих, мистецьких; характер реакцій; інтенсивність спогадів (листи Стефаника, зокрема, демонструють колосальну вагу дитячих вражень, спогадів дитинства для творчості); шукання контактів зі світом, з читачем — і втеча в себе, те, за Стусом, «самособоюнаповнення», — в листах знаходимо багатий і єдиний у своєму роді матеріал для розуміння всіх цих невидимих, але засадничо важливих творчих процесів. Взяти хоча б царину підсвідомого. Так, і Шевченко, і Стефаник, і Стус детально і щедро переповідають у листах свої сни — очевидно, вони багато важать у напруженій і недремній роботі творчої уяви («Мій улюблений вид спілкування: сон, бачити у сні», — зізнавалася Цвєтаєва у листі до Рільке — 53; 32).

Листи дають змогу відчувати безпосередність і глибину самовираження — навіть повніше і достовірніше, ніж ліричні твори, де дається взнаки більший елемент художньої «сконструйованості».

Кілька прикладів з листів Василя Стуса. Всього кілька — загалом же ці листи в плані самоаналізу митця — справжній скарб.

Листи до рідних практично всі написано в неволі, в умовах «вертикальної труни», «ампутованого існування» (його вислови). І були вони для поета чи не єдиним вікном у світ. Звідси й повнота самовираження, глибина самоаналізу («постати із самим собою поруч» (56; 131); «жити в двох особах: той, що живе, і той, що спостерігає за собою. Ніби існуєш у двох проекціях» (с. 23), намагання таким чином якомога повніше й глибинніше явити себе світові.

«Експансивність моєї натури — холод і жар — локомотиви моїх віршових занять і водночас — найтяжчі бичі, що вицьовхкують проти мене» (с. 227).

«Був мені сон — і я збагнув — у сні — чому я, слава Богу, не такий, як усі. Там, де світ існує при t° , даймо 24° , я зберігаю автономну ауру з t° або 20° або 30° . Цей поріг — обов'язковий для того, щоб мати фізичну здатність на погляд ізбоку, з другого середовища, щоб не розчинити свій дух у загальноприйнятій фізичній законодавності, щоб бути медіатором двох різних світів» (с. 479).

Безперервність творчого процесу, нерозчленованість існування на «життя» і «творчість»: «вірші йдуть — як чорна вода з-під снігу. Непомітно й загрозово» (57; 35).

Трансформації у сфері емоцій: помічає, що з часом став раціональнішим, «остудився», почав більше цінувати предметність, речевість й відкидати «безплотність» у поезії. Фіксація роботи підсвідомості, неповторних творчих станів і візій.

Самоаналіз торкається не лише психології творчості. Стус аналізує загалом мотивацію своїх вчинків, своєї поведінки, своїх реакцій, тонку невловиму матерію відчуттів. Все це часто виростає до рівня поетичних візій. Хоча б отой супертонкий, на грані збагненого потік свідомості, роздуми про потребу пристосовуватися до обставин — і про неможливість цього:

«Коли людина часом не хоче пристосовуватися, тоді її просто пристосовує, як хвиля прибиває тріску до берега. Вступає до розмови сила, а тріска слабша за хвилю, хоч і як невесело це звучить. [...] А що, коли я не хочу прибиватися до берега? А що, коли я не можу? А що, коли я не можу навіть цього — стати тяжчим за воду і легшим за повітря? Тоді пливи, будь припливаний — через себе, через своє без-

голів'я, через свій крик, хруст, зойк — пливи! І все, зрештою, гаразд, але дим — над головою стоїть. Висить, як сива хмарка. Окрім хмарки — все гаразд (особливо коли обрізав, обтяв всі живі коріння, всі паростки — всі всі всі [...]). Але хмарка — не хоче ні відплисти, ні розтати, ні дощем проллятися. Хмарка — біла, срібляста, мерехтлива — як кучугури незрушного каміння. Все гаразд, от лише аби не хмарка. [...] Ти її васал, але — як Сізіф, ще — як Тантал. Вона — твій Дамоклів меч. Хмарка — меч. Усе, усе гаразд, окрім цієї хмарки. Під її тінню (прозорою!) сняться обачні сни. Тривожні. А походження цієї тривоги — незбагненне. Її не має бути, вона не існує просто, як чаклунка, але вона є» (56; 243).

Листи уявляють, роблять надбанням інших *внутрішні творчі спонуки* митця, зокрема світ художніх рефлексій і ремінісценсій — художні уподобання, творчі перегуки з іншими художніми явищами, відлуння мистецьких вражень, освоєння вічних тем і образів, коли ці образи буквально вростають в індивідуальну творчу свідомість. Дають вдячний матеріал для компаративістських студій, теоретичних висновків, спостережень над психологією творчості. Не зупинятимусь докладно на цьому плідному аспекті епістолярної творчості, обмежусь конкретним, але дуже промовистим прикладом постійної творчої присутності поезії і постаті Рільке загалом і його Орфея і Еввідіки в художній свідомості Марини Цветаєвої і Василя Стуса, як це відбилося в епістолярному доробку поетів. Ця присутність визначальна й симптоматична.

У листах Стуса з табору відбито всі відтінки осмислення й освоєння (в процесі перекладу) образів Рільке, зокрема його «Сонетів до Орфея». Характерно, що Еввідіка органічно зливається в його листах з образом коханої дружини. Описує в листі

до друзів пекельну атмосферу знущань і переслідувань в умовах заслання, передусім вболіває за дружину, «Еврідіку в пеклі антитеатру» (57; 152). А в листі від 1 серпня 1984 р., пропонуючи свої варіанти інтерпретації поезії Рільке «Орфей, Еврідіка і Гермес», звертається до дружини як до Еврідіки (56; 479).

Аналогічні приклади «співжиття» поета з цими образами, востання їх у світ поета спостеріг М. Гольберг в епістолярному діалозі між Пастернаком і Цветаєвою: «У листі Пастернаку від 26 травня 1926 року Цветаєва говорить про образи Орфея і Еврідіки. Згодом говорячи про знайомство Цветаєвої з Рільке, Пастернак згадував його «Сонети до Орфея». Тут виникає тема співдружності трьох поетів. Образ древньогрецького міфологічного співця знайшов своє втілення і у вірші Цветаєвої «Еврідіка — Орфею». [...] твори Рільке і Цветаєвої вписуються у велику тему: образ Орфея у світовій літературі. Подібних перегуків можна виявити багато, і листування знов-таки допомагає їх зрозуміти» (79; 24).

Етюд на тему листів Катерини Білокур

Якщо говорити про повноту й автентичність відображення в листах особистості, «переливання себе» в листи, «творення себе» в листах як людини і митця, не можна оминати такого справді унікального явища в українському епістолярії, як листи Катерини Білокур. Всі, хто знав художницю, підкреслюють, що в житті вона була маломовна й замкнута — отже, листи можна розглядати як своєрідну компенсацію, можливість розкритися. Тут вся вона — її життєва й мистецька філософія, її біль і страждання, її поетична душа, її художнє кредо.

М. Кагарлицький у передмові до впорядкованої ним збірки листів Катерини Білокур пише: «...працював я над листами, немовби коштовний скарб розкопував, із душевним піднесенням, бо усвідомлював, що заледве не кожен з них відкривав нам художницю несподівану, незнану та величну водночас... З кожним листом відкривав натуру глибоку, цілеспрямовану, вольову, винятково мученицьку, поблажливу до всіх, тільки не до себе, не до своєї праці й здоров'я — тут себе не щадила. Розумів, що про таку Білокур знали лише одиниці, власне, ті, до кого вона писала, кому сповідувала свою душу.

І поблідло, змізерніло все, що досі випродукували власною фантазією про Катерину Білокур мистецтвознавці, журналісти і навіть письменники. Не лише страдницьке життя, а й картини художниці постали в моїй (і хіба тільки в моїй?) уяві зовсім в іншому вимірі й освітленні» (1; 19).

Епістолярна «класика» Катерини Білокур цікава передусім тим, що вона яскраво демонструє межовий, міжжанровий, поліфункціональний характер епістолярної творчості. Відгукуючись на публікацію листів К. Білокур 1982 р. у «Вітчизні», критик І. Кравченко підкреслював, що вони «стали неперебутнім внеском в українську прозу, а водночас це щось більше за літературу...» (92; 23).

У листах Білокур, справді, маємо «золоті розсипи воїстину народної прози» (М. Кагарлицький). Вірші в прозі, пейзажні мініатюри, побутові зарисовки... Це — етюди про торжество весняної повені (до М. Донцова, 13 квітня 1952 р.), про пісню без слів весняного вітру — «Той день, як я від вас поїхала...» (11 лютого 1959 р.). Портрети родичів і друзів, хоча б дядька Сергія з листа до подружжя Донцових (28 липня 1949 р.). Побутові зарисовки — справжні зразки народної усної оповіді,

«смачні», соковиті, сповнені живих деталей, гумору і водночас ліричні, як от: про ранкові хатні гурботи «Ну, а як топити, то щось же треба й парити...» (до С. Таранушенка, січень 1955); опис надвечір'я в селі (до Д. Косарика, грудень 1956):

«Вдень розійшлися хмари, і виглянуло ясне сонечко. І було тихо і тепло так, ніби напровесні. Вечоріло. Почав розбиратись вітер — і знову де ті хмари набрались: так наче їх хто києм нагнав.

Я вийшла надвір з тією думкою, що, може, вітер розжене хмари, і я побачу місяця-молодика: як він народився — чи на годину, чи на негоду. Але вітер уже знову стихав, лише на самих верхах дерев самими тонесенькими гілочками гойдну[в] да кудато й майнув — і стало зовсім тихо. Хмари ще дужче скупчилися і заслонили собою молодик. Я пройшла аж на півгороду. Уже зовсім вечоріло. І за болотом та за вузьенькою річечкою Чугмаком та за полем широким уже ледве мрів хутір Гречанівка. І котрі хатки були не в густих садочках, там уже свіtilись вогники такі маленькі, як зіроньки в далекому небі.

Вернулась ізнову у двір і хотіла іти у хату, аж чую: торохтить підвода і нібито хтось потихеньку, але приємно співає. [...] Коні ішли помалу-помалу, дівчина їх не погоняла ніяк. Та вона так сиділа, що збоку здавалось, що вона забула і за коні, які поганяла, і за бестарку, на якій сиділа, а уся увійшла у пісню, яку співала» (с. 302).

Малюнок вечора на свято теплого Олексія і дуету діда Лавріна й баби Мелашки (до Таранушенка, червень—липень 1954). Там же разючої сили опис своєї «прощі» на могилу Шевченка.

Пейзажні мініатюри, які хочеться «оглядати», як оглядають картини на виставці:

«Дощик у нас гарний пройшов, гарно так стало, свіжо в повітрі. Не курить дорога, зазеленів виго-

нець. Де посіяно жито і де раніше посіяно (дощик пройшов учора, тобто 27-го серпня), так за ніч так гарно зазеленіло! А де посіяно пізніше, так скрізь-скрізь по всім лану повитикались такі червоненькі голочки молодого сходу жита. В ставу води добавилось. Гуси так гарно повикупувались, повилазили на берег, білі-білі такі: стоять на бережку і в пір'ячку щокочуть. Листя на деревах пилом припало, і зелень та їх була така сіра та невесела, а цей дощик на листячку пилюку позмивав, а корінням вологу дав — і тепер дерева такі радісні, зелені, наче в началі літа. А на город як піду — там у нас росте кущ осик і на нашім городі, і на сусіднім — і тільки вітерець чуть-чуть гойдне гілочками, а листячко уже і зашумить. От як піду я туди і стану слухати, то вже в шумі того листя чуються нотки осінньої пісні» (с. 232).

«На небі зір не видно, хмарно, і якби не сліпий молодий сніжок, то було б темно. Іще дужче потепліло. І так було в повітрі тихо-тихо. Вуха прислухалось, щоб де-небудь спіймати хоч би хоч який маленький згук, але даремно. І хоч то і ніч була, але щось чудове, прекрасне було в тій тихій і теплій зимовій ночі.

Аж ось десь далеченько, там десь аж від самого поля, мабуть, у Оксани Вернигори, заспівав півень. А там ще десь один. Один по одному — і по всій загреблі пішов їх переспів. Я стою і слухаю, як співають півні, і прислухаюсь до свого почуття, як воно сприймає цей спів, — і на моєму серці стає якимось радісно. Ні, справді, вночі півні співають інакше, ніж удень. Удень, звичайно, співа півень, та і все. Але вночі, в темряві і в тихій, майже казковій тиші згуки їх голосу зовсім інші. Я не знайду такого слова, такого виразу не знайду, але від того нічного їх співу щось радісне вливається в почуття людини, бо ж спів їх — це передвісник ранку, світу і сонця» (с. 243).

Всюди відчуваються «очі» художниці, чіпкий, спостережливий, мистецький погляд, що прозирає за зовнішнім внутрішню суть, «душу»:

«Так ото ж так. Це було діло в середу, місяць був тоді жовтень, але яке число було тоді, — не знаю, а знаю добре, що в середу вранці взяла я відерце та й пішла аж у берег до криниці по воду. А в нашому березі і в сусідки Марисі, і ще дальше в другій сусідки, тітки Федоськи, Господи, скільки тії калини! Та такі куці великі, та така вона буйна та червона! От я стою та й милуюсь, що на один з куців калини прилетіли якісь пташки та й клюють червону калину» (с. 298).

«Та які все й люди здорові та га[р]ні були! Як подивлюсь тепер на репродукцію з картини Репіна «Запорожці», так отам, котрі самі найкращі, так нібито вони з богданівців та з гречанівців змальовані! Бабусі та тітки повив'язувані, в корсетках білих та з лляного полотна сорочках, повишиван[их] вирізом, мережкою та лиштвою. І як вип'ють горілочку в чарочці, то обов'язково чаркою через голову махне і краплі з неї летять — це, мов, на щастя. І так мені цей жест подобався! І особливо, як це виконує тітка Мотря, батька мого сестра рідна. А така гарна, що зглянутись не можна!» (с. 183).

Вражає глибина й органічність, сприймання *всього*. Природа, пісня, побут, поезія, все прочитане нею з літератури і побачене з мистецької спадщини (такого «прочитаного» і «побаченого» не так і багато, але воно стає невід'ємним складником її світу) — все нею *екзистенційно* пережите й освоєне, так чи так забарвлює, зумовлює її реакції, вчинки, мотиви поведінки, житейську філософію. Вона не «цитує» пісню або поезію (Гайне, Некрасов, Лермонтов і, звичайно, передусім Шевченко), а *живе* нею.

«В Лермонтова сосні снилось, що десь є світла країна, де росте красива пальма, а я сиджу і думаю, що є світлі, теплі і уютні хати, вдень їх освітлюють великі світлі вікна, а вночі — електрика. І тепло в тих хатах і не чадно. О, як у таких хатах можна і радісно працювати, і в холодну зиму, і з хворими ногами!» (с. 117).

«Та поглянь у дзеркало і, як писав поет Некрасов у своєму чудовому вірші:

*И тоскливую в сердце тревогу
Навсегда поскорей заглуши!*

І дивилась я у дзеркало, а звідти на мене теж дивилось істомлене незгодами життєвими, худе і бліде, в зморшках обличчя — і відвернусь, аж нудно стане» (с. 313).

А це з уже згаданого автобіографічного етюда про те, як довелося вибирати між коханням і покликанням:

«Еге, — кажу, — якщо я від вас дурніша, то не буду я вашою дружиною. От вам і все!» І давай плакати і співати ту пісню:

*Ой козаче молоденький,
В тебе коник вороненький»* (с. 219).

Тут і всюди пісня — аж ніяк не тло, а суть, вона органічно сплетена з довколишнім світом, в уявленні Катерини світ і людина без пісні не існують, як і вона без них — воістину екзистенційне коло...

З розповіді про невдалу спробу вступити до художнього технікуму:

«Як я звідти вийшла — не пам'ятаю, бо сльози в три струмки полилися з моїх очей. А через дорогу, навпроти тієї школи стояла велика деревина, в'яз. От

я пішла, сіла під нею — і так гірко плакала. І як писав Т. Г. Шевченко:

*Ще б плакала Катерина,
Та вже сліз немає, —*

так і я: вже сльози не біжать, а я тільки схлиплюю...» (с. 191).

Так само всією істотою сприймає «кодекс» народної моралі, мистецьких уявлень, органічно близька до первнів народного світогляду, народної моралі — ця близькість не навчена, а природня й абсолютна. Це живить її ірраціональну (всупереч життєвим реаліям) віру в добро, бажання сповідатися, уміння знаходити ідилію — навіть там, де для такої ідилії, здається, немає місця. Мимоволі впадають у вічі, очевидно, не випадкові, так би мовити «типологічні» перегуки з Шевченковими ідиліями «хатиночки у гаї» і «садка вишневого». З листів до подружжя Донцових:

«І ще раз бажаю вам, щоб зимою було в вашій хаті тепло-тепло, а ввечері щоб світила електрика і грало й співало радіо чи патефон пісню «Та не всі ж тії та сади цвітуть» (с. 119).

До Таранушенка:

«... якби була у вас спромога, придбали б собі десь хаточку. Ну, де? Ну, там, може б, над Дніпром? Ні, так не виходить (це така казка). Якби де так, щоб і велику річку Дніпро видно, і в Києві. І весняного чи літнього погожого дня взяли ви ціпок і пішли туди, де гарно видно, як котить широкий, глибокий Дніпро свої великі води, і куди він їх несе, і [де] він їх, ті води, бере. І, намиливавшись тію красою, ідете додому відпочивати. А як вечір тихий-тихий та гарний, ви знову вийшли. Недавно пройшов дощ — і все цвітуще і зеленіюще! Таке яскраве, чудове! От ви сіли на ганочку і милуетесь тію Божою красою.

Ось уже сонечко зайшло, на небі залишилось декілька довгастих розовуватих хмарок. І там, де зимою сходить сонце, а літом там сходить місяць. Ось він викотився з-за далекого-далекого гаю, і трохи розовий і трохи жовтий. І в тиші вечірній, і при місячнім сяйві згадується молодість і від дитинства увесь пройдений шлях життєвий. І ті люди-друзі, з якими приходилось проходити той шлях життєвий, були і вірні, і не вірні. Ще з друзів дехто вештається, а багато вже з їх земля навіки повкривала. Повкривала і порівняла всіх — і добрих, і лихих. І сива голівонька низько-низько хилиться долу — і від спогадів стомилась. Уже пізно. Ви помалу підводитесь. Увійшли з ганку в хату, зачинили двері — і пішли відпочивати. А місяць, чудовий, спокійний, байдужий, як і тисячоліття назад, сховався і заходив. І Дніпро широкий ще, мабуть, уже і поміж льодовиків уже котив свої сиві води — так хвиля за хвилею — все вперед і вперед...

Дідусю, це ж як по-вченому зветься — лірика?» (с. 253).

Звідси й та геніальна безпосередність, наївність як віддзеркалення уже призабутої, якоїсь первозданної чистоти — мовби припадаєш до незамуленого джерела.

Взяти хоча б листи до подружжя Тичин:

«Дорогая Лідія Петрівна, оце я й сама бачу, що мій лист не таки[й], як треба: занадто вже він мало-словний. Та я, мої дорогії, написала б такий лист, як від Києва та аж до Березані, так хіба ж мені не лихо? Я не знаю, де ставити ріжніі тії знаки. Ну та ще як гляне на такий лист **Павло Григорович Тичина**, то що ж вони тоді на мене скажуть за його? Скажуть: «Еге, еге, Катерино, кепський з тебе писар! На весь лист і одніі коми не поставила!» От бачите, як мені багато писати?!» (с. 154).

«Ви такі великі люди, ви не погордились мною, селянкою, позвали до себе у гостину, привітали мене, розпитали, як живу я, дарунків-дарунків мені дали. Це для мене, ніде не бувалої селянки, таке гарне і велике вражіння, така світла риса в моїх спогадах! І січас іще часто себе ловлю на тому, що хвастаю, що я колись була у Павла Григоровича і Лідії Петрівни ТИЧИНИ (так, як ото в творах Гоголя, що царицю Катерину віз» (с. 157).

Останні світло-наївні звіряння сприймаються особливо гостро, якщо знати один дуже промовистий епізод з життя художниці. У січні 1959 р. Катерина вирішила зайти до подружжя Тичин, щоб подарувати їм свою картину. Так і пішла — без попередження, а охорона її не пустила («мене відрядили»). Л. П. Тичина звістку про це сприйняла дуже болісно й гостро, аж художниця в наступному листі втішала її.

«Листи жінки, яка не вчилася навіть у початковій школі, — писав про Катерину Білокур Микола Бажан, — такі ж талановиті і дивовижні, як і її картини. ... Листи її, наче сплеск світла, осяють ту, досі ще не збагнену, загадкову, не піддатну ані доскіпливим дослідженням, ані пронизливим комп'ютерним прогнозам, путь, яку проходить тривожний геній, таємниче зароджений в якійсь людській істоті і, незважаючи на жодні дошкульні терни, завади, перешкоди, розцвілий і стверджений.

... В наші часи, поруч нас відбувався в простій і тихій, чулій і скромній жіночій душі оцей дивовижний процес кристалізації генія...» (с. 22).

Покликання як вища сила, яка диктує свою волю, кермує митцем мовби незалежно від нього, навіть всупереч його волі. «Покликання — і нічого більше», як писав колись Шевченко, згадуючи про те, як у

просторих світлих залах Академії Мистецтв не міг опиратися поклику «української суворой музи»...

Підвладна вищим сферам духу, чує їхні голоси:

«Як найде на мене, як то старі люди кажуть, той штих, — куди я не йду, що я не роблю, а те, що я надумала малювати, — слідом за мною. Та й спати я ляжу, а воно мені вчувається, а воно мені ввижається, та нібито щось до мене промовляє, щоб я його не кидала, щоб я його не цуралась, щоб я його малювала та чи на папір, чи на полотно виливала» (с. 57).

«... моє єство, мій розум, моя велика любов до малювання випирала з моїх грудей, не давала мені спокою ні вдень, ні вночі. І я йшла в поле і, озирнувшись навкруги, (щоб не було близько людей) я там плакала. Плакала страшно, дико! І де не було й віддалік живої душі, а я здіймала руки вгору і просила в кого-то ради і допомоги. І, певно, то були приступи божевілля з великого горя, що мені вчувалося, що хтось мені шепче: «А ти не плач, Катерино, що нема в тебе вчителів. Певно, багато є тих, що учаться, — і їм ніколи. А ти дивись, як у матері-природи, дивись, як трава-билинка, — так її і малюй, як який листочок-цвіточок, — так його і виконуй!» (с. 99).

Чи не найголовніший, не найбільш владний з тих «голосів» — голос Шевченка: «Як узяла я того «Кобзаря» в руки, як глянула на ті чарівні малюнки, як прочитала ті вірші дорогі і прозу (там же він і про художників пише!) та так, як ото старі люди кажуть, наче мені хто дання дав, наче ото дроком напоїв, та ще й чисто розведеним! І я мовби зрочилась!» (с. 190).

До речі, часом сама посилає свій голос, свої волення слідом за вітром, як це зафіксовано у листі до Таранушенка від 2.01.54, і її добрий друг мовби той голос чує і відповідає їй того ж дня...

У листах-одкровеннях Катерини Білокур показано значення підсвідомого, невиразних спогадів дитинства, які згодом виринають у пам'яті, набувають символічного підтексту, часто визначаючи долю художниці.

«Це було дуже-дуже давно. Куди б не йшла моя мати, несучи мене малу на руках, я чого-то плакала. Я гараз[д] не пам'ятаю обличчя матері, а я пам'ятаю й січас високі дерева, незелену траву і дівчину: чорне волосся, заплетене в дві коси і складене на голові, чорні брови, довгесенький носик, в буденній сорочині, спідниці і крайкою підв'язана. Та дівчина нагнулась — і я побачила біля ніг тієї дівчини серед незеленої трави два зелені-зелені листочки, а серед них така чудова синя малесенька квіточка. Вона така мені, малій, показала прекрасна! Я перестала плакати — і аж затріпотіла в матері на руках, простягаючи руки до тієї квітки. Дівчина вирвала ту квіточку і подала мені. Більше я не пам'ятаю...» (с. 187).

Чи не тут джерело того нерозривного, всеохопного, мовби аж містичного зв'язку творчості Білокур зі світом квітів?!

Їй болить потворне у житті, а мистецтво для неї — продовження життя, тому й потворне, зображене в мистецтві, разить її. Взяти хоча б безпосередню й гостру (хай і наївну) реакцію на картину Репіна «Іван Грозний і його син Іван» (до Таранушенка, поч. квітня 1954).

Творче життя Катерини Білокур постає з її листів як вічний конфлікт високого з приземленим, вічна боротьба з нецтвом, войовничим нерозумінням, що породжує ворожість:

«Малюнок мій зірвали, скрутили і кинули в піч, а мене трохи поляскали, а здорово і не били чого-то. І кажуть: «Що ти, скаженюка, робиш? Та, не дай Бог, чужі люде тебе побачать на такому вчинку? То тебе ж тоді ніякий біс і сватати не буде!» (с. 189).

В такому пекельному вогні загартовується її дух, її душа — і виходить світлою, очищеною, прекрасною. Мовби й не було того пекельного конфлікту — переборюючи його, утверджується. Але то гіркий гарт. Скільки втрачено, скільки змарновано сил. Невлаштованість, злидні, лейтмотив багатьох листів: «Я попелюшка...»; «А скільки тих задумів чудових. І через оту піч, попіл, козу, ганчірки мені нема змоги їх здійснити» (с. 287).

З листа до Таранушенка: «...там кой-де є не дуже то ніжно виконано — то вже я не винна, бо у хаті так було холодно, що замерзала вода, а руки так мерзли, що, може, що не так уже ніжно виконано, то вже пробачте...» (с. 174).

Вічний брак елементарних художницьких знарядь і матеріалів, без яких професійна праця, здавалося б, неможлива. Вимолювала фарби, пензлі, розчинник для фарб — цими проханнями рясніють листи. Тужила за фарбами інтенсивними й відтінковими — і не мала їх.

«А то вже до кого тільки руки не здіймала, батьком-братом називала, щоб хто прислав мені тих фарб і олії, очищеної і одбіленої, — того цілющого бальзаму. І я б ним оздоровлювала свої чудовії картини — і марно!» (с. 60).

«І скільки в голові моїй снується чудових невиданих буйних картин! І так вони в мріях і залишаються, то в дійсності приходиться дрижати над кожною унцією олії, фарби і над кожним міліметром полотна» (с. 83).

Обстоює свою естетику, своє мистецьке кредо. Болісно переживає критику своїх колег художників і, хоч ставиться до них з великою повагою, з пієтетом навіть, не приймає сліпо їхньої оцінки, відстоює своє. Не вважає себе художником-примітивістом, хоче, щоб її сприймали як професійного маляра. Та

водночас відчуває (і демонструє) свою кровну близькість до народного мистецтва — те, що Ю. Шерех у статті про поезію В. Барки назвав «впоєністю національних традицій у душу» (121; 340).

Уважна до натури, до найдрібнішої деталі: «Стиль моєї роботи любить-любить, щоб його виконували повільно» (с. 157). До Донцових: «Це наївно, але мені здається, що жити в лісі — так це рай, бо в усі чотири пори року можна його малювати» (с. 125). Зізнається Таранушенкові, що коли їй одного разу потрібні були конвалії, то ходила за ними аж за тридцять кілометрів, аж під Пирятин. Або таке: «саме зацвіла троянда, сокирки, волошки і півонія — не ота, що сама червона, а та, що ото по краях розові пелюстки, а всередині або білі, або чуть-чуть жовтуваті. І якраз все це треба мені малювати... Такі саме жнива, що ой Господи!..» (с. 217).

Обстоює своє кредо, свою манеру письма як близьку до народної творчості, як «свого роду красу», розуміє повноправність і самоцінність *такого* погляду, *такої* художньої концепції дійсності:

«І певно, між ними були люди культурні, освічені, і вони, слухаючи тії чудові казки, билини, вони не гукали бабусі тій, що, гей, бабо, не кажи ти так, а кажи так, як пишуть свої твори Толсто[й], Гор[ь]кий, Некрасов, Шолохов і інші. Ніхто ж не казав, щоб їх переробити, щоб вони були схожі на твори всіх письменників. Ні, вони, тії казки, билини, мали свого роду красу — і до їх не можна нічого додати і від їх нічого взяти, а нехай вони такими і залишаються, якими їх утворив народ. Так і моє малювання — до його не треба нічо[го] добавляти і не можна в йому нічого змінити, а нехай воно так і залишається — і людям ученим, освіченим, культурним, котрі стоять на службі, на захисті мистецтва й культури».

До речі, та вірність натурі, точність аж ніяк не обертається копійстикою, пласкою фотографічністю. Сучасні мистецтвознавці вбачають в її картинах «семантично комбінований простір з просторовими зміщеннями і «проривами» (О. Найден. Цар-кокос, Лісовий цар: просторова міфологія примітиву та авангарду // Родовід. — Ч. 16. — С. 14). Узагальнення, фантастичне перебільшення, свідоме порушення перспективи для увиразнення — все це відкрите і знайоме їй. З гумором описує в листі до Л. П. Тичини, як налякало мистецтвознавців на її картині «Чорногузи дитину принесли» оте «капосне дитя», що вийшло дуже великим... Тут доречно згадати картини відомого французького примітивіста Анрі Руссо з дітьми-монстрами, які «правлять світом», панують над простором.

Так само цікаві міркування художниці про свої експерименти з малюванням краєвидів, які вона вмонтувала у великі звичні для себе полотна з квітами:

«Унизу тієї картини намальовані квітки — вінком так угору вони пішли, а в півколі того вінка був намальований угол стола, а на столі — глечик. Так я взяла угол стола і глечик зстругала і намалювала там краєвид. Придивлялась і вивчала, як уміла, закон перспективи і фарби, яка в яку пору буває на небі і землі... А потім ще два малюнки-краєвиди намалювала акварел[л]ю. Їх ще ніхто не бачив, я їх нікому не показую. Але мені дуже подобається малювати краєвид: що на рівному куску полотна чи паперу, а виходить так, що наче узяв би та й пішов туди» (с. 182).

Так з геніальною безпосередністю вводить нас художниця у світ своїх мистецьких осяянь. У світовому епістолярії, мабуть, небагато знайдеться таких переконливих, пронизливо-одвертих авто-

спостережень, що дають змогу відхилити завісу таїни творчості, продемонструвати «дивовижний процес кристалізації генія».

Присутність адресата

«Кожен лист, — писав Ю. Шевельов, — виникає із співгри двох особистостей, автора і адресата» (7; 19). Справді, це один з головних чинників, що визначає специфіку епістолярної літератури, відрізняючи її від мемуарної, від щоденника з їхньою монологічністю, творячи особливу ауру живого спілкування. Недаремно в античній епістолології лист визначали як напівдіалог. Невлови-ма метафізична субстанція — незрима присутність адресата, його мовчазне «співавторство»... Прихована, але відчутна діалогічність. Система взаємодображень двох особистостей. В усьому — в змісті, тоні, стилістиці, інформаційній базі листування. В цій мобільній комунікативній системі Я і Ти існують в єдиному просторі, їх об'єднує спільний досвід, причому обидві ланки цієї системи готові помінятися місцями: Ти стає Я наступного листа — твориться нерозривний ланцюг, міцна сув'язь, де одна ланка мовби продовжується у другій (докладніше див. 71; 118 — 121).

Григорій Сковорода — Михайлові Ковалинському:

«Подібно до того, як музичний інструмент, якщо ми його слухаємо здалеку, здається для нашого слуху приємнішим, так бесіда з відсутнім другом звичайно буває набагато приємнішою, ніж з присутнім [...], коли без участі тіла душа з душею безмовно і безтілесно розмовляє» (54; 285).

Ольга Кобилянська — Василеві Стефаникові:

«...я люблю писати [...], як я собі уявити можу, що ось той і той сидить тут в мене в хаті, на моїм кріслі, коло мого столу і я з ним балакаю» (22; 242).

Олена Теліга — Наталі Ливицькій-Холодній:

«...коли пишу, весь час переді мною твоє обличчя з найкращим Твоїм виразом: дуже жіночим, дуже ніжним і якимось всерозуміючим і всепрощаючим» (14; 689).

Лист — не тільки «автопортрет» автора, в ньому проступають риси адресата — хай і розмиті, окремими штрихами, але вони вгадуються: «Лист [...] несе в собі крім образу автора образ конкретної людини, хай теж, як її бачить автор. [...] Можна б класифікувати листи різних авторів відповідно до величини присутності в них образу адресата» (119; 31).

Адресата — з його уподобаннями, можливими реакціями у відповідь, готовністю до спілкування в певних параметрах — змістових, емоційних, стилістичних (при активному листуванні ці параметри усталюються і певною мірою визначають, коригують зміст, мовби передбачають саме *такий* відгук, заповідають саме *такий* контекст). Маємо неявний, непрямий внутрішній діалог («розмова душ») як наслідок певного «компромісу» між тим, хто пише, і тим, до кого пишуть...

У листах Куліша завжди проглядають — то виразно, то ледь окресленими рисами — портрети деяких його адресатів, передусім Ганни Барвінок і героїні його роману дещо пізнішого часу Лесі Милорадовичівни. Ганна — добра, вірна, чутлива. Леся «виокреслюється як чутлива, проста, але яка ж жадібна на нові знання, нові враження [...] дівчина, неситима, захланно відкрита на кожне повчання від того ідеалу, яким на якийсь час став для неї Куліш — авторитет, представник і провісник іншого світу» (119; 32). Відчувається «портретна» присутність

також інших адресатів — Аксакових, де Бальменів, Закревських, Кухаренка тощо.

«Листування Гоголя виразно розпадається на окремі епістолярні діалоги, — читаємо в передмові до двотомника листування Гоголя, — [...] Кожен з них має свій внутрішній сюжет. [...] В кожному з листувань домінують особливі теми і настрої, виникають не подібні один на одного образи Гоголевих співбесідників. [...] Постійно змінюється й обличчя самого Гоголя, який щораз інакше відкривається у спілкуванні зі своїми кореспондентами» (49; 7–8).

Задумавши видання альманаху «З-над хмар і долин», Микола Вороний звертається до українських письменників з відомою відозвою, а також листовно до окремих літературних діячів. Цікаво, що стилістика цих листів відзеркалює певним чином стилістику адресата, мовби передбачає характер можливої відповіді. Так, зокрема, до Нечуя-Левицького лист написано з використанням народницької риторики в традиційному епістолярному стилі «простацької» бесіди. Що ж до листів до Коцюбинського, Єфремова, то тут тон і стилістика зовсім інші. Мова інтелігента ХХ ст., ідеї сформульовано чітко й одверто — без риторичної декоративності (див. 105; 101). Подібна стилістична заданість образом адресата і в листуванні Шевченка. В листах до Лазаревського він не той, що в листах до Кухаренка...

Дуже показові в цьому плані листи Василя Стуса до сина, які «ростуть» — змістово й інтонаційно — паралельно з дорослішанням адресата. Досить порівняти хоча б лист до десятирічного хлопця перед відправленням із заслання — сумно-грайливий тон, іронічні зауваження — може, вже зрозуміє іронію, а може, сприйме по-дитячому, як гру (вересень 1976; 56; 246–247), — з листами до вже

дорослого юнака-співбесідника з роздумами про життєвий вибір, про самовизначення, про філософію і мистецтво (3 жовтня 1983; с. 445–448).

Такі листи передбачають певну реакцію у відповідь, певний — хай уявний — діалог, живий зв'язок. Це не гола дидактика, яка завжди монотонічна.

В цьому зв'язку варто згадати як класичний приклад «від супротивного» славнозвісний «Листи до сина» лорда Честерфілда. У листах до свого позашлюбного сина Філіпа Стенхопа Честерфілд виходить з ідеалу істинного джентельмена і, спираючись на свій світський досвід політичного діяча й вельможі, прагне дати юному адресатові докладно, навіть скрупульозно розроблений аристократичний кодекс життєвих правил. Разом з тим, це справжній дидактичний монолог без «присутності адресата», без розрахунку на зворотню реакцію, холодний і байдужий до *реальної* особи адресата, до його індивідуальних запитів, інтересів, побажань. Як відомо, після ранньої смерті Ф. Стенхопа виявилось, що він був уже кілька років одружений і мав двох дітей, про що лорд Честерфілд навіть не здогадувався, і саме ця «неіснуюча», небажана невістка згодом опублікувала його листи. «Таким іронічним штрихом, — зауважує А. Єлістратова, автор відомого дослідження «Епістолярна проза романтиків», — завершилася ця спроба виховання «ідеального джентельмена», увічнена однією з найславніших пам'яток епістолярної прози XVIII ст.» (85; 320).

Говорячи про присутність адресата, не слід забувати, що подекуди лист мовби «переростає» його можливості, освітні, інтелектуальні, вікові. Яскравий приклад — листи Василя Стуса з табору до батьків (57). Листи писані *не тільки* і навіть не стільки їм, в них поет звертається через їхню голову

до друзів, а то й до нащадків. Підсвідомо, а то й свідомо використовувалася кожна можливість бути почутим, лишити слід. Та й у листах до сина — явне тяжіння до педагогічних узагальнень, розраховане на ширшу аудиторію.

Загалом гадаю, що кожен творець, свідомий свого покликання і місця в суспільстві, обізнаний з гуманітарною спадщиною людства, має передбачати (і передбачає) можливість (і бажаність) опублікування своїх — навіть інтимних — листів і мимоволі якимось чином більш або менш цілеспрямовано на неї зважає. І в цьому ще один вияв двоїстої природи листа: звернений до одного адресата, він потенційно може прозвучати дуже голосно, знайти велику, подовжену в часі й розпросторену аудиторію.

Дуже характеристичні листи від різних осіб до одного адресата, взяті й розглянуті як єдиний «доцентровий» епістолярний масив. В українському епістолярії серед вивченого і виданого їх не так багато, але вони є. Вийшли окремими виданнями листи до Шевченка (К.: Наук. думка, 1962; 1993), листи до Марка Вовчка в двох томах (К.: Наук. думка, 1979), багато листів до Куліша, Франка та ін. опубліковано в періодичних виданнях і наукових збірниках. Знаковим став чотиритомник листів до М. Коцюбинського, що зберігаються в архіві Чернігівського музею (К.; Ніжин, 2002–2004). В Австралії 1992 р. побачила світ уже згадана книжка Дм. Нитченка «Листи письменників», де зібрано листи І. Багряного, В. Винниченка, В. Гайдарівського, Анатолія Гака, В.Гжицького, О.Кобця (Варавви), У. Самчука до автора й упорядника. Марко Павлишин у своїй передмові до книжки пише:

«У кінці формується імпліцитний образ адресатів листів — образ досить детальний і близький до життєвої правди. З листів виступає постать Нит-

ченка — літератора, видавця, педагога, громадського діяча, літературного організатора, журналіста, критика, редактора; людини — з неймовірними резервами енергії й необмеженою працездатністю; людини, яка до глибини душі відчуває приналежність до письменницького цеху і солідарність з іншими його членами; людини, яка живе в листуванні, яка любить продовжувати й розвивати знайомство й приязнь шляхом листів і спроможна до листування прихилити й інших; людини, яка навіть в Австралії без вагання усвідомлює значення поняття «Україна» і обов'язки, що їх така свідомість накладає; людини, яка з пошани й любови до своїх приятелів і до спільної для них національної культури мусіла зберегти, вибрати, упорядкувати, відредагувати й видати цей збірник листів» (45; VIII).

Вже не раз згадувався ще один нещодавно опублікований доцентровий епістолярний масив — листи з американських архівів до Наталі Лівицької-Холодної від Маланюка, Донцова, Теліги, розлого, просто-таки вичерпно прокоментовані М. Скорупською (14). Листи Олени Теліги з цього зібрання вийшли окремим виданням (Олена Теліга. Листи, спогади. — К., 2004).

Особистість адресатки накладається тут на життя, інтереси, характери її кореспондентів. Цікава епістолярна конструкція — система взаємовідображувальних дзеркал, тому картина, що постає з листів, — жива, опукла, так би мовити, стереоскопічна. Сходяться воедино погляди різних людей, мовби картина освітлена одночасно з різних пунктів бачення. Наочна демонстрація виняткового, життєво важливого значення листування для цих людей, які жили Україною, але мусили обертатися й утверджуватися, самовизначатися в чужому середовищі.

Листування якось компенсувало їм брак нормального літературного спілкування, літературного середовища, української періодики, інформаційної наповненості. Пишуть довгі, докладні листи. Олена Теліга у своїй сільській глушині спрагло припадає до листів, нетерпляче очікує їх, із задоволенням зазначає, що листи в Леоніда Мосендза довгі й докладні, таких самих сподівається і від своєї кореспондентки Наталі Лівницької-Холодної, та й сама не заощаджує паперу.

«Ох, Натуся, як я тобі вдячна, що ти мені тепер так багато і так щедро пишеш! Так мені гарно і тепло на душі після твоїх листів, так гарно після них думати» (14; 588).

«...розвагою є для мене кореспонденція, а головне, очікування листів» (с. 569).

«Мосендз пише метрові листи – багато тепла, філософії і містицизму» (с. 563).

Винятково цікаві взаємохарактеристики учасників цього епістолярного спілкування.

У відділі рукописних фондів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України зберігається дуже змістовний і близький до нас за часом епістолярний архів відомої чеської україністки Зіни Генік-Березовської, частина якого подається в Додатках до цієї книги. Листи до неї українських шістдесятників і близьких до них людей: І. Дзюба, І. Драч, Є. Сверстюк, М. Коцюбинська, Р. Корогодський, Є. Гуцало, В. Шевчук, Г. Кочур, Іван і Надія Світличні, Ю. Бадзьо і С. Кириченко тощо – всього понад 800 листів. Докладніше їх буде розглянуто в розділі 2, тут же хочеться підкреслити, що з них яскраво вимальовується образ адресатки, оповитий любов'ю, зігрітий душевною теплотою – аж до її зовнішності («золотою бджілкою» називав її Ів. Світличний). Гідний інтелектуальний співбесідник,

колега — невтомний робітник на ниві творення справді сучасної української культури. Людина, що вміє слухати, відкрита назустріч співбесідникові, з якою залюбки звіряють свої думки, діляться найпотаємнішим, чекають від неї поради і конкретної ділової співпраці.

Прекрасна ілюстрація до тези про культуру листування, зразок епістолярного мистецтва — уміння за допомогою листів культивувати, творити живий зв'язок між людьми і культурами.

У потужному полі епістолярних взаємовідображень чимало надзвичайно яскравих і характеристичних окремих *епістолярних «дуєтів»*. В українському епістолярії такими класичними «дуєтами» є передусім листування Кобилянської і Стефаника, Лесі Українки і Кобилянської, Кобилянської і Хр. Алчевської, Стефаника і Морачевських і т. ін. Листи Кобилянської до Лесі Українки, на жаль, майже не збереглися (відомі лише два), що ж до листів самої Лесі до неї і листування Стефаника й Кобилянської, то вони представлені досить повно. Ці епістолярні епізоди мають, гадаю, самоцінне культурне й мистецьке значення в плані психології творчості і особистісних проявів літературного процесу.

У Лесі Українки і Ольги Кобилянської зустрічні потоки листів взаємоперейняті одна одною, маємо класичний приклад «взаємопереливання» особистостей у листах. Чи не в кожному листі Лесі Українки мовби присутні двоє: «хтось чорненький» і «хтось біленький». Це своєрідні епістолярні «персонажі», певним чином модельовані, уже самою конструкцією фрази, коли мова ведеться від 3-ї особи, тим самим санкціонується певне відсторонення. Ці листи можна розглядати як своєрідні *художні твори* епістолярного жанру. Тут весь ін-

формаційний, настроєвий, чуттєвий простір — це діалог, позначений всюдиприсутністю двох споріднених душ. Ця спорідненість така велика, між ними пульсує такий внутрішній зв'язок на рівні «зрозуміло без слів» — іноді здається, що це вже не дует, а унісон.

Подібне спостерігається і в листуванні Кобилянська — Стефаник, Стефаник — В. Морачевський (листи В. Морачевського не опубліковані, хоча й збереглися, та навіть односторонній епістолярний потік Стефаник — Морачевський дуже характеристичний в цьому плані). Буквально за кожним листом відчувається *життєва потреба* такого спілкування. Кожен зі своїм тягарем особистих і життєвих проблем, в нелегкому українському контексті, коли доводилося виборювати свій шлях в зіткненнях як з ворогами української культури, так і з «добрими людьми», якщо скористатися Лесиним переосмисленням виразу «не так тії вороги, як добрії люди» (провінціалізм, деспотизм традицій, брак широких культурних обріїв, декларативність і декоративність). Вони потребували один одного як повітря, щоб разом протистояти ворожим вітрам, перевіряти себе, долати особисті драми. Такі листи — як продовження зустрічей, а то й заміники їх, причому дуже ефективні: не обмежений часом, відстанями, умовами, можеш викликати адресата на розмову в будь-який час, імітувати зустріч, обмінятися тим, що на душі, порадитися, сподіваючись з усією певністю на відгук і розуміння. «Все-таки добра річ — листи, — писала Олена Теліга Наталії Ливицькій-Холодній. — Часом вони значно краще передають думки людини, аніж розмова. Під час розмови може хтось ввійти, перебити, зрештою, якимось необережним словом, твою думку злякати і скерувати в інший бік» (14; 698).

В таких «дуетах» кожен відчуває адресата як своє друге «я».

Кобилянська — Стефаникові:

«Літератори чи поети — чи як їх там назвати, тих дуже «бідних» істот, вони дуже самотні люди, хоть би і яка товпа окружала та добивалася до їх душ — а коли стрінуться де випадком між собою, то здоровлять і прощаються так щиро, неначеб їм рай отворився. Але саме для них нема раю. Ані для Вас, ані для мене, ані для інших таких, як ми, нема раю, пане Стефанік. Не смійтеся — я є дуже поважна, пишучи се. Але слава Богу, що є такі — як Ви, як я, і інші такі, як ми» (22; 350).

Стефанік — Морачевським:

«Пришліть мені, щасливі, хоча книжок, але таких, що Ви їх читали, аби йти дорогою тих думок, якими Ви вже ходили» (55; 341).

Стефанік — В. Морачевському:

«Богаті Ви дуже, друже, бо роздаєте мені багато з передуманого свого і переробленого свого» (55; 346).

Кобилянська — Стефаникові:

«Я можу не раз великий тягар носити — лише мені не треба ніколи батога, а добрих слів. Кожне з нас щось потребує такого» (22; 254).

Стефанік відкриває Кобилянській свої задуми (переповідає фабулу «Новини», ділиться образками з натури, які особливо вразили його і можуть бути зерном задуму: «Відводило наше село емігрантів...», «Якось я видів хлопчика на толоці...» тощо), переконаний, що це впаде на вдячний ґрунт, що можна розраховувати на повне розуміння. Іноді такий «дуєт», справді, мовби перетворюється на унісон: так водно звучать їхні голоси. Діалог ведеться на одній струні — настроєво, стилістично, інтонаційно. Тон та інтонація, конструкція речення, експресія словоформ — дуже близькі. Звичайно, тут дається

взнаки мовна близькість — один і той самий регіональний варіант мови, близька лексика, а головне, — мелодика мови (характерно, що та ж «нота», та ж мелодика мови, що й у вищезгаданих листах Стефаника, і в листі матері письменника до нього, у тому «диктандо», що його написав брат від імені матері і що його наводить Стефаник в листі до В. Морачевського від 2 квітня 1896 р.). Ці листи, як і листи Стефаника до В. Морачевського, за мелодикою і стилістикою найближчі до його художніх творів. В них найповніше реалізувався художній потенціал. Це — таки справді епістолярна *творчість*.

Дуже змістовним і промовистим є контекст *родинного листування*. Листи членів родинного «клану» як цілісне багатозначне явище, своєрідний замкнений світ зі своєю мовою, своїми святощами, своїм духовним кліматом. Родинний простір, об'єднаний однією кореневою системою, єдністю пам'яті. Зі своїми самозрозумілими для членів спільноти реаліями, натяками, фантомами спільних спогадів, складним психологічним мереживом стосунків. Таке листування, обмежене міцним родинним колом, містить в собі цілі поклади цінної інформації — біографічної, звичаєвої, психологічної.

В українському епістолярії про таке коло родинного листування можна говорити передусім у зв'язку з Лесею Українкою — мати, дядько, сестри, брат. Тим паче, що воно значною мірою опубліковане, хоч багатий матеріал ще лишається в архівах.

Гр. Грабович у своїй статті «Кобзар, Каменяр, Дочка Прометея» (81), говорячи про цей замкнений світ родинного листування, підкреслив характерний для листів «інфантильний дискурс мовлення» (назвавши його слідом за Гомбровічем «*urripienie*» — «лялькуватість»), насаджуваний «бджілкою-маткою цього дому». Звісно, таке домінування «бджілки-

матері» незаперечне, діти для неї були об'єктом активного виховання (і хто зважиться назвати його неефективним?!), звісно, Леся Українка переборює, виходить зі сфери безпосереднього «авторитарного» впливу. Її листи — переконливе документальне свідчення її змужніння, усамостійнення, рішучого переростання того певною мірою запрограмованого матір'ю по-народницькому «ужиткового», «учительного» образу поета.

Однак загалом не слід принижувати той «інфантильний дискурс», вважати його чимось зовнішнім, по-волюнтариському накинутим іззовні «психічним контролем матері», загалом чимось екстраординарним, властивим тільки цьому феноменові листування — «Дивовижне враження справляють її (Лесі Українки — М. К.) листи до рідні: висловлюючи інтелектуально цікаві й тонкі спостереження, вона водночас користується родинним baby talk» (81; 11).

Феномен, названий Грабовичем baby talk (дитинною мовою), в листуванні, справді, відіграє помітну роль. Точніше буде назвати його метамовою. Вона, справді, є однією з найхарактерніших, сутнісних ознак листування Лесиного родинного кола*. Іносказання, алегоричність — найсуттєвіша ознака усного й листовного спілкування Косачів. Підкреслена увага до слова, його змісту і форми, у поєднанні із заохоченням буйної дитячої фантазії, сприяла появі сили-силенної родинних прізвиськ.

Усі діти Косачів з раннього дитинства мали по кілька найменувань. Жартівливі й романтичні, довговічні й короточасні, вони підхоплювалися

* За спостереження над метамовою в епістолярних текстах Косачів, люб'язно надані в моє розпорядження, щиро вдячна Л. П. Мірошніченко — М. К.

рідними, варіювалися, часом зливалися по двоє: Леся — Лося, Зея; Миша — Мака; Ольга — Лілія, Лілея, Ліцик, Пуц, Пуцик, Олег, Олеся; Оксана — Тамара, Марочка, Марця, Марусечка, Тamarця, Укус; Микола — Кох, Кохія, Кохота, Миколичка, Микось, Микулька, Кукота, Кухота; Дора — Біла Гусь, Гусінька, Дроздик, Дроздоньо, Патя.

Спільність інтересів та навчання часом влучно зафіксувалися спільним прізвиськом: «Мишолосіє» (Миша + Лося); «Радозоріє» (Рада + Зоря).

Традиція дотепних, вишуканих прізвиськ переносилася Косачами й на родичів. У листах до Драгоманових побутують: Рада — «драгоманець», Рюрик; Світозар — Зоря, Zogo; Дмитро Шишманов — Маусик, Міка, Міцікато.

Окрім родичів, алегоричними йменнями Леся Українка наділяла, як свідчать її листи, багатьох друзів і знайомих: Шура Судовщикова — Рашель, Річі; Маргарита Комарова — Гретхен; кна-кна — так Леся Українка називала усіх хлопців, найчастіше студентів (так у ранньому дитинстві брат Микола називав усе тонке і довге «кна-кною», в тому числі брата Михайла, котрий був високий і тонкий).

Цікаво, незвичайно виглядають у листах Лесі Українки прізвиська її друзів-письменників з літературної громади «Плеяда» (причому, як правило, тут чоловічі ймення вжито в жіночому роді): Боровик Віталій — Біла; Славінський Максим — Лавинська, Соловінська; Моршинський Аполлінарій — Маршинська і т. ін.

Від найменувань конкретної особи письменниця нерідко вживала й прізвиська на означення певної групи людей: молодші сестри і брат Микола — негри; сини І. Я. Франка і галичани взагалі — лиси (можливо, від Лиса Микити); діти Красовських — пуци; літературне і культурницьке оточення О. Кониського —

циклопові барани; студенти з родини Сікорських — голота тощо.

Цілий світ прізвиськ закарбував у листуванні Косачів факти, вчинки, зовнішність, манери, вимову, кумедні випадки і почуття того, хто перший підмічав і творив зі свого спостереження нове ймення.

Та з прізвиськ, котрі найпомітніші у тексті, тільки починалося річище епістолярної мови Лесі Українки. Потужна вербалізація, вигадливі іносказання становлять вагомий пласт її мовлення.

Від прозорих: «... виправлю свою уліту...» (лист Лесі Українки до брата Михайла від середини листопада 1889 р. — Т. 10, с. 38) — йдеться про літературні задуми, твори, що зріють і пишуться дуже поволі; «засохне на «Іловайці» (лист Лесі Українки до сестри Ольги від 28 листопада 1897 р. — Т. 10, с. 408) — мова про прийнятий у той час у школах підручник з історії Росії Д. І. Іловайського; пошта «... при помочі «розпоротих зайців» (лист Лесі Українки до сестри Ольги від 24 вересня 1896 р. — Т. 10, с. 349) — про передачу листів через знайомих з конспіративних міркувань; «... серце, ревізмом пойняте» (лист Лесі Українки до брата Михайла, написаного у вересні 1889 р. — Т. 10, с. 35) — ревізм, слово, штучно створене від французького *reve* (мрія), тобто мрійливість і т. ін. — до висловів-перефразувань, цитацій-алегорій тощо. Загалом іноказання, вжиті Косачами у листах, склали б окремих, вагомий і захоплюючий, словничок.

Отже, не варто легковажити родинним «baby talk». Така метамова вироблюється спонтанно і досить часто присутня в родинному листуванні, якщо такому пощастило зберегтися для нащадків. Це — відображення міцних родинних зв'язків, сталого родинного мікросвіту, зі складною системою

стосунків, взаємних характеристик, «милих» дрібниць, які живуть у пам'яті цієї спільноти і подекуди недоступні іншим. Це — материк родини, *sui generis* надзвичайно цікавий і повчальний для розуміння епохи, певної верстви, моделі соціальної і національної поведінки. Як те живильне середовище, з якого виростає та чи та видатна постать, від чого відштовхується, а водночас і вбирає в себе, плекана теплою родинною атмосферою, несучи її в собі все життя як дорогоцінний дар, як захист від холодних вітрів реальності.

Загалом слід сказати, що винахідлива амплітуда пестливих звертань в інтимному листуванні — цей своєрідний вияв роботи творчої уяви та інтенсивності почуттів — багато можуть розповісти про особу автора, його психологічний тип. Не раз під таким кутом зору розглядалися, зокрема, листи Чехова. Тут хотілося б навести для прикладу дуже оригінальну гаму пестливих звертань з листів Павла Тичини до Лідії Папарук: Племінничок; Пушка; Пушиночка; Зайки ушка; Хлопчику мій дорогий, братику; Мальчишка; Носик. Вушко. Ротик; Ручки да ніжки...

Ілюстрацією такого культивування зменшувальних імен, вірності *baby talk* може бути також листування О. Олеся з сином О. Ольжичем з архіву О. Олеся, переданого з Праги до відділу рукописних фондів Інституту літератури НАН України, що містить цілу низку виразних і характеристичних епістолярних «дуєтів» (див. «Епістолярні сюжети з архіву О. Олеся» у частині II цієї книги).

Здається, важко звинувачувати Ольжича в інфантилізмі, але той «інфантильний родинний дискурс» був, очевидно, дуже дорогий йому. І батько, й син у листах до нього зберігають вірність родинним традиціям гумористичного макаронічного

«язичія» з вкрапленнями в український текст перекручених російських слів. У звертаннях — ціла амплітуда ласкавих дитячих прізвиськ: Олег — Лелека, Лелечка, Лютик, Люточка, Бузік, Бобочка, Бо; батько — Ба, Бубо, Бубонько, Бабо; мати — Мумо, Мумчик, Мум. За цими винахідливими ласкаво-зменшувальними прізвиськами, яким Ольжич не зраджував до останку, шанобливими кінцівками листів («Цілую твою білу голову і руки» — до матері, «Цілую тебе в руку» — до батька, один з останніх листів 43-го року) — за всім цим відчувається *родина*. Родина зі своїми традиційними цінностями, прозою і поезією стосунків, родина інтелігентів як осередок громадський і культурний, осередок українства в морі чужомовності. Те, що жило й підтримувало національну духовність і було однією із запорук її незнищенності.

Саме листи вводять нас, нащадків, — читачів, дослідників у цей теплий, тепер уже примарний світ рідних пенатів, даючи змогу відчутти ґрунт, на якому виростала Особистість.

ЕПІСТОЛЯРНА ПАНОРАМА ДОБИ

(на матеріалі листів українських
шістдесятників і постшістдесятників)

Загальноовизнано, що сьогодні епістолярна культура занепадає, лист (принаймні в його класичній — поштової формі) втрачає значення провідного способу комунікації. Не зупинятимусь тут на очевидних причинах: глобальна технізація — телефон, електронна пошта, Інтернет тощо, потреба якнайшвидшої реакції у відповідь («время — деньги»). Шалений темп життя, його загрозлива аритмія — на цьому тлі такий неквапливий «старомодний» спосіб спілкування, що передбачає безпосередній контакт з папером, залежить від настрою, не розраховує на моментальну реакцію у відповідь, а натомість знає насолоду її очікування й передчуття, — відступає мимоволі на задній план, на периферію інтелектуального побуту сьогоднішньої людини.

Тим цікавіше й повчальніше пізнання й осмислення епістолярної спадщини. Останнім часом інтерес до неї помітно зріс. Не тільки у спеціальних наукових виданнях, а й у періодичній пресі досить часто з'являються публікації листів діячів української культури — іноді досить віддалених в часі від сьогоднішнього дня. Це пояснюється, мабуть, потребою й прагненням повніше й живіше осмислити наше минуле, так би мовити «олюднити», наблизити до нас, а то й сприйняти його уроки. Адже кожна така публікація дає відчуття *доторку* до живих подій і живих людей. Розкриваємо, приміром, журнал

«Київська старовина» (№ 2 за 1998 р.) і зупиняємося на публікації «Полтавська громада початку 1860-х у листах Дм. Пильчикова до Вас. Білозерського», скрупульозно прокоментованих В. Дудком. Віддалений час, відомі лише в загальних рисах події, знайомі лише фахівцям постаті — та від публікації війнуло живим духом епохи (соковиті деталі культурного побуту, характеристики членів Громади, правописні «війни», українська мова в недільній школі, сприймання читачами журналу «Основа», атмосфера нагляду й «хамократії» тощо). Скажу більше: прикре відчуття, мовби час зупинився, і ключові проблеми нашого національного культурного буття лишуються й досі на тому ж рівні розв'язання, багато в чому тотожними тим, якими жила українська суспільність через століття — у 1960-х та й досі не втратили актуальності, уже в умовах незалежної України. Що вже казати про спадщину недавнього нашого минулого. Мова конкретно про епістолярний доробок діячів української культури 1960—1980-х років, передусім пов'язаний з феноменом шістдесятників. Склалося так, що попри складні й драматичні колізії збереглося багато епістолярних свідчень цієї доби — і то дуже змістовних і знаменних. Причому у значній частині вже опублікованих і введених до наукового обігу, не кажучи вже про архівні поклади, з яких неухильно виходять на світ Божий все нові й нові епістолярні скарби.

Ці джерела вже не раз згадувалися в попередньому розділі — тепер час приглянутися їм ближче. Це й видані досить повно листи Василя Стуса — надзвичайної ваги пам'ятка епістолярної творчості, епістолярна спадщина В. Чорновола у двох книгах, листи Валерія Марченка до матері, Євгена Сверстюка до Юрія Луцького, епістолярій Івана Світличного, Івана Сокульського, Віри Вовк та ін.,

фрагменти листування Алли Горської і Панаса Зливахи, Зиновія Красівського і Айріс Акагоші, Івана Гнатюка і Володимира Підпалого тощо.

З'являються оригінальні «варіації на епістолярну тему», такі, приміром, як «Листи до самого себе» Юрія Бачі з Пряшева (73) – щоденник-сповідь у формі листів або «З моїх маргіналій: над старими листами» Романа Іваничука – підбиття підсумків свого творчого життя, осягнення часу і самого себе через звіряння з листами читачів, які «судять і водночас помножують моє життя на свій власний світ, без якого моя праця втратила б елементарний сенс» (20; 76). Це начерки до своєрідного роману в листах, «в якому героями повинні стати мої читачі, котрі були не слабшими, а то й сильнішими, ніж я, особистостями, бо вміли вони не тільки збагнути й оцінити моє письмо, а й висвітлити переді мною ту громаду, задля якої я взявся за письменницьку працю» (20; 75).

Своєрідний і дуже характерний для доби інформаційний пласт відкрився з опублікуванням у журналі «Сучасність» спогадів Ірини Жиленко «Номо feriens», більша частина яких побудована на листах авторки до її чоловіка письменника Вол. Дрозда, який відбував тоді «заслання» у війську, і листів у відповідь самого Дрозда із сучасним автокоментарем.

Джерелом унікальної історико-культурологічної інформації, безперечно, є епістолярій Ів. Світличного, підготовлений до друку і частково виданий його дружиною, як і колосальний епістолярний архів Григорія Кочура, що зберігається в його Ірпінському будинку-музеї і ще чекає своїх дослідників та видавців.

На пильну увагу заслуговують не раз уже згадані листи з України (числом понад 800) до Зіни

Геник-Березовської. Уже за своїм походженням (батько — українець, мати — чешка) вона була живим втіленням українсько-чеських культурних зв'язків. Авторка численних розвідок в царині цих зв'язків, з української літератури епохи бароко й новітньої, досліджень про Сковороду, Котляревського, Шевченка, Лесю Українку, перекладач на чеську мову творів Сковороди, Стефаніка, сучасної української прози. Була дуже близька до середовища українських шістдесятників і, так би мовити, постшістдесятників. Серед авторів листів — Ів. Світличний, Є. Сверстюк, Вал. Шевчук, Р. Корогодський, Гр. Кочур, М. Коцюбинська, Р. Іваничук і багато інших. Листувалася з ними від початку 60-х до початку 90-х, причому листування збереглося практично повністю, і в цій повноті неабияка його цінність. Адже «вдома», в середовищі її кореспондентів, зберегти повноцінний архів було практично неможливо — через обшуки, репресивні заходи, лютування цензури.

Останнім часом почали з'являтися дуже цікаві й змістовні синтетичні тексти художньої документалістики, в яких оригінально об'єднано щоденники, художні твори, спогади, листи. Це, зокрема, «Листи з волі» М. Мариновича, С. Глузмана, З. Антонюка (К., 1999), унікальні щоденники Л. Танюка в багатьох томах, роман-колаж Б. Гориня «Не тільки про себе» (К., 2006) та ін.

Звернення до цього цінного матеріалу допоможе змалювати епістолярну панораму доби, з портретами її діячів в інтер'єрі.

Всі названі джерела загалом розглядатиму в єдності, в єдиному епістолярному потоці. У них багато спільного — епоха, суспільна верства, національна заангажованість, поле діяльності — національна культура, коло дружніх зв'язків. Не

виокремлюватиму спеціально листів з табору і мислення, незважаючи на специфіку цих останніх. Адже ідеологічні стереотипи обох «зон» — «малої» і «великої», історичні реалії і гримаси тоталітаризму ті ж самі — хіба що ступінь напруги різний...

Осмислення цих епістолярних свідчень і «сповідей» дає змогу ізсередини зрозуміти добу, побачити її діячів як живих людей, розвіяти міфи, відкинути інсинуації і, навпаки, поставити заслону спробам канонізації. Почути голос доби. Згадується Пастернаков: «И внуки скажут, как про торф: «Горит такого-то эпоха»». Як не зрозуміти Романа Іваничука, який у своїх «маргіналіях» зізнається: «...немов анахорет, у тиші свого кабінету поринаю у півстолітню товщу років, розкладаю перед собою тисячі листів моїх непрошених суддів і радію, що маю можливість прожити життя вдруґе, і байдуже мені, що хтось там, може, задихається в безпам'ятстві нинішнього дня; я схиляюсь над старими листами і ще раз живу поруч з людьми, які ніколи не старіють» (20; 76).

Інформативність. Хроніка

Передусім — *інформативність*. Відгомін історичних подій, «вторгнення» їх у життя людини, їхній вплив — безпосередній або химерно опосередкований, у зіткненні об'єктивних чинників і суб'єктивних реакцій і реценцій — на її долю. Реалізація Історії в Побуті... Хроніка культурних подій, змагань і становлень людей, їхніх настроїв і конкретного чину — у сплетіннях мотивів і наслідків.

Погляньмо під таким кутом зору на листи до З. Генрик-Березовської. Це переконливе свідчення безперервної напруженої роботи — практичне здійснення культурного співробітництва — не за службовими

обов'язками, а за покликанням. Справді, мовби потужний інститут культурних зв'язків у дії. Всі складники праці такого інституту — наявні. Обмін літературою, участь у дискусіях, підготовка спільних публікацій, взаємна допомога науковою інформацією, планування майбутніх досліджень тощо.

Безперервним зустрічним потоком іде нова література з фаху, мистецькі видання, з відповідним коментарем у листах — здійснюється культурний обмін речовин. Поштою, з okazією. Зокрема, надсилаються всі найголовніші літературно-мистецькі новинки, що виходили на Україні. Часто за попереднім замовленням. А в листах — обмін оперативною інформацією з цього приводу.

З Чехословаччини йшли передусім видання української літературної класики — Наталени Королевої, Антонича, Винниченка, Фальківського тощо — все, що змогло побачити там світ в атмосфері «празької весни».

Виразно постає в листах роль журналу «Дукля». То було вікно у світ для реабілітованої української літератури, що почала отрясатися зі страшного сну небуття, згадувати, аналізувати, «інвентаризувати» здобутки, віднаходити, здавалося, втрачене. Статті для «Дуклі» пропонують Ів. Дзюба, Є. Сверстюк. З. Генік належить ціла серія статей про реабілітованих українських письменників з публікаціями їхніх творів. Під час одного з її перебувань у Києві Світличний дав інтерв'ю про молоду українську поезію для «Дуклі». На кордоні Зіну затримали, інтерв'ю відібрали, протримали цілу добу на допитах, після чого вже вдома вона постійно відчувала на собі тверду репресивну руку.

З. Генік постійно цікавилася творчістю молодих літераторів, про що свідчать листи Вал. Шевчука, Є. Гуцала, Ю. Щербака ще в ранніх 60-х. Гуцало у

своєму листі радить звернути увагу на талановитого Григора Тютюнника. Ці зв'язки з молодими перериваються тільки з огляду на жорсткі обставини репресій 70-х. У 80-х відновлюється листування й співпраця, зокрема, з уже відомим прозаїком Валерієм Шевчуком. Обмінюються думками і матеріалами про творчість Григорія Сковороди (чеське видання його творів готувала З. Геник), з приводу перекладу повісті Шевчука «На полі смиренному».

У листах докладно відбито будні широко закроеної перекладацької справи: вечори поезії, організовані секцією перекладачів Спілки письменників, планування і здійснення конкретних перекладів, публікація їх, творчі дискусії з проблем перекладу. Зокрема, в різних листах відбито дуже знаменну дискусію з приводу Лукашевих перекладів Лорки, що вихлюпнулась за межі України, зачепила діаспору, де ці переклади наштовхнулися на досить різке неприйняття через надмірну «українізацію» (листи мої, Романа Корогодського).

Світличний переписує в листі вірші Симоненка — для перекладу, для видання? Згодиться. Вкладає до свого листа аркушик, написаний рукою Кочура, з конкретними рекомендаціями, які саме вірші включити до антології молодої української поезії чеською мовою. Він же надсилає Зіні слайди живописних робіт Панаса Заливахи, Надія Світлична — фоторепродукції цих творів. Зіна надсилала Світличному для перекладу вірші Їржі Груші (потім їх переклав Василь Стус), мені — поезію Йозефа Томана.

Яскраво висвітлює листування роль лідерів, внесок окремих людей у справу культурного обміну. Хоча б діяльність Світличного як неформального, але безперечного лідера, як натхненника

й координатора багатьох культурних починань. У листах (як самого Світличного, так і інших людей його кола) — конкретні свідчення цього, епістолярні «речові докази». Дослухається до всього, тримає руку на пульсі кожного культурного починання. Відчувається в цій щоденній активності, непомітній мовби, але такій важливій, кочурівська закваска, кочурівська школа.

З листа Світличного до Леся Танюка (6 березня 1967 р.): почув, що Танюк збирається перекладати Гете, і моментальна реакція: «До речі, Гете перекладав та й зараз, здається, перекладає Стус — вам не завадило б сконтактуватися»*.

У листі до Віри Вовк (12 грудня 1966 р.) Світличний шкодує, що не допоміг їй в укладанні антології української поезії португальською мовою під назвою «Соняшник». Тут же конкретні поради: кого б слід вилучити, кого б додати (зокрема, М. Воробйова, Г. Кириченка, Б. Мамайсура, В. Стуса).

Щоденний «звіт» про будні культурного життя. Постійний обмін мистецькими враженнями: нові книги, виставки, конференції, кінофільми — чи то «Криниця для спраглих», чи то «Камінний хрест», «Вечір на Івана Купала».

Такі знакові події, як вечори пам'яті Симоненка — і той перший, що відбувся невдовзі після смерті у клубі медінституту, і пам'ятний вечір у Спільці письменників в січні 1965 р. з історичним виступом Івана Дзюби і обструкцією Леоніду Новиченкові, докладно описаний в листах Світличного до Л. Танюка і до З. Генік.

Взяти хоча б хроніку подій з моїх листів до Зіни Генік**.

* Всі посилання на листи Світличного — за матеріалами його родинного архіву.

Уже згадуваний вечір пам'яті Симоненка у Спільці письменників України (лист від 20 січня 1965 р.), концерт піаністки Марії Крушельницької (25 лютого 1965 р.), вечір пам'яті художника Анатолія Петрицького (6 квітня 1965 р.); конференція перекладачів, виступ Кочура (2 лютого 1966 р.); вечори В. Підмогильного, канадської поезії (12 січня 1967 р.), польської поезії (21 лютого 1967 р.); враження від перегляду фільму «Камінний хрест» (29 квітня 1968 р.); конференція зі старовинної української музики («Виявляється, що в нас є те, чого, здавалося, немає...», 12 квітня 1969 р.); перегляд фільму «Вечір на Івана Купала» (3 травня 1969 р.); виставка Галини Севрук в музеї Світлицького (22 травня 1984 р.) тощо.

Детальні взаємовідгуки, взаєморецензування доробку кореспондентів, зацікавлене й серйозне. Невеличкі епістолярні реферати, «замовлені» адресатом.

Світличний у листі до Танюка (березень 1967 р.) аналізує новий фільм М. Хуцієва «Липневий дощ». Пересилає йому до Москви п'єсу Амброджі «Бюрократозаври» для можливої постановки. Докладно переповідає свої враження від перегляду «Криниці для спраглих» Драча.

Серед значущих мистецьких новин В. Стус у листі до дружини (22–30 вересня 1976 р.) згадує такий пам'ятний для нашого покоління фільм «Нюрнберзький процес»: «[...] згадується чомусь, як ми з Льолею дивилися замашного Стенлі Крамера «Нюрнберзький процес» — сторожка, питлива, допитлива атмосфера того часу, який знакував

** Всі посилання на листи до З. Ґеник-Березовської даються за архівними матеріалами, що зберігаються у Відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України; фонд 201.

початок нового десяти — чи що — ліття. Усі спогади забарвлені в такий тон. Шкода, що ми завжди молоді, вічно починаємося, але далі зелені — не йде...» (50; 239).

У листах оживають колоритні деталі, промовисті епізоди постійного ідеологічного пресингу, які вже, слава Богу, одійшли в минуле і сприймаються сьогодні як чорний гумор.

Такою хронікою задушливих видавничих буднів є листи Вол. Підпалого до Ів. Гнатюка. Викреслення з видавничих планів найкращих (В. Голобородька, І. Калинця), кавалерійські наскоки цензури («Ой, Іване, що наробив «Жовтень» з моїми поезіями!» (69; 115); «Хай воно все горить синім полум'ям, якщо людина не може правду людям говорити» (с. 119), нестерпна атмосфера угодовства, ідеологічний пресинг, внаслідок якого поет відчуває себе «потоптаним і втоптаним у болотну суєту» (с. 117), перестраховування редактора «відповідно до тремтіння свого хвоста», за висловом Л. Первомайського в листі до Н. Добріна (466; 66).

Або — така деталь з листів Ірини Жиленко до Володимира Дрозда, вплетених у тканину її спогадів «*Nomo feriens*». У журналі, де працювала Жиленко, не можна було вголос зізнатися, що тобі сподобався фільм Антоніоні «Затемнення», бо самодур-редактор апріорі затаврував його як ідейно ворожий... Хіба можна уявити собі таку абсурдну ситуацію з позицій сьогоднішньої вседозволеності?! А в такій атмосфері жили, працювали, утверджували себе. І чи можна зрозуміти епоху, не знаючи таких позірних дрібниць, такого ідеологізованого буттєвого тла?!

Безнастанний двобій із цензурою, з табу й заборами — як із чимось samozрозумілим, природним, як повітря, у тоталітарній атмосфері. Конкретні

епізоди — напіванекдотичні й напівтрагічні, сприйняті з іронією, як щось неминуче. Хоча б епізод, згаданий у листі Світличного до Танюка (березень 1967 р.) про те, як М. Вінграновський в одному з віршів змушений був епітет «мій кукурудзяний народ» з цензурних міркувань (очевидно, натяк на відомі хрущовські кампанії) замінити на «мій звулканений народ».

«Може, другий варіант і поетичніший за перший, — пише з притаманною йому іронією Світличний, — але в першому, їй-бо, більше реалізму й точності. Звулканеність — річ вельми бажана, але якщо вона легко замінюється кукурудзяністю, і навпаки, то чи не здаються нам вулканними гуркоти в животі, переповненому кукурудзою...».

Та йдеться не тільки про такі колоритні епізоди, які ілюструють добре відоме всім явище. Йдеться про більш тонкі матерії, про всеприсутність внутрішнього редактора, про проникнення цього ментального стереотипу у внутрішню тканину мислення-творення. Причому мова тут не про листування із «зоною» (це окрема розмова) — навіть у звичному листуванні в умовах режимного «всевидячого ока» відчутне вимушене оглядання, зважування на присутність (реальну чи гіпотетичну) чужих очей і вух. Вигадливі різновиди езопової мови, маскування іронією, алюзії і т. ін. Та про це далі.

«Правди» і Правда

Отже, епістолярна панорама доби. «Зафіксовані і нетлінні» реалії — автентичні, з перших рук і з перших уст, такі, що зберігають аромат, смак і настрій моменту і водночас — доби. Турботи, святощі, ідеологеми, ментальність певної, і дуже

характерної для свого часу й місця, верстви людей, носіїв української духовності і культури, чиї витоки — у 60-х.

Хроніка культурного життя — інтенсивного, неформального — людей, здебільшого не обтяжених посадами і офіційними повноваженнями, регаліями і службовими обов'язками. Все робиться за покликанням, за велінням розуму й сумління. Хроніка — тут не найкраще визначення (то надто імперсональний, суто фіксує жанр), хоч документально-фіксуючий елемент хроніки тут, безперечно, присутній. Та насамперед це епістолярне олюднення доби, свідчення інтенсивних психологічних процесів становлення й утвердження людини, виразна настроєво-емоційна оцінка того, що відбувається, а це надзвичайно важливо. Адже при найприскіпливішому, найоб'єктивнішому ретроспективному аналізі цей момент — автентичності, безпосередності реакції — неминуче втрачається, а без цього не збагнути всієї правди моменту. І вона потроху никне й забувається, а ретроспекції виявляються неповними, часто сухими й вихолощеними.

Сьогоднішню, перевірену досвідом, збагачену історичними паралелями історичну (і — психологічну) оцінку слід співвідносити із «синхронною», і вже тому емоційно й змістово багатшою, — тільки в зіткненні цих ситуативних «правд» вимальовується Правда.

У передмові до свого епістолярного щоденника 60-х «Листи до самого себе» Ю. Бача підкреслює:

«Я не виправляю своїх листів, не загострюю в них критики на попередній режим, не роблю в них себе ні мудрішим, ні революційнішим, ніж яким я був тоді. [...] Пояснення, можливо, будуть надані, проте лише як пояснення, а не як виліпшення чи якась модернізація тих листів». І далі: «Мої листи є

моєю реакцією на моє розуміння моїх тодішніх проблем» (73; 8).

Тому такий інтерес викликає сьогодні мемуарна література, особливо збагачена, «приправлена» епістолярними вкрапленнями, як-от «Номо feriens» І. Жиленко. Тут стикаються і поєднуються дві часові площини, два погляди — вчора і сьогодні. Зіткнення двох оцінок, двох «правд», які дають змогу *побачити* явища, процес, людину опукло й стереоскопічно.

Хіба сьогодні, приміром, можна скласти «абсолютну» оцінку поезії симоненківського типу, поезії гостро й прямо публіцистичної, без урахування живого сприймання по гарячих слідах. Сьогодні, коли ми пересичені всезнанням і вседозволеністю, розбещені гаслами, аж розчавлені «великих слів великою силою», є ризик, абсолютно реальний, сприймання такої поезії як фрази, декларації, чогось вторинного і вже зужитого (що для поезії до смерті подібне). Тоді ж, в умовах 60—70-х, така поезія сприймалася «озонно», акумулювала в собі поняття «правди», «відкриття», «гідності», «самоусвідомлення», «подвигу» навіть... Не тільки писати й виголошувати, а й слухати і запам'ятовувати її — вже дорівнювало певному екзистенційному виборі. Я щаслива, що була свідком і учасником тих незабутніх поетичних «вивержень» — до скону не забути того єдиного пориву, тих вологих від зворушення очей, того «холодку по спині» від дотику до Справжнього, забороненого, але несподівано віднайденого, тієї (абсолютно щирої в той момент!) готовності до неординарного чину... І як би ми тепер — з огляду на досвід сучасної світової поезії — не називали все це чинниками зовнішніми щодо внутрішньої самодостатньої суті поезії, мистецтва, сьогоднішні наші

присуди щодо їхньої заангажованості залишаться холодними розумуваннями, якщо не зважати на реальну атмосферу «гарячих точок» в нашій історії і культурі. «Висміювання «заангажованості» стало новим імперативом, — зазначає Оксана Пахльовська. — Але поділ літератури на «ангажовану» й «неангажовану» — хвороба сучасної псевдоестетичної критики, — це всього лише перевернута догори дном радянська апологія літератури громадянського обов'язку» (106; 79). Тому епістолярні свідчення очевидців, активних дійових осіб таких історико-культурних «дійств», як вечори пам'яті Симоненка з їхньою очисною атмосферою, свідчення перших слухачів і відкривачів — неоціненні.

Ці вечори, справді, належали до знакових подій, дуже важливих для розуміння тодішніх культурних та й ідеологічних процесів. Для того щоб вичленили з буттєвого потоку такі події і явища, вдячний матеріал дають саме листи, написані по їхніх безпосередніх слідах. Адже знаковість події із сьогоднішньої висоти іноді важко розгледіти. Її варто оцінювати виходячи насамперед з тодішніх реалій і безпосередніх реакцій. Взяти хоча б такі масштабні події, як «празька весна» 1968 року або хвиля репресій на Україні 1972 року.

Так, листи до З. Ґеник є живим свідченням духу «празької весни» для середовища нонконформістських молодих інтелектуалів в Україні, реакції їхніх авторів на її зародження, перебіг та придушення. Спочатку захоплення з відтінком заздрості — «дихаємо вашим озоном» (з листа Корогодського від 7 квітня 1968 р.). Інтерес до ідеологічних позицій її діячів, передусім Дубчека, намагання співвіднести їхні гасла зі своїми проблемами (в листах Світличного 1968 року, Сверстюка від 28 березня 1968 р.). Бажання ближче придивитися

до паростків «соціалізму з людським обличчям» (в його можливість більшість кореспондентів З. Ґенік вірили). Використання шансів вільнішого дихання через чехословацьке «вікно у світ», яке відкрилося. Все це переконливо відображено в листах. Нарешті, сприйняття поразки «празької весни» як особистої трагедії: з листа Світличного (5 лютого 1969 р.): «[...] переживаємо вашу трагедію як свою власну (бо це таки наша спільна трагедія)».

Трохи спогадів, навіяних листами...

Пам'ятаю, як переживали ми ті дні на одному диханні з чеськими друзями. Саме тоді, коли радянські танки увійшли до Праги, в Києві перебував відомий чеський україніст Орест Зілінський з підлітком сином, нині відомим істориком Богданом Зілінським. Тікаючи від настороженого (м'яко кажучи!) ставлення академічного загалу до себе, вони пересиджували якомога більше часу в мене, ловлячи по моєму старенькому радіоприймачеві вістки з Праги, зокрема останній зойк вільної радіостанції, окупованої «старшим братом». Активне співпереживання, ефект присутності... А у вересні 1968 року З. Ґенік-Березовська і мовознавець Андрій Куримський, знехтувавши осудом колег, які цуралися будь-яких контактів з окупантами, таки приїхали до Києва (пам'ятаю, вони казали що їхали вдвох у порожньому вагоні), щоб поділитися з друзями враженнями, відчутти підтримку. Тоді в мене зібралось добірне товариство (Дзюба, Світличні, Сверстюк, Стус та ін.), і ми слухали їхню розповідь. Пригадую дуже характерну для панівної атмосфери деталь. Наступного ранку, коли я відводила до школи свою першокласницю доньку, вона несподівано сказала моїй товаришці, яку ми зустріли по дорозі: «А ти знаєш, що було написано в Празі на стінах? Іван, іді дамой!» І на моє зауваження, що в школі переповідати такого не варто, відповіла: «Чи ж я дурна?!»

Хвилі арештів у середовищі української інтелігенції 1965 і 1972 років відбито в листах — у перших безпосередніх реакціях кореспондентів З. Генік і в екзистенційних наслідках цих репресивних кампаній упродовж років і років...

Перші відомості про арешти в Україні 1965 р. в листі І. Дзюби до З. Генік-Березовської від 15 вересня 1965 р.:

«У нас погані новини. Діється щось незрозуміле. У Києві, Львові та інших містах арештовано кілька десятків чоловік з молоді. Серед відомих тобі прізвищ — Іван Світличний, Богдан та Михайло Горині, художник Панас Заливаха та ін. Можливо, що будуть ще арешти, але поки що ніби припинилися. Ніяких роз'яснень щодо причин, підстав і мети арештів не дається, але, певно, справа в «націоналізмі», хоч терміну цього стараються уникнути. Певно, була мета залякати людей. Злякалися тільки обивателі, порядні ж люди обурені і протестують.

Певен, що з цієї «широкої» операції вийде великий пшик, бо ж навряд чи вдасться довести, що хтось із заарештованих — злочинець, думаю, що злочинців не в цьому колі треба шукати. Тому, хоч і сумна звістка, але ти не дуже переживай».

За листами можна простежити, як цей оптимістичний настрій поволі відступає, як дедалі чіткіше усвідомлюються загроза тривалої, серйозної кампанії, реальні масштаби акції в загальному сценарії боротьби тоталітаристської держави з інакодумцями. І дуже виразно це відчувається в характері, настрої, самій формі звісток у листах до тієї самої адресатки про другу хвилю арештів — 1972 року (передусім у листах Коцюбинської, Корогодського).

У листах Світличного (після виходу на волю, маючи за спиною вісім місяців слідчого ізолятора в 1965 – 1966 рр.) до З. Генік-Березовської задоку-

ментовано поступове наростання репресивного психозу, нагнітання ідеологічної істерії. У листі Світличного до Танюків (2 червня 1966 р.) — хроніка репресій, нагінок, цензурних утисків, опис «фашистських» зборів у Спільці письменників під загальним гаслом «маразм крепчал» (популярний у ті часи дотеп).

Серед знакових подій меншого масштабу, але дуже знаменних для буднів тоталітарної системи, подій, які обігруються в багатьох листах, характерна, зокрема, історія з опублікуванням у «Вітчизні» (1966, № 12) новели Ярослава Ступака «Гординя», коли всевидяще око цензури якось прогавило, що під словом «партизани» там мається на увазі щось надто далеке від традиційно радянського змісту, а саме — події, пов'язані з визвольною боротьбою на Україні після Другої світової війни, які звикли кваліфікувати зовсім іншим словом — бандерівщина. Ясна річ, це викликало неабиякий переполох, про що «зі смаком» оповідають кореспонденти З. Генік (зокрема, Корогодський, який надсилає адресатці навіть свій нарис про новелу (див. Додаток), і Світличний в уже згадуваному листі до Танюка).

Дуже характеристична така, також знакова, деталь тодішніх ідеологічних буднів, як реакція на вихід у світ роману В. Кочетова «Чего же ты хочешь» — своєрідного згустку ідеологічного офіціозу. А. Горська — П. Заливасі:

«А Кочетов? Роман «Чего же ты хочешь» («Октябрь», №№ 9, 10, 11 за 1969 р.). За останній час не бачила, щоб хто-небудь з такою цинічною відвертістю виставляв свій сифілітичний член: «Вива Сталин, который победил благодаря уничтожению интеллигенции. Наследуем ему, а то молодые так распустились, что пишут стихи по указке аме-

риканської шпionки Порції Браун, с которой спят по очереди».

Геніальний твір, проте показовий. А у Москві називають цей твір — «роман-донос».

Цікаво, чи повертається історія, чи це зовсім нове оригінальне явище нашої літератури» (11; 100).

Іван Світличний радить З. Генік (1 лютого 1970 р.) обов'язково прочитати роман Кочетова:

«Такої автохарактеристики певного типу з нашого життя Ти ніде не знайдеш. Мені здається, навіть дуже талановитий аналіз такого типу, зроблений збоку, не дасть такої повноти уявлення, як цей роман. Тут дотепно його перейменували «Чи вожжи ты хочешь?» Коли прочитаєш (а це варто зробити, якщо навіть буде муторно від читання), справді подумаєш: а може в тому афоризмі «Лишь бы не было хуже, а лучше нам не надо» криється глибока мудрість? У всякому разі, куди та баба Історія прямує, сказати важко: такі колінця викидає, що вгадати щось важко. Лишається тільки повторювати одеську мудрість: така селяві».

Таке ж вагоме значення «гарячих» характеристик у листах людей — персонажів нашої недавньої історії, продовженої в сьогodнішній культурно-політичній реальності. Мовби моментальне фото — зафіксовано стан душі, еволюцію характеру, вигин долі — *саме в той момент*. Цього не досягти при ретроспективному погляді, найб'єктивнішому аналізі з урахуванням усіх фактів, усіх чинників, але без знання таких безпосередніх синхронних «кадрів».

Такі характеристики сьогodні сприймаються неоднозначно. Зроблені «під настрій», по гарячих слідах подій і вчинків, без розрахунку на оприлюднення, публікацію, вони подекуди викликають спротив, особливо якщо стосуються людей знаних, у яких є безперечні заслуги перед Україною, чим

вони певною мірою «спокутували гріхи» конформізму. Виникає подекуди бажання «закрити» такі характеристики, щоб не компрометували людей. Такі вагання виникали, зокрема, при опублікуванні листів Стуса з його гострими, не вибираючи слів, оцінками таких відомих постатей, як Драч, Павличко, Яворівський тощо. Однак таке «закриття» непотрібне з погляду історії, та, й, власне, неможливе. Історія не визнає позиції страуса. І, як уже підкреслювалося, Правда складається з окремих, закорінених в конкретних ситуаціях, відбитих в конкретних чинах і реакціях «правд».

З цього погляду цікаві зовсім недавно оприлюднені листи В. Дрозда до І. Жиленко з його коментарями (16), як завжди, уїдливіми і не надто джентльменськими, сприйняті далеко не завжди прихильно. Але це безпосередній, ситуативний, відповідний моментів погляд, хай і суб'єктивний, це та справжня цеглинка з недавніх археологічних розкопів, без якої не вибудуєш загальної правдивої історичної конструкції-характеристики.

Іван Гнатюк, коментуючи адресовані йому листи Вол. Підпалого з такими «гарячими» характеристиками людей, розглядає їх «як вирок горезвісним рокам духовного застою і перестороги тим, хто, не чуючи докорів сумління, вміє орієнтуватися в будь-яких історичних обставинах, часто навіть протиглежно змінюючи свою думку про одні і ті ж «орієнтири» та життєві цінності» (69; 112).

У листах до З. Генік, в епістолярії Світличного, Стуса зафіксовано прикру еволюцію колишніх друзів і соратників, поступове перетворення «Прометей на Цезаря» (за висловом Камю), що сприймалося (знаю по собі) дуже болісно. Фіксація тих трансформацій, які відбувалися під тиском обставин, в лещатах несвободи. Поступове вимушене

підкорення диктатові офіціозу. Міра цього — різна. Від зовнішніх поверхових трансформацій — до повного знелюднення. І характер реакцій — різний. Не викривальні, а констатуючі, навіть з якимось певним розумінням, без деталізації, як про позицію, для себе органічно неприйнятну, — такі згадки в листі Світличного до Танюка від 6 березня 1967 р. про Драча, Павличка («уже цілком державна людина»). З моїх листів до З. Генік про Драча: «покарання славою триває» (8 квітня 1976 р.), «Світ ловив» Сковороду, а «піймав» Драча» (21 серпня 1980 р.).

Широко відомі аналогічні висловлювання в листах Стуса (не варт їх тут повторювати — він виборів своїм життям право на різкість) з широкою емоційною амплітудою: від гнівного засудження (реакція на покайну статтю В. Захарченка з конкретними персоналіями — іменами його колег по зоні — в листах і в промовистій телеграмі «Фе, Василю»), висміювання і гострої критики до болісної, сповненої любові-гіркоти реакції на каяття Івана Дзюби — взяти хоча б останні слова відкритого листа Стуса: «...тужусь пригадати твое підзабуте лицарське обличчя — і в очах мені стоять сльози» (т. 4; 443).

Загалом, якщо говорити про інформативність епістолярної спадщини, яку розглядаємо, то тут зазвичай найбільше важить інформативність не стільки «фактажна», скільки настроєва. Хроніка настроїв, роздумів, становлень, формування світогляду — максимально щира й безпосередня. В цьому *людинознавче* значення цієї спадщини.

Взяти хоча б листи 60-х років Є. Сверстюка до З. Генік. Робота для хліба насущного, неможливість віддатися улюбленим заняттям, побутова невлаштованість — все це десь у підтексті, розмито, туманно. Листи як настроєві мініатюри — згушення

передчуттів, борсання у світі абсурду, наростання ідіотизмів, втеча від цього у природу, в мистецтво, філософію. Дуже характерний лист (24 вересня 1969 р.) про відвідання зоопарку (див. Додаток). Зоопарк як уособлення проблем і стереотипів поведінки людського суспільства, людської спільноти: від «усуспільнених» макак до гордого лева — «щодень різні макаки і єгу» (малоприємні персонажі з «Подорожей Гуллівера» — М. К.) розтлівають його плебейською атмосферою жування, чавкання, кривляння, а він, вихований у клітці, залишається собою — сам собі». А ось орел, позбавлений волі, з погаслим поглядом й імітацією пози орла — «коли орлиний погляд умер — орла вже нема». І та потреба приходити до лева як до джерела, що може «завжди і попри все зберегти вірність собі, своїй природі — і витворити навколо себе стихію самого себе». І свідомість, що все це можна спостерегти, якщо переходити з великої клітки до малої, а якщо живеш у «великій клітці», важливо не звикнути до цього і відчувати, що ти — таки в клітці, хоча й великій. Все це прочитується за описом прогулянки по зоопарку. Мимоволі згадується подібний асоціативний ряд у поезії Стуса приблизно цього ж періоду — «Отак живу, як мавпа серед мавп...»

Цілком пізнавані атмосфера, настрої людини перед життєвим вибором — передгрозова ситуація кінця 60-х — прочитуються в усьому.

Така ж настроєва хроніка і в моїх листах до того ж адресата. Взяти хоча б промовистий епіграф до листа, взятий з фольклорних записів Шевченка: «Думаш, думаш — не можна жити, подумаш — можна...» (22 липня 1966 р.).

Як уже зазначалося, фактаж подекуди тільки проглядає, все фокусується на настроях. Можливо, гут дається взнаки така природна для людей тієї

доби робота внутрішнього редактора, а може, просто виробилася звичка — у підсвідомому очікуванні цензури — не довіряти паперу прямого безпосереднього факту.

Езопова мова поступово в'їдається, вкарбовується в свідомість, стає другим «я». Всі листи з «великої зони» періоду арештів і репресій — свідчення цього. Для прикладу можна навести дві — від січня 1972 р. листівочки до З. Геник від мене й Корогодського як повідомлення про недавні арешти.

Від Михайлини Коцюбинської (27 січня 1972 р.):
«Зіно, люба!

Посилаю Тобі серед зими квіти в Твою нову хату. А в нас холодно. Дуже. Ще холодніше, як узимку 65-го року. Морози, аж душа терпне. Не сердься, що друзі тобі не пишуть. Ніяк — хворіють. Хіба що Роман напише.

Цілую.
Твоя».

Від Романа Корогодського (31 січня 1972):
«Дорога Зіночко-Мішонько!

Дякую за вітання, ох дякую. У нас без змін. Я на дрейфуючій кризі у відкритому океані. Стара пісенька про існування на межі. З деякими істотними новітніми видозмінами в самій мелодії. Власне, цікаві вже не крига і я, і не сама пісенька. Супровід вітру творить нову мою пісеньку, душевну колискову. Заснути неможливо, бо виявляється, що вітри бувають лише північними і так виють, і так продувають кожну клітину моєї істоти, що й невідомо навіть приблизно, куди занесе цей вітрисько мою кригу. Втім, справа не в кризі й не в мені, а в сумній констатації: це стара пісенька.

Цілуємо всіх вас, мішоньки мої дорогі.

Р. К.»

Далі всі конкретні відомості на табуйовані теми — приблизно в такому ж ключі з певними проривами у прямий текст. В основному використовуються алюзії, зокрема з хворобою, парафрази — батьки фігурують під іменем дітей тощо.

Та інформаційний потік — безперервний і, скажемо прямо, досить «репрезентативний», незважаючи на підцензурність. Езопів серпанок загалом прозорий і навіть, як б сказала, формальний. Все прочитувалося досить чітко і суттєво доповнювало інформацію, яка доходила по офіційних та неофіційних каналах.

Будні у «великій зоні» — так можна назвати мої листи до З. Геник 60—70-х років. Нагінки, догани, розправа на Вченій раді над науковою працею — «Нариси з поезики Шевченка». Все це «плавно» переходить на новому етапі, уже після хвилі арештів початку 70-х, у «вищу» репресивну фазу, про яку можна писати лише натяками: «над кожним твоїм словом чигають ті, що все знають, ті, що все чують» (19 січня 1969 р.), рефрен — «не почуваю себе собою» (26 вересня 1969 р.); «Згадується у Коцюбинського в «Intermezzo»: «Як же нам світить сонце і не погасне? Як можемо жити?» (9 січня 1976 р.). Пропонується напівгумористичний рецепт, як не піддаватися настрою (14 листопада 1975 р.). Розлогі психологічні автохарактеристики, борсання людини, позбавленої можливості працювати творчо, вільно висловлюватися (18 лютого 1968 р.).

Такі ж показові в цьому плані листи до З. Геник Р. Корогодського. Калейдоскоп «робіт», на жодній з яких не давали затриматися, — «пошуки місця під сонцем». Береться за все: лібрето, сценарії, статті про балет, передачі про музику для радіо. Мізерна платня. Хвороби. Житейські борсання все з тією ж амплітудою: шукання роботи, звільнення з роботи,

знов шукання... Характерна ремарка: «Ти будеш реготати, але я знову не працюю...» (14 жовтня 1968 р.).

Але що б там не було — обов'язково знаходитися якась робота для душі. Як рятівний круг. І листи фіксують ці борсання, ці поривання, це невтолене бажання, яке не може, ясна річ, увінчатися вагомим результатом. Формується своєрідний світогляд, який Корогодський в одному з листів характеризує як «переконаний песимізм — без трагізму».

Доречно в цьому контексті навести тут текст двох листівок Івана Світличного до відомого фольклориста й мистецтвознавця з Пряшева (Словаччина) Миколи Мушинки, надіслані ним Леоніді Світличній, яка люб'язна надала їх у моє розпорядження.

30.04.1968

Дорогий Миколо!

Зворушений Вашим чудовим вітанням.

Я і мої друзі читали їх як Святе Письмо, і я радий, що в нас так багато спільного і завжди — у свята і в будні — ми разом.

Вітаю ж Вас від себе і наших спільних друзів зі святом Весни, Інтернаціоналізму і Міжнародної Солідарності трудящих, котра росте, міцніє і дає добрі плоди.

Хай буде справжня весна, без приморозків і сльоти!

Хай щастить Вам усім!

Щиро Ваш І. Світличний.

P.S. (на листівці Ю. Химича «Софія Київська, Євхаристія»).

25.12.1968

Дорогий Миколо!

Сердечно вітаю Вас з Новим Роком! Зичу щастя, здоров'я, творчих успіхів.

Сподіваюся і вірю, що контрреволюція у Вашій країні врешті-решт потерпить крах.

З глибокою пошаною І. Світличний.

Здавалося б, скупі стандартні фрази, та послухаймо, як коментує ці листівки адресат у листі до Л. Світличної від 6.09.2000:

«На перший погляд це – звичайні трафаретні вітальні листівки, навіть типові «радянські».

Та ця «радянщина» в них була призначена не мені, а цензорів, який буде їх читати. Це дуже добре знав і відправник Іван, і я – одержувач (адресат).

Ось 30.04.1968 він вітає мене «зі святом Весни, Інтернаціоналізму і Міжнародної Солідарності трудящих, котра росте, міцніє і дає добрі плоди». Напередодні Першого травня таких поздоровлень були мільйони. Та оба ми знали, що під Весною розумілася «Празька весна» Олександра Дубчека, яка, як виявилось пізніше, була початком кінця комуністичного режиму. Який далекобачний був Іван! Під Інтернаціоналізмом ми аж ніяк не розуміли Варшавський договір, а цю несподівану хвилю міжнародної підтримки празьких реформ. Саме тоді у Чехословаччині було не на словах, а в дійсності скасовано цензуру, виникли нові партії, спілки, товариства, розпочалися дискусії на раніше суворо забронені й засекречені теми, виникли нові газети, журнали, телебачення заговорило людською мовою. Стало дуже цікаво, і це все Іван не міг не привітати!

[...]

В січні 1968 року у Празі відбувся З'їзд чехословацьких письменників, перший «безцензурний» з'їзд творчої інтелігенції, на якому прозвучали надзвичайно сміливі виступи: критика існуючого

політичного ладу, вимога радикальних реформ у суспільстві, відокремлення літератури від політики, плюралітет поглядів, реабілітація репресованих (яким тут же вперше за багато років дали виступити), скасування «провідної ролі компартії», засудження компартії за злочини і т. д., і т. п.

Найвищі партійні боси, які брали участь у з'їзді, сиділи там як змочені курки, а якщо хтось із них намагався «захищати інтереси комуністичної партії», його висміювали. І все це передавалося на екранах телебачення і з документальною точністю було задокументовано у збірнику матеріалів з'їзду. Один примірник цих матеріалів я вислав Іванові, будучи переконаним, що радянська цензура його забракує. Та книжка, о диво, дійшла до Івана і він підтвердив мені її одержання, назвавши матеріали празького з'їзду письменників «чудесними вітаннями». «Я і мої друзі читали їх (матеріали з'їзду — М. М.) як Святе Письмо, і я радий, що в нас так багато спільного і завжди — у свята і в будні — ми разом».

Ясніше не скажеш: проблеми чехословацьких письменників є такі самі, як і проблеми письменників України. Ми разом! Так я і мої друзі сприйняли і зрозуміли послання Івана. Цікаво було б довідатися, якою була дальша доля цього збірника.

А напередодні 1968 Нового року Іван писав мені: «Сподіваюся і вірю, що контрреволюція у Вашій країні врешті-решт потерпить крах». Для цензури, та ще й на відкритій листівці краще не скажеш: ідеологічно витриманий більшовицький словник! Однак Іван, і я під «контрреволюцією» розуміли цю стару закостенілу комуністичну номенклатуру, яка так завзято держалася влади в усіх т. зв. «країнах соціалістичної співдружності».

Мабуть, сучасному молодому читачеві такі пояснення потібні. Але покоління 60-х добре володіло езоповою мовою і прекрасно орієнтувалося в лабіринтах підтексту.

Ці листівки залишилися після багаторазових обшуків у М. Мушинки саме завдяки їхній «правильності».

Матеріали з'їзду письменників ЧРСР, як і «2000 слів» в «Літературних новинах», які надійшли поштою (!) були вилучені КГБ 28 березня 1969 року у Світличного під час чергового обшуку.

У контексті сьогоденного дня такі процеси, як пізнання української діаспори, культурні зв'язки і взаємопізнання Західної і Східної України, Києва і Львова, виглядають самозрозумілими. Тим часом в епістолярній спадщині, яку розглядаємо, ці процеси і явища постають у своїх початках, з ароматом новизни.

Захоплене відкриття київськими шістдесятниками Львова — з його багатим і розмаїтим мистецьким життям, в якому природно-національна стихія поєднувалася із сучасними мистецькими шуканнями. Своєрідне рівняння на Львів. Виривалися туди, спрагли духовного спілкування з однодумцями. Згадати хоча б культурницьке паломництво Ів. Світличного і його друзів до Львова, колективні поїздки в Карпати, його активне листування з львівськими колегами. Це знайшло своє відбиття у творчості і в листах Стуса, який останні дні на волі перед арештом 1972 р. провів у Львові в атмосфері різдвяних свят у колі друзів. Пізнання Львова, усвідомлення єдності — в моїх листах до З. Геник: «ті ж проблеми, ті ж шукання, ті ж «так» і «ні»» (20 листопада 1964 р.).

Потужним і необоротним процесом було пізнання української діаспори, єднання з нею. Перші неформальні — поза межами Товариства культурних зв'язків із закордоном, а то й усупереч

йому — кроки. Листи фіксують зародження цього процесу, який, незважаючи на спротив офіціозу, залізну завісу, репресивні кампанії, набирає сили. Це свідчення зацікавленого, неофіційного, а тому повнокровного, вдумливого, щирого взаємовідкриття земляків, розділених морями, кордонами, системами, ідеологічними мурами. Відчуття, що вони на єдиному материку української культури. Вироблення ідеї культурної соборності. Використання цих нововідкритих зв'язків як вікна в напівзакриту доти західну культуру й цивілізацію. Про це свідчить і листування з чеськими українцями, і листи Стуса й Світличного до Віри Вовк, і багатоадресні, «багатовекторні» (якщо скористатися модним сьогодні терміном) епістолярні контакти Кочура.

Віра Вовк (Бразилія), Вольфрам Бургардт, Тит і Софія Геврики (США), Анна-Гая Горбач (ФРН), Зіна Генік-Березовська, Орест Зілінський (Чехословаччина), Шара Каріг (Угорщина) — перші вісники єднання з українською діаспорою. І листи — артерії цього зв'язку. Ті, що вже опубліковано, і ті, які ще чекають свого оприлюднення (архів Кочура, листи Ів. Світличного та ін.).

Це було добірне гроно, кращі з кращих — з відстані часу це видно особливо чітко. Люди діла, щиро віддані рідній культурі, шляхетні й ерудовані, широкого мислення і безсумнівної громадянської мужності, яким доводилося наражатися на холодну настороженість (а то й на репресивні заходи) *тут* і нерозуміння з боку екстремістськи настроєних українських кіл *там* (зокрема щодо Віри Вовк).

Пам'яткою справжнього взаємопізнання в найсокровенніших проявах є відомі листи Антоненка-Давидовича до Дмитра Нитченка в Австралію. Щедро надсилає своєму кореспондентові новинки

літератури або відгуки про них, «звітує» про культурні події, і не тільки широкомасштабні — не проминає і таких мовби дрібних, як, приміром, відкриття меморіальної дошки Гр. Косинці. Дотепні критичні зауваження щодо офіційного літературного життя в Україні, такі ж характеристики його головних персонажів. Постійний інтерес до життя земляків в Австралії, до творчості молодих.

Описує свої подорожі по Україні і за її межами. І всюди — патріотична домінанта, пієтет до українських святощів. В листі від 21 липня 1970 р. описує свою подорож на Урал до друга юності Юрія Самброса, зустрічі з тамтешніми українцями. Згадує пророцтво з Біблії: «Розсію тебе, Ізраїлю, між народи по всій землі, і станеш ти посміховиськом для людей, але коли пройдеш через горнило страждань і поневірянь, я зберу тебе знову на землі обіцяній...» (13; 39).

Розглядає свої листи як своєрідний, хай і приємний, але *обов'язок*: «Якщо мої листи в якійсь мірі правлять Вам за голос рідної землі, несуть з собою привіт від неї, я намагатимусь писати Вам частіше, наскільки це дозволяють здоров'я й обставини» (13; 20).

Інший характер листів Світличного й Стуса до Віри Вовк. Їх збереглося небагато, але вони дуже значущі для розуміння напряду й процесу інтелектуального дозрівання їхніх авторів. Це інтенсивний інтелектуальний діалог між рівними. Широке коло проблем — від естетичних до суто версифікаційних. Обмін сокровеними мистецькими уподобаннями, критичні зауваження про нові твори адресата, екскурси у психологію творчості.

Усвідомлення різниці умов, в яких формувалися ці творчі особистості — у Світличного й Стуса, намагання наблизитися до тих мистецьких цін-

ностей, які сповідувала Віра Вовк і які (з огляду на виховання, на атмосферу) були до часу закриті (або напівзакриті) для її українських друзів і співрозмовників, — звідси брак широкого мистецького дихання, органічного для Віри Вовк. Ось кілька зізнань з епістолярної сповіді В. Стуса:

«[...]те, що, можливо, є в моїх віршах, те, що здається мені лірикою, — все це несе на собі відбиток (коли не більше — визначається) вульгарною естетикою. Занадто плоті. Замало духу. Дух — тільки як крик плоті, а не вивільнений, не голий, не сам у собі і собою врівноважений і вилагіднений. І я зрозумів, що я — дикун. Правда, з того є якісь виправдання з огляду на особливості нашого, неестетського виховання». Заздрить Віриній «граціозній вглибленості». «Крім того, завше нарікаю на присутню риторичність — гандж келії, в якій пишуться вірші, ніби десь протікає над головою: зле вшита хата» (57; 54).

Весь огром знань про сучасне мистецтво, нові мистецькі ідеї щойно почали проникати в наш світ із-за залізної завіси, поступово, фрагментами. За рівнем обізнаності їх, тодішніх, навіть порівняти не можна із сьгоднішніми митцями-інтелектуалами, перед якими відкрито колосальний масив нового знання, розмаїття мистецьких концепцій — і необмеженість шукань. Тоді ж буквально «впивалися» в те, що поступово відкривалося. Звідси і максималізм, і певна «зацикленість» на тих чи тих ідеях. З листа Алли Горської до Віри Вовк видно, що вона відкриває для себе те, що в нормальних умовах вже давно було б відкрито, а то й стало днем вчорашнім, як, наприклад, сюрреалізм. І *свідома* свого затриманого розвитку: «Світової інформації чортма. Ходимо з зав'язаними очима, навпомацки» (11; 103).

Листи виразно демонструють, як формувалися ці люди — як виривалися з кола дозованого, доз-

воленого знання, з інформаційного голоду, зі стереотипів гомо советикуса, шукали джерел.

І, що важливо, усвідомлювали міру свого незнання, а це вже важливий крок на шляху до його подолання.

Світличний у листі до Віри Вовк від 12 жовтня 1966 р. пояснює їй мотиви свого неприйняття поезії української діаспори. Не абсолютизує свою оцінку як якусь норму, а таки пояснює: «Визнаю за нею високу культуру, але психологічний світ, в якому вона творилася, далекий від того, в якому я ріс, отже, художньо вона для мене німа. Я, звичайно, не так добре обізнаний, щоб говорити таке про всю літературу, але доступна мені справляла саме таке враження». Характерно, що намагався таки її пізнати і, пізнаючи, змінював свої оцінки (висока оцінка віршів самої Віри Вовк, пізніша стаття про Нью-Йоркську групу поетів).

Від усього потоку, від усієї системи сучасного світового знання — передусім гуманітарного (а всі, про кого говоримо, були гуманітаріями) — ці люди були значною мірою ізольовані. Освіта, ерудиція — вибіркова, неповна, більше того, спотворена, деформована.

Тим гостріша жадоба знання, свідомість його неповноти, внутрішня готовність розвиватися, еволюціонувати. Потенційна динамічність розвитку, готовність розривати світоглядні кола, що утворюються навколо тебе, боронити те, що досягнув, виробляти відпорність до ідеологічного насильства.

«[...]освіта в мене хутірна, — зізнається Світличний в листі до Віри Вовк, — так що, коли можна, тягни мене до світла, хоч і за вуха, я не пручатимусь» (12 грудня 1966 р.).

Все це пов'язано з потребою екзистенційного самоствердження, потребою творити себе.

І прагнення обстоювати ідеали, віра в них — щира, без скепсису. Ідеали чисті, не девальвовані, як це силою факту трапляється сьогодні в очах сучасного покоління. Масив знання не притлумлює чистоти і безпосередності реакції. Можливо, більша повнота знання паралізувала б цю віру неофіта, цю цілісність переживання ідеалу... Готовність стати на прю за ідею. «Традиції того ясного, стоїчного творчого лібералізму, того політичного ідеалізму, тої «політики честі», яку породив рух шістдесятництва» (106; 82). Не знали тієї інтелектуальної перенасиченості чи пересиченості, що сьогодні зазвичай супроводить ерудицію, коли її не треба виборювати, вона самодостатня, чемнозверхня до лакун у знаннях і перейнятості ідеєю «наївних» попередників.

Не ідеалізує, боронь Боже, цих своїх «наївних» ровесників, просто намагаюся подивитися на все це зсередини, а не очима тих сьогоднішніх ерудитів (поважаю їх і по-білому їм заздрю), яким відкрито все і яким подекуди важко збагнути, на якій голодній пайці ми виростили і що це не вина наша, а біда, і як це позначилося на глибинному, сутнісному рівні нашої ментальності. І те, до чого доходили тоді — всупереч дозованому й дозволеному, все те — на вагу золота, на вагу життя.

Будувати себе. «Прямостояння»

В епістолярній спадщині українських «незгодних» шістдесятих—сімдесятих виразно окреслено шляхи формування характеру, світогляду, перші відкриття, перші кроки, напрями еволюції, мистецькі уподобання, впливи, індивідуальні смаки авторів. І передусім впадає в око те, що об'єднує всіх, а саме: домінанта національного, шукання

свого коріння, усвідомлення своєї ідентичності. Те, що сьогодні виглядає samozрозумілим, тоді було відкриттям, життєвим вибором, осяянням. Все осмислюється під цим кутом зору. Адже далеко не для всіх персонажів нашого дослідження ці проблеми були апіорі зрозумілими, багато хто в цей час лише пробудився до національної свідомості. Це було не органічним відчуттям, впоєним з молоком матері, а осмисленим, усвідомленим — як ідеал, як принцип. Тому все й сфокусоване на проблемі національного в культурі.

Надзвичайно характерне з цього погляду листування Алли Горської і Панаса Заливахи (хай збереглося і не так багато листів). Саме Алла і є найяскравішим прикладом неофіта на ниві національного усвідомлення. В ній, людині мистецьки вразливій, емоційно багатій, просто променіє пристрасть новопосвяченого. Щойно припала до національного джерела, відкрила для себе Україну, її мову і себе в Україні, звідси бажання напоїти з цього джерела інших, активне «вербування» соратників — як сенс життя, як мірило оцінок, як спонука до чину. Все її життя, вся діяльність, лінія поведінки — свідчать про це. І відгомін — у листах.

У новому для Алли донецькому пейзажі (працювала разом з колегами над мозаїчними панно в Донецьку і Краснодоні) терикони видаються їй «козацькими могилами» (11; 98). Читаючи популярний у той час роман японського письменника Кобо Абе «Жінка в пісках», вбачає в ньому відображення «навали цивілізації на націю, на індивідуальність» (с. 98) (що характерно, для людей Аллиного кола, свобода, самовизначення нації осмислювалися невідривно від свободи людської індивідуальності). І далі — підсумок: «І чисті у вичищення, і узагальнення через конкретне, і те,

й те існує. Аби була Земля наша, її біль, її кров, її Сонце» (с. 98–99).

Згадуючи до слова Швейка, іронічно посиляється на відомий афоризм поручника Лукаша «Всі ми чехи, але не афішуймося», що найкраще відобразив гасла атмосфери примусового офіційного «інтернаціоналізму».

Дуже показове захоплення мексиканським монументалізмом як мистецьке кредо. І тут — пристрасть неофіта. Осмислює те, що відкрилося їй з позицій свого новознайденого національного коріння. І в цьому монументалізмі їй дороге саме це відчуття. Буквально накидається на Заливаху за найменшу критику Сікейроса. В листі до Віри Вовк цікавиться її думкою про Сікейроса, про мексиканський муралізм.

Другим «китом», на якому трималася її мистецька концепція, є особливий пієтет до народного мистецтва. Адже саме в народному мистецтві національне коріння проглядається найприродніше, найвиразніше.

В епістолярному діалозі Алли Горської і Панаса Заливахи ці позиції висловлено гранично чітко. Оцінка значення бойчукістів, значення народного мистецтва як національного ґрунту, аргументи проти поділу мистецтва на «високе» і «низьке», роздуми про колористику в живописі, про національне в колористиці тощо.

Алла обстоює свою позицію, безоглядно підтримуючи колористичні ідеї Григорія Синиці — як протипагу абсолютизації бойчукістів. На її думку, колористичні рішення бойчукістів — догматичні. Вони переносили кольори раннього Ренесансу в наш час. «Звідси ігнорування народного мистецтва як першоджерела. Колір як соліст у живописі (звичайно, і в монументалізмі) виступає в народному мистецтві як національна категорія» (с. 51).

І далі: «Колір — зміст, душа, історія народу, його лице. Бойчук — це мистецька школа на Україні, але не українська національна школа. Сюжет не є ознакою національного. Він окремо не існує. Зміст є форма. Форма є зміст. Історія мистецтва — історія форми — історія народу» (с. 51).

Все з тим же максималізмом неофіта протиставляє Пікассо (як прояв «світового міщанства» — мимоволі напрошуються аналогії з оцінками Євгена Маланюка) і мистецтво Мексики («що представляє свій народ»). Світ для неї поділився на два табори: Пікассо, Леже — Мексика. Або — або.

Що ж до Заливахи, то він не приймає такого «або — або». «Я вважаю, — пише він, — що підвалини повітнього українського мистецтва, зокрема монументального, заклав Бойчук. Його принципи вирішення тем — через людські постаті, через образ людини. Головна домінанта — людина.

Вельмишановний Г. Синиця пропонує модернізувати школу, що в основі своїй ґрунтується на рослинно-орнаментованих принципах. Це, безперечно, теж може бути, менше конфліктів і всім може подобатися, але це ще не атака! Мистецтво — багатогранне. Я згідний із цим поглядом Синиці як з першоосновою. Але вищий ступінь — це школа Бойчука, школа сучасного національного і соціального мистецтва. Окрім бандуристів, ми вже маємо і симфоністів. Ставити питання або — або є безглуздя. Мусить бути багатство і різноманітність, взаємне розуміння, єдиний напрямок плюс висока європейська культура художника-теоретика» (с. 45).

Головне — вміти вписати своє, народне (Примаченко, Собачко-Шостак та ін.) у світові мистецькі концепції: «Мудрець сказав одного разу: все можна взяти від чужинця, окрім віри» (с. 46). Оце головне — не позичати віри. В мистецтві це, зо-

крема, національна символіка (особливо в монументальному).

Все це дуже характерно для того часу. Віднайдення свого і пізнання чужого, справжнього, сучасного в усьому багатстві. Ці процеси йшли паралельно. І той максималізм, і затятість, і «або – або» пояснюється і полемічним запалом у відстоюванні природного, але зневаженого, знехтуваного, «крамольного» права на своє, національне, і неповнотою знання про «чуже». Якби Алла знала про комуністично-терористичні авантюри Сікейроса (зокрема, про його участь у замаху на Троцького), тієї безоглядності у смаках, мабуть, не було б...

У листах – виразний екзистенційний стрижень, відчувається готовність «будувати себе», готувати до випробувань, зводити бастіон власного «я», відпорний до будь-яких форм тиску і брутального зовнішнього втручання.

З екзистенціалізмом шістдесятники були знайомі лише фрагментарно, передусім у його французькому, літературному варіанті – через твори Камю й Сент-Екзюпері, почасти Сартра. Апологія самотнього бунту, хай і абсурдного, «песимізм розуму і оптимізм волі» (106; 69), бунт проти Чуми, індивідуальний вибір, моральна ідентичність, стоїчний антиісторизм: аби лиш не стати на бік Чуми... Ці постулати, хай і не сформульовані, не обґрунтовані філософськи, визначали для цих людей напрямні «будування себе»: «Гріх – не боротися за себе і не випростувати себе» (Стус).

Готувати себе до майбутніх випробувань з наростанням ідеологічного тиску тоталітарної держави – ця необхідність чітко усвідомлювалася шістдесятниками, найближчими до нонконформістської психології і відповідного способу життя. Жадібно дослухалися до тих, хто мав табірний досвід, – і

вчорашніх, і з «набору» 65-го. Зважували свої сили, читали відповідну літературу, обговорювали можливі моделі поведінки.

П. Заливаха в листах до А. Горської підкреслює, що відчуває свою «недошліфовку», хоча й «натренований долею». Готовий виробляти в собі здатність чинити опір середовищу, коли «оточення вперлося в мене тисячами багнетів» (с. 32). Це знаходить відгук у його кореспондентки. Алла усвідомлює, що треба «зазирнути в себе», «боротися зі своїм *ego*, відповідним тренуванням досягти перемоги над собою» (с. 50). Заливаха шукає опори для того, що Стус називав «прямо-стоянням» незалежно від обставин, вважаючи, що «*муку треба благословляти* більш як ситу за-спокоєність», називав такий стан душі «святном високого болю».

Валерій Марченко в листі з табору до матері у день її 50-річчя пише: «Та моя провина, що завдала тобі стільки горя, все-таки є нашою спільною. Адже якби я малим не слухав книжечок, котрі ти читала мені, або добре не вчився (як ти від мене завжди вимагала), якби я мав на думці красти, беручи чуже, чи дбати лише про своє, забуваючи про всіх і все, тоді ти могла б сказати, що все закладуване тобою в дитину не прийнялося. Але сталося так, як ти того бажала, і не варто нарікати, що воно поціновано в спосіб абсурдний, протилежний єдино можливому» (41; 312–313).

У плані «будування себе» показовий також пізніший епістолярний діалог Зиновія Красівського і Айріс Акагоші. Айріс навчає свого співрозмовника логотренінгу: адже «віра і добра енергія здатні матеріалізуватися» (47; 58–59). Вбачає цінність їхнього спілкування, хай і листовного, в обміні енергією. Мета: «осягнення самого себе» (с. 108) – і

«перевершувати саму себе»: «силою волі освітити темряву своєї душі в час депресій або розрядити нервову своє перенапруження через осмислення того явища в собі. Як сказано: перетворити себе на чистий посуд для святого напою» (с. 77).

«Будуючи себе», далеко не всі «класичні» шістдесятники спиралися на ідею Бога — давалося взнаки атеїстичне виховання. Проте в екстремальних умовах — багато хто наvertався до віри. Тут можна говорити або про народження або про відродження релігійної свідомості і релігійного світовідчування. У Сверстюка, Мариновича осмислення на вищому етапі того, що було закладено, що жило в душі з дитинства. Марченко прийшов до релігії як неофіт. Віра увірвалася в його життя, заповонила його цілковито, значною мірою визначила сенс його існування. І недаремно в царині віри він став провідником і вчителем найближчої йому людини — матері.

У листі до тітки Алли Марченко від 6 вересня 1980 р. описує етапи навернення до Бога. З листа до матері (23 квітня 1974 р.): «На свій сором, я навіть не міг до ладу перехреститися». У зоні вперше почув великодні мотиви. З листа від 9 березня 1975: «Зачитався Біблією — кладезь мудрості. Як багато ще не знаю з основи основ. Але дарма — поступово надолужу» (41; 110).

А от уже цілковито інший тон спокійної впевненості — лист до Євгена Сверстюка, діалог однодумців: «Сидить у мені літературознавець. Хотів написати *Contra spem spero*, але потім подумав, що цей вислів з атеїстичним присмаком. У нас надія є завжди. Зневіра справжнім християнам не властива...» (23 грудня 1981 р.). Діалоги зі Сверстюком — в духовних вимірах: відвідання храму, очищення: «Самого інтелекту, щоб бути непомильному, замало» (8 березня 1983 р.).

Листи з табору, передусім така висока гратована класика, як листи Світличного, Стуса або Вал. Марченка, дають живий матеріал для розуміння утвердження цих людей в екстремальних умовах, в нестерпних буднях, кристалізації їхньої постави, названої Стусом «пряmostояння». Виборювання права на цю поставу і гартування її. Свідомість її як рятунку, єдиної можливості лишитися собою. «...Незбагненно звідки тут беруться сили до життя, — писав Марченко матері. — Боротьба за існування в напруженому вигляді, а живлення буквально з повітря» (41; 102). Тобто єдине джерело живлення — своя внутрішня сила. Недарма Стус культивував філософію «самособоюнановнення».

Постійно звучить у листах Стуса мотив перегляду меж можливого: «поза межами теж, я б сказав, достобіса цікавого» (до Сверстюка, 56; 95), долання бар'єрів: «Триматися на тому, що все — стерпне. Навіть смерть із-за рогу» (до дружини, с. 331); «...вже навчився пізнавати переваги кожного стану: добре, коли краще, але незле, коли й трохи гірше. Бо трохи гірше, а трохи краще — то майже одне й те саме» (до батьків, с. 238); «Такий оптимізм анти-світу мене й тримає на хорих ногах — рівно тримає» (до дружини, с. 339).

З поезії періоду «Палімпсестів»:

*Не здайся — веснам. Легше — зимам
не здатися. — Не здайся весні.
Спасенної тримайся криги,
пречистої тримайся туги,
таємної тримайся муки
і так існує, бо це — життя.*

Паралелі з листів до дружини (29 вересня 1977 р.): «Мені легше — взимі, без коротких літніх ілюзій — тепла і зелені»; до сина (9 лютого 1981 р.): «Я нібито

залізний, бо інакше мені просто не можна» (с. 359). Неповторний іроніст Вал. Марченко висловив це так: «У нас, злочинців, заведено жити без телячих пестоців» (41; 236).

Тільки так можна було долати примари компромісів, каяття як постійної спокуси, як засобу повернення до якогось нормального життя... як у всіх... Та що, власне, вважати «нормальним»? Не раз замислювалася я над епізодом з життя Стуса в каторжному таборі. Не в силах змусити себе погодитися на принизливі ритуали, пов'язані з дозволом на побачення, зокрема заборону говорити під час побачення рідною мовою, Стус від побачення відмовився, і дружина змушена була подолати в зворотному напрямку довгі сотні кілометрів, так і не побачивши чоловіка. Це може видатися невинуватим моральним ригоризмом, навіть жорстокістю щодо найближчої людини. Та, можливо, відхиленням від «норми» є саме такі ритуали, сама штучно створена мерзенним тюремним режимом ситуація, а така реакція і є «нормою»? З листа дружині: «Не думай, що я навіснію. Ні. Мені просто хочеться мати збережене почуття гідності. Людської гідності» (с. 302).

Вижити можна, ідучи на більші чи менші компроміси, а от *жити* — навряд. Для натур, звиклих до «пряmostояння», це шлях до самознищення. Тому він неприйнятний. Як у героя вірша Стуса «Еволюція поета», який спочатку роздвоївся на себе і страх, потім його половина роздвоїлася на чвертьпоета і страх, а чвертьпоета роздвоїлася на осьмуху і страх — і процес цей зупинити несила.

Уже в ранніх статтях Стус обґрунтував рятівну буттєву позицію: стати «опроти себе». Поглянути на себе збоку, побачити те, що точиться навколо тебе, як об'єктивну реальність, як ланку в бут-

тевому ланцюгу. Стати немовби вільним від себе, щоб пізнати себе. Виборював таке відсторонення як захисний панцир, що амортизує удари долі, переводить сприймання безпосередньо у площину аналізу. Шукав способів тренування здатності «бути вільним від себе». Виробити в собі таку здатність «розконцентруватися», вважав, може допомогти східна філософія, якою цікавився в останні роки. У листі до дружини з каторжного табору (4 березня 1984 р.), розмірковуючи над книгою про чань-будизм у середньовічному Китаї, поділяє думку автора, що людина повинна жити «як усесвіт малий». Бути в стані постійної душевної (світової) гармонії. Збудити в собі одвічні космічні сили. «Втратити себе, щоб бути всім-світом, не знаючи ні смерті, ні народження, а лише зміни всесущих станів». Це допомагає «чутися тут не гірше, ніж будь-де на землі». Осмислити свій стан як «високу біду» (56; 457–462). Знайти свою екзистенційну нішу, не здатися на милість цій біді («я не люблю облуди чистого страждання і його декору...» — 56; 63), не розчинитися в ній.

У листах намагався обґрунтувати свою позицію як єдино можливу і переконати рідних у цьому. Постійний лейтмотив у листах до дружини — прохання пояснити синові ситуацію так, щоб син знав правду, не соромився батька, а, навпаки, пишався ним. Розумів, що в умовах «великої зони» визначитися так чітко й однозначно, як у таборі, неможливо, неминучі великі й малі компроміси. Не вимагав від дружини героїчних вчинків, не кликав її на барикади, але щодо цієї своєї вимоги був послідовний і наполегливий.

Вписував себе в історію — переконано, зі спокійною гідністю. З листів до дружини: «Думаю, що наше з Тобою життя теж стало часточкою історії

нашого народу. Пишаймося тим, що Бог ноклав на нас цей хрест — і несімо його гідно» (56; 292); «Я обираю між Сціллою і Харібдою, мій вибір — межі смертями. І я обиратиму за принципом гідності — за критерієм честі» (с. 130).

До матері: «Не оплакуй моїх фотокарток, мамо ... все ж це щастя: мати таку долю, як у мене» (с. 340).

В одному реєстрі з цими епістолярними документами «високого болю» — листи Вал. Марченка до матері. Зворушливе поєднання турботи і чуття провини за ті страждання, яких довелося зазнати матері, і моральної вимогливості, морального максималізму. Стосунки з матір'ю — в колі високих моральних цінностей. До речі, мати Вал. Марченка неодноразово підкреслювала, що стала для сина об'єктом виховання, — у виробленні чітких моральних позицій, в наближенні до Бога: звичайна атеїстка радянського виховання стала глибоко віруючою людиною. І знаходить в цьому щастя. Вбачає в цьому вищу доцільність.

З листа від 20 жовтня 1977 р., написаного після побачення з матір'ю в КДБ: «Я повернувся до камери і запитав у Бога: навіщо весь цей світ, якщо страждає така людина, як Ти? Навіщо тоді існую я, щоб завдавати болю найкоханішій істоті. ... Нам, мамусю, ще немало жити в цьому світі, тож будьмо гідними його краси — і почуттями, і вчинками», (41; 254). В іншому листі гостро вичитує матері за клопотання про помилування: «І в цих умовах ти повинна не втрачати передусім в моїх очах» (с. 232).

Загалом проблема каяття весь час на порядку денному, і основне мотто зводиться до Шевченкового «караюсь, мучуся, але не каюсь». Поняття «свободи» тут нерозривно пов'язано з категорією сумніння. Невідступне «бути чи не бути», коли позірне «бути» оберталось моральним небуттям, а

якщо й не так категорично, то завдавало невігдойних душевних травм, спричинювало подекуди необоротні моральні деформації, що нівечили долю.

На перших кроках невільничого досвіду елементи вимушеного «каяття» не були чужі ні Марченкові, ні Стусові. Марченко в листах до матері (с. 52, 55) одверто пише про це, пояснюючи звичкою довіряти людям, неминучою на перших порах дезорієнтованістю. Та з цим вони швидко покінчили, набравши постави прямостояння. Вона стала точкою опори і, якщо використати гру слів з поеми Світличного «Курбас», ставала «точкою упору».

Марченко — матері після перебування в Києві «на перевихованні» (28 квітня 1978 р.): «Вловлюю шматки життя з радіо, газет, вдивляюсь у нього крізь шпари або на хвильку спущене вікно — все йде своїм шляхом. І я йду від «щастя», що було «так близько и так можливо». Навздогін друкуються покаяння» (41; 274).

З листа від 24 травня 1978 р.: «Цікаво спостерігати за реакцією декого, коли дізнаються, що був у Києві і там пропонували помилування. [...] Огідно спостерігати за людською нікчемністю, як дізнаються: а я б написав усе, що сказали. Слава Богу, не на таких стоїть світ» (с. 276).

Характерно, що в моральному максималізмі і Стуса, і Марченка ні тіні пози, хизування, фрази. Марченко: «...величних постав набирати не варто — варто здійснювати своє житейське покликання» (с. 214). Це принципово важливо, щоб уникнути небезпеки фанатизму і специфічного, сказати б, «нарцисизму» страждання. Знає високі слова і не соромиться вимовляти їх, але час від часу «гасить» їх іронією.

«Виявляється ж, є на світі так званий великий рахунок, за яким людина порядна й мусить вимі-

рювати себе... Але не хвилюйся, фанатизмом я не просякнув. Просто пишу тобі про те, що для мене останнім часом стало зрозумілим, коли хочеш — відкриттям. Власне, живуть так герої». І тут же — в іншому, іронічному ключі: «Ну от, а я підначитався гасел та наслухався радіо, тому вирішив стати на шлях виправлення. Тепер рівняюся на Павку Морозова...» (с. 166).

Тут хотілося б особливо підкреслити таку важливу константу цього листування, як життєдайна, рятівна роль іронії. Здатність «розсміятися в очі монстрові. Мінотаври ж іронії бояться, бо не знають, що це таке» (106; 68). *Іронія* — як інтелектуальний камуфляж, що згладжує, маскує, інтелектуалізує езопову мову, таку органічну для цього листування. Зводить її до рівня гри. Мовби передбачає наявність всевидящого ока і вуха, але не переймається цим (приймає як правила гри), легковажить як чимось samozрозумілим. Це гра прозора, все прочитується з першого наближення. Неперевершений майстер такої іронічної гри — Світличний. Вже в тих небагатьох листах з 60-х, які опубліковано, перед нами своєрідне іронічне плетиво парафраз, перелицьованих крилатих виразів, цитат, поширених у нашому щоденному інтелектуальному побуті (хоча б такі вирази, як «маразм крепчал», «така селяві» або «мистецтвознавці в цивільному»). Дотепи, іронізування, анекдоти — як своєрідна відрухова захисна реакція на наростання ідеологічної задухи, відповідь морально здорового організму на тиск і парад абсурдів. В тому середовищі це вважалося добрим тоном, негласною нормою поведінки. Називав себе «оптимістом-рецидивістом», сміючись, ішов назустріч невідомому. З листа Світличного до Танюка (2 червня 1966 р.): «Хоча: я — оптиміст. Треба тримати хвіст бубликом — бублик має щось і крім дірки».

У листах цього періоду — парад евфемізмів. Оглядання на реального або гіпотетичного цензора — і тут же глузування з нього. Показовий мій лист від 4 листопада 1967 р. до Генік-Березовської про підготовку до грандіозного монструального офіціозу — святкування 50-річчя Жовтневої революції (див. Додаток). Підкреслено-пародійний тон «телячого захвату», відповідні описи, настрої — все це відтворює помпезність, фальш цього дійства і ставлення до нього людей нонконформістськи настроєних, інтелектуально незалежних.

Та повернімось знову до листів Марченка, де гумор, іронія, справді, має життєво важливе значення як спосіб утвердження в екстремальних умовах, *підкорення* собі середовища: «...настрій свій тонізую за допомогою гумору» (с. 75), «гумором я просякнутий до мозку кісток» (с. 214) ... Розповідаючи про своє перебування в лікарні, цитує аналогічні сцени зі «Швейка». Докладно, в гумористичному тоні описує, утрируючи, різні епізоди свого табірною або засланського побуту (лист до Сверстюка від 8 квітня 1980 р., с. 418). Або згадка про веселий епізод на уроці співу в школі (лист до матері від 31 серпня 1977 р., с. 252–253) — закінчена маленька гумореска в стилі раннього Вишні. Сам називає такі пасажі «перчинками». У кращих традиціях радянського цитатництва перифразовує утерті офіціозні загальники. Нарочито бадьорий тон, задержувата іронія — гумористична іностасть езопової мови:

«Живу повнокровним життям радянського в'язня. Я також беру участь у житті нашої чудової країни. А в трудового подвигу радянських в'язнів велика історія» (с. 57). Вихваляється своїми успіхами в оволодінні професією «білошвейки» (в'язні в таборі шили рукавиці, торби): «Потрібно було ще

в дитинстві придбати швейну машинку. Тоді б я міг знайти себе і пошити для [закреслено — Радянського Союзу] багато-багато торб» (с. 80); «У нас тут усе добре. Слава Богу, не в Америці живемо» (с. 211).

Помічає кожну «смішинку» в табірному побуті. В зоні демонструють кінофільм «Залізна маска» з Жаном Маре. «До ув'язненого прокрадається дочка начальника охорони, говорить вартовому, що несе в'язневі шоколад. Глядачі: «Шоколад не положено!»» (с. 77).

А от реакція на поради про послушенство: «Не можу не зреагувати на те, щоб дружити з передовиками виробництва, людьми, які в усьому підтримують начальство. Як ви гадаєте, до кого краще пристати: власовця, колишнього майора вермахта чи солдата зондеркоманди, чи працівника крематорію, чи двох поліцаїв? Я — на перепутті, не знаю, з ким дружити» (с. 73).

Враження від п'єси В. Розова «Гніздо глухаря», яку прочитав у журналі «Театр»: «Закінчується п'єса словами головного героя, до котрого завітали в гості два іноземці: «Живем мы хорошо (и заплакал)»» (с. 316).

«У суспільстві, що задихалося, як в обіймах полоза, у пароксизмах фальшу, — зауважує О. Пахльовська, — *природність* цієї іронії, цієї критики, цієї любови була найвищою мужністю» (106; 68).

Вдячний матеріал для того, щоб відчутти ту неповторну атмосферу невільничого побуту, відбитого у свідомості непересічної, талановитої, морально виробленої людини, вилитою в листах до найближчих людей, розрахованого на їхнє активне співпереживання і повне розуміння. Бодай вона ніколи не повертається, але, крім болю, хвороб, розчарувань, зради, мук, скільки в ній зворушливих істинно людських сторінок любові, жертвності,

високого страждання і теплого гумору. «Самозбереження людських душі розрядів» — писав Стус.

У своєму есе «Уроки Мілоша» Оксана Забужко висловлювала таку думку: «... табір, узятий зсередини, породив не *портрет*, а *документ*, а це колосальна різниця: портрет хоч би який «босхівський» за поетикою, — все одно «так» і «хвала життю», тоді як документ — свідчення на суді, в тому числі й на Страшному...» (186 а; 238). Гадаю, що портрет, все ж, також було створено і, передусім у листах «ізсередини». Та й «хвала життю» і «так» (хай і у своєрідних проявах і вимірах) не були цілковито чужі дійсності, в них віддзеркаленій.

Примат духу

У листуванні, над яким розмірковую, сконденсовано визначальні якості ментальності цієї когорти людей, і передусім — *примат духовного над матеріальним*, беззастережний, не награний, органічний. В усьому — в життєвих цілях, у мотивації вчинків, моральних принципах, в організації побутового простору, у трудовій діяльності, у взаєминах між людьми. Таким було життєве кредо і Горської, і Світличного, і Стуса. Характерне мотто листів Горської до Заливахи: «Аби душа не сивіла». Дух високого ідеалізму: не розчинитися в побуті, не стати його рабом. В листі до Заливахи з осудом: «Більшість дорослих об'їлися побутом» (11; 97). До нього ж: «Ви ідете, я іду цим шляхом, шляхом людей, для яких життя ніколи не було способом заробляти гроші» (с. 58).

...І знов спогад. Десь ранньої осені 70-го Алла раптом з'явилася у мене в хаті — засмагла, з вінком золотавої цибулі на шиї. Разом зі своїм колегою художником привезла мені кілька ящиків картоплі, яблук, вінки цибулі. Причому я була лише однією з

адрес, куди вона завітала з цими щедрими дарами. Так розпорядилася заробленим за літо на Черкащині, де з нею розплатилися натурою. Променіла щастям: таке вдале вкладення капіталу! Це була остання моя зустріч з нею...

Головне — дух: за цим критерієм жила, працювала, вибирала друзів, оцінювала людей. З листа до Заливахи: «Зустріла Мороза Валентина. Схуд вдвічі, проте м'язи, тіло в формі. Дуже красивий. Дух випромінює світло. Сказав про одного слідчого: «Надзвичайно здібний професійно, тільки не враховує духу, тому зазнає поразки» (с.64).

Робота в Донбасі над мозаїчним панно, присвяченим молодогвардійцям, не була простим заробітком. Аллу щиро захоплював цей образ — без конкретних політичних прив'язань — як людей, що «духом не скорилися фашистам». Валерій Марченко в таборі перекладав строфи з вірша болгарського поета-комуніста Н. Вапцарова, співзвучні йому своїм нескореним духом, — незалежно від системи політичних поглядів і орієнтацій.

Горська вбачала в молодогвардійцях «образ піднесення, ствердження Духу» (с. 55). І як разючий контраст — колоритний портрет сучасного міщанства з таким резюме: «Нас завжди питають: «скільки отримуєте?» А потім просять камінці для акваріуму. Я скаженію, матюкаюсь. Від молодогвардійців до акваріуму!» (с. 62).

Дуже яскраво ця атмосфера відчувається в «Ношо feriens» Ірини Жиленко. Включені у тканину спогадів листи документально підтверджують абсолютні духовні пріоритети авторки та її кореспондента. Коли в момент матеріальної скрути (а це стан перманентний) виникає дилема: купити нову платівку симфонічної музики чи пообідати — платівка перемагає самозрозуміло і без будь-якого

спротиву. Музика, книги, спілкування з природою... Світ, населений «тінями забутих предків», сповнений мистецьких асоціацій і ремінісценцій, готовність іти назустріч своєму покликанню.

Цей примат духу простежується послідовно і в листах Стуса, Сверстюка, Світличного, Марченка з табору і заслання. Воістину «дух... поборов раціональність», за висловом Сент-Екзюпері. Те, що загалом було притаманне кращим з цих людей, у невідповідних умовах гартується, осмислюється, стає точкою опертя. Для автохарактеристики Стус залюбки повторює образ зі Сверстюкового вірша «Дон Кіхот» — «готика духу й кісток». В листах до сина намагається прищепити йому той високий духовний потенціал, побороти заземленість, повести за собою в царство Духу.

А це Валерій Марченко: «В таборі виникають комплекси: їжа, феміпи, розваги. Але ти лише програєш, коли даси бодай одному взяти над собою гору. Так гартується дух» (41: 89); «Одкровення, яке явилось мені після довгих роздумів, настроює на оптимізм: їжі духовній відтепер завжди віддам перевагу перед усіма іншими цінностями» (с. 205).

Їжа духовна... В інтелектуальному просторі людини дедалі сильніше відчувається наступ техніки, мабуть, з часом книга як джерело інформації втратить свою провідну роль. Інтелектуальний тандем «людина — книга» поступається місцем іншому: «людина — комп'ютер». Втрачають актуальність і листи, написані традиційним способом... Тим цінніший доробок, тим сильніший чар епістолярної творчості. Тим більша увага до тих цінностей, що їх несе цей доробок. І чи не найпершою в низці цих цінностей є Книга. В контексті наших листів — анологія Книги. Це слово мимоволі хочеться написати тут з великої літери. Книга як духовний

центр, осердя спілкування цих людей. Як найвища духовна інстанція.

Особливо яскраво це відчувається в листах Світличного, одного з лицарів Книги — з грона Григорія Кочура, Євгена Поповича, Анатолія Перепаді, Вал. Шевчука та подібних до них. Спілкування відбувається навколо її величності Книги. Її знаходять, на останні гроші купують, її дарують, нею обмінюються. І, звісно, її ж переслідують, конфіскують, розсипають набір, вилучають під час обшуків вдома, забирають під час шмонів у таборі...

Особливий інтерес Світличний мав до словників. У листі до А.-Г. Горбач 10 лютого 1970 р. незадовго перед арештом, просить надіслати 6-томний словник французької мови П. Робера: «Він є моєю заповітною мрією не лише тому, що я потроху перекладаю з французької, я словниками цікавлюся ще й спеціально, і може, мені згодом вдасться й самому щось створити в цій галузі». І далі — безробітний, звідусіль гнаний, фактично перебуваючи на утриманні дружини, під загрозою повторного арешту, Світличний по-королівськи додає: «За ціною я не стану» (!!!).

Добуває книжки звідусіль. Постійна тема розмов, єдине, про що наважується просити. Своєму знайомому перекладачеві (Вс. Ткаченку), що опинився в Тунісі, замовляє пошукати там том Ронсара, якого йому бракує. А із заслання замовляє А. Жуковському з Парижа книги російських авторів, які у Франції можна було легко придбати (Булгакова, Мандельштама, Цветаєвої, Ахматової), а також виданий в Югославії сербохорватсько-український словник (3 травня 1981 р.).

«...книжками я тішуся так само, як хтось — витвором музики чи малярства», — писав Світличний із заслання А. Жуковському (10 січня 1981 р.).

Дякує Анні-Галі Горбач за надіслані на заслання ласощі й чоботи, але наполягає, що все це непотрібне: «А поки що я думаю про те, як Ви надаремне витрачаєтесь і скільки б на ті гроші можна було придбати книжок — у мене серце заходиться од щему...» (7 січня 1980 р.).

Одна з таборових легенд, оперта на реальні факти: Світличний везе із собою на заслання важезні клунки з книгами. І «колеги»-кримінальники носять їх цьому дивному «дідові»...

З таборових листів Бориса Чічібабіна: «От якщо б ви прислали мені «Дон Кіхота» або «Жан-Крістофа», Боже мій, який я був би радий і щасливий, і мені нічого не потрібно було б уже на цілу зиму» (66; 115); «...нехай зараз прийдуть і скажуть збиратися з речами і повезуть мене на край світу, плювати на все, раз у мене Пушкін в кишені» (66; 120).

Як не згадати любе Франкове «голос духу чути скрізь»... Чути його і в «перегуку двох над прірвою» — епістолярному діалозі З. Красівського і А. Акагоші.

Зиновій: «Станеться — я впаду знов на своїх крем'янистих дорогах, збудеться — від мене залишиться купка попелу. І вітер всмокче його в себе, і мене не буде. Але не все пропаде. Залишаться мої почуття, залишиться пронизаний ними простір, атмосфера, й ота наша вічність листування...» (47; 31).

Айріс: «Щоб дух мій був поряд з Тобою весь час і щоб Ти свідомо відчував його, коли тільки забажаєш» (с. 38).

Ці листи — документи високого ідеалізму й істинно людських взаємин між людьми. Документальне підтвердження, що такі люди, такі стосунки, такі цінності *існують* у природі. Що то — не фраза і не міф.

Апофеоз таких істинно людських взаємин — і у згадуваних листах до З. Генік. Постійна турбота про друзів, їхнє здоров'я, їхніх дітей, активна готовність допомогти, підтримати. Ні тіні заздрості, недоброзичливості. Постійний «вимір солідарності» (106; 74). Уміння радіти чужому успіхові. Від тих листів — еманация добра.

Спорідненість душ — та метафізична єдність, яка не просто проголошується, яка є. Усвідомлюється. Матеріалізується. Навколо таких листів утворюється силове поле людяності, справжності. Зиновій Красівський — Айріс: «Хай у Тобі, як у краплині води, відіб'ється весь світ добра» (47; 31). Епістолярна модель воїстину людських стосунків. Всупереч ситуації тиску, гонінь, злигоднів листи випромінюють радість спілкування людини з людиною. Живе відчуття неодинокості у світі. Відчуття невидимої, хай ірреальної «срібної струни», що єднає: «Ось і знову Ваш екзотичний конверт, і чомусь знову несподівано, бо все ж таки та срібна струна між нами ірреальна» (Є. Сверстюк — Ю. Луцькому, 40; 54).

Ці постійні духовні біоструми давали сили жити, а не скніти. «Я ніколи не залишався сам на сам з бідую, — писав Вал. Марченко матері. — Біоструми чи якісь інші сили давали відчутти: ... там ти» (41; 68).

Айріс замислюється над тим, що, власне, вабить її у тих далеких незнайомих їй людях — через материки й океани. І пояснює це собі так: «Ви розглядаєте себе як частку чогось великого» (47; 138). Бажає Зиновію «здатності перейти всі людські можливості і увійти в надлюдські виміри» (с. 111). Зіткнулася зі *справжнім*, з чистотою і висотою принципів, ідеалів — не на рівні фрази, декларації, а на рівні життя. Айріс: «Ви укріпили мою віру в людську природу. Я немов наткнулася на золо-

тоносну жилу, яка обіцяє ніколи не вичерпуватися. Ви так збагатили моє життя...» (с. 127).

Відчуття метафізичної присутності в житті адресата. В цю орбіту спілкування двох, до речі, органічно включилися ще двоє: дружина Зиновія і чоловік Айріс.

Зиновій: «Ми з Оленою позасвічували свічки. Ми заслали вишиваним обрусом стола. Ми понакладали на нього всього від можливостей своїх, посадили Тебе на почесне місце і тишилися Тобою, бо і Олена і я бачили Твою чистоту і Твоє світіння. А відблиски його падали на нас...» (с. 82).

Таке от свято спілкування людини з людиною.

«Не дивлюся на себе із захопленням, — писав Зиновій. — Не маю підстав. Однак до моєї свічки, на мій вогник сходяться. Я знаю — собою я небагатий, але я багатий тими, що сходяться» (с. 83).

Вражає те, що в цих людей немає відчуття «ущербності», зневіри, фаталізму, що, здавалося б, «задано» умовами, ситуацією. Натомість всюди променіє повнота життя — навіть там, де ця повнота була свідомо обмежена, там, де її насправді не було й не могло бути. Такою повнотою життя дихає, зокрема, листування Зиновія Красівського і Айріс Акагоші.

Красівський... Багаторічна неволя, обтяжена ще й психіатричними репресіями, тривалим перебуванням у відповідних закладах (кричущий парадокс: насправді це була чи не найнормальніша людина — в усіх загальноприйнятих моральних параметрах — серед тих, кого довелося мені будь-коли зустрічати), і все це мовби не відбилося на натурі, на духові, життєвій настроєності його, хоч і підірвало здоров'я. Людина ренесансної широти інтересів, діяльний людинолюб і життєлюб — наперекір усьому.

До пари йому і його кореспондентка з далекої Америки — Айріс Акагоші, сповнена активної доброти і любові до людини, загостреного чуття справедливості й жадоби охопити всі прояви людського, широти людських інтересів і захоплень. Квіти: «Здається, я все більше й більше зачаровуюсь квітами і не знаю чому. Кожне з них я розглядаю як чудо і дар безконечного розуму, частиною якого є і ми» (Айріс — Зиновію). Природа: краєвиди Каліфорнії, «Долина смерті», химерні скелясті печери, соляні печери і соляні озера (с. 35). Прагне те все зафіксувати, зупинити мить і передати її іншому — обох кореспондентів єднало захоплення фотографією. Музика: «Я люблю її розмаїття — від індійської, китайської, японської, індонезійської, африканської до модерного джазу і року, але найбільш затишно почуваю себе з музикою класичною...» (с. 36). Вміє тішитися життям, бавитися, жартувати, страшенно любить кататися на роликах: «Сподіваюся, що завжди буде місце для легковажності й сміху» (с. 115).

Епістолярне спілкування цих людей — реалізація повноти життя, взаємопізнання світу й життя в усьому його розмаїтті.

Зиновій вводить свою співбесідницю у світ матеріальної і духовної культури України, описує звичаї, свята, розповідає про традиції, про природу, щедро підкріплюючи ці відомості фотографіями: «...для Тебе збираю по лісах і полонинах карпатських найкращі краєвиди, шум лісів, запахи землі нашої» (с. 34).

В листах із заслання також немає місця для нарікань, приводів для яких, очевидно, не бракувало. Натомість прегарні описи тайги: «Тайга прекрасна, і її красу можна пояснити хіба магічною силою. Бо, як подивитися на неї здалеку, — то ліс,

хашовиння, непрохідні багна, озера. Тайга надзвичайно трудна, хаотична і небезпечна. Пройти по ній пару кілометрів, не знаючи стежок і звірячих пересмиків, дорівнює великому фізичному виснаженню людини. І є великою приємністю вийти з неї до річки, до своєї палатки, розікласти вогонь і зварити нехитру їжу» (с. 115).

Зиновій прагнув серйозно, фахово оволодіти мистецтвом фотографії, студіював спеціальну літературу, періодику — Айріс щедро постачала йому таку літературу. Натомість у відповідь ідуть книжки про українську культуру, українське мистецтво, що знаходить відгук і зацікавлення в Айріс. Вона захоплена кінофільмом «Тіні забутих предків», українським народним мистецтвом, знаходить подібність між ними й мистецьким доробком індіанців, мексиканців (с. 51).

Повнота проявів людського, беззастережна відданість ідеї, моральний максималізм — і при всьому тому відсутність фанатизму, що роз'їдає душу, зацикленості на одному, ксенофобії в широкому розумінні. Це передумова, закономірність *життя всупереч*, яку сповідував і Вал. Марченко. Готовність віддатися мистецьким враженням, постійна настроєність на позитивну хвилю, живий інтерес до кожного прояву людського, жадібна спостережливість — джерело сили й незбагненого оптимізму: «Напрочуд багатий, різноманітний наш світ. Не здатна дикість на нім запанувати» (41; 220); «Співав нещодавно хлопець гарну пісню на слова Ірабовського. Під гітару незвично свіжо звучали слова декількох десятиріч давності. Химерне поєднання: поет початку віку, гітара — популярний музичний інструмент 70-х років і ми, група зеків, котрі повсідалися на моріжку теплого липневого надвечір'я» (с. 220); «Ти натисни на Василя Іва-

новича та дідика, нехай на Святий вечір поспівають. Мудрі японці кажуть, що своє життя потрібно якомога красою наснажувати. А в наших народних піснях її більше ніж досить. Тому навіть від самих розповідей, що слухала Гмирю, в мене приємні асоціації» (с. 225).

Умів «наснажувати життя красою», одне з джерел — інтенсивні спогади. Згадаймо Стусове «Схились до мушлі спогадів — і слухай...» Листи допомагають ці спогади культивувати. Так у листі до мене Марченко згадує в подробицях вечір югославської поезії у Спільці письменників України — так, мовби це було вчора. Відстань і умови «вертикальної труни» загострюють і прояснюють спогади, перетворюють їх на щит проти потворної дійсності. З таборових листів Бориса Чічібабіна: «У Москві мій світ був сім кроків у довжину, два в ширину (одиначна камера на Луб'янці. — М. К.), а й там я був не біднішим, і там у мене були друзі, любов, мрії і книги, музика, ліси, Південь, Північ, вся земля, небо, Бог» (66; 118).

Характерно, що в такій таборовій епістолярній класиці, як листи Світличного, Стуса, реалій невільничого побуту не так уже й багато. «Нічна хмаринка зупинилась над...» — це з вірша Стуса. Він також — над... Хоч, ясна річ, табірна атмосфера проривається і в поезії, і в листах. Та не концентрує на ній увагу, прагне прорватися до вищих сфер — завжди, в усьому.

Пряма публіцистичність, одверта й декларативна, також не домінує, виявляючись у всій повноті лише у специфічних публіцистичних відкритих листах до офіційних осіб та інстанцій або таких, як відомий лист до друзів. У Марченка, крім так само спеціальних публіцистичних відкритих листів (до діда, до В. Гайновського та Г. Шейнмана з НДР),

прямі публіцистичні пасажі з'являються частіше. Та й загалом його листи, так би мовити, інформативніші за Стусові. Дізнаємося з них, як проходив усі кола адаптації до табірних умов («Коли вперше почув радіо через вісім місяців, затанцював у камері — «шейк». Наглядач подумав, що збожеволів» (41; 48). Намагається адаптуватися якимось до світу й товариства кримінальників. Не сахається їх, диференціює, вміє піти на контакт, переконати, водночас тримаючи дистанцію: «Такі зеки бувають дотепні і — пропаща сила. Спробував був сам «по фене ботать» для інтересу. В мене це стало виходити настільки природно, аж ся напудив. А зовні я мов хіппі» (с. 274). У листі до Чорновола (жовтень 1979 р.) колоритно-«натуралістично» описує етап.

Та загалом всіх їх об'єднує здатність піднятися над обставинами, стати, за вже наведеним Стусовим визначенням, «проти них». Тим самим — перемогти їх. Якщо порівняти листи Стуса та й Світличного до арешту і їхній таборовий епістолярій, не можна не помітити, що тон, характер, інтонація, навіть зміст не зазнає суттєвих змін. Гратована дійсність мовби існує паралельно, не заторкуючи внутрішнього світу, не владна над духом.

«Парнас»

Один із гратованих сонетів Світличного має назву «Парнас». Назва певною мірою виклична, спатажна — адже йдеться про табір, про інтелектуальну атмосферу, яку зуміли створити в ньому люди, духовно багаті і внутрішньо вільні. І якщо врахувати постійне протиставлення ними «малої зони», тобто власне табору, і «зони великої», тобто т. зв. волі, і виміряти ступінь свободи там і тут, то «Парнас», як це не парадоксально, опиниться таки,

мабуть, у «зоні малій»... Повнота життя, духовність, творче начало — все це мали в собі, і цього не відбереш. Перефразовуючи відому формулу Гемінґвея, «Парнас», який завжди з тобою...

Листи «звідти», зі світу неволі — повної або відносної (посттабірне існування в умовах заслання або під гласним і негласним наглядом у «великій зоні»), де людина зазнає безпосередніх — більш чи менш суттєвих, більш чи менш дошкульних — обмежень, іноді просто вражають. Вражають як *документальне* підтвердження того, що і в таких умовах людина, лишаючись внутрішньо вільною, створює собі мовби віртуальну інтелектуальну та й емоційну реальність і живе в ній так, ніби всіх цих реалій немає, нормальним повноцінним інтелектуальним життям, віддається своїм інтересам, улюбленій діяльності і, що найважливіше і найдивовижніше, всупереч усьому досягає в цій діяльності відчутних результатів. Так, для мене своєрідним «шоком» стало відкриття доробку Стуса, чие життя в найпліднішому творчому віці припало саме на такі екстремальні умови, відбувалося саме в такій «паралельній» дійсності, ваги й обсягу цього доробку.

«Мене ніщо так не навчило, як тюрма, — писав Вал. Марченко у листі до матері. — Політика, філософія, література пізнаються тут у нових вимірах. По-новому починаєш розуміти людей» (41; 88).

До речі, атмосфера табірної «Парнасу» дає відчуття природної вищості над тюремщиками: «Ходимо, розмовляємо in English, що викликає лютість у тих, кому не дано» (з листа Вал. Марченка; с. 86). Це ще один природний захист, щит.

Коли читаєш у відомих спогадах Михайла Хейфеца про В. Стуса «В українській літературі тепер більшого немає» про атмосферу інтелектуального

спілкування в таборі, зокрема між автором і Стусом, мимоволі складається враження, що йдеться про якийсь європейський філософський семінар, а не про Богом забуту «зону».

Згадується в цьому зв'язку свідчення ленінградської поетеси й етнографа Ніни Гаген-Торн, багаторічного в'язня сталінських таборів, що «вірш, як шаманський бубон, виводить людину у простори Сьомого Неба».

Не давати світові «впіймати себе», натомість реалізувати свій потенціал, хай і неповно, частинно, ситуативно, подекуди несподівано. Але — *реалізувати*. Для людини творчої це означає жити.

Стус зауважив в одному зі своїх листів — без тіні пози! — що найкраще було б перекладати Рільке в карцері (максимум самозосередження), але ж туди не дозволяють брати папір і книги...

Якщо цю суб'єктивну реальність (хоч вона може видатися ілюзорною) екзистенційно сприйняти і пережити як *справжню*, тоді ілюзорною видаватиметься реальність табірна. Карцер стане Парнасом... Звісно, невесела перспектива, ілюзія, але вона давала якусь подобу незалежності, хай ерзац-життя. Але ж плід такої незалежності, такого творчого існування — *був*. Вся ця складна діалектика настроїв, суміш абсурду і реальності, поєднання чину, опору і «чистої» творчості — де ще все це так документовано й зафіксовано, як у листах?!

Ось кілька епізодів такого повноцінного творчого життя — наперекір обставинам — з листів Світличного, Сверстюка, Стуса до своїх рідних і друзів. До речі, дружинам на тому «Парнасі», в тому інтенсивному творчому процесі було відведено особливе місце. Не тільки натхненниць і янголів-охоронців, постійної ланки, що єднала з реальним життям, а ще й, так би мовити, допоміжного творчого персоналу,

чогось на зразок секретаря, лаборанта, кур'єра, бібліографа в одній особі і у, м'яко кажучи, неординарній ситуації. Не торкатимось тут тих воїстину героїчних сторінок з життя дружин в'язнів сумління, яким вдавалося привезти з собою після побачення на волю не тільки усну інформацію і свої враження, а й документи, які потім опинялися в самвидаві або друкувалися за кордоном. Як їм то вдавалося, скільки принижень, болю і стресів довелося перенести — то тема окремої розмови. Тут же зосередимося на легальній — в епістолярній формі — діяльності. Дружина Василя Стуса Валентина переписувала чоловікові в оригіналі вірші Рільке, які він потім перекладав (до речі, вичитуючи своїй помічниці за кожну помилку при переписуванні), постійно виконувала роль зв'язкового між поетом і метром перекладу Григорієм Кочуром, іншими друзями, які висловлювали свої зауваження до перекладу. В такій же ролі безвідмовного «допоміжного персоналу» виступали і Леоніда Світлична, і мати Валерія Марченка Ніна Михайлівна, і сестра Вячеслава Чорновола Валентина.

До цієї допоміжної роботи залучалися й друзі, які реферували новинки літератури, вигадливо оминаючи цензуру, сповіщали про дискусії, наукові конференції, нові явища в культурному житті; коли це було можливо, надсилали відповідну літературу.

Пригадую такий курйозний епізод зі своєї практики. Якось Стус у листі до дружини попросив мене, щоб я докладно описала йому метричну систему александрійського вірша (це було йому потрібно для перекладів з Гете). Я зробила це, навівши в листі відому метричну схему цього вірша, але лист сконфіскували, вгледівши в цьому, очевидно, якийсь тайнопис. Тоді я повторила свою інформацію, а на полях звернулася до цензора з

відповідними поясненнями і проханнями пропустити лист. На цей раз лист дійшов до адресата.

Л. Череватенко у своїх спогадах про Кочура згадував, що той на його запитання, як він зміг стільки зробити в умовах тиску, неволі й переслідування, відповів просто: «А я завжди так працював».

Люди такого типу навчилися жити й працювати саме так. Як радила Леся Українка, жити в умовах облоги: виставити вартових і продовжувати жити як звичайно. І — творити.

У листах до Віри Вовк з табору Світличний зізнається, що «трохи віршує» — «пишу тільки, коли не можу не писати». Систематично працює над словником синонімів: «У картотеці — вже кілька десятків тисяч карток. Деякі лексичні гнізда мають більш як по сто синонімів», «...захоплююся багатством ботанічної, орнітологічної, взагалі природознавчої лексики... Наукові студії — наймиліші моєму серцеві, за інших обставин я нічим іншим і не займався б. На жаль, обставини творимо не ми, вони нас творять» (30 вересня 1976 р.). У листах до Аркадія Жуковського із заслання пересилає свої переклади з французької поезії — Ронсар, Верлен, Бодлер, планує підготувати збірку своїх перекладів з французької під назвою «Мої французи» (3 травня 1981р.). З А.-Г. Горбач (Німеччина) ділиться своїми оригінальними задумами: «Колись маю намір перекласти на українську мову «Тризну» Шевченка. І от довідався, що колись у 20-х роках був такий переклад Олекси Стефановича». Просить надіслати ксерокопію (7 січня 1980 р.).

Один з яскравих промовистих епізодів «Парнасу» — праця Стуса над поетичними перекладами. Передусім показові самі постаті, над якими працював поет в умовах ґратованого існування, «вертикальної труни». Це Гете і Рільке — принципово

далекі від злоби дня, від будь-якої політичної заангажованості в поезії. Олімпійськість Гете і заглибленість у внутрішній світ людини Рільке — мовби захисний панцир і водночас можливість реалізувати себе — в усіх інтелектуальних потенціях, в усій повноті людського.

Це, до речі, підтвердження того, що політична гострота, ідеологічна ангажованість аж ніяк не належали до пріоритетів Стуса, до його органічних естетичних потреб. Вони були виплекані обставинами — поет як цільна, чесна, національно свідома людина не міг не відповісти на тиск несвободи і національної нівеляції, не влити свій голос у загальний потік української громадянської поезії. Чи не перегукується це із загальною проблемою заангажованості української поезії: це її органічна властивість чи вимушена позиція самооборони національної еліти?

Основна робота над перекладами з Гете велася у стінах слідчого ізолятора Київського КГБ. У мурдовських таборах Стус доопрацьовує ці переклади, надсилаючи їх у листах дружині, а також свої давніші переклади з Рільке, робить нові. Так, зокрема, велась робота над перекладами «Сонетів до Орфея» Рільке. Як уже згадувалося, дружина переписувала йому сонети в оригіналі, він надсилав їй у листах переклади, вона передавала їх на рецензію Г. Кочурові і Ю. Бадзьові. Ті, в свою чергу, відповідали розлогими змістовими рецензіями — з конкретними порадами і загальними міркуваннями.

Ю. Бадзьо у листі-рецензії (12 грудня 1973 р.) пропонує своє розуміння образності Рільке, своє тлумачення хистких, неокреслених «мерехтливих» образів у їхніх зв'язках з естетичною концепцією Рільке (на його думку, «кожен сонет — своєрідний естетичний трактат»). Зауваження тонкі й слушні,

зокрема: «По словах тут не пройдеш – від слова до слова, тримаючись за поруччя нехисткої поетичної ідеї, яка в сонетах до Орфея часто серпанкова, а не простягнуто-лінійна»; «Вітер» – добре, «вітровий» – погано. Вітер – це дух, буття, існування, тканина життя, серпанок людської душі. Так в оригіналі. Так завершується образ, таке – *завершення*. «Вітровий» – інший образ, інший комплекс асоціацій, тим паче після Тичинового «вітра з України».

Посилання-паралелі на переклади Бажана, на російський переклад Т. Сільман. Загальнофілософські міркування, характерні як стереотипи епохи. Зокрема, посиляється на думку Маркса про «опредмечування» людини – і тут же зауважує: «Ну що, Василю, упізнав старого марксиста, старого схоласта і ... абстракціоніста? Ха-ха! А скільки ж я перечитав об'єктивної об'єктивності суб'єктової суб'єктивності! Та паче не жалкую. Вона нібито не знелюднила, не розпредметила мої вуха і мої очі (не терплю форму «уші»). Чи як ти вважаєш? Ну, бодай, чи почув я перший Орфеїв спів?»*

Рецензії Г. Кочура, переписані рукою Л. Світличної, це фахові міні-розвідки з віршознавства і теорії перекладу, проникнення в обертони смислу, суто перифікаторські зауваження, порівняння з Бажановими перекладами. Вдячний матеріал для солідної перекладознавчої праці.

Поодинокі зауваження Стуса щодо перекладів з Рільке розкидані в різних листах, де переписує свої переклади, пропонує нові варіанти тощо. Зберігся й окремий дуже великий лист (від 10 листопада 1975 р.), де Стус подає повний корпус своїх версій

* Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Г. Г. Шевченка НАН України, фонд. 170.

«Сонетів до Орфея» з коментарями і міркуваннями. З листа довідуємося, що він передплатив через «Книга — поштою» коментар до поезії Рільке, який вийшов у Москві, але — марно, довелося багато темних місць перекладати навпомацки.

Полемізує з деякими місцями Бажанових перекладів, відповідає на зауваження Кочура (до речі, лист зберігся саме в нього). Цікаві філософські рефлексії з приводу тлумачення окремих образів: «Чи не сліди це рудиментарних текстів Кіркегора чи суцільних із ним, які Рільке читав, а в вірші не відділяв концептуально від тіла сонета свого» (56; 180). Міркування щодо стилю Рільке, щодо його природності й «манірності» (один із сонетів за стилістикою Стус порівнює з філософським поетичним есе Гайдеггера «Польова дорога»), щодо його екзистенційних моделей, секретів поетичної майстерності зокрема «емоційного відчуття звукосполучень» тощо.

Весь цей епістолярний матеріал видається таким неспівзвучним ситуації, в якій постав. Ведеться спокійний фаховий діалог — конкретну ситуацію зігноровано. З листа до дружини від 10 серпня 1981 р.: «... другий бік культури — репараційний, компенсаційний: вона рятує людину од загрузання в часі, і в «злобі дня». Вона береже людський дух — аби був неуярмлений у часі, аби — як і належить духові — витав, ширяв над» (56; 392). *Над* таборовою дійсністю, цензурою, тиском, безправ'ям. Мабуть, саме такого прагнув досягти, ставши «вільним від себе».

А от ще один епізод «Парнасу» — вже не таборового, а в умовах заслання. Листування професора Юрія Луцького з Канади і Євгена Сверстюка, політичного засланця з містечка Багдарин у Бурятії. Житейські умови, середовище, та й людські темпераменти — такі різні...

Професор університету в Торонто, відомий літературознавець, політолог, видавець. Розмірене, забезпечене, з прогнозованим завтрашнім днем життя. Обертається в інтелектуальних наукових сферах. На відпочинок виїжджає «над Атлантик, до Південної Каролайни в США» (40; 19). Студія-«келія» на 12 поверсі. Широкі й конкретні видавничі плани, які, до речі, неухильно здійснюються. Не менш конкретні навчальні кафедральні справи. Приміром, надсилає своєму кореспондентові план свого семінару про український роман. Сверстюк — Луцькому: «Знаєте, якась добра хвиля роздумів, якийсь позитивний заряд енергії іде завжди від Ваших листів. Може, тому, що лист Ваш вискакує з робітні, де творча атмосфера залишає на ньому слід силового поля» (с. 68).

Сверстюк — засланець, працює теслею. Повна невизначеність, непрогнозованість завтрашнього дня, постійна загроза повторного арешту. Брак інтелектуального спілкування, інтелектуальних занять, що хоча б приблизно відповідали його можливостям. Тим більша туга за всім цим.

Сверстюк — Луцькому: «...одна справа — ужинок двів у творчій атмосфері, де світло падає не лише на листок паперу, інша справа — будні сірої роботи, куди капають занесені вітром чутки, щоб згаснути у густих нижніх верствах атмосфери».

Луцький — стриманий, академічний, з аналітичним науковим складом розуму. Сверстюк — більш емоційний, «романтичний», поетичний. Та, можливо, це залежить не тільки від констант характеру. Мабуть, умови, атмосфера спонукають «виладуватися» в листі, вилити всі свої візії, нереалізовані душевні пориви — знов-таки стати *над* середовищем. Тимчасом як Луцький не *над*, а *в* своєму середовищі. І Луцький, до речі, розуміє

це. Спонукає свого співрозмовника до того, щоб той «вилив себе» у листі («раджу втекти до ... листів» (с.72).

Сверстюк — Луцькому: «Щось перо моє стає важким і незграбним. Рука звикає до молотка і столярки. Голова розв'язує нескладні задачі характеру. Слово тяжить до вироблених штампів. Словом, мені набагато цікавіше читати Вашого листа, ніж писати свого» (с. 65).

Та це — хвилиний настрій. Насправді ж в епістолярній реальності абстрагується від реалій побуту, відстаней, негарздів. Луцький також ні на хвилю не дозволяє собі «спускатися» до рівня буднів співбесідника, навпаки, разом з ним підноситься на вершини духу (Луцький — Сверстюкові: «Бачу, що Ви в піднесеному творчому настрої». — с. 19). Одне слово, це саме та кореспонденція, яку Сверстюк у своєму вірші «Сервантес» окреслив як листи, «писані синім крилом».

Із листа Сверстюка до Луцького від 9 червня 1983 р.: «Переглядаю написане і відчуваю перепади дихання. А як дихає людина, яка ходить по сухому руслу, але ночами до неї все ще приходять крилаті сни і падіння в прірву. В сухому руслі вітер нашіптує нав'язливий мотив: «По колу земному, по колу — Ми колами йдемо до кінця. Чому ж на нас віє холод, Коли знов на старі місця?»

Весна цього року холодна. Але на початку зазеленіла тайга, береза пустила сік і в зеленому березняку на пагорбах зацвіли високі кущі багульника — рожеві привиди. Часті дощі. Авіапошта зупинилась. Але моя циркулярка працює, і кожен день ростуть і ростуть пучки дранки (під штукатурку нових будинків). І мовчки дивляться на мене бездомними очима рідні оази між пустелями незвичайної планети...» (с. 58—59).

Луцький повідомляє про новини культурного життя свого «мікрокосмосу» і вміє слухати, зацікавлено й компетентно сприймати той емоційний поетичний потік, що лине від співбесідника. Сверстюк дарує йому жмуток своїх поезій — «Сервантес», «Достоевський», «Франко» з його мотто «Проти хвиль плисти», «Сікстинську мадонну». Це, власне не так поезія у традиційному розумінні, як естетичні, етико-філософські роздуми і констатації, поетичні відгомони характерного для Сверстюка специфічного емоційного поетико-етичного літературознавства чи такої ж культурології. Луцький, справді, учений зовсім іншого темпераменту. Його відповіді інформативні й короткі, але з них видно, що його по-справжньому *обходить* те, про що пише співбесідник. Іноді вносить якісь конкретні корективи, а то й нотки сумніву, докидає краплинки інформації про нові концепції, про інші підходи з того, що діється у світовій гуманітарній науці і що для бурятського «теслі» в даний момент за сімома замками. Так, це уважний, зацікавлений і зачудований читач, який у цих листах, очевидно, знаходить якусь компенсацію того, чого бракує в його впорядкованому світі, високе поетичне доповнення цього світу. Адже має давній смак і особливий сантимент до такого типу лектури — епістолярної, що довів уже своїми «Голубими диліжансами» і «Ваплітянським збірником», які стали класикою епістолярної літератури.

Листи як своєрідні літературні семінари, роздуми Сверстюка над місцем у літературі, в житті й свідомості людей великих — Шевченка, Достоевського, Гете, Гоголя. Особливо Гоголя, оскільки це кореспондує із зацікавленнями самого Луцького, автора книжки «Між Гоголем і Шевченком». Так, Луцький вважає, що роздвоєння в Гоголя «було

трагічне тільки в житті. В його творчості воно було головним стимулом» (с. 29). Що ж до Сверстюкового «Достоевського» гадає, що він «може стати циклом поезій про великих письменників. Це один спосіб нав'язувати наше сучасне до широкого світу, спосіб під Вашим пером дуже успішний» (с. 19).

Типові для Сверстюка морально-етичні підходи й домінанти при оцінці кожного літературного явища, кожної літературної постаті, це завжди, якщо використати термінологію самого Сверстюка в його роздумах про Шевченка, — «Туга до Великого Принципу». У цьому ж ключі — елементи полеміки з новітніми концепціями Гр. Грабовича щодо Шевченка. «Ваша полеміка з Грабовичем щодо Шевченка, — пише Луцький, — знайшла тут досить широкий відгомін серед моїх друзів-шевченкознавців» (с. 56). Реакції Луцького досить скупі, підкреслено академічні, таке «поетичне», або «етичне» літературознавство, не накладається повністю на його дослідницьку манеру, на його сприйняття й оцінку літератури, але відчувається, що воно захоплює вченого, збуджує його інтерес, раз у раз в його листах знаходимо свідчення того, що те або те міркування Сверстюка його «сильно зворушило». Взаємодоповнення різних дослідницьких темпераментів, різних «способів життя» в літературі. У Сверстюка все включено в конкретну екзистенційну ситуацію, і Луцький вповні здає собі з цього справу, тим цінніші для нього ці документи. Недаремно це листування було видано Луцьким у 1992 р. у видавництві «Смолоскип».

Нещодавно став відомим такий епістолярний епізод 60-х, як змістовне й дуже характерне для тодішніх літературних смаків і тенденцій культурного розвитку листування Івана Світличного з Ігорем Муратовим з приводу його роману «Свіже

повітря для матері». Письменник уважно поставився до критичних зауважень з приводу цього роману у статті Світличного «Міряти високою мірою» – про журнальний варіант цього твору. Готуючи повість до окремого видання, Муратов звернувся листовно до критика, причому зауважує: «У наш швидкісний та меркантильний час критики не звикли до епістолярних рецензій...» (Літературна Україна. – 27 листопада 1961 р.).

Так от, Світличний і його колеги-однодумці завжди, навіть тоді, коли мали можливість друкуватися, були схильні до епістолярних рецензій. Очевидно, тому, що творили в умовах несвободи, коли далеко не все можна було висловити у відкритому підцензурному друку. Доводилося лавірувати, камуфлювати думку, зважати на численні габу, дотримуватися звичних формулювань, відхилитися від яких було небезпечно – вправний олівець «від народження пильного» редактора миттю все викреслював. А до того ж іще на рівні підсвідомості спрацьовував і внутрішній редактор. Порівняно з цим листи давали значно вільніший простір для розвитку думки (навіть незважаючи на досить велику вірогідність цензурування). Тому в листах фрагментарно розкидано багато рецензій.

Цим характерні листи Світличного 60-х років – до З. Генік-Березовської, до Віри Вовк тощо. Так, у листі до Віри Вовк від 12 жовтня 1966 р. – розгорнутий відгук на її поему «Любовні листи княжни Вероніки до кардинала Джованні Батісті» на тлі міркувань про своє ставлення до поезії української діаспори, про свою неготовність до сприймання її попри безперечну високу поетичну культуру – через суттєву відмінність «психологічного світу»: «Я, звичайно, не так добре обізнаний, щоб говорити таке про *всю* літературу, але доступна мені справа

саме таке враження. Для мене особисто становив виняток тільки Лесич (Зуєвського, якого у вас хвалять, я не знаю).

Тепер число винятків для мене збільшилося на один — і то після Твоїх «Любовних листів...». На відміну від «Зорі провідної» (більше я не читав нічого) це — поезія, що може сприйматися й тут, на Україні. Боюся перебільшень і тому застерігаю, що маю примхливі художні смаки, але після такого застереження хочу сказати, що «Любовні листи...» — здається, поезія високого класу».

В умовах гратованого існування жанр епістолярної рецензії набуває нового дихання. Автори листів, очевидно, розглядали їх як природне продовження своєї питомої діяльності — поетичної, перекладацької, літературно-критичної. Як форму участі в літературному процесі людей, позбавлених такої можливості.

Листи дають змогу простежити коло читання цих людей — і активну фахову критичну реакцію на прочитане. Читання допомагає прорвати коло щоденності, духовно «вийти із зони» на простори думки. Зокрема, величезне значення для всіх українських в'язнів сумління мали літературно-художні журнали — «Всесвіт», «Иностранная литература», «Новый мир». Роздуми над окремими статтями і художніми творами — в листах Стуса, і Марченка, і Світличного. Такі читацькі враження-роздуми Вал. Марченка над есе Андре Моруа про Тургенева у «Всесвіті» (41; 269), рецензія Стуса на опублікований в «Иностранной литературе» роман Паскаля Лене «Мережівниця» — розгорнута, з паралелями-аналогіями з особистим життям, з близькими людьми (56; 241–243).

В ньому жив зачаєним життям критик, який оживав при кожній слушній нагоді. Ці критичні

«вікна», «критичні відступи» у тканині листа становлять неабиякий інтерес.

Виокремлює з літературного потоку твори Габріеля Гарсія Маркеса («Радий, що Нобеля дістав Гарсія Маркес» — с. 431). Проте і тут, як в усьому — *свій* критичний погляд: ідеалізація навіть найбільших авторитетів йому чужа. З листа до дружини (21 січня 1982 р.): «...Прочитав нову повість Маркеса «Історія одного вбивства» — прегарне письмо, але теми, звичайно, не дуже багато в творі, хоч є прагнення до притчевості, побагачення, сказати б, надурняк (створити широке коло символічного надзмісту — коли самого змісту мало, щоб метал прози дзвенів, як мідь, посилаючи обертони свого гуку)» (с. 412–413). Захоплюється романом Вірджинії Вулф «Міссіс Деллоуей»: «такої розкоші, признатися, давно не читав» (с. 466).

Дуже цікаві роздуми з приводу опублікованого у «Всесвіті» роману Макса Фріша «Хай я буду Гантенбейн» — виходи в широку проблематику шукань і знахідок сучасної світової прози, новаторства, оригінальності й глибини. «Усе-таки мені здається, що значно цікавіше, — читаємо в листі до батьків від 1 січня 1975 р., — ловити моментальні (краще процесуальні, піймані в роботі, в контакт) враження від світу, які глибші за узвичаєне сприймання, бачать більше і беруть глибше. Навіть з феноменологічного погляду — це план найцікавіший. І, може, в ньому — найбільші здобутки: Фолкнер, Хемінгуей, Камю «Чужого» [...] А новітніші оригінали — явно слабші, бо їхні зусилля поверхового напрямку: оригінальність — будь-якою ціною» (с. 169).

Стежить за сучасною російською літературою, впізнє В. Шукшина, Б. Можаяєва, В. Распутіна («Я їй не пам'ятаю вже, коли читав таку пишноту. Не воле читання, але — яке прегарне» — с. 426).

Ми вже згадували про «критичні відступи» у листах Сверстюка до Луцького — літературознавчо-поетичні портрети Достоевського, Гоголя («десь наді мною крутиться проблема Гоголя як феномену роздвоєного духу», 40; 27).

Потреба осмислення й переосмислення видатних літературних явищ, потреба перепустити через свій мікрокосм, через своє сприймання — саме в *цій* ситуації, в *цей* момент. З листа Є. Сверстюка до Ю. Луцького: «перепишу Вам одну давню річ — хоч прийміть як згадку, хоч пробуйте підставити під неї століття і десятиліття і особу...» (с. 26). Це все природне продовження своїх літературних занять — потреба інтуїтивна, щоб не дискваліфікуватися, не втратити себе.

У листах Сверстюка до Луцького, зокрема, цікаві роздуми про Грабовського — може, якісь ситуативні паралелі! — адже «кожна велика постать еволюціонує в нашій свідомості» (с. 25).

Серед «критичних відступів» у листах Стуса — оригінальні, почасти афористичні характеристики (М. Гоголь, Л. Толстой, Ф. Достоевський, О. Толстой — романіст, О. Блок, А. Платонов, Б. Пастернак, М. Цветаєва) — подекуди досить розлогі, іноді лаконічні, і всі дуже змістовні. Наведу деякі — особливо влучні й місткі.

Достоевський: «Ця правда його мене врочить і відстрашує. Не раз здається, що не волів би її знати — цієї правди. Цих конвульсій чистоти в бруді, тобто забрудненої чистоти, чистоти, яка згодом починає хизуватися: ось я яка, чистота, небачена — брудна, обплювана, зла на бруд і зла брудом і брудно зла!» (56; 71 — 72). «Достоевський своїм бісівським оком (одним!) бачив той страхітливий безчарунковий світ, а другим — (бісівським!) оком зазірав у Євангелію. І чим страшніші видіння поставали перед

одним оком — тим старанніші були студії святого письма. Ось і вийшов біс-янгол, приблизно (50 і 50) консистенції. Правда, без Святого письма не обійшовся, певне, і О. С[олженіци]н. Бо воно — як дамська парасолька, з якою все-таки легше падати в дев'яте коло пекла. Людину вже не вбиває.

Наш Стефаник — перейшов сто смертей, падаючи в це пекло. Тому й довго мовчав — втративши свідомість од цього вбивчого падіння — донизу низу» (с. 323 — 324).

Блок: «А ще трапилася мені нагода — прочитати Блока в злецькому бідному виданні (200 стор. тексту). Чотирирічна розлука з ним виявилася — при зустрічі — тяжчою, ніж я думав. Виявляється, чимало його мотивів, духових спроб (без слів!) живе в мені — оглушено живе, впевнено, Я мав майже радість — таку, як позаторішня моя келійна зустріч з Буніним [...] Блок виявився і вищим і прозаїчнішим. Його тумани по-старому часто дратують, а його дольники — просто вражають. Ось — із «Кармен» [...]. І як чути передзвін голосів — і Цветаєва, і Ахматова, і Бунін, і Єсенін, і чимало поетів пізніших літ — усе тут. І скільки прозріння — глухого, лячного [...] Як багато в ньому всіх і як у всіх — його багато. [...] Справді, це мембрана свого часу, духу й повіу часу свого. Ось кого жбурляла б доба — то об зорі, то об каміння земних проваль, якби на його шляху трапилося більше повітряних ям. А він зміг рано вмерти, янгольськи-мефістофельська душа. Оце струміння, оце течія!» (с. 207—208).

Андрій Платонов: «Сказав би я — батько Шукшина по літературі, але — незрівнянно модульований голос» (с. 461).

Із захопленням читає статтю М. Цветаєвої «Мистецтво при світлі сумління», надруковану в журналі

«Литературное обозрение» («одне слово — розкіш, розкіш, розкіш!»). І знову ж таки, високо цінуючи Цветаєву, далекий від обожнювання, має свої застереження, помічає і певну манірність, і тьмяність (аналіз «Поєми кінця» Цветаєвої в листі до дружини від 10 серпня 1981 р.).

У критичних роздумах Стуса домінує критерій естетико-психологічний, а в міні-есе Сверстюка — етичний, моральний підтекст, загалом «етичне» переважає «політичне» в усьому — і в оцінці «роздвоєної душі» Гоголя, і в полемічних нотатках з приводу концепцій Грабовича, і в характеристиці таких постатей, як В. Коротич або Ю. Щербак, і в роздумах про причини неприйняття Єфремовим модернізму («це була його загальна реакція на повинь декларованих цінностей, навіть не узгоджених з якимось моральним чи критичним забезпеченням, а просто визнаних тимчасовими людьми за тимчасово корисні» (40; 78).

Це закономірно, адже політиками в безпосередньому розумінні цього слова ці люди ніколи не були, в річище політики вони потрапляли лише в загальному контексті нашої історії, коли політичного забарвлення набували суто культурницькі змагання, моральні, гуманістичні цінності — побоювання їх в умовах тоталітарної держави набувало виразно політичного звучання, саме так трактувалося ідеологічно-репресивними органами — і відповідно каралося.

Серед «критичних відступів» у листах Стуса чимало роздумів про українську літературну класику. Без сентиментальної сльози і патріотичної всеїдності, без провінційної знижки на «своє» і побожності до національних авторитетів.

Дуже різко (аж до несправедливого) відгукується про класику реалістичного українського

побутописання (Квітка, Марко Вовчок, Сто-роженко, Нечуй-Левицький) — як про нудну, бідну змістом, читати яку слід тільки для мови. Не любить і Котляревського, що «жартував на біді»: «Я злий на «Енеїду» (с. 374). Все це оцінки надто суб'єктивні, їм, звісно, можна закинути необ'єктивність, брак історизму тощо. Та перед нами не історико-літературне дослідження, це принагідні думки, зроджені вболіванням за стан рідної літератури, її хронічним відставанням від темпів сучасного художнього розвитку, прагненням для неї ширших обріїв, спротивом тенденціям до консервації вчорашніх і позавчорашніх канонів і форм (до речі, згадаймо Шевченкову репліку про «Енеїду» як про «сміховину на московський кшталт» — і це після «оди» «На вічну пам'ять Котляревському»...)

У листах Стуса дуже багато прихованих, без лапок цитацій Шевченка. Очевидно, Шевченкові поетичні формули відклалися глибоко в свідомості поета і зринали мовби самі собою у відповідному контексті, у певній настроєвій ситуації. Недаремно Леонід Плющ назвав Шевченкову поезію «прагтекстом» Стусових «Палімпсестів». Водночас Стус у своїх роздумах про сучасне і майбутнє української поезії гостро заперечував примітивне наслідування і гальванізацію такого образу вірша, прагнення будь-що триматися «Шевченкового кожуха». «Українська муза носить шевченків кожух — і не тільки впріває в нього: умліває, — писав у листі до дружини й сина від 12 червня 1983 р. — А римувати по-українському — особливо тяжко: рим не так багато, на асонанси не кожен відважиться і т. д. [...] Коли з'явиться в майбутньому цікавий поет — то [] вільний від рим і староканонів, кожушного духу від нього не почувеш» (с. 442).

Критично оцінює здобутки Франка в поезії (вважає його «прозаїком у поезії», Шевченко у кращих своїх проявах «на недосяжній для Франка висоті» — с. 480). Та й Леся Українка як лірична поетеса видається йому менш цікавою, ніж у своїх листах і драматичних поемах, що їх високо цінує. Стусів аналіз поетичної форми і філософського змісту «Лісової пісні» (до дружини, від 26 січня 1982 р.) — справді хрестоматійний критичний матеріал до історії української літературної класики.

Зі свого «непрекрасного далека» стежить небайдужим і зболеним оком за сучасним літературним життям України. Помічає все варте уваги, відпочиває на ньому душею. Тепло пише про Григора Тютюнника («чистий варіант Шукшина Василя — і не бідніший, ні» — с. 412). З інтересом стежить за творчістю Р. Андріяшика, В. Дрозда, Є. Гуцала, за новими публікаціями Ліни Костенко. Не все в її новій поезії, зокрема й у «Марусі Чурай», сприймає і приймає, але високо цінує цей поетичний і громадський феномен: «в ліриці — черезсмужжя [...]. Є прекрасні рядки, є слабші. Хоч суть не в цьому: надто природнім голосом вона заговорила — що тепер робити каліфам на мить? Що робити канібалам од літератури? Справді — велика дяка, що в музи такі обраниці» (с. 358).

Критикував сучасну українську прозу за «популярщизну» (його вислів), багатослів'я («багато слів на унцію смислу» — с. 357; «ой, та українська проза — вся схожа на бабусину розповідь, як вона дівкою була»), формальну застиглість і «вчорашність».

Порівнюючи українську літературно-художню періодику з польською, російською, з боєм констатує, що вона фатально програє як за тематичною і жанровою широтою, так і за якістю автури, інтелектуальною насиченістю, за виднокраями. Вра-

ження від журналу «Жовтень»: «ніби годинник історії став відставати в кабінеті редактора років на 30» (с. 215), «По сторінках «Літературної України» можна ковзатися, не зачепившись об жодний намерз» (с. 19), «На фоні латиноамериканців тубільна проза «Києва» видається екзерсисами дитсадка» (с. 476). Картина безрадісна — звідси гостра, різка, не вибираючи слів, критика. Йому болить пристосуванство «літературних душопастирів», рабство духу, розтрачування таланту на «компроміси й компромісочки», «мистецтво лизоблюдів».

«Українська поезія стала будинком розпусти» (с. 270). «Творчість народних (буцім-то) письменників — без народу і читача [...] Література втрачає вітальний дух. Література стає цариною анемічних душ...» (с. 475). Це «законсервований мертво-світ», «життя в коробці» (за назвою роману Кобо Абе «Людина-коробка»). Лист до дружини за листопад—грудень 1984, де розмірковує над проблематикою «життя в коробці», що її торкнувся Ю. Щербак в оповіданні «Аварія», — блискучий зразок епістолярної публіцистики.

З листа до Р. Довгань (18 березня 1977): «Все краще або усохло, або викорчуване, або пішло шукати вигідніших для себе умов, або заниділо, заплюскло в залуженому ґрунті, досягши блаженної несамості, при звичайвись до ранжиру з надовкола. А це хіба легко — в інтересах, вищих за самого себе, — вічно підраховувати на рахівниці: як же краще удатися на втинання голови» (57; 95).

Такі ж гострі критичні зауваження з приводу сучасного стану української літератури — в листах Світличного, Сверстюка, Марченка. Зокрема, оцінка Марченком письма Загребельного («ефектні лаштунки», «гладкопис»). Значення цих «вкраплень» важко переоцінити, адже це прообраз вільної критики.

Оцінки ці максимально відверті й чесні — незважаючи на особисті симпатії, не знижуючи вимог і художніх критеріїв на догоду патріотичній ідеї, якою б дорогою вона не була. Так, Світличний у листі до А. Жуковського із заслання (10 січня 1981), надсилаючи йому з дуже схвальним відгуком поетичну збірку Ліни Костенко «Неповторність», водночас досить критично оцінює іншу її збірку «Над берегами вічної ріки» і поему «Маруся Чурай». Вільний від гіпнозу дружби і патріотичної корпоративності: «я естет, і голого патріотизму мені не досить, а розволіклий і розхристаний вірш роману не в'яжеться в моїй свідомості з високим рівнем культури вірша, який я знав у Ліни; у романі багато від нелюбої мені [нрзб] Хохландії».

Для Стуса листи, особливо до рідних, в умовах табору й заслання були тим самим, що численні записники й зошити студентських і аспірантських років: все-таки якась гарантія, що збережеться те, чим дихав і жив. Подекуди вони сприймаються як конспект — з цитатами, посиланнями, рефлексіями з приводу прочитаного, здебільшого дуже змістовними й оригінальними. Такі уже згадувані нотатки про статтю Марини Цветаєвої «Мистецтво при світлі сумління», своєрідна ода «Охоронній грамоті» Бориса Пастернака, яка для нашого покоління (знаю це по собі) мала величезне значення, вводячи нас у світ рафінованої духовної культури (до того ж, для Стуса, очевидно, особливо важила авторська присвята цього есе його улюбленому Рільке). Загалом Стусова епістолярна спадщина має значення ще й як незаперечне свідчення широкого кола інтересів, свого роду «енциклопедизму», не притумленого, а то й загостреного вкрай несприятливими умовами.

Реферує в листах різноманітну літературу, що так або так трапила йому до рук, — зі знанням справи, іноді з розлогими екскурсами у близькі йому царини духу, в українську історію, культуру. Становлять інтерес такі міні-реферати про «Геродотову Скіфію» Б. Рибаківа (М., 1979), дослідження Х. Алацракі про кризу гуманізму («агресія ірреальності» — які це точні слова» — до дружини, листопад—грудень, 1985), книги з історії Іспанії («як вони вийшли з кола «неповнолітніх націй» рішуче й майже безболісно» — до дружини й сина, 1 лютого 1985 р.). Захоплюється монографією У. Тернера «Символ і ритуал» (М., 1983): «це неначе біологічний аналіз соціальних структур, історії — як вияву містичної гри сил, що ховаються під театральними котурнами нібито-свідомих творців історії. [...] А біологія людського роду, як одиниці, крутить свою містичну рулетку — і людям випадає доля, а суспільству — історичні події» (с. 462).

Чимало в листах свідчень інтересу до філософії — екзистенціалізму (Гайдеггер, Сартр), східних течій, доробку Франкфуртської школи. Цікавий, приміром, погляд на Еріха Фромма з його книгою «Бути чи мати». Далеко не все приймає і сприймає з позиції франкфуртців, але гадає, що основний пафос книги (передусім *бути*, а не *мати*) заслуговує на увагу, і рекомендує синові прочитати її.

У книзі про Римський клуб політиків та економістів вловлює актуальну проблематику, виписує з неї імена провідних вчених, найцікавішу літературу. До речі, звертає увагу на доповідь «Дорога до майбутнього» ще не відомого тоді в Україні Богдана Гаврилишина («Я думаю, чи не такий, як Ігор Маркевич, паризький диригент?» — пише в листі до дружини (від 2 квітня 1984 р.), маючи на увазі українське походження), який згодом так

самовіддано працював і нині працює на благо України.

Цікавиться структуралізмом, штудіює «Структурну антропологію» Леві-Строса. Хоча й зауважує, що цей автор для нього дещо «закібернетичний», його ж обходить передусім психологічний бік питання, те, що може дати йому щось для творчості, «для гімнастики душі». Зате «Поліський етнолінгвістичний збірник» — «то для мене справжній скарб» (с. 466).

За листами можна простежити, що саме з періодики передплачував, які книги замовляв, коли мав таку можливість. Крім журналів («Вопросы литературы», «Новый мир», «Иностранная литература», з українських передусім «Всесвіт»), регулярно й уважно читав «Вопросы философии» (комплект цих журналів з позначками Стуса зберігся в його бібліотеці). Через «Книга — поштою» або через друзів і рідних замовляв «Листи до Луцилія» Сенеки, «Листи з Ламбарене» А. Швейцера та інші книги із серій «Литературные памятники», «Памятники эстетической мысли».

Свідчать листи і про великий інтерес Стуса, особливо в останні роки, до вивчення іноземних мов («Усе цікавіше мені займатися мовами» — до дружини, с. 413). Вивчає в таборі французьку (йому подобається її виняткова ясність і чіткість — свідчення гальського розуму, виробленість і шляхетність), розмірковує над перекладами Верлена і сам намагається перекладати.

З інтересом читає монографію з історії німецької мови, розмірковує над історичною близькістю і своєрідностями німецької, англійської, французької мов, що «варилися в одному казані» (до дружини, 26 січня 1982). Знаходить цікаві закономірності й аналогії, радить синові «гратися із

словником». Адже іноземна мова допомагає краще зрозуміти свою. З власного досвіду дає синові поради, як краще вивчати іноземну мову. Хотілося б йому (якби був мовознавцем) видати словник, вказавши вік кожного слова — «яка б це була розкіш!»; «А словника сленгу — нема, хоч йому світить довге життя (бо весь сленг — дуже пружний, виразний, лаконічний, образний, емоційно багатий)» — до дружини й сина, с.413).

Розкошує в англійській мові. Ця мова подобається йому своєю стислістю, дуже продуманою граматиною. Вбачає її переваги перед німецькою у плані компактності. З якоюсь особливою теплотою відгукується про англійців: «...мабуть, нікому я так нині не довіряю, як англійцям: до чого багата на душу і розум нація, і так усе згармонійовано, в такій божественній пропорції, що відступають у тінь німецькі тужителі по полюсах і галльські декартівські сахарогризи» (с. 466).

Надзвичайно цікаві сторінки листів, присвячені драматургії і театрові. Зокрема, лист до дружини від 1 лютого 1985 р. (с. 482—483), написаний у зв'язку з «театральними інтересами» сина, перед яким постало питання вибору професії. Що треба, аби професійно займатися театром? — намагається дати відповідь на це запитання. Треба добре знати світову драматургічну класику, спадщину Крега, Ейзенштейна, Курбаса. «Чи знає він, — запитує у дружини, маючи на увазі сина, — що таке гештальт-психологія, бігевіоризм, японський, китайський театр, дзен-буддизм (чань), даосизм. Чи перечитав вартісні книги з психології особи (психологія — королева театру). Чи любить переглядати добрі репродукції майстрів пензля, аналізує композицію, колір, ритм, настрої зображуваного? Чи знає, що таке драматургічна фраза? Вона не площинна, ця

фраза, а стереоскопічна, вона — гук і багато разів повторене відлуння, вона м'язиста, має багато граней, як камінь дикуна (чоппери, чопнінги — кажуть археологи), але з ударною гранню». Драматургія для Стуса — це «сто рівноцінних правд» (кожен персонаж має свою), це найтяжче, наймужніше, найдозріліше з мистецтв («театр — це не те плесо, в яке заглядає Нарцис, а чорна, невдячна [...] робота»).

Очевидно, Стусові близькі й зрозумілі «секрети» драматургічного мислення. Про це в його листах є й більш ранні свідчення — дуже цікавий лист до дружини від 22—30 вересня 1976, де змальовує свої оригінальні візії світу-театру (якоюсь мірою вони реалізувалися у гротесковому «Ця п'еса почалася вже давно» зі збірки «Веселий цвинтар»), «Все частіше, — пише Стус, — виникає видіння перенаселених, ущільнених галактик театрального світу, світу-театру, де на гігантській авансцені багатоповерховій іде дійство — в оточенні придійств...» Малює навіть схему цих «дійств» і «придійств». «Додати музику — стихій самих краще (вітер, голос — краще жіночий, або й а-капельний жіночий хор, грім, ліс, дзюркотіння води чи й рев літака)», розвиває далі свої «видіння», уречевлюючи їх як «композицію світового абсурду».

Не можна забувати ще й про таку специфічну (принагідну, але дуже важливу) виплекану умовами функцію листів, як своєрідний архів чи «сейф», де — автори плекали таку надію — доробок їхній має найбільший шанс зберегтися. Так воно, до речі, й відбулося. Багато з того доробку, що сьогодні повернулося, дійшло до нас, збереглося саме завдяки листам.

Так, у «Літературній Україні» від 20 серпня 1998 було опубліковано «Шевченків триптих» Ів. Світ-

лично, який свого часу не дійшов до дружини (листи до неї нещадно перлюструвалися цензурою) і раптом «знайшовся» в листі до Ігоря Калинця.

Серед листів до Зіни Генік-Березовської також знаходимо рясні поетичні, літературно-критичні «вкраплення»: в листах Сверстюка начерки до його «Собору в риштованні», до статей про Лесю Українку, Шевченка, есе про Зерова, опубліковане адресаткою в «Дуклі», в моїх листах — етюд про поезію Плужника (зберігся тільки в листі), Корогодського — статтю про новелу Я. Ступака «Гординя», навколо якої після її опублікування у «Вітчизні» зчинився неабиякий ідеологічний переполох, про що вже згадувалося вище.

У листах Світличного до А. Жуковського і А.-Г. Горбач збереглися його переклади з Верлена, Бодлера, Ронсара.

Що вже й казати про листи Стуса. Загально-відомо, що завдяки їм збереглося багато текстів віршів і варіантів текстів. Щасливо склалося так, що незважаючи на цензуру, на всі небезпеки невільничого існування, коли вірші забирали, забороняли, коли нависала реальна загроза нищення, їх — все-таки дійшло до нас дуже багато. Навіть ті скупі відомості, які маємо про останню поетичну збірку Стуса «Птах душі», яку «не випустили» з табору, знаходимо саме в листах.

Це значення листів як «сейфу» чи заповідної шухляди письмового столу, звідки поет у слухну годину витягає на світ Божий сховане, до речі, відчували й Стусові тюремники. Якщо в першому ув'язненні умови для такої епістолярної «антології» творів склалися майже ідеальні (вже згадувані листи з перекладами Гете, Рільке, з власними поезіями), то вже під час каторжної спонсї умови кардинально змінилися. Було за-

боронено надсилати в листах вірші. Як переходовий етап — Стус писав вірші в рядок, камуфлюючи їх під звичайний прозовий текст, але потім і це урвалося. «Птах душі», якому не судилося вийти з-за ґрат, представлено лише кількома віршами. І все ж листи Стуса — унікальне джерело для вивчення й осмислення його творчості цього періоду в усіх параметрах і нюансах — від зародження поетичного задуму до реалізації його, до «пульсації» цього задуму у варіантах.

Отже, епістолярне відлуння нашого вчора... Воно повнозвучне і безпосередньо перегукується із сьогоднішніми нашими проблемами і болями. Допомогає краще зрозуміти їх коріння, досягнути їх в усій глибині і повноті, відчутти роль того, що прийнято називати «людським чинником». Без нього важко по-справжньому оцінити минуле, збагнути сьогоднішній стан нашої культури та й накреслювати якісь перспективи майбутнього розвитку. Важко, а то й неможливо.

ЛИСТ ЯК ХУДОЖНІЙ ФЕНОМЕН

У плані історичному й стильовому про епістолярну літературу – один з найдавніших видів літературної продукції – написано дуже багато. Оpubліковано й досліджено епістолярну спадщину багатьох і багатьох окремих авторів від античності до наших днів – філософів, письменників і митців, науковців, громадських діячів. Вона розглядається як суттєве доповнення й поглиблення їхнього доробку. Принагідних спостережень-характеристик (з погляду історико-фактографічного, біографічного, психологічного, естетичного тощо) також не бракує. Проте поетика епістолярного жанру в усій глибині й «багатовекторності» (якщо вдатися до сучасної фразеології) по-справжньому ще не опрацьована, хоч маємо поодинокі спроби теоретичного осмислення цього складного багатолікого феномену. Тут хотілося б зупинитися передусім на такому аспекті, як *художність*, художнє значення епістолярної спадщини. Певним чином виокремити її художній компонент, приглянутися йому ближче й розглянути в різних вимірах – психологічному, стилістичному, мистецькому.

Йдеться передусім, звісно, про листи письменників, митців, загалом людей творчих – в царині науки, громадської діяльності тощо. Та цей художній компонент як найголовнішу прикмету мистецтва листування можна спостерігати і за межами такої специфічної категорії авторів, у кожного, хто має жвавий розум і розвинену уяву, спостереж-

ливість і здатність художнього бачення, хто здатен «вилити себе» на папері, звертаючись до уявного співбесідника, хто дорожить можливістю бесіди на відстані з близькою або просто цікавою тобі людиною.

Загалом, мабуть, можна говорити про своєрідний гуманітарний тип ментальності, що яскраво виявляється подекуди в листах людей, далеких від художньої творчості, зокрема у представників точних і природничих наук (варто згадати хоча б потужну філософсько-естетичну ауру листів Володимира Вернадського), не кажучи вже про науковців-гуманітаріїв, таких, приміром, як Олександр Білецький з його блискучим і різноманітним епістолярним доробком, опублікованим, на жаль, лише фрагментарно. Повною мірою демонструє цей тип гуманітарія глобального масштабу нещодавно виданий солідний том епістолярного доробку Юрія Лотмана з його гуманітарним енциклопедизмом, артистизмом, імпровізаційністю, чим зумовлені виразні й оригінальні художні «вкраплення» й акценти. В епістолярній спадщині такого типу, як справедливо зазначено в передмові до цього видання, «завжди особистість проникатиме у відповідний текст, завжди освітлюватиме об'єкт унікальним промінням особистого підходу. [...] Особливо якщо цей автор – не масове явище, а яскравий унікум» (39; 8).

Листи як неповторні творчі прояви потребують пильної уваги, нових підходів, нового інструментарію аналізу, заслуговують на окрему жанрову «нішу» в мистецькому доробку людства. Не лише як матеріал для характеристики автора, епохи, духовного середовища, а як самостійне художнє явище особливого роду, як специфічний мис-

тецький феномен. Адже ця форма криє в собі безліч специфічних можливостей художньої виразності і навіть, наважуся сказати, переваг порівняно як з безпосередньою бесідою «наяву», так і з власне художньою творчістю.

Художній потенціал листа

В чому «сила» і художній потенціал листа як жанру? Передусім в його неоднозначності, полістилевості, в його межовому характері (на межі стилів і жанрів). У спеціальній літературі (В. Турбін, М. Бахтін) існує погляд на лист як на первинний (простий) жанр, як на *джерело* літератури. Найточніше схарактеризувати лист як жанр «протеїчний» (мінливий). З цим визначенням І. Паперно солідаризується В. Кузьменко, який вважає, що «з терміном «епістолярний стиль» можна погодитися лише за умови, якщо комплекс різних стилів прийнятий за одне ціле» (95; 34).

Якщо говорити про лист в сучасному розумінні, поминаючи давніші інтерпретації з їхньою суворою жанровою регламентацією, саме в цьому, очевидно, й слід шукати секретів принадності і можливостей художнього звучання листа – саме в «протеїчності», мінливості, переходовості, здантості переливатися й відсвічувати різними гранями. Монологічність і водночас своєрідний «віртуальний» діалог з адресатом, інформативність і разом з тим сповідальність, фактографічна визначеність, прив'язаність до певних реалій – і нічим не стримувана рефлексивність, гра уяви, тематична й жанрова свобода (елементи щоденника, художнього твору, трактату, побутового повідомлення – існує в єдиному потоці і творить специфічну єдність).

«Лист може бути літературним твором, а може й не бути», – читаємо в «Теорії літератури» М. Томашевського (М.; Л., 1931, – С. 4). Справді, тут все можливо. Лист як нестійка *мінлива незадана динамічна побудова*, яка щораз заповідає нові можливості. Він таїть у собі різні іпостасі, може виступати і виступає в них. Внутрішньо, потенційно приваблива для художніх шукань форма – і вони вдячно й рясно проростають на родючому епістолярному ґрунті.

Природа листа двоїста: він є явищем життя і водночас «вдирається у світ літератури», як влучно висловилася теоретик епістолярного жанру і автор єдиної у своєму роді книжки «Теорія листа» Стефанія Скварчинська, закликаючи «стати віч-на-віч з листом як літературним жанром» (111; 8). Причому тут ідеться не про лист як специфічний літературний традиційний жанр (новела у формі листа чи роман у листах тощо), а про лист як такий, хоч між цими проявами писемної діяльності – передусім у плані історичному – не завжди можна провести чітку демаркаційну лінію.

Лист обертається до зацікавленого читача чи дослідника різними сторонами залежно від завдання чи характеру інтересу. Одні видобувають з листів переважно біографічний матеріал, другі шукають в них дух часу, для декого це документи лінгвістичні, ще для інших – матеріал для вивчення творчості певного автора, його світогляду і т. ін. Та з якого боку, під яким кутом зору не розглядався б лист, він завжди є актом певною мірою творчим – за словами Скварчинської, це своєрідна «творча маніфестація життя» (111; 41). Чи не в кожному, якщо це не суто діловий документ – «лист з обов'язку», різною мірою присутні такі ознаки творчості, як імпровізація, емоційна насиченість, елементи образотворення тощо.

Лист – це специфічна мобільна комунікативна система, що передбачає наявність і взаємодію мовця, автора (Я) і слухача або читача (Ти). Це певною мірою штучно створений простір. «Написати листа означає немовби позначити на мапі чийсь координати – часові, просторові, емоційні, інтелектуальні, – зазначає теоретик епістолярного жанру Дж. Г. Альтман. – Між цими точками на мапі, між Я і Ти *створюється спільний простір, спільний світ автора і адресата* (підкреслення моє. – М. К.)» (71; 119), об'єднаний *спільною пам'яттю і спільним досвідом*. Мовби спеціально сконструйована, як у художньому творі, дійсність.

Виникає специфічна, певною мірою закодована мова, де код зумовлений специфічним зв'язком між Я і Ти: «Написати листа означає не тільки визначити своє Я відносно того чи того Ти, тут закладена можливість перетворення Ти на Я у тексті-відповіді» (с. 121). Багато що лишається «за кадром», без пояснення, реальне й живе тільки для втаємничених. Лист мобілізує уяву, активізує сприймання, вмикаючи ті ж рецептори, що й при сприйнятті художнього твору.

Можна говорити про певну темпоральну, часову «полівалентність» листа, синтез позірно непокінаних часових пластів: час, коли лист писався; про який ідеться в листі; коли лист було одержано; коли перечитано – адже до листа, як і до художнього твору, звертаються не один раз, іноді через значну часову відстань; нарешті, час, коли лист осмислено як літературний жанр, в системі історичних, літературознавчих, психологічних координат тощо (див. с. 117–118). Та головною умовною часовою віссю цієї системи взаємодії Я – Ти є *теперішній час листа*, який акумулює в собі і минуле і майбутнє.

Теперішній час листа – це «головний, стриженний час, який випромінює всі інші [...], час, про який оповідається, може відноситися до оповіді в листі як минулий до теперішнього, теперішній до теперішнього або майбутній до теперішнього» (с. 122–123). Це створює таку принадну й суттєву особливість листа, як «відчуття моменту» («sense of immediacy», за Альтман).

Теперішній час у листі вібує між минулим і майбутнім, вбирає їх у себе. «Епістолярний дискурс – це дискурс, позначений прогалинами (hiatuses) різного характеру: між подією і відтворенням її; між наданням повідомлення і його одержанням; просторова відокремленість автора і адресата» (с. 134). Це сприймається як щось самозрозуміле і зумовлює особливу природну динаміку листа, збуджує уяву.

Твориться те «політемпоральне» неповторне *тепер* листа як специфічна притаманна лише йому «зафіксована і нетлінна» реальність, та аура автентичності, відчуття моменту, те «мовби» (англ. as if) – звернення до відсутнього як до присутнього – мовби діалог, можливість передбачити реакцію співбесідника. («Уявний діалог має переваги порівняно з реальною розмовою: можна маніпулювати своїм партнером» – (с. 132). Цей елемент «уявності», «фіктивності» («мовби») тут дуже сильний: аромат вимислу, творчої сваволі (до речі, в англійській мові словом fiction позначають белетристику).

Лідія Гінзбург, тонкий і вдумливий критик, писала: «Лист – цілковито штучна структура. Стилізація й стилістичні ремінісценції, гра з власним відображенням, сміливість вираження, породжена впевненістю в тому, що пряма й миттєва відповідь не переріже потік монологічного мовлення, – все це змінює і переміщує в листі співвідношення дійсності.

У листі штучно ізолюється й фіксується якась ділянка фактів і певна тривалість настроїв» («Записи 20–30-х годов» // Новый мир. – 1992. – № 6. – С. 171).

Епістолярне *тепер* спресовує час і конденсує цілі часові і події пласти. Провокує роботу думки, уяви. Недаремно листи апіорі, за своєю природою потребують коментаря, органічна для них «закодованість» стимулює внутрішню потребу розсувати рамки написаного.

· Видання листів обростає, як правило, обширним і змістовним коментарем. Відомі такі видання листів Шевченка, Франка, Пушкіна, Чайковського, Блока тощо. Взяти хоча б коментарі Марти Скорупської до вже не раз згадуваного тому листів українських діячів з американських архівів (14). Текст коментарів подекуди займає чи не більше місця, ніж сам лист (не слід забувати, що це коментар англійською мовою, розрахований на читача, недостатньо обізнаного з українською реальністю). Це переконлива перспектива епістолярного тексту – часова, подієва, вписаність в історико-культурний, національний, психологічний макрокосм. Цю перспективу відчуваєш як історичне й особистісне «дихання» листа. Адже лист у згорнутому вигляді зберігає колосальний масив різноманітної інформації, яка готова вибухнути, розквітнути, як з бутона квітка, – безліччю фактів, деталей, емоцій, характеристик.

Працювати над коментарем до листів – захопливе і воістину творче заняття. Почуваєш себе, з одного боку, співавтором, а з другого – першовідкривачем. Знаю це з власного досвіду. Буквально «вростаєш» в іншу реальність. Кожен натяк (навіть абсолютно незрозумілий на перший погляд) здатен обрости плоттю і перетворитися на живе об'ємне зображення.

Дозволю собі маленький приклад. Працюючи над виданням листів Стуса, я спочатку ніяк не могла зрозуміти, про що йдеться в одному з листів до дружини, де Стус нагадує, що сподівається на «фартового парня», який «читає Петрарку при багатті» (56; 92). Виявилось, що це перифраз рядків дуже популярої в ті часи авторської пісні Юза Алешковського «Товарищ Сталин, вы большой ученый». Цю пародійно-бурлескнуну пісеньку залюбки співали у близькому Стусові товаристві біля вогнища в лісі або на Прип'яті під час літнього відпочинку. Там було, зокрема, таке:

*На вас сияют ордена, медали,
И Исаковский пишет оды вам,
А у костра читает нам Петрарку
Фартовый парень Йоська Мандельштам.*

Тобто, езоповою мовою це читалося так: Стус сподівається, що йому в листі надішлють вірші Мандельштама... І ввійнуло атмосферою тих далеких років, ожили картини мандрів по лісу і дружніх прип'ятських сходин, коли при багатті читалися вірші і, впереміж з народною піснею, звучав дотепний і задерикуватий «неформальний» бардівський фольклор, такий популярний серед молодої інкодумної інтелігенції. Це давало змогу «випустити пару», зняти напруження: іронія допомагала нейтралізувати гніт офіціозу. Іще одне підтвердження того свідомого самоутвердження поета в умовах не-свободи, уміння не зважати на свою «вертикальну труну» і перетворювати «зону» на «Парнас», таке характерне для Стуса і його однодумців.

Отже, перспектива – часова, смислова, настроєва – і водночас все те ж «відчуття моменту» як запорука експресії і художньої виразності листа.

Лист мобілізує уяву і творчі можливості реципієнта. Розсуває простір і час. Генерує живі картини – людей, епохи. Здійснює зв'язок часів. Як

мобільна мінлива система криє в собі різні смислові і настроєві пласти. Настроює на співпереживання, мобілізує досвід читача, активізує його сприймання. Відкриває простір для думання, для вимислу, для роботи уяви, для співтворчості й творчості, дає змогу «брати участь у постійному кровообміні життя» (з листів Л. Первомайського до Н. Добріна; 466, 58).

Письменники, митці, особливо ті з них, кому близька епістолярна форма спілкування, *вповні усвідомлюють* значення своїх листів як таке, що виходить далеко за межі комунікативного. Значення листів як унікального творчого документа, як інструменту осмислення і підбиття підсумків свого – і не тільки свого – життєвого і творчого шляху. Як послання майбутнім поколінням. Як цінність не тільки моральну, а навіть і матеріальну. Свого часу П. В'яземський у листі до дружини просив її зберігати цей свій лист і напівжартома зауважував: «Він дивиться у безсмертя, і якщо через сто років не дадуть за нього тисячу рублів, то дам себе висікти на тому світі» (77; 183).

Недаремно Гоголь відчував потребу скласти своєрідну автоантологію листування наприкінці життя – «Вибрані місця з листування з друзями». Відомо, що книга ця опинилася на перехресті ідеологічної боротьби, завдавши стільки прикрощів самому письменникові, зазнавши стількох суперечливих, часом полярних оцінок. Лишилася переконливим документом автовідображення письменника: як бачив він себе сам, що цінував у собі над усе, і водночас – як бачили його інші, що «прочитували» в ньому, яке місце відводили йому в суспільному і художньому розвитку. «Мені дала Гоголя, якого після сповіді розтерзали облудні слагодійники і ревні поклонники, – пише Роман

Іваничук, «позичаючи» в Гоголя форму для свого оригінального есею «З моїх маргіналій: Над старими листами», – але ми не знали б його справжнього, якби він не залишив нам «Вибраних мест...» (20; 75). З листа П. Куліша до М. Павлика: «От би хто зробив хороше діло: той, хто позбирав би мої листи не ради мого я, а задля того, про що се ж писано...» (28; 5).

Багато фактів свідчить про те, що свою славнозвісну монументальну епістолярну споруду – листи до Н. фон-Мекк – Чайковський творив великою мірою *свідомо* як автохроніку свого творчого і життєвого шляху.

Як згадує син Василя Стефаника Юрій, на початку 30-х років хворий письменник у розмові з синами звернув їхню увагу на важливість збереження свого епістолярного архіву, вказавши їм спеціально місце, де ті листи зберігалися. Характерно, що з великої кількості листів чи не найголовнішого кореспондента Стефаника Вацлава Морачевського в автоархіві письменника не збереглося нічого, натомість виявилися всі листи самого Стефаника до нього. «Секрет, здається, в тому, – писав Юрій Клиновий (псевдонім Юрія Стефаника. – М. К.) – що вони, вважаючи своє листування з тих чи інших причин важливим, помінялися: Морачевський забрав свої листи, а Стефаник – свої. Листування з Морачевським дає повне уявлення про те, як розкривався талант письменника, як поширювалася його літературна освіта, як помалу, не без тяжких страждань, творився його стиль» (44; 39). Характерно, що в останні роки свого життя, хворий, в лещатах матеріальної скрути, письменник, намагаючись віддячити митрополитові А. Шептицькому за його щедрі і постійну допомогу, збирався передати йому свій,

передусім епістолярний, архів: «Як це можна, ексцеленціє, то хочу Вас просити о таку річ: хотів бим зібрати до купи всю свою кореспонденцію разом і всі мої папери, в яких є багато не дуже цікавої балакучості, і передати до Вашого розпорядження, аби принайменше цим способом заплатити мій довг, який я винен Вам і мої діти винні» (лист від 10 грудня 1934; 32; 314–315).

Як найцінніший скарб берегла Цветаєва листи Рільке, не дозволяючи публікувати їх за свого життя («Не можна друкувати, поки адресат тут, а відправник – там» – 53; 35). Під час Другої світової війни перед від'їздом з Москви в серпні 1941 р. віддала пакет з оригіналами листів Рільке на зберігання вірній людині в Гослітіздат. В аналогічній ситуації Пастернак віддав листи самої Цветаєвої на зберігання до Скрябінського музею. Завдяки цьому їх було врятовано, адже помешкання самого поета було розграбовано.

У взятих як епіграф до цієї книги словах Марини Цветаєвої з її листа до Рільке поетеса спеціально виділяє курсивом слово «лист», підкреслюючи особливе значення цього чинника (поруч з такими поняттями як «час» і «вірш») в її життєвому і творчому просторі.

Стилістична єдність

Осмислюючи листи як феномен художній, слід передусім звернути увагу на стилістичну єдність листів і художнього доробку автора. Епістолярій – ідеальне поле для роздумів і спостережень над *стилістичною органікою* письменника. Адже листи і власне художній доробок – це різні прояви творчої енергії однієї і тієї ж людини. З цього погляду листи становлять особливий інтерес. В них сконден-

совано на обмеженому і водночас суб'єктивно наснаженому просторові основні стилістичні домінанти автора. Маємо епістолярну квінтесенцію його стилю.

Кілька промовистих прикладів.

Таким епістолярним аналогом творчості Сквороди – філософа і письменника, дуже виразним, просто-таки вичерпним, є його відомі листи до учня й молодого друга Михайла Ковалинського. Основні «напрямі» – як стилістичні, так і тематичні – його творчості тут набувають інтонаційної безпосередності, теплоти й конкретики, перейняті живим чуттям автора до свого улюбленого учня, бажанням зігріти його, наставити на праведну путь, наділити своїм інтелектуальним і моральними скарбами. Думки, моральні постулати, філософські роздуми – все це певним чином адаптовано, «обернено лицем» до конкретного співбесідника, перейнято щирою зацікавленістю в тому, щоб *бути почутим*.

Тут домінує дидактика, але не холодна, не офіційна, вона щораз розквітає образом і афоризмом, зігріта щирістю й інтонаційною безпосередністю. Повчання, моралізування образно освоєне у специфічно сквородинському дусі – тому зрима, відчутне, доступне для сприймання: «скільки зла криється всередині, під красивою зовнішністю: змія таїться в траві. *Пурпурова тога жерця ховає надуту шию*» (54; 274); «Ти ностиш? [...] Зменшуй зайву їжу, щоб осел, тобто плоть, не розпалювався, з іншого боку, не мори його голодом, щоб він міг нести вершника. [...] Найпрекрасніше і божественне правило: нічого *надміру*» (с. 267).

Сила поезики Сквороди – афоризми у формі порівнянь і паралелізмів; також зримість, опуклість, житейський ґрунт, характерний для нього асоціативний ряд.

«Отже, наслідуй пальму: чим сильніше її стискає скеля, тим швидше і прекрасніше здійснюється вона догори» (с. 229).

«Подібно до того, як купці вживають застережних заходів, щоб під виглядом хороших не купити поганих і зіпсованих товарів, так і нам грєба найретельніше дбати про те, щоб, обираючи друзів, цю найліпшу окрасу життя, більше того – неоціненний скарб, через недбальство не натрапити на щось підроблене, мнине...» (с. 232).

«Привчи себе до того, щоб щоденно через очі або вуха потрапляло в твою душу що-небудь не лише із Святого Письма, а й те, що побачиш і почувеш з випадкових подій, пережовуй, розмелюй і, наскільки можеш, перетвори у споживний і рятівний сік...» (с. 251).

Деякі з цих порівнянь-паралелізмів напрочуд точні й оригінальні, як от порівняння лету вільної душі з дельфіном, що «мчить у небезпечному, але не безумному русі» (с. 234).

До речі в паралелістично-порівняльному ряді постійно присутні персонажі тваринного світу (осел, змія, лев, дельфін тощо) – це зраджує байкарські зацікавлення автора, відповідне художнє бачення світу.

Вражає риторична відточеність епістолярного тексту – злива повторівградацій, риторичних запитань, побудованих за принципом наростання:

«Хіба не любов усе поєднує, будує, творить, подібно до того, як ворожість руйнує? Хіба не називає Бога *любов'ю* його найулюбленіший учень Іван? Хіба не мертвою є душа, позбавлена істинної любові, тобто Бога? Хіба всі дарунки, навіть ангельська мова, не є ніщо без любові? Що дає основу? – Любов. Що творить? – Любов. Що осерігає? – Любов, любов. Що дає насолоду? –

Любов, любов, початок, середина і кінець, альфа і омега. Завершу коротко: від тебе початок, у тобі ж і кінець» (с. 264–265).

Хвилі поетичного синтаксу підпорядковані все тому ж надзавданню: поцілити в душу адресата, вкарбуватися в його свідомості.

В цих риторичних пасажах відчутні публіцистична тональність, присмак інвективи: автора явно «заносить», коли він торкається болючих моральних деформацій (така, зокрема, характеристика підлесника – лист 12, с. 241).

Використовує форму сну (с. 304–305) – дидактичні висновки мовби «розчиняються» у безпосередності вражень, в автентичності переживань.

Листи до М. Ковалинського – класична для свого часу епістолярна дидактика. Сентиментальна чуттєвість в дусі стилю епохи виявляється виразно у своєрідному культурі звертань до адресата. Вони різноманітні й винахідливі, в них – ціла гамма почуттів і ціннісних характеристик, алюзії-перегуки з художніми персонажами притч і байок: «вихованцю божественних муз», «найдорожча мені істото», «сило занять моїх», «друзе еллінів і любителю муз», «найдоброзичливіша істото», «найщасливіший філолог», «втіха душі моєї», «улюблена моя цикадо і найдорожча мурашко» і т. ін. Свого учня називає іменами літературних персонажів, зокрема Батте (один з героїв буколік Теокріта).

В ці ж стилістичні рамки органічно вписується і густа інтелектуально-книжна насиченість листів, наповненість їх цитатами і філософсько-літературними ремінісценціями. Зрима присутність в листах класичних моральних і літературних авторитетів. Щедро дає їм слово – Плутарх, Менандр, Горацій...

У звертаннях – виокремлення, піднесення якостей, які найбільше цінує в молодому другові, чуттєво-інтелектуальна рафінованість, емоційна афектованість – все це відповідає стилістичному кліматові сентименталізму.

У листах Шевченка відбиваються різні стилістичні іпостасі автора, еволюція його поетики. В листах, писаних російською мовою, – виразні стилістичні перегуки з його ж таки російськими повістями, написаними в річищі романтичного прозового побутописання в стилі Бестужева-Марлінського (зокрема лист до М. Осипова з 20 травня 1856). Неквапливе, «старосвітське» письмо, вигуки, афектована чуттєвість.

У листах українською мовою Шевченко, відштовхуючись від стилізації «простацької» бесіди (лист до Кухаренка від 1–10 квітня 1954), іде до вироблення більш нейтрального інформативного епістолярного письма. Та в цьому його листуванні домінує інтонаційний колорит автора «Кобзаря» з його неповторним ліризмом, поєднаним з «натуральними» штрихами, з питомими для нього емоційними градаціями-гіперболами типу «Не знаю, чи зраділа б так мала ненагодована дитина, побачивши матір свою, як я вчора, прийнявши подарунок Твій щирий» (68; 52); «Мені здається, що якби сам Рафаель воскрес отут, то через тиждень умер би з голоду або найнявся б у татарина кози пасти» (с. 59).

Таке типове для Шевченка поєднання екстрем, відткнення полярностей, що водночас і взаємо-виключають, і «вичерпують» одна одну. Це власне той самий тип екстремальної образності, що й у славиозвісній шевченковій формулі «за шмат шилої ковбаси у вас хоч матір попроси...».

Загалом листи дають винятково багато для розуміння стилю письменника, усвідомлення

коріння його стилю. Це одне з найбуквальніших підтверджень загальновідомого, навіть утертого афоризму про те, що стиль – це людина. Епістолярний стиль письменників **внутрішньо** перегукується зі стилем їхніх творів, дає відчуття його джерела, його зумовленість як індивідуальною характеристикою, так і «стилем епохи», мистецького напрямку або школи, психологічним типом людини, специфікою її емоційних реакцій та естетичних уподобань, широтою і спрямованістю її ерудиції і т. ін.

Одним з найяскравіших свідчень епістолярного стилю письменника як аналога стилістики його творів є оригінальний епістолярний масив з архіву Аркадія Любченка (листи Хвильового, Яновського, М. Куліша, Дніпровського, самого Любченка), представлений в уже не раз згаданій збірочці Ю. Луцького «Голубі диліжанси» (9).

Неповторна стилістика цих листів єднає їх зі стилем товариського спілкування цих неординарних людей, з характером української прози 20-х років з виразними (подекуди дещо еклектичними) елементами-вкрапленнями модерних стилів – імпресіонізму, конструктивізму, експресіонізму.

Певна імпресіоністична уривчастість «кадрів», широке використання ненормативної лексики, вульгаризмів, неприйняття пригладженості, заокругленості вислову. Модельована «несерйозність», елементи гри, своєрідної буфонади, пародії, каламбуру (взяти хоча б «Чітіри Сашкі» замість «Чотири шаблі» Яновського), парафрази, сленг.

Широке використання русизмів, свідомий «макаронізм» мови, такий характерний для Хвильового, та й Яновського – причому не лише в іронічному, а й у ліричному контексті. В такому тоні написано навіть листи смертельно хворого Дніп-

ровського з тубсанаторію. Вслухаймося у цю химерну суміш іронії, пародії, езопової мови, тамованого болю, крику душі.

З листів Івана Дніпровського до Арк. Любченка: «А ти, ти, як то це ти, юній чоловік, ти, сталінська енергія і дисципліна, як ти дійшов до поганючого катару кишок» (9; 218).

Треба «помогти моїм добрим кров'яним шарикам погасити розбурхані кубла коховських паличок, поки вони ще не продовжали (у них теж своєрідна індустріалізація) одного або двох тунелів» (с. 221).

Аналізуючи листування Євгена Маланюка з Наталею Лівницькою-Холодною, Юрій Шерех звертає увагу на подібність його епістолярних творів до любовного листа з «Патетичної сонати» М. Куліша, що його пише до Марини поет Ілько. «Куліш схопив стиль, типовий для покоління двадцятилітніх у перші роки революції, молодого покоління УНР» (120; 155).

Нещодавно, до речі, було запропоновано незвичний експеримент моделювання гіпотетичних поетичних текстів М. Куліша на основі образної системи його листів. Дослідник епістолярної спадщини письменника А. Крат дійшов висновку, що аналіз цієї спадщини дає підстави для твердження про нереалізований творчий потенціал драматурга в галузі поезії. У розвідці «Як перший пошук світанку...» (Кур'єр Кривбасу. – 1996. – № 53–54. – С. 60–66) він спробував відтворити, пірніше сконструювати, змоделювати потенційно можливі поетичні твори М. Куліша, виходячи з образно-поетичної системи його листів. Для цього з листів було виписано, вибрано найбільш влучні й специфічні конструкції, потім з цих окремих «цеглинок» зроблено поліваріантний добір їх на сумісність, далі утвореним формулам надано пев-

ної логічної послідовності, верлібрової форми. Так внаслідок новітньої комп'ютерної технології з образної матерії листів було сконструйовано шість поетичних творів, які гіпотетично могли б належати М. Кулішеві...

Листи як *своєрідний стилістичний аналог творчості* – це дуже плідний і вдячний ракурс дослідження епістолярного доробку. На цьому шляху не забракне матеріалу, оригінальних і суттєво важливих спостережень, зокрема з психології творчості. І стосується це не тільки письменників, чийм інструментом є слово, а й художників, загалом людей творчих. От хоча б уже згадуване листування Алли Горської і Панаса Заливахи. Кредо Заливахи-митця, чітко висловлене в листовному діалозі з другом-однодумцем, – «...ритмів, одкритих очам і серцю вкраїнця, шукаю, жерців архаїчне надбання, забуте нащадками пізнього стилю сучасного» (11; 48) – знаходить свій стилістичний образно-словесний аналог у специфічному авторовому потоці свідомості. Так, зокрема, лист від 30 серпня 1969 стилістикою нагадує картини художника: нерозчленованість реалій дійсності і внутрішніх візій; читане, бачене, пізнане, уявлюване химерно переплавляється, національна символіка «уживається» з модерними експресіоністичними чи сюрреалістичними деформаціями; реальне й міфологічне взаємопереростає, трансформоване уявою, творячи єдину змістоформу.

Збурення художньої енергії в епістолярних текстах

Автор листа – як людина і як митець – розкривається в ньому різною мірою. Повнота такого розкриття, інтенсивність збурення художньої енергії

алежить головним чином від двох чинників: *від адресата і від ситуації*.

Багатий матеріал для роздумів у плані залежності від адресата, зумовленості адресатом дає інтимне листування, зокрема листи письменників до коханої, до дружини. Творча енергія тут природно й радісно, без найменших гальм і загат, переливається в лист.

Так, у листах Павла Тичини до Лідії Папарук буквально *чуєш* голос поета, його неповторну мінливу інтонацію, підтриману глибокою інверсією, уривчастість називних речень, специфічні тичининські афери («проковтування» сусідньої голосної), модуляції-спади голосу – своєрідні *diminuendo*, якщо вдатися до музичної термінології.

«А ввечері, Лідо, на дзвіниці (йдеться про Покровський монастир у Харкові. – М. К.) (вона чи не вища від Лаври) на всі чотири сторони світом м'яко світить і, головне, мовчить. Ні дзвони, ні перегри – мовчить. А дзвіниця, я ж кажу, висока, а Харків на 'дне око темний, особливо під самим собором – зовсім невидючий» (59; 19).

«Драстуйте, наш любий носку, вушку, ротку! Так я Вас давно не бачив! Сині шпалери неба подекуди поодставали, а ще осінь: попідгоряли сади і так собі садочки – а ще осінь; поруділи дні, пошерхло-глухли – осінь, осінь; і коло вікон щось стоїть, і в хагу не охотиться. Ось і нам аж надто від тієї тиші, від того стояння, від тієї руді, коливання – ось і нам аж надто.

А ввечері помовчить добре місяць, а уночі помовчить він ще й зійде з глузду, так якое незручно ми засне, що тіні аж через увесь той світ як на картині? Гойя, що тіні... аж гавкають собаки...

Лист до Лідусі. Його писав з місяця півтора тому. Так і не закінчив. Та так і не послав» (с. 95).

«Лідую! Дощ іде. Вже другий день. Завтра їду. Крім моря й сонця я взяв ще тут мовчання. На галасливім пляжі в історію пірнув. «Одісея». Це не втікання дійсності. Величності шукав. «Макбет». Яка Гомерова протилежність! Хворий вік. А від Отелло – бруднуватий смак якийсь. Сміху захотілося! «Ревізор» мене не розсмішив. Та «Ревізор» до сміху шлях показав. Хіба ж не проривається той сміх в Сквороді?

Економіка й історія Абхазії.

Усе це є повсякденне підготовування тих образів моєї поеми, що ніяк родитися не хочуть. Отака моя робота. Образи. Історія. Дощ іде» (с. 122).

Де ще так повно й безпосередньо розкривається особистість людини, як в інтимному листуванні?! Розкривається навіть у потаємних, *потенційних* своїх можливостях, які реалізуються на найвищому напруженні емоційної енергії.

Наталя Кузякіна у своїй публікації невідомих листів М. Куліша до коханої «Друже мій Ладушко...» показала «фрагменти одного кохання, що породило в душі письменника збурення поетичної енергії, яке «так чи інакше мусило прорвати мури тверезо-об'єктивного обсервування життя, поет у Кулішевій душі не міг не відродитися» (27; 200). «Ви будете жити в мені до смерті моєї, спалахуючи яскраво і сильно, збуджуючи і хвилюючи...», – писав Куліш своїй Ладущці (с. 201). Переживши розлуку з коханою, переїжджає до Харкова, поступово одужує, як після тяжкої хвороби. «Повертається до життя – і не тільки з відчутними втратами, а з чималими здобутками, – твердить Кузякіна. – Найвагомим дарунком тих років стала поетична розкутість його душі, глибина пізнання любові і біль за неї, які народять кращі сторінки «Патетичної сонати». Могутня лірична хвиля, стихійно прор-

навшись у листах до коханої, понесе па собі «Народного Малахія», і «Патетичну сонату», і «Вічний бунт» (с. 201).

Письменник «розквітає» художньо не тільки в інтимному листуванні, а загалом у листах до людини близької за духом, може, в чомусь і конгеніальної, коли автор і адресат на одній хвилі – чи то емоційній, чи то інтелектуальній. Ми вже говорили про неповторні епістолярні «дуети» наших класиків Леся Українка – Кобилянська, Кобилянська – Стефаник. В таких «дуетах» виникає взаємна художня індукція, творче взаємостимулювання на хвилі особливого взаєморозуміння.

З листування Чайковського і фон-Мекк:

«Мене давно вже вразила і продовжує дивувати та надзвичайна симпатія, та *надприродна тотожність думок і почуттів* (підкр. моє – М. К.), що доводиться майже в кожному листі між нами» (фон-Мекк – Чайковському; 65; т. 1, 176)

«...я не стрічав у житті ще жодної душі, яка б так, як Ваша, була мені близька, споріднена, яка б так чутливо відгукувалася на кожную мою думку, кожне биття мого серця» (Чайковський – фон-Мекк, с. 253)

В епістолярній спадщині письменників часто простежуються такі «зони особливого сприяння» в плані емоційно-художньому, що утворюються в процесі листовного спілкування людей, які взаємно «провокують» один одного на особливу ширість, на лет фантазії, на образні спалахи.

Так, дослідники епістолярної спадщини Гоголя спеціально виділяють листи до його учениці М. Балабіної, в яких він щедро розкриває комізм прихованих щоденних житейських ситуацій. Елементи народійності, блискучі комічні діалоги в цих листах змушують згадати твори Гоголя-драматурга. А в листах з Рима, з колоритними зарисовками іта-

лійського побуту і звичаїв, дослідник вбачає «цілком закінчені художні начерки» (49; 302).

З епістолярної спадщини Пастернака особливою емоційною розкутістю, психологічною достовірністю відзначаються його листи до улюбленої кузини Ольги Фрайденберг, не кажучи, звісно, про листування поета з Мариною Цветаєвою. Загалом листування поетів між собою – неповторний феномен. Текст високої емоційної і поетичної напруги. Це – розмова між рівними, повне взаємодіє всерозуміння, адекватність зустрічної реакції. «З рівних собі по силі, – писала Цветаєва, – я зустріла тільки Рільке і Пастернака» (53; 34). Недаремно епістолярне «тріо» (Цветаєва – Рільке – Пастернак) – явище унікальне.

Епістолярний світ Пастернака позначений могутнім вторгненням специфічного, пастернаківського, художнього мислення. Це поєднання ліричності, сповіді, філософічності у притаманній лише йому манері. Мовби «вгризається» в те або те поняття, образно вичерпує його в оригінальних вигадливих асоціаціях, дошукується його генези, поєднуючи поетичну вишуканість з тим, що сам називає «житейщиною». Твориться химерний «незбалансований двосвіт» – «несбалансованное двомирие», за висловом М. Гольберга (79), і подібний до романтичного, і водночас антиромантичний.

Епістолярну стилістику Цветаєвої, слідом за Л. Гінзбург, можна розглядати як «сумарний романтизм, перероблений досвідом ХХ ст. з його мовою, розкріпаченою від будь-яких норм» (48; 8). Її епістолярна іпостась – гранично виразна, досконала в своєму роді.

Невимушене органічне проникнення у внутрішню форму слова, з якого виростає цветаєвська

афористичність. Експресивна ламаність мови (мовби переривчасте дихання, коли слово не встигає за думкою і чуттям), виразний пунктир, кореляції між звучанням слова і смислом. Початок першого листа Цветаєвої до Рільке: «Райнер Марія Рільке! Чи смію я так називати Вас. Адже Ви – втілена поезія, повинні знати, що вже саме Ваше ім'я – вірш. Райнер Марія – це звучить по-церковному – по-дитячому – по-лицарськи. Ваше ім'я не римується з сучасністю, – воно – з минулого або майбутнього – *здаєка*. Ваше ім'я хотіло, щоб Ви його вибрали» (53; 85).

Розкута, характерно модульована інтонація, поєднана з грою словом, інверсивні конструкції, різноманітні повтори, постійні перебої ритму, незбіг ритмічних і синтаксичних одиниць, переривчастий синтаксис... Прикметно, що листи Цветаєвої, зокрема до Рільке і Пастернака, поділяються на виокремлені графічно єдності – абзац або два – мовби строфи («Помічаєш, що я тобі дарую себе *вроздріб*» (63; 491).

Характерна зітканість епістолярно-поетичної тканини з окремих цитат ремінесценцій – власних і адресатових, – samozрозумілих для обох, які живуть у свідомості і невіддільні від думки, що народжується. Так, лист Цветаєвої до Рільке від 26 травня 1926 – це перифраз її поеми «З моря», яку вона писала в ці дні. Мовби потрійне перетворення: реальність, що оточувала поетів; процес перетворення реальності в явище художнього світу, зображений у листуванні; поема як «образ світу, у слові явлений» (79; 23).

Недаремно листування Пастернак – Цветаєва – Рільке було названо трійстим епістолярним романом, що в історії літератури давно вже посів своє особне місце як класичний літературний факт в

епістолярії Поетів, для яких світ поетичний є чи не єдиною, принаймні головною, реальністю. Для яких життя – безперервний творчий акт, а листування – один з важливих, а то й визначальних його епізодів. Навіть більше, це певною мірою їхній спосіб життя («життя віршем», за висловом Пастернака; Цвєтаєва – Пастернаку: «І тобі і мені треба ЖИТИ І ПИСАТИ» – 63; 352), спосіб бачення, самовираження й самоутвердження. «Важка форма... – писала Цвєтаєва про поезію Б. Пастернака. – Не важка форма, а важка суть. Його листи, написані з ходу, аж ніяк не «легші» за його вірші» (63; 27). В такій системі координат листи сприймаються як органічне продовження поетичної творчості, як її *alter ego*.

Не тривіальна формула «життя і творчість», яка мовби передбачає можливість їх відокремленого існування, а взаємопроникнення. У листах це відчувається особливо чітко. Звісно, лист – необхідний буденний елемент побутового спілкування, але разом з тим він сприймається як *живе уособлення автора*, його матеріалізація («Коли я виходжу у свою вітальню і бачу на столі конверт з таким знайомим милим почерком, – писала фон-Мекк Чайковському, – мене огортає відчуття, мовби від вдихання ефіру, яким тамується будь-який біль»; 65; 158). У Цвєтаєвої, як і в Рільке, – побожне ставлення до листа як до живої істоти.

Рільке – Цвєтаєвій: «мені, що прочитав твого листа, неймовірно важко бачити його знову в конверті (ще раз, іще!)» (с. 90).

Цвєтаєва – Рільке: «Без листа вже стало без тебе» (с. 126).

«Моя любов до тебе роздробилася на дні і ночі, години й рядки. [...] Лист сьогодні, лист завтра. Ти живеш, я хочу тебе бачити. Переведення із Завжди

у Тепер. Звідси – терзання, лічення днів, знеціненість кожної години, година – може сходинка – до листа» (с. 126).

Лист мовби заперечує час, зводить його до вічно теперішнього часу, до нескінченного тривання моменту...

Рільке – Цветаєвій:

«Невже Ви щойно були тут? Або: *де* був я? Адже десяте травня ще не скінчилося, і дивно, Марина, М а р и н а, що над заключними рядками Вашого листа (вирвавшись із часу, здійснивши кидок в ту непідвладну часові мить, коли я читав Вас) Ви написали саме *це* число!» (с. 89).

Писати лист означає наблизитися, зустрітися, торкнутися один одного. Хворого Рільке лякає неможливість зробити це:

«Раптова потреба написати листа (навіть внутрішня, навіть щаслива потреба) лякає мене як геть прямовисна перепона: непереборно» (с. 127).

Так творився троїстий епістолярний роман Пастернак – Цветаєва – Рільке.

В сюжетній лінії Цветаєва – Пастернак вбачається історія взаємного тяжіння й несподіваних відштовхувань, «розминувань» і «незустрічей» (в оригіналі – «разминовений» і «невстреч»).

У лінії Цветаєва – Рільке активно моделюється стан, наблизений до кохання. Автори, особливо Цветаєва, творять його. Живуть і дихають ним. Творять поетичний любовний напій – і жадібно п'ють його. І листи – мовби місткість для цього напою. Допомагають реалізовувати цю вигадливу навалу почуттів, образів, візій. Листи – матеріальний носій, свідоцтво цих почуттів, цих моделюваних, значною мірою віртуальних стосунків. У листах вчуваються своєрідні надтонкі елементи еротизму (див. с. 191). Тим часом герої цього

роману навіть ніколи не бачилися. Їх – також листовно – познайомив Пастернак. Цветаєва надсилає Пастернакові листи Рільке. Він захоплений ними (знову ж таки без тіні банальних ревнощів). На листах все й скінчилося. Та цей створений ними епістолярний Текст, цю збудовану ними поетичну реальність вони все життя носили в серці як найдорожчий дар долі.

У випадку Пастернак – Цветаєва – Рільке таке специфічне творче ставлення до листів набуло особливої викінченості, але воно не є чимось унікальним. Кілька років тому вийшов том листування Б. Пастернака з його першою дружиною Євгенією Лур'є, доповненого листами до сина Євгена і спогадами сина про батьків. Це також фактично епістолярний роман, тільки вже роман «родинний». «Ступінь одвертості тут незвичайний, – підкреслює рецензент книги, – річ у граничному самооголенні, якого у віршах не було» (86; 18).

Крім художньої «індукції» від спілкування з відповідним адресатом можна говорити також про *ситуативне* збурення художніх потенцій листа. В особливі моменти напруження душевних сил, підбиття життєвих підсумків, великої радості чи великого горя. В цьому ракурсі варто, зокрема, поглянути на листи, умовно кажучи, передсмертні, нерідко особливо ваговиті в плані художньому літературні документи. Вживаю тут слово «передсмертні» не в буквальному значенні цього слова – маю на увазі листи, написані в екстремальних ситуаціях, коли душить невиліковна хвороба, коли людина усвідомлює реальність і неминучість свого відходу, коли, так би мовити, «видно кінець» і це відлунює в тексті, задає тон. Написані перед лицем невиліковної хвороби і смерті. Пригляньмося деяким з таких ситуативних спалахів художньої

енергії в листах. Нерідко це людські й художні документи разуючої сили.

Ось кілька пронизливо-щемких сторінок з епістолярної «книги життя» – листи Архіна Тесленка до Марії Загірньої, що сприймаються на рівні найкращих творів письменника. В них сконденсовано все визначальне й найбільш оригінальне в його творчій манері, що, за словами М. Євшана, «відслонює всю його психіку до дна».

Невигадлива щирість і чистота, що межує подекуди з наївністю. Неквапливість оповіді, коли не оминається жодна варта уваги деталь. Навпаки, вона набуває особливої ваги, не лише відбиває ті або ті реалії, а й матеріалізує настрої. Мовби якась інша – східноукраїнська – іпостась Стефаніка. Причому в листах, повторюю, все це сконденсовано, стає гострішим і художньо переконливішим, ніж в оповіданнях, де воно «розбавлене» довготами, скроплене резонерством, надто явною тенденційністю.

«Диму, диму сьогодні в мене в хаті було. Щоб швидше витопить – затопив разом. У печі й у грубі. У печі гречаною соломою, а в грубі – листям. Тліє, курить. Не потовпиться в димар, то в хату.

А це причадів неначе, голова болить. Ну, нічого, одіткнув димар. Холодненько робиться. А воно нічого все-таки. Все так просто, до природи так близько. Листячко – таке було гарне літом воно. Солома гречана – цвіла так, пахла.

Руки померзли. Треба лізти димар затулять.

Хай йому абищо. Треба завтра буде хату обставлять. Гарні книги. Даю і селянам читать. Це й сьогодні дав трьом. Учителеві одному даю. О, знов чад і воня!» (з листа від 14 жовтня 1910; 58, 492)

«... Наші новітні письменники не уміють так просто писати, як писав Тесленко, так без пози

дивитися на світ Божий, як він, – зауважив М. Євшан у рецензії на збірку творів Тесленка «З книги життя». – [...] Тут немає «літератури». Образи йдуть неначе хаотично, а властиво, «по черзі», а прецінь не заслонюють одне другого, всі виразні, доладні, хоч лаконічні» (Микола Євшан. Критика, літературознавство, естетика. – К. – 1998. – С. 595).

«Дякую! Почуваю себе якось... от-от умру, здається все. Сердито часто буває чогось, страшно. Минулу ніч сова на берестку в нас кричала, так: кугу-у, кугу-у! На вмируще, кажуть. У неділю дятел стукав на покуті. [...]

Вікна мерзнуть. Холодно. А ще ж не до літа й іде. Сиди в хаті, слухай, як борщ воняє, пилипівчаним, та в вухах дзвонить від чаду. [...]

А щось зашамотіло на двір. Чи мені, може, так здалося. А може, під вікном хто? Страшно. «Історії одного селянина» мені не прислали. [...]

А про місце мені не турбуйтеся. Мені не дуже хочеться й мати його.

Співають... десь... хтось... Парубки, мабуть. Таємні згуки, з домовини неначе. Тихо надворі, блимають зорі. Змерз. Нижче плеча так холодить – болить.

А це написав оповідання, та не знаю, де дить його».

(з листа від 23 листопада 1910; с. 494)

Натуралістичні деталі нобуту, настрої щемкої туги, усвідомлення нетривалості й нетривкості свого земного існування. І всупереч усьому – прориви в недоступні йому сфери «нормального» життя, конкретні творчі плани (хоча б те моторошне «варто буде послать їм марок», щоб якось довідатись про долю своїх ненадрукованих оповідань).

«Скрізь сам. Ну, та не журюся. Якось аж гарно мов зробиться, як подумаю, що може, ось через рік-другий на кладовищі буду лежать.

Рве й рве кахикать. Хоча ще (при людях) можу здержуватися. Мабуть, що довго житиму.

Піду завтра в город – нічого робить. Розходжується вітер. Мороз і вітер.

А мої оповідання (двоє) не погодились, значить, до «Ради» – були б надруковані й досі. Мине три місяці, ще знищать.

Треба буде послать їм марок, нехай пришлють їх мені. Якби були в мене кошти, я б їх видав. Обоє на теми, які мене цікавлять, – нікчемність буття» (з листа від 3 лютого 1911; с. 496–497).

В листах цих – органічна, нервова імпресіоністичність малюнку. В той час як в оповіданнях надписьменником подекуди тяжіє давня оповідна традиція. Листи мовби демонструють художній потенціал автора.

Інший, якоюсь мірою ситуативно подібний епістолярний епізод. Листи Івана Дніпровського з туберкульозного санаторію кінця 20-х – поч. 30-х років до А. Любченка і М. Куліша, опубліковані в «Голубих диліжансах» (докладніше див. статтю «Епістолярна мозаїка доби» у частині II цієї книги).

Серед листів Павла Тичини до Лідії Папарук вражають своєю художньою довершеністю короткі відгуки на смерть Василя Блакитного і Миколи Хвильового. Та й наведені у підрозділі «До Антології епістолярних шедеврів» листи Тичини до Лідії Папарук 1925 року також великою мірою навіяні спогадами про смерть близьких людей. Чим не вірші в прозі?

«Лідусю, нема вже Василя нашого. Нема мого найближчого. Поховали ми його за Харковом, в стіну за Харковом, де місяць холодний із неба. О, як я не люблю цього місяця зимового! Він у мою хату світить уночі, а я якийсь заплутаний тривогу

тільки маю. Лампу прикручу отак із лампою і сплю. А тиша!.. А низька стеля!.. А могила!..» (59; 58).

«Ховаємо Миколу Хвильового. Що сталося? – ніяк не прийдемо до пам'яті. І як це швидко все... Уже й труну роблять, – уже й до Будинку Блакитного ось зараз вийдемо. А сонце – як на зло! На жаль, про все писати не можу я й не стану. Лежить він усміхнений, жовтовато-червоно-спокійний. А сонце – як на зло...» (с. 125).

Ще один вражаючої сили епістолярний епізод такого роду – написаний незадовго до смерті (8 січня 1944) останній лист Олександра Кошиця з-за океану до друга й колеги Павла Маценка, музикознавця й диригента. Кошиць з дружиною, двоє літніх, хворих і самотніх людей, зустрічають Новий рік далеко від своєї Батьківщини, в полоні спогадів, мимоволі підбиваючи підсумки нелегкого, але насиченого працею на ниві рідної культури життя.

«Обоє ми слабували та так удвох і зустріли Новий Рік, а згадавши, які шляхи перейшли ми за останні двадцять п'ять «Нових Років»... заплакали. Але не з огірчепня та жалю на пережиті прикрости та невдачі, а з того, що зараз ми є найбагатші жебраки на світі, бо в торбах наших набралось таких скарбів, за соту частку яких найбільші багатії світа віддали б усі свої скарби, а може й життя. Ті скарби є високі естетичні та моральні переживання, які дала нам наша музикальна, до того ж ще й національна робота, про які можна говорити тільки з тим, хто те все сам пережив і бачив, а чого не можна переказати словами тому, хто того не зазнав. Згадували ми, плакали та молили Бога, щоб послав нам того ще хоч крихту перед смертю. Разом з тим пересувались перед нашими очима сотні облич співаків, на яких тоді сходив Дух Святий, та які

можливо з примусу моєї волі, а все таки приймали участь в «безсмертній трапезі на горнім місці». А з ними пригадалися і ті, хто хоч не переживав, то міг відчутти й зрозуміти ті святі високі моменти...

Так от до трьох годин ночі. Добре ще що хоч свідків не було. Тільки лампадка ворушила тіні по стелі, а Божа Мати сумно дивилась на двох старих, окрадених дурнів, які просять скорбот, щоб були щасливими, а жалів, щоб бути веселими... Я певний, що мало в цей час знайшлось на світі людей, щоб так зустрічали Новий Рік. До того ж додалась думка, що ті всі раювання знайшли ми в саду української пісні, мимо якого байдуже проходять мільйони людей, навіть не заглянувши, які там квіти ростуть...

Правда, що тут інколи заглядають особи з консерваторськими дипломатами й шпортаються там, але рай все залишається раєм і кому Бог одчинив на нього очі, той воліє залишитися там до смерти, як от нас двоє...» (25; 79–80).

Невеликий компактний епістолярний масив – листи Драй-Хмари з колимського табору до дружини й доньки – художній документ надзвичайної ваги. Свідчення поступового повільного конання людини в гулагівському зашморгу, її борсань з метою виживання, досягнутих неймовірними зусиллями творчих перемог над умовами, намагання залишитися собою, залишитися людиною. Кричущі невігадані (вигадати таке неможливо!) деталі. Тихий, тамований вольовими зусиллями (щоб менше травмувати близьких людей) зойк...

Художня виразність тут помножена на функціональну інформативність листа. Ці дві якості, мовби полярні, насправді підсилюють одна одну і створюють якусь нову, третю, якість. Крізь скутий небагатослівний пунктир листів рельєфно просту-

нає, вимальовується реальність в її найсуттєвіших проявах – мовби сама собою, у своїй плоті, у своїй даності – без будь-яких спеціальних мудрувань. Цей пунктир увиразнює деталь, робить її особливо експресивною і багатозначною. Всі ці різнопланові штрихи, інформативні й настроєві, мовби «рівноправні» між собою, їх не підкреслюють, не виділяють, а просто фіксують, а разом вони, кристалізуючись, творять вражаючу цілісність.

Фіолетові сопки. Збирає голубику. Закінчив біографію Галілея. Окремі пронизливо ліричні мазки. Короткі, мов переривчасте дихання. Невигадливі, аж ніби дитинні.

«Зробився ударником...», «стаханівський пайок: банька консервів з городини і півбаньки гороху з м'ясом...» (15; 382). Калюжі і болота. Виловлюють поліна, що пливають річкою, і палять у залізній пічці в бараці. В зв'язку з перевиконанням річного плану управа дістала поздоровлення від тов. Сталіна, Молотова і Берзіна (директора Дальстрою). Бригада, де я працюю, дістала подяку» (с. 389).

«18 жовтня 1936. Неринга.

Я перевиконав норму: законопачував мохом їдальню, що будується тепер... сиджу за столиком біля вікна, що виходить на південний захід. Сонце сідає. За кілька хвилин зникне за сопкою, що вкрилася тонким шаром снігу. Лівіш від тої сопки, далеко, далеко, мабуть км. за 50, синіють дві сопки. Коли в думці провести від тих сопок лінію далі на південний захід, то вона десь перетне Україну, може, Київ, моє рідне, прекрасне місто, де ви двоє, ти, Нінусю, і ти, Оксаночко...» (с. 383).

Спокійний тон. Без надриву. Без скарг. Тільки констатація реалій, а в цілому – мовби моторошна візія. Мовби якийсь потойбічний світ.

Поєднання непоєданного в одному ряді.

Невільнича праця... «Стаханівський пайок»... Занепад сил... Живлюща природа. Грає у виставі за чеховською «Свадьбой». Співає в хорі (в репертуарі багато українських пісень). Читає «Життя Мікельанджело» Р. Роллана. На концерті виступав з двома своїми віршами («Пісня комбайнера» і «Стахановець»).

«Тебе чомусь лякають назви – Оротукан і Неринга – пише дружині в листі від 12 грудня 1936. – Це, здається, якутські назви, і нічого в них такого нема... Морози тепер доходять до 50 ступ. [...] Вчора був концерт, я читав свої «Соняшні марші» (с. 384).

Оротукан – морози 50° – «Соняшні марші»...

Листи – як згусток настрою, мовби відчутний на дотик. «Сьогодні мені сумно було, – це з листа від 8 березня 1937. – Я весь час згадував «Осенню любовь» Блока (з «Снежная ночь», початок: «Когда в листве сырой и ржавой...») Прочитайте, коли ще маєте Блока». Свого роду езопова мова – відсилає адресата до похмурого Блокового вірша, співзвучного з його реальним настроєм. І тут же: «Среди упорной борьбы и труда...» співає патефон. Я закінчую листа» (с. 385).

В листі від 6 травня 1937 картинки лісоповалу, «беземоційний» опис того, як промокають валиянки... І поруч рятівна природа. «Я сьогодні знайшов чотири ягідки! Які солодкі! Бурундук (звірочок з суслика завбільшки з рудавою шерстю і чорною смужкою на спині) вже бігає по снігу. Я бачив ведмежі сліди. Природа скрізь гарна. Вона, як мати, мене пестить і втішає» (с. 387).

Мимоволі згадуються листи Надії Суровцевої з таких же «курортів» з подібними вкрапленнями – описами природи. Ніколи не втрачала чуття краси. Недаремно, вже вільна, вирішила об'їхати на велосипеді місця свого заслання і таки здійснила

цю подорож. У листах З. Красівського до А. Акагоші – також поетичні зарисовки тайги.

Краєвиди Колими – «чужинецької землі» – оживають у ліриці Стуса періоду заслання: «Навпроти – графіка гори, і сніг, і чорні сланці», «Червневий сніг – на безоглядній сонці, модрини граціозні де-не-де», «Повзуть горби, – неначе птероптахи, Господні сфінкси, загадка буття»,

О передсмертні шепоти снігів
напровесні, як Колима святкує
свій першотравень – як вода струмує!

«Працюючи в лісі, я побачив метелика», – повідомляє Драй-Хмара в листі від 12–18 травня 1937. І на крилах його переноситься до Києва... Примарна «друга дійсність» – батьківщина, рідні, поезія–творчість–краса–природа – постійно присутні в листах. Вимріяна, виплекана духом, вкарбована у підсвідомість – вона стає реальнішою, ніж справжня, реальна, дійсність.

Останні листи Драй-Хмари з Колими до дружини й дочки – епістолярний епізод воїстину трагедійного звучання. Епістолярний щоденник фізичного занепаду людини при повній притомності й спокої духу. Все той же відстороненофіксуючий виклад. Беземоційна, уривчасто-називна констатація жахних деталей.

Ноги промокають і дерев'яніють. Посивів. Фурункули. Ревматизм. Бурки й калоші. Болять крижі, потріскалися п'яти, сверблячка по всьому тілі. На руках і ногах понадималися жили. Возить тачку з галькою і торфом, вивантажує автомашини. Грошей немає навіть на телеграму. «... Не дуже м'яко спати на стружках, але по роботі швидко засинаєш і не почуваш, чи тверде, чи м'яке в тебе ложе» (15; 390).

Мовби аж фізично відчуваєш вагу деталі: обікрали, забрали все, від курців вдалося приховати лише два листи – від дружини й дочки.

В останніх листах несподівано з'являється і наростає тема їжі: від скарг на те, що немає за що викупити хліб у ларку, – до несподівано довгого докладного, з описом вигадливих рецептів приготування їжі «кулінарного» листа від 2 червня 1938, – моторошна фіксація голодних марень людини.

«Мені часто сняться смачні речі, і найбільше я про їжу думаю... Раніше я думав про філософські матерії, а тепер думаю про шлунок, – так усе міняється» (с. 392).

Чотири останні листи не збереглися. Остання телеграма – «Пришли сто»...

«Моя література – в моїх листах»

В розділі «Етюд на тему листів Катерини Білокур» епістолярний доробок художниці розглядався як неперебутній внесок в українську прозу, а водночас – як щось «більше за літературу»... Справді, такі листи – це «щось більше за літературу», зі своїм гостро специфічним ароматом. Синтез художнього мислення-відображення та інформативно-експресивних можливостей листа. Самоцінний літературний феномен. Щоб відчутти силу і неповторну експресію такого феномену, варто увійти в художній світ Стефаника, в якого епістолярна і власне художня творчість нерозривно пов'язані, творять єдність: він мав право сказати «Моя література – в моїх листах».

І. Денисюк у своїй статті «Белетристичний елемент у листах В. Стефаника» зазначав, що з опублікованої епістолярної спадщини Стефаника можна вибрати понад сорок невеликих самостійних художніх творів. Пропонував класифікувати їх на п'ять груп: 1. Автобіографічні новели. 2. Пейзажні

поезії в прозі. 3. «... твори, про які можна сказати «підслухано, підглянуто». [...] Буде це підслуханий монолог діда, що йде вулицею, побачений на міській вулиці похорон убогих, почута у тюрмі розповідь гуцула-арештанта, малюнок виборів чи клаптик життя в казармі – усі ті етюди показують нам Стефаника як уважного обсерватора життя, розкривають його постійну звичку слухати життя і вдивлятися в нього якнайближче» (83; 26). 4. Дуже докладні сатиричні зарисовки. 5. Новели в листах, які були по суті першими редакціями його відомих новел.

Які з цих листів варто було б включити до вимірної мною Антології епістолярних шедеврів? Насамперед лист до В. Морачевського від жовтня 1895 р. (55; 334). Побудований він мовби за законами музичного твору – розвиває в різних тональностях, в різних контекстах одну наскрізну тему. Рочарування у «львівській руській інтелігенції», згадки, натяки на конкретні справи, констатація «Я перестав любити руську інтелігенцію», що переростає у провідний мотив: «Ой, як болить у душі переставати любити!» Тим настроєм перейнятий навіть краєвид («Сто хрестів деревляних падало поволі на полі і пропадали...»). І знов: «Ой, не ладно переставати любити!» Далі сентиментально-ідилічна картинка – трава і «зеркальце водички» («ой, які вони приятелі собі») – апологія любові, теплих дружніх стосунків. І експресивний «натуральний» образ, що прив'язує цей ідилічний пейзаж до людини, до стефаникових героїв: «І так собі та водичка з травичкою сріблом б'ють серед чорних нив (яскравий колористичний ефект. – М. К.), як маленьке зеркальце в стіні мужицькій тогди як дівчина заглядає до него». Нарешті, «кода», розв'язання наскрізної теми «як болить у душі переставати любити» – звернення до адресата:

«Я ще більше тепер доконався, який я щасливий, що серед тих людей лиш Ви мій приятель. Я Вас буду шанувати за всіх них».

Недаремно аналізую лист як твір музичний: «Я єї (ту музику) так чую, що все у мені грає», – писав Стефаник В. Морачевському (с. 368).

Лист до В. Морачевського від 24 листопада 1895 сповнений тривоги про здоров'я матері, напруженого чекання страшної звістки про її смерть. Знов наскрізна тема, провідне motto: материнська любов – тривога – смерть. Обігрується в різному образному матеріалі, в різних тональностях: «Не раз, а сто разів на день я боюся своїх дверей, чи аби не розтворилися та аби мені не подано телеграми». Тікає від цієї тривоги. За місто, до природи. Але смерть і тривога ідуть назирці: «Тут смерть. Зів'яле листя, одно мідяної краски, а друге синьої. Є ще і млаво-зелені листочки, та їх добивають небесні рої білих порошинок». Далі: «Смерть, відай, грозить і готичному замкові разом з кадетами, що в нім навчаєся забувати рідну матір». І, нарешті, кагарсис: «В місті мати купила синові каштанів – які вони мусять бути щасливі!»

Це один з ранніх листів, що їх можна розглядати як школу художнього письма, що допомагали Стефаникові утверджуватися як митцеві в царині слова.

У листах Стефаника щедро розсипано, як маленські перлинки, окремі фрагменти новел, в яких вбачаються образна зарисовка, обриси задуму, зерно фабули або й викінчений вірш у прозі як от «То, аді, небоже Йване, кров у тебе не кров, а гий вода, гий сирватка... (з листа до В. Морачевського, 26 березня 1896; с. 346–347)

Або: «Отим ранком їхав дід Михайло орати у поле. Чотири колеса від воза одно за другим йшло

поволеньки за волами. Пільна дорога перед возом ще спала. За возом гойдалася, хиталася, і всі бодяки застрашені возом та й дідом Михайлом. Першому бодякові головку переднє колесо урвало і викинуло аж на ниву, на жито. Другі відхилялися, пручалися, але багато їх впало. Вже віз діда Михайла далеко був, а бодяки ще зо страху тряслися. Виділи зеленого жука, як его роздавило на дорозі, як крильця зарив у порох і як умер.

Так їхав дід Михайло орати на ниву. Перед ним пільна доріжка спала, а за ним тряслася і боялася» (до В. Морачевського, квітень 1897; с. 373–374).

Окремі образки – художні мініатюри всередині листа: опис емігрантів на краківським двірці (до В. Морачевського, 16 квітня 1896; с. 348–349), про стару вірменку (до С. Морачевської, липень 1897; с. 383).

«У Кракові є така деревляна будочка. У той будочці є булки, колачики, медівнички. А дозирає над ними старенька бабуся. Та будочка то так мені виглядає, як коли би єї вимів хто з великого склепу. «А може, це ще здатне? – казав до себе мужик. – Ая, най машірує на сміте, мій пан за таким не стоїть». Та й вимів. Йшла бабуся, підоймила того нездатне, та й має свою будочку.

То сидить вона собі та й доглядає колачиків. На колінах у неї шнурок пацьорків. Вона їх перебирає і шепче, шепче, шепче [...].

А за плотом бабиним дітий купка. Коли схочуть, то перейдуть пліт бабин. Сонце дітям з пороху робить веселки сині, дощ їм камінчики сполокав. Забава.

Ой бабо, дивися, скрадаєся хлопчик, та й пропаде колачик. Та й баба все дивиться то на сльози свої, то на хлопчиків.

Вечір. Нема хлопчиків, баба лишень з пацьорками лишилася і шепче, шепче. Як то було бабі?

Ми би оба шкодували, чому тої будочки нема коло нас, бабусі було би блисше до неба, а дітям до анголів» (до В. Морачевського, червень 1897; с. 380–381).

Іноді це образки з виразним сатиричним звучанням, як от враження після концерту Соломії Крушельницької з листа до В. Морачевського (червень 1898). Окремі монологи, що відтворюють людське багатоголосся, та передусім – авторські монологи (в них образ автора поетично модельований), що переливаються у вірші в прозі, як «Завтра великдень!» з листа до В. Морачевського під 22 квітня 1896 або відгук на звістку про смерть Євгенії Бачинської «Я нині дістав широкий папір у чорних берегах із хрестом...» з листа до В. Морачевського від 6 грудня 1897.

Вірші в прозі переростають у своєрідні авторські притчі, що мають самостійне художньо-символічне значення. Серед них маленькі шедеври: «А на святий вечір мужицький я буду у мужиків» з листа до В. Морачевського (грудень 1897; с. 398) або Притча про митця й мистецтво «Як Вам показувати чоловіка, що ходить коло великої мармурової брили?...» з листа до О. Кобилянської (липень 1898; с. 410).

Для листів Стефаніка характерний своєрідний синтез кількох улюблених художніх складників, об'єднаних потоком свідомості: спогад – настрій – пейзаж (як правило не імперсональний, не описовий, а перейнятий настроєм) – візії дитинства. Власне, це ті ж складники, що творять і його повели. Яскравий приклад – лист до В. Морачевського, Нового року 1897.

Особливе місце займають візії дитинства, що по-іскуди межують зі сном. Дитинство як постійний символічний підтекст. Як єдино можливий у житті оплот духовної стабільності, «місце, де все лишилося *так і там*» (за визначенням М. Цветаєвої,

63; 116). Вічний підсвідомий творчий імпульс, прообраз ідеалу, хай і сповнений тривожного передчуття, прообраз єдиного можливого раю на землі...

«Але сів чорний мотиль на камінчику. Чи він відпочивав, чи холоду набирив у шовкові крила? А я сидів коло мами та й ланцюг робив зі стрівок, мама полола грядки та й співала пісню: «Ой їхали купці з гору, з гору, з-за Дунаю...» – з листа до В. Морачевського (травень 1897; с. 376–377)

Або новела-спогад «Насамперед то було так...» з листа до В. Морачевського, січень 1898.

Не відчувається ніякої чіткої грані між листом як інформативним документом і художнім узагальненням. Стан постійної дифузії об'єктивно-подієвого матеріалу листа і художнього переосмислення, специфічно художніх форм, образів, акцентів. Звичайні життєві епізоди й деталі, описи природи – олюднені, гостро експресивні, образно витончені, факти життя й витвори сприймання письменника підносяться до рівня художніх узагальнень.

Все це дуже виразно демонструє вистава Львівського експериментального «Театру в кошику» «Чорні мотилі», зіткана з новел і листів Стефаніка, взятих як єдине ціле.

Лист до В. Морачевського (12 серпня 1895) починається мовби звичайним об'єктивним описом осінньої природи – насправді ж маємо глибоке образне олюдження навколишнього: «Осінь у нас чудова пора. Земля гей з просоння прокидаєся, і чогось її стає легко, як от чоловікові, що з вечора кине єго в горячку, а кров бурлить і придушує єго. То як рано прокинеся, а слабість перемоглася, то обличчя єго достоту таке, як от наших піль під осінь...» (с. 331–332). Далі спогади дитинства (постійний Стефаніків очисний мотив) органічно

переростають в арештантські діалоги (лист написано в тюрмі), далі без якихось видимих переходів, сполучних ланок знову спогади – такий ланцюжок переливання об'єктивно-інформативного в суб'єктивно-художнє, такий епістолярно-художній потік свідомості творить неповторну ауру епістолярних шедеврів Стефаніка.

Як уже зазначалося, письменник був свідомий художніх можливостей, експресивного потенціалу, закладених у формі листа (внутрішній монолог, заглиблення у підсвідомість, панування теперішнього часу тощо – все це відповідало панівній стихії Стефанікової творчості). Недаремно щедро використовував цю форму у своїй новелістиці.

У листі до В. Морачевського (листопад 1897) дослівно наводить лист з криміналу свого земляка Федора Котюка, що ліг в основу його новели «Лист». Оригіналу Котюкового листа немає, тому не можна з абсолютною певністю сказати, чи моделював його у своїй новелі письменник якимось чином, а якщо так, то наскільки. Та є підстави гадати, що в листі до Морачевського він наводить автентичний текст Котюка. Що ж, можна сказати, що цей текст, так би мовити, гідний Стефаніка. Мав звідки черпати насагу для своєї неповторної експресії, значущі, з морально-естетичним підтекстом деталі. Хоча б отой пасаж з листа Котюка: «Підменша моя Ярина. Коби ти дбав, аби єї рукави не були білі, порожні, але аби вишивані були, аби вона дівка була» (с. 393).

Адже вже у самій мові, у самій говірці, від якої – свідомо! – ніколи не відмовлявся, яку вповні використовував як улюблений художній інструмент, – джерело експресії (про своєрідний «експресіонізм» діалектизмів у Стефаніка див. у моїй статті «Безличчю голі образки» і біле світло Абсолюту» //

Слово і Час. – 1992. – № 5). Цінував «індивідуальне обличчя слова». Мовна норма, загальнозрозуміле значення слова виразно проглядає крізь химерне відхилення від неї діалектизму. Слово зазвичай зрозуміле чи напівзрозуміле – водночас у тому його індивідуальному виразі обличчя – експресивний наголос, часто великої сили. І не тільки в окремому слові як такому – в усій конструкції фрази, її мелодиці, породженій ними інтонаційній аурі. Незнайоме знайоме...

Це дуже тонко підмітив Юрій Морачевський, що як ніхто розумів і любив Стефаника воістину синівською любов'ю, у своїх заввагах до харківського видання творів Стефаника (ДВУ, 1927). Пояснення, переклади на літературну мову, доводив він, спотворюють манеру письменника: «ця чудова тканина слів розсипується, коли рушити з неї хоча одне слово» (44; 64), «... кулявий ритм поправки на місце прекрасної гармонії оригіналу» (с. 65).

Характерно, що неповторний Стефаників стиль, що з такою повнотою втілювався в його епістолярії (саме форма листа, очевидно, відкривала вдячні можливості для потоку поетичної свідомості, ліричної експресії), певною мірою «заражав» і близьких йому людей. Це відбилося, зокрема, в його листуванні з Кобилянською. Іноді здається, що ці листи писані однією людиною – настільки «поетичний космос» у них єдиний, спільний. Звісно, тут далася взнаки і суто регіональна близькість говірки й ментальності.

Епістолярна стилістика Стефаника відлунує в листах не лише Кобилянської, а й інших близьких йому людей. Листи В. Морачевського, на жаль, не опубліковані, але щось підказує, що і в них вдалося б вчути інтонації його геніального друга. Нещодавно зіткнулася з таким безперечним перегуком

у книзі творів і листів сина Вацлава Морачевського Юрія (44). Найцікавіше тут – саме листи, вивезені на Захід і збережені його дружиною й видані дочкою Софією Темницькою. Відомо, як Стефаник любив Юрія Морачевського. Не раз у листах до його батьків звертався з ласкавим словом до «малого дохторика», а зі спогадів Стефаникового брата Луки, наведених сином Стефаника Юрієм у його біографічному нарисі про Юрія Морачевського, довідуємося, що письменник, вже зовсім хворий, на порозі смерті відвідав могилу свого рано померлого молодшого друга (опис того, як письменник з останніх сил добирався до дорогої могили, сприймається як остання новела Стефаника...).

Так от листи Юрія Морачевського змушують мимоволі згадати Стефаника, в них звучить його голос, інтонаційно й стилістично вони дуже близькі (це відчувається навіть у перекладі з німецької мови оригіналу на українську). Це приклад Стефаникового типу листування – творення себе в листах. Людина скромна, інтровертивна, Юрій Морачевський розкривається, розквітає в листах. Біографічний нарис Ю. Клинового (псевдо Юрія Стефаника) цілковито побудований на цих листах, вони становлять вичерпний матеріал для портрета, бо в них, за словами Ю. Клинового, «замикається найбільша частина його творчого життя».

Йдеться передусім про два листи Юрія Морачевського, що їх опублікувала вже після його смерті приятелька його матері Каміла Люцерна у загребському журналі «Morgenblatt» (1941 р.). «Його листи, – писала вона, – належать до найкращих документів шляхетної людськості» (44; 21).

Перший лист – про палац і добу Діоклетіана – відгук на книгу «Палац імператора Діоклетіана у Спліті», другий лист – про мандрівки Карпатським краєм 1925 р.

Цей лист, за словами публікаторки, «не тільки точно зберігає образ цієї рано померлої молодій людини, а й дає змогу побачити всі місця, де він бував, а також виявляє ментальність і культуру народу, про самотність і прадавність якого ми всі – покладімо руку на серце – знаємо дуже мало...» (44; 163).

«Істинна правда: навіть найменша Вітчизна не є замалою для найбільшої любові» (с. 168) – така провідна думка листа. Поєднання географічно-документального нарису з маніфестом патріотизму, не декларативного, а глибоко відчутого. Виваженість, ваговитість слова, гімн любові до своєї рідної землі та її людей... (Див. Додаток).

До Антології епістолярних шедеврів

З епістолярного доробку можна виокремити поодинокі самостійні в змістовому й емоційному плані листи або тематичні ситуативні листовні діалоги з певним адресатом – як окремі епістолярні новели, мініатюри. Вони вихоплюють з плину буття якийсь момент, якусь грань взаємин між людьми, мовби висвітлюють прожектором з темені минулого певний епізод, наближають до нас як автора, так і адресата. Безпосередньо, незапрограмовано, незадано, без зайвих коментарів. Як миттєві фотографії – без підготовки й спеціального позування. Несподіваний театр тіней, де на кону оживає те, що вже давно взялося тліном. «Зафіксоване й нетлінне»...

Маю особливий смак до такої процедури виокремлення з епістолярної спадщини тих або тих більш-менш закінчених епізодів як своєрідних художніх текстів. Таких «новел» багато – треба тільки вміти й хотіти знайти їх. Запропоную кілька таких мініатюр.

В архіві Олександра Олеся, який на початку 90-х років було передано з Праги до Інституту літератури НАН України, було виявлено епізодичне листування В. Стефаніка з О. Олесем (два Стефанікові листи і відповідь Олеся).

Перед нами невеличкий, але промовистий епізод листовного знайомства двох письменників. За скупими рядками прочитується багато. Уже саме прізвище героя Стефанікових клопотань – Дідух – мовби зійшло зі сторінок його оповідань. Тут і свідчення екзистенційної єдності письменника зі своїми персонажами, вірності його своїй заповіді «любити Русів і правду в собі»... І взаємний пієтет двох майстрів, і людяність, і така зворушлива дещо «старосвітська» інтелігентська стилістика, і колоритний образок з побуту і звичаїв «української Праги» 30-х років (докладніше див. «Епістолярні сюжети з архіву О. Олеся» в ч. II цієї книги с. 418).

А от опублікований у «Київській старовині» (№ 6 за 1999 р.) надзвичайно колоритний лист Петра Ніщинського до актриси Єфросинії Зарницької. 57-річний учитель грецької мови в Бердянську, перекладач і композитор, переслідуваний за українські симпатії, захопився актрисою Зарницькою, побачивши її в ролі Кулини в «Чорноморцях», її красою, її голосом, її талантом. Тут і замилювання, і почуття незручності літнього чоловіка за свою «дурь», шляхетна стриманість – і разом з тим шквал почуттів, що виринули. Схвильований голос людини, що живцем долинув до нас крізь товщу літ у півтора століття.

Деякі тексти з епістолярної спадщини митців буквально «просяться» виокремити їх як художні твори, сприймати їх як художні твори.

Як-от, приміром, лист Шевченка до Марії Максимович від 22 листопада 1858, цей маленький

шедевр епістолярного жанру, вимріяна ідилія – епістолярний «Садок вишневий...»

«Спасибі вам, моє серце єдинеє, за ваше шире ласкаве привітання. Я думав, що ви давно вже в Москві сумуєте, аж бачу, що ви тепер по Михайловій горі походжаєте, на сині гори поглядаєте та й мене, сірому самотнього на чужині, не забуваєте. Спасибі ж вам ще раз, моє серце єдинеє.

Якби ще ви згадали про те, що я просив вас в Москві, та заходилися гарненько коло сего святого [діла], то ще було б так. А ви, мабуть, уже і забули мою просьбу? То я ж вам нагадаю. Я вас просив, щоб ви мене оженили. Оженіть, будьте ласкаві, а то як ви не ожените, то й сам бог не оженить, так і пропаду бурлакою на чужині. На те літо, як бог поможе, я буду в Києві і на Михайловій горі, а ви там де-небудь під явором або під вербою і поставте мою завітчану княгиню, а я піду погулять та й зостріну її. Полюбимось, то й поберемось. Бачите, як просто й гарно. Зробіть же так, моє серце єдинеє, а я вам тепер шлю замість парчового очінка, мій невеличкий «Сон», а літом привезу величнену поему, як зробите по моєму прошенію, а як же ні, то й ні» (68; 224).

З епістолярної спадщини Павла Тичини кілька його листів до Лідії Папарук сприймаються як повноправні тексти його ранньої прозопоезії, органічно вписуються в цей художній організм. Судіть самі...

«Що то є, коли людина кричить «Я хочу жить!» і все ж таки вмирає? Так наче силою хто втовк її в землю!

І так обидно від почуття непотрібності людини, і так обидно від незнання законів.

Я хочу знать, всі хочемо знати, чого й заради чого людина відходить в землю, від дрібних своїх дітей,

від братів, з якими по десять літ не бачились, від болю, від землі?

У моїм дворі весна. Собака бігає за дітьми, півень мружить під вікнами. І тільки десь там дрібні діти не бачать ні собаки, ні весни. Їх уресполох покинули – загуб, навіщо і для чого? Сестра моя Поля померла» (кінець березня 1925; 59; 47).

«Чи й у Вас таке як тут? Що тільки робиться? Іраки кричать цілий день; сонце з безпритульниками обідране та в пилюзі гасає цілий день; цілий день жінки кудись спішать, дівчатка в ластовиннях... Цілий день!

Я так весну приймаю: широко руками, широко! А потім здригну. Листи від Жені, від Лідусі – і все боязко чогось. Або ж згадую Мишу-брата, і він мені мов руки простягає із труни. Наталочка і Поля...

Весну я широко руками широко, – і так все боязко чогось» (кінець березня 1925; с. 47–48).

А от лист від 11 жовтня 1925 року:

«Мое дороге, рідне моє! До Вашої чистої душі я посилаю ці рядки, які вродились на нечистому повітрі. Буденщини, ой буденщини скільки! Скільки брудного в житті! І все це воно втягує себе, і викривляє, й душить – і сенсу, глузду не знаходжу в нім. Діалектика життя! Діалектика життя! Як все це скучно, коли вже щось виправовувать приходиться! Як все це скучно... Дихають в моїй душі вітри великі, і океани ворухаться, і грози пролітають. Сумують гори на верхівлях і упираються, щоб не сповзати униз, – а унизу не мох, а села. Під синіми вечорами гоїдається електричка у ліхтарях. Напнуті дроти нагнув хтось, і вони гудуть. Ой гудіть, гудіть, щоб і я, як ви!

Самотності в душі не перебореш. Самотності великої. У чім самотність та? Чого ота самотність? Напнув мене хтось – і вона гуде. Дроти до мене і від

мене: гойдаються під ними ліхтарі, а зверху зморшки гір і грози, – мовчиш із ними разом і бунтуєш, і дивишся і дивишся і все-таки незрозумілий – сам. Бо ті часи, коли я разом з ними, з ними, зо всіма – вони ж не знають, о, вони ж не знають! хто то дихає на них так тепло; хто їх дротами переймає; хто в ліхтарях (хай спіє мисль), хто в ліхтарях хитає. Коли б же вони знали, якби ж то хоч почули – які б екрани заскакали, які б сміхи креснули!

Ну моє дороге, моє славне, пробачте, що написав таке. Хіба я знаю, чого я написав? Буденщина, брехня, і твань, і самота моя глибока. Два дні як Данте я почав. Моя люба Беатріче, прочитайте цей листок і закиньте. Хіба я знаю, що я написав?

Я обережно голівку Вашу.

Ваш Павлусь» (с. 54–55).

До майбутньої антології епістолярних шедеврів обов'язково включила б деякі з уже згадуваних листів Олександра Довженка до Олени Чернової, зокрема листи п'ятий і шостий з відомої публікації Р. Корогодського (7).

Лист п'ятий – то не просто вилив почуття – маємо сюрреалістичну картину тієї інтелектуальної задухи, в якій борсався митець. Лист художньо сконструйований, так само, як і лист шостий (вигадливі звертання, суто довженківське, мовби «надлишкове» нагнітання риторичних запитань і повторів з варіаціями, каскад градацій (див. Додаток).

А ось один з листів Євгена Маланюка до Наталії Лівницької-Холодної (від 31 січня 1924). Лист-вірш, хоч і не класичної віршованої форми – мова не ритмізована, рими немає. Короткі уступи, мовби «задихана» інверсія. Вишукана образність. У вигуках вчувається щось тичинівське. Графічний поділ на певні текстові одиниці – на кшталт строф. Навіть можна добачити певний візуальний малюнок.

Сьогодні – сонце і Ваш лист.
І сонце й лист – про одне.
І сонце й лист – одне.
Боже мій! Як хочу до Вас хоч на півгодини. І
не знаю як. Стільки праці – страшно.

Відкрити джерело радості в безлюдних
(здавалося) степах душі – яке ж щастя!

От тепер ночами не сплю (зуби мене мордують) –
і так натхненно мислю – конструюю.
І мозок – ніби лук нап'ятий – і життя вже
найшло свою стрілу, своє гостріє.
Навіть інженером захотілося *бути*.

І хіба ж не чудо – Це?
Казко!
(лист від 31 січня 1924; 14; 233).

І вже зовсім виразний приклад такого свідомого
художнього конструювання – пустотливий лист
Юрія Яновського до Аркадія Любченка, наведений у
«Ваплітянському збірнику», впорядкованому Юрієм
Луцьким (з приміткою Яновського в кінці листа –
«листомонтаж автора»). Такий собі характерний
зразок візуальної словесної творчості (5; 141).

Подібний, хай і не свідомий «листомонтаж»
вбачається й у листі Алли Горської до Панаса
Заливахи 1968 року:

«На шаблях сидіти жорстко»
Заливашенько,
любимий!
Незаплямоване сонечко!
Святий Опанасе!
Як Вам це вдалося?

2 місяці – криза.

Геніальність – авантюризм, шарлатанство.

Серце розірвалося, знов зрослося.

Пожмакане, криве, проте, дідько його забирай,
б'ється.

Потім 2 місяці – пекельна праця.

Продовження.

Ескізи.

Цікаво.

Працюємо в складі: Зарецький, Зубченко, Пришедько (її чоловік), я.

(Пирого) – не вороги. Гасло багатьох монументалістів.

Приховане.

На поверхні словоблуд.

Площинність, плаваюча пляма, зв'язок з архітектурою – площинність кольорів.

Площинність має свою історію.

Європейська перспектива – поверхова – момент.

Ассирійська перспектива – суть подій.

Спустошеність духовного життя – формальні пошуки.

Мексиканці. Соціальна подія.

Трагічність народного життя.

Звернулись до образів, об'ємів.

Суть, трагедія, народи, герої. Весь оркестр!»

(11; 54).

Стрімкий, енергійний вибуховий текст, як і натура авторки. Виразний пунктир інформації про події, настроїв, мистецьких ідей. Немає послідовності, спокійної змістової лінії. Натомість окремі спалахи. Не вибирає, не сортує слів, не цурається ненормативної лексики (такою була й у житті, не варто малювати підсолоджений ідилічний портрет...). Категоричність, безкомпромісність, без

плавних переходів, кутаста. *Вся* кидається в бій за ідею, за людину, *вся* до останку віддається людині, ідеї, справі. Такий і лист.

І тут мотто «на шаблях сидіти жорстко» – як наскрізна тема всіх листів. Мовби специфічна графічна побудова: окремі уступи, коротке речення, ударне слово, мотто. Художній контекст думання, настрою. Свого роду епістолярний «імпресіонізм»...

«Стоїмо над труною культу епістолографії, але не над труною епістологічного мистецтва» (111; 11) – твердила Стефанія Скварчинська у своїй монографії «Теорія листа», що побачила світ 1937 року. Характерно, що в сучасній літературі – чи то поважна монографія, чи стаття в періодиці, автори яких розмірковують над долею епістолярного жанру, – нерідко зустрічаємо такі слова-поняття, як «труна», «смерть», «загибель», «епітафія», «реквієм». То й не дивно перед лицем глобальної технізації світу, переможного наступу нових комунікаційних технологій – класичний конверт з листом явно приречений на «вчорашність», «старомодність», приречений з часом загубитися в хащах суцільної телефонізації, відступити перед диктатом електронних засобів зв'язку. І – відступає...

Та водночас зростає усвідомлення того, що із втратою листа в його класичній формі неоправно втрачається щось дуже суттєве в духовному ландшафті людини – він мимоволі якось знебарвлюється, знелюднюється. Адже епістолярне самовираження – явище наскрізь «людське», пов'язане з органічними духовними потребами людини. Без цього вона втрачає унікальну можливість самозаглиблення, самоусвідомлення, автосповіді, свідоми чи підсвідомо розрахованої на реакцію у відповідь невидимого співбесідника. Реакцію, якої

автор листа очікує і яку цінує. Віртуальне електронне спілкування, при всіх перевагах і заманливих можливостях, позбавлене теплоти і «загадковості» листа, того солодкого очікування його, позірної ірраціональності, його «надлишкової» інформації та емоційної аури.

«Поки що я обходжусь без Інтернету й електронної пошти, – зізнається Ю. Луцький у своїх спогадах (На сторожі. – К.: Критика, 2000). – Хоч який я нетерпеливий у листуванні, все ж волю чекати на справжні листи у справжніх конвертах. Бо, як сказав мій приятель Марко Павлишин, «There is no joy in e-mail» («в електронній пошті немає радості», с. 74).

Однак не будемо надто категоричними – не виключено, що електронний зв'язок в майбутньому принесе якісь неочікувані в епістолярному жанрі, відкриє нові можливості листа – не лише інформативні, а й експресивні.

Дедалі чіткіше усвідомлюємо, що збереження й оприлюднення епістолярної спадщини і введення її в культурний обіг – це проблема екології культури, збереження *повноцінного* культурного довкілля. Зрештою, це проблема культури взаємин між людьми, такої важливої в наш час загострення конфронтацій і водночас гарячкового шукання шляхів вироблення норм гідного співжиття людей, уміння *чутти* один одного. Ось деякі промовисті заголовки статей: «Дифірамп чи епітафія жанру» В. Кузьменка (СіЧ. – 1997. – №1), «Без листів література неповна» В. Брюггена (Вітчизна. – 1996 – № 5–6), «Скарби, якими володіємо» Ю. Шереха (Сучасність. – 1993 – №6). Соліднішає портфель публікацій епістолярної спадщини, зростає прагнення охопити зором той епістолярний материк культури, на якому стоїмо, усвідомити не тільки колосальне

інформативне значення листів, а й їхній художньо-психологічний потенціал, осмислити як «скарби, якими володіємо».

Книгу цю можна розглядати як причинок до такого осмислення – зацікавленого, фахового, відповідального. За настроєм це радше «дифірамп» і аж ніяк не «епітафія» жанрові (цим, до речі, пояснюється рясне й щедре цитування епістолярних текстів, до якого вдаюся свідомо, щоб поділитися з читачем радістю відкриття правдивих скарбів).

Нам не дано передбачити з високою мірою імовірності шляхи майбутнього духовного розвитку людства. Можливо, й епістолярний жанр всупереч песимістичним констатаціям і прогнозам заново відродиться в якійсь несподіваній, непередбачуваній – хай навіть технізованій – іпостасі. Хтозна.

ДОДАТОК І

ЛИСТИ ДО ЗІНИ ҐЕНИК-БЕРЕЗОВСЬКОЇ *

Від Івана Дзюби

15.09.65

Даруйте, що давно не відписував – тривалий час не був у Києві.

У нас погані повини. Діється щось незрозуміле. У Києві, Львові та ін. містах арештовано кілька десятків чоловік з молоді. Серед відомих тобі прізвищ – Іван Світличний, Богдан та Михайло Горині, художник Панас Заливаха та ін. Можливо, що будуть ще арешти, але поки що припинилися. Ніяких роз'яснень щодо причин, підстав і мети арештів не дається, але певно справа в «націоналізмі», хоч терміну цього стараються уникати. Певно, була мета залякати людей. Але це, здається, не вдалося. Злякалися тільки обивателі, порядні ж люди обурені і протестують.

Певен, що з цієї «широкої» операції вийде великий пшик, бо те навряд чи вдасться довести, що хтось із заарештованих – злочинець, думаю, що злочинців не в цьому колі треба шукати. Тому, хоч і сумна звістка, але Ви не дуже переживайте.

* Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, фонд 201. Примітки до тексту мої. – М. К. Зіна Ґеник-Березовська – відома чеська україністка, дуже близька до українських шістдесятників. Активний культурний діяч. Автор монографій, численних статей про укр. літературу, перекладач (свого рода, Стефаник), дійовий чинник Самвидаву.

В мене поки що все гаразд. Пишу, друкуюся, правда, мало – останні публікації були в «Дніпрі» (№ 2 чи № 3 – ? № 4? – забув), «Искусства кино» – № 5.

В літературі у нас чимало нових, прийшли зовсім молоді люди – чудові таланти такі як Григорій Тименко, Василь Голобородько, трохи старший Павло Мовчан; в прозі – Григір Тютюнник, новеліст, мол[одший] брат Григорія, автора «Виру», Роман Андріяшик – зрілий епік високого класу... Багато інших новин... На жаль, зараз не настроїй про це говорить...

Поки що – найщиріші вітання й найкращі побажання.

Хай усе буде добре!

І. Дзюба

Від Романа Корогодського

14.04.67

Дорога Зіно,

Одержав Вашого листа. Дякую. Як на біду – не в гуморі. І все таки – відпишу. Справа в тім, що до мене все доходить, як до жирафи. Всі вже перегоріли, я тільки починаю. Справу давно минувших днів я переживаю сьогодні. Тож будьте моїм громовідводом.

Правильно схарактеризувати свій стан – БІЛЬ.

Він викликаний прочитаною тільки-но новелою Ярослава Ступака «Гординя» у 12 ном[ері] «Вітчизни» за 1966 р. Ви пам'ятаєте, Зіно, рядок В. Симоненка –

«Уже народ – одна суцільна рана» –

так я сприйняв цю річ. А тепер по суті – наберіться терпіння – попереджав про довгі листи.

Давно не траплялось читати більш трагічної історії. Навіть інколи здавалось, що ця клята тема

не тримається письменницької голови, безслідно зникла, висохла, розчинилась у новітньому масному добробуті. Ставало ніяково за творчу інтелігенцію, яка приспала одну з найтрагічніших сторінок своєї сучасності. Поза всякими тенденціями, політичним метикуванням залишилось оголене, скривавлене тіло нації, яке кромсала люта сила, біда, яка випадає на долю не всякому народу, а тут була кривавою постлюдією страхітливої Другої світової війни.

Славка, якого ми всі знали як тонкого оповідача з нахилом до психологічного занурення у суть людського життя, в новій новелі мене здивував і потішив. Відкрилась нова грань його таланту: історизм твердо прокрокував по всій новелі від такого собі веселого початку аж до узагальнюючої-філософських заключних акордів. Кількома точними рисами, «між іншим» відтворено історичне тіло нації, атмосфера вражає опуклою переконливістю. Тут і влучні деталі гуцульського побуту, щедра міра народного гумору, глибинний зріз психологічної достеменності, правди відчуття героя, якому зразу віриш і очима якого бачиш націю. Але все це ніби далека чи близька периферія твору. Головний стрижень новели – філософське осмислення історичної долі народу. Саме в цьому аспекті виникли кілька думок, якими хочу поділитися з Вами.

Дорко, герой новели, прожив довге злиденне життя гуцула, якому «завсігди було легко в животі од нестатку їства». І цікавий факт: Автор, маючи «по гамбіту» перспективну можливість соціального дослідження життя сучасних гуцулів (до речі, надзвичайно плідна і в багатьох відношеннях потрібна праця), пішов іншим шляхом: гострішим, болючішим. Важко сказати, який із шляхів у творчому плані більш перспективний... Скоріше не перспективність, а *необхідність* скоректували

Славка в бік найгострішого «продовження», а може й свідомість, що інші чомусь обходять цю тему.

Для маленького гірського народу, який ніколи в своїй історії ні з ким не воював і якого інші воювали і поневолювали неодноразово, для такого народу тема «чужинців», «зайшлих», «прийшлих» надзвичайно актуальна і болюча. Минулого літа мені якось довелося зустрітись у Карпатах з 83-річним дідом. Від нього я вперше почув і зрозумів, як гостро живуть в народній пам'яті походи сучасних Чингіс-Ханів. В його пам'яті добре збереглося постій дончаків у 1918 р., які гвалтували гуцульських дівчат: «Ще сьогодні отих білобрисих можна зустріть – то казацькі збитки». «А втім, – констатував дід, – ми завше під кимсь жили: під цісарем, під руським, під поляком, під германом... – Він помовчав, ніби обмірковуючи, продовжувати перелік чи вже й того вистачить, а закінчив так: «Я старий. Мені вже то байка. Юнь шкода.»

Старий Дорко ці ж мотиви обмірковує в більш гострій непримиренній формі. Він вже усвідомлює необхідність чинити онір. Його син в партизанах, і він всією душею рветься в ліс: «То ви добре, хлопці, зробили, що в ліс пішли. Якби мені пан Біг дав трохи інші очі, то чи я би в тій халупі хоч хвилю сидів? Пішов би я тих зайшлих бити, бігме, аж за ними курилося...»

Мотивація такої «крайності» складна. Почати можна хоча б з того інстинкту боронити свій дім, себе, який спрацьовує автоматично в подібних ситуаціях. Історія по суті є довгим переліком визвольної боротьби одних народів з-під гніту іншого. Але це не проста реакція самозахисту, а складний шлях «гірняцьких дум, що гризуть чоловіка, як не знати хто». Певно, аналітичний склад мислення привів Дорка до таких глибокодумних

спостережень, а монолітність його вдачі, гідність і цілісність особистості ставлять цього гірського філософа на голову вище від вишуканої національної інтелігенції, яку в силу історичної біди вдалось таки добре ошукати, розкласти, понівечити.

«Гірняцькі думи» мають бездоганну логіку, конструкцію, оздоблену шкалою економічних, соціальних, морально-етичних градацій, на яких зафіксовані причини і наслідки українського історико-психологічного комплексу.

Славко ненав'язливо, але глибоко вмотивовує соціально-економічний фактор стосунків гуцулів із «зайшлими»: «...Тому насінню не вір, як псові. Воно ще ніколи не йшло з хлібом до нас, а вічно за хлібом...» – такий життєвий висновок героя новели. До цього мотиву основної теми Славко повертається кожного разу, висвітлюючи його бездоганну хижу пащу, щоб до кінця усвідомити, яку біду несуть поневолювачі маленькому гірському народові, нещадно грабуючи його.

«Якби той гірняк мав що їсти» – ось соціальне тло, на якому відбувається ганебна вакханалія економічної експансії в ХХ ст. проти народу, який ледь здатний себе прогостувати. Бідний гірняк має ще економічно утримувати полчища розбійників. Думка про ворогів викристалізовується в переліку кривди, якої завдали сараці-Доркові «зайшли»: «А йшлося-гадалося про курей.., яких не стало відтоді, відколи прийшли чужинці в гори», про телятко, «яке бачило на своєму віку тільки одну зиму і з якого могла б бути добра корова, якби прийшли не підрізали одного рана...»

Так нанизує пам'ять у передсмертний час героя голі факти на стрижень згадки про злодійства і насильства зайшлих, які у всі віки ховали своє хижє цутро у фарисейське вбрання «доброї волі». Дорко

до того звук: «Яка то ще в тому світі дивота. Приходять в гори одні чужинці, аби бідному гірняку ліпше життя зробити. Опісля приходять інші, боїсько навколо... Чоловік чоловіка вбиває, якби тільки для того й народився на світ білий. І все задля того, щоби ти, гірняче, не був вічним дідом».

Поліфонічно обіграна тема економічної експансії щодо гуцулів створює міцний плацдарм для дослідження моторошної пагуби, яку несуть насильники, розкладаючи народ, підриваючи морально-етичні критерії його життя. Народ наш не завсігди таким був. То його прийшли так спаскудили. Мають силу в руках – мусиш на них як на своїх братів робити і думати так, як вони хочуть.

Якось вже стало неписаним законом обминати найболючіші місця в історичному минулому нашого народу. Будь-яка спроба розібратись у складних суперечностях, конфліктних історичних ситуаціях викликають моментальну реакцію критичних лицарів з мечем і опущеним забралом чи ще більш ганебну позу чеховської унтер-офіцерської вдови. Час змінив небагато: колись ересі публічно зрікалися самі «еретики», зараз за них це роблять цілі редколегії. Саме так висікли себе маститі дяді з редколегії «Вітчизни»¹ про що тільки-но довідався. Залишаємо їм право отримувати від казенних інституцій публічні пляни аж досхочу. Якщо їм не соромно перед усім світом, то чи варто доводити відомим літераторам, що поза побитих збиточників мало пасує авторитетові письменника.

На цьому тлі громадської буденності й боягузтва відвертість, уміння заглянути в суть проблеми, біль художника роблять честь молодому авторові «...Як на своїх братів робити і думати так, як вони хочуть» – то ж квінтесенція історичного прокляття! Ми так звикли до цієї формули, що намагаємося її не

помічати, про те не думати в солодко-гіркому забутті нашого суспільного прозябання, національної приреченості. Анемія нашої національної свідомості, індіферентність, нігілізм і певна апатія до історичної долі України, її майбутнього, спотворюють обличчя цілої нації, розмежовують її і розкладають.

Правомірно твердити: в Україні живуть святі, пророки і... обиватель-присосовник. Святі і пророки на цій землі мали обличчя простих, чесних, нормальних людей з почуттям гідності і твердим правилом відстоювати свою неповторну індивідуальність, з думою про людський поступ, про щастя і волю для свого народу і будь-якого іншого. Святості ж вони набули в лихоліття підступництва, зрадництва і канібальського терору.

Пророки вчили націю жити, бути людьми. Решта жебоніли то «ми слов'яни», то «ми моголи» і готові були схрунутися в турків, татарів, поляків чи в кого завгодно, аби сильніших. А при сильних – ставали ліпшими яничарами.

Протиставленням образу Дорка жалюгідного посіпаки, донощика, Славко переводить морально-етичний конфлікт у план великого історико-філософського узагальнення з визначенням істини, яку одні, дратуючись, ігнорують, другі не надають їй значення, а інші – їх більшість – самі є втіленням зла.

Продовжуючи думку про те, що «нарід наш прийшли спаскудити», Дорко міркує далі так: «Але винен в тому найбільше дурний гірняк. Візьмем до слова того Йорка з-над берега. Та май ти, чоловіче, бога в животі. Хто ж таке видів, аби до своїх людей, що знають тебе, як облупленого, бовкати на тій мові, чия влада в селі? Та ті влади що не день, то інакші, а тобі, мавпо, вже раз і назавше писка не покрутить...»

Так на крещендо замикається ланцюг фатальних причин і наслідків, які завдають єдності нації

великої шкоди, нівечать і нанлюжать її безсмертну душу, страхітливою гримасою спотворюють ясне і красиве обличчя України, виставляють на посміховисько перед усім світом.

Сама вже назва твору характеризує Стунакове бачення, сповнене заряду оптимістичної енергії й спокійної впевненості у вічності народу. Тема гордині протистоїть мороку невблаганної історичної правди, яку «ніде діти». Дві сили, реально існуючи, стоять супротив. Одна – підступна, розтліваюча, насильницька рука паралізує і душить духовність народу, гальмує його поступ, створює умови для перекидництва, тобто внутрішнього виродження; друга – сила самого народу, з яким за всіх умов і режимів можна робити всілякі «експерименти», але він зі своїх глибин відроджує все нові й нові сили національної честі й гідності. Дорко уособлює кращі риси українського народу. До такого висновку приходили поступово. Перше, що камертонно настроює на цей лад, – авторські роздуми про гординю ще Доркового діда, який так міркував: «Чим гірняк гордіший і має поставнішу натуру, тим хату нне вище». У цьому бажанні жити високо є сила орлів, яким не потрібні зграї чи відчуття добре притертої маси. Такі гордовиті індивідуальності самі є цілими світами, їм потрібен простір, висота і воля. Така особистість готова на все, аби ствердити себе в цьому здрібнілому світі масових інстинктів та епідемій рабської ницості. «І то нічого, що отой хрестатий кусень звилиці, що обступив вітцівську хату, перш ніж вродити, виссе з тебе всю кровіцю. Але зате маєшся отут на горі, як господь Бог». Та дідівські заповіти жити високо і вільно повисають в конкретних умовах злиденного гуцульського життя в повітрі. Залишається тільки мрія. Мрія жити в предківських славних традиціях вільних орлів. «То

добре, коли в тебе є таке в крові – більше будеш мати отих світлих днів у житті – і старий Дорко починає марити: «Аби йпо тільки чужинці з гір пішли та син вернувся з лісу не покалічений. Нашкребли б удвох трохи тої копійчини та втнули б таку будову з віденськими вікнами...» «Віденські вікна» – деталь символічного змісту. Вона пройде наскрізно в новелі. З цього крупного плану, який ритмічно повторюється, проглядає сконденсована народна мрія бачити крізь свої широкі вікна світ у велетенській панорамі людської краси, світ спокою і радості, світ миру і поступу. «А скажіть мені: на якому місці хата стоятиме? На самому ґрунті гори, побіля невеликого осоння – в перелісі. Оплості ялиці та дуби пішли од заполу до гори, а перед очима падолина: виселок як на долоні. Тоді село будитимуть «не кугути, а Доркова дахівка, яка зазорятиметься найраніше в селі. Отаке-то ще буде!..»

Не судилося: прийшли кірзаки до Чорних кутів і відкрили скажену стрілянину по гуцульському беззахисному селу. «Перший раз за своє довге життя (Дорко) заблук в сінях. Шукав двері і не знаходив» – як часто ми шукаємо вихід і... не знаходимо – уявіть собі, мила Зино, що то за пекло! – «Виплигнув на подвір'я – гей-гей, діду, – та то не одна твоя хата горить».

Нещасний старий з вагітною невісткою, в якої з жаху почалися пологи, з двома маленькими онучатами в палаючій хаті – «От тобі, Дорку, і нова халуца з віденськими вікнами, от тобі онук і гори без чужинців...» – у відчаї миготіло в голові старого.

Загинув Дорко. Згоріла невістка. З новонародженим.

Чужинцю проклятий!.. Навіщо ти вкорочуєш нашим людям вік? Чим ми перед тобою завинили? Чи може, ми посягнулися на твої степи, як ти на наші

гори? І чи маєш ти якусь святість у серці до отого малого, котре окрім черева материнського, не виділо більше нічого? – То вже було останнє слово Дорка, що «невимовне застрягло на устах».

В органічно і рівно написаній новелі тема болісних роздумів щодо історії народу тісно переплетена з мажорною темою самоствердження, і навіть глибоко трагедійний, моторошний фінал створено з певним тактом і настроєм, який не огортає душу читача пусткою суцільного мороку. Дух новели, якщо вдатися до літературних ремінісценцій, відкрито й підкреслено заперечує розпачливі рядки молодого Павла Тичини, який, пам'ятаєте, в «Скорбній матері. III» писав: «Не будь ніколи раю у цім кривавім краю». Навпаки. Силою і твердістю, якимось відчуттям стійкості та перспективою майбуття сповнюєшся, прочитавши «Гординю». Якби новела була створена в чорних тонах, її значення і місце в сучасному літературному процесі відіграло б, можливо, негативну роль.

Фінал новели розгорнуто в двох планах. Перший – трагедія, побачена очима дітей, які неоднаково розуміють і усвідомлюють факт свого кривавого дитинства, бо «одне більшеньке, а друге меншеньке». Другий план – філософсько-алегоричне художницьке мислення Я. Ступака. Він трактує фінал в ключі понять і категорій великої життєдайної сили: земля, народ, вічність.

В часі зійдуть Доркові сльози і покличуть до життя нову поросль гордих, сильних людей, які у вічному кругооберті діалектичного розвитку кинуть виклик злій долі, і силою давно зім'ятої крижини вони розпрямлять зігнуті лакейські хребти, розіб'ють іржаві пута німого рабства, і, нарешті, стануть вільними. Голос вільної людини луною покотиться по горах і по долах, і його впізнає й зрозуміє кожний, навіть, «меншеньке»...

От я і виплакався в жилетку. Дякую, що вислухали, і пробачте мені нудність. Певно, погоди весни впливають на настрій. Зле себе почуваю. От і все.

Книжок ще Ваших не отримав, але вже готуюсь хреститися перед оглядом Пауля Клеє. Що мене турбує: чим я з Вами розраховуюсь – на жаль, в нас не так вже часто трапляється гарна книжка, а втім – будьмо в надіях на ренесанс у видавничій справі, піймо «Opti-opti» – напій молодості, сили й оптимізму.

Приємно кінчати лист в святих канонах соц. реалізму.

Ваш Р. К.

Привіти Всім від Всіх

Привіт від Оксани, Андрійка.

7.04.68

Дорога, мила, злотовлоса Зіночко!

Дуже тішилися – перший лист в нашій новій скриньці був від Вас². Ви відкрили рахунок нашої кореспонденції файним, дотепним листом. Дякую.

Боявся, що ви загордилися своїми біжучими досягненнями і забули своїх вірних, бідних ідальго з України, у яких немає біжучих досягнень. Іванок Світличний і зараз ще нарікає і трохи ревнує: мовляв, я також писав, я також її люблю, і скучив, і чекаю її слова, а вона мовчить, а вона дихає свіжим повітрям, обирає зі свободи Свободу³ і знову дихає свіжим повітрям, свіжим повітрям. Зіночко, наш вусатенький Іванок, бідачок, дуже натовмився, знесилився, эле виглядає й почуває себе не краще. Пошліть йому у ваших довгих конвертиках трошки свіжого повітря.

В нас трапилося кілька подій. Різних. На 50-річчя Гончара впала злива промов старих і молодих, які (промови) в нас називають «безвідповідаль-

ними». Чи не найкращим був саме ювіляр⁴. І результат не став чекати на себе. Після офіційної частини почався концерт, і распоясавшиєся хулигани не хотели слухать русские песни. Я завжди казав, що у нашій аудиторії конкретне мислення, їй бракує витонченості. У Іллі Ільфа є такий запис у щоденнику: «Он не знал нюансов русского языка й говорил ей: «Я хочу вас видеть голой». Наші зухвальці повели себе в такий же спосіб, і, звичайно, історія їх засудить...

Так само як зухвалу гордючку Михайлиночку... Вже вона Вам писала, як її без знань «нюансів» завалили⁵. Не знаю, що вона Вам написала, але дійсність значно зловісніша, ніж Вам те може уявитися. Щодо гордючки, то тільки в перший день вона мене збила з ніг не своїм настроєм, а вже на другий день була Душкою і по сумісництву Жанночкою Д'Арк. Нервів в неї немає – дроти сталеві. І, Боже наш милосердний, яка то світла головонька, який Розум! За тиждень дуже змучився. Вчора майже цілий день провів з Душкою (вона ж рибка і пташка). Сьогодні вона з Танічкою поїхали до Житомира, до дуже хворого Концевича⁶.

До редакції часопису писати і набиватися на Петрицького не дуже зручно. І взагалі писати нічого не хочеться. Ліньки щось робити. Але якщо ви скажете, що треба чи корисно, то я зроблю. Щодо плівки запису радіопередачі, то Іван мені пояснив, що це можна Вашому Радіо витребувати у нашому Товаристві культурних зв'язків із закордоном. Тим більше що буде у Вас свято української культури з якогось там числа (не пам'ятаю). Я готовий сприяти, якщо то треба. Зіночко, перепрошую, що морочу Вам голову. Уявляю, що Вам то треба з кимось зв'язуватися, домовлятися, намовляти і т. д. Краще дихайте свіжим повітрям!

Читав «Нове життя»⁷. Цікаво! Дякуємо. І все-таки шкода, що не Андрій⁸ її редагує. (Михайлина казала, що він не вміє писати. Ну хто б міг подумати!) Якось вона провінційна: по матеріалах, по верстці, по самій, певно, структурі. Дацько не справляє враження. А може тому, що здалеку. А може не думають, тому що немає часу. Треба кути залізо, поки гаряче. Це серйозний аргумент. А може не думають, не вміють, не навчилися – тоді біда. А може мислити в газеті й не треба. Читач відсахнеться. З Вашої ж газети зрозумів, що український читач у Вас на глибинці лежить як цілинний пласт – не зрушиш. Дуже цікаво з цим всім було познайомитися. Дихайте Вашим озоном, але пам'ятайте, що казав мудрий Кафка в інтерв'ю німецькому комуністу Яноуху у 1922 році (цитую по пам'яті): Маси вийшли на вулиці, і їм здається, що вони господарі землі. Вони нетерплячі, вони хочуть себе організувати, їм допоможуть. За ними вже йдуть партійні султани, які їх добре організують і поведуть за собою здобувати партійну мету.

Є ще десятки таких самих сумнівних сентенцій щодо свободи. Але за Вас я радий і за Вашого Свободу.

Най у Вас буде краще ніж було, краще ніж може бути, краще ніж бувало, буває...

Вітайте Андрія!

Попросіть Вашого Костя⁹, щоб він здоровив тих двох милих чешок, яким ми колись показували Український музей.

Привіт Руженці¹⁰.

Привіт Костю.

Салют тов. Свободі, нашому і Вашому другу!

Перекажіть Тонку Новотному, щоб не відкривав невчасно парасольку...

No pasaran!

Ваш Р. К.

P.S. Рекламу роботі Михасі зроблена – чутки про шкандаль в інституті поповзли по Києву. Прийшов Новиченко (сам) цікавиться що до чого. Можна твердити про бум. «Все это было бы смешно, если бы не было так грустно».

Р. К.

14.10.68

Дорогі!

Нарешті я вільний. Кар'єра червоного рекламщика луснула. Треба обирати новий шлях¹¹. Точніше новий шлях має мене обирати. Який то він буде той новий (і вічно старий!) шлях? Поки що цей жахливий вереда, цей потвора часу взагалі вдає, що не думає-гадає мене обирати. Злий, ах, який він недобрий, страхітливий спрут-вимагатель. Той новий шлях. Кривизна нещасна! Він так нас мучає. Мене трохи, а Михайлину так вже дуже. Сподіваюсь, що він все-таки кудись мене потягне. Згодний на будь-що, чекаю, тобто зібравши терпіння у кулак, стукаю все у нові й нові двері. Десь мають сказати «так», поки що самі «ні». Світ не без добрих людей: Логвин мені дуже допомагає, але поки що не виходить. То справа зовсім непроста!!!!!!!

Тим часом з величезним запізненням прийшла гарна осінь. Вранці відводимо дітей до науки, а самі (Михася і я) шпацируємо по Києву. Київ файний. Це об'єктивно. Особливо, якщо йти, дивитися і мовчати. Потім ми розходимося: Михайлина – до бібліотеки (удає ніби вона вчений, тоже мне інтелектуалка без определенного занятия), а я шукаю свою долю на 80 крб. О четвертій ми зустрічаємося, збагачені враженнями і наукою Життя, сидимо з годину на лавочці в парку (у Києві їх багато), і йдемо забирати наших дітей, які збагатилися також враженнями і наукою малого життя. Мале і велике

життя важке. Свідомством цієї винятково оригінальної думки – трійки Андрія і, нарешті, можете нас поздоровити – Андрійко зламав двійку (2), сподіваюся не останню.

Вдома: уроки, враження (знову!), жарти (всі стали напрочуд дотепні), прийом гостей-делегацій. Йдуть мені висловити свої почуття (емоції нас погублять).

Мене дійсно трохи потовкли. Було цікаво довідатися про себе деякі деталі, а часом були просто відкриття. Отак живе людина і скромно не знає, що вона годиться у герої детективного роману, п'ятисерійного фільму, поеми, балади, епіграми, фейлетону, нарешті, розносної статті. Був пай-хлопчиком. Мовчав. Про що говорити. «О любови не говори, о ней все сказано...» Мовчав. Економія енергії. Плюс позитивна характеристика. Живемо малими радостями. Чекаємо на більші.

А як Ви, наші рідненькі пражани? Якось то буде!

Чи отримали мого листа з мареннями, хворобами і дощами? Чи отримали (давно!) Логвина «По Україні», темплан «Мистецтво» – 69?

Пам'ятайте нас, а ми Вас не забуваємо. Вас вітають кияни і львів'яни і чекають (sic!) в гості. Привіт від Оксанки, яка годує трьох чоловіків (Андрійко, Славко [Ступак], я). Привіт і від Славка, і від Андрійка, і цьом від мене.

Р. К.

9.12.69

Дорога Зіночко!

Прошли непомітно два тижні, й наші милі гості повертаються додому. Цей лист – від мене привіт. І нагадування: скучили, любимо, чекаємо.

Про новини розповідь Андрій [Куримський]. А в мене відчуття: ми завмерли і чогось чекаємо. Тільки

чого? Час роз'яснить що і до чого. Роз'яснить. Далі завмерли. Далі чекаємо.

Ти мені вислала три альбоми серії: *impression, postimpression, fovismus*. У продовженні зацікавлений. Ще б хотів мати гарного Шагала.

Женя [Сверстюк] мене запевняв, що ти маєш другу книгу Смолича. Якщо він помилився (він геній, а генії геть все забувають), то у мене книга є, я вже готовий був вислати, а Женя запевняє і т. д.

Вітаю Тебе, наша златовлосенька, і вірю в Твоє «здорове ядро». А тому чекаємо! Привіт від усміхненої Оксани, яка також за три тижні виконує річну тему, і від Андрійка-тумана, який змагається з Танею за пальму першости...

Твій Р. К.

31.01.72

Дорога Зіночко, Мішонько!

Дякую за вітання, ох дякую. У нас без змін: я на дрейфуючий кризі у відкритому океані. Стара пісенька про існування на межі з деякими істотними новітніми видозмінами в самій мелодії. Власне, цікаві вже не моя крига і я, і не сама пісенька. Супровід вітру творить нову мою пісеньку, душевну колискову. Заснути неможливо, бо виявляється, що вітри бувають лише північними і так виють, і так продувають кожну клітину моєї істоти, що їй невідомо навіть приблизно куди занесе цей вітрисько мою кригу. Втім справа, не в кризі, і не в мені, а в сумній констатації: це стара пісенька¹². Цілуємо ВСІХ ВАС, мішоньки мої дорогі.

Р. К.

¹ У «Вітчизні» з'явилася редакційна замітка з приводу опублікування новели Я. Ступака, в якій редколегія визнавала свою помилку і виправдовувалася тим, що автор увів їх в оману.

² Автор листа переїхав у нове помешкання.

³ Мається на увазі атмосфера «Празької весни» 1968 р.

⁴ Ювілейний вечір відбувся у Великому залі консерваторії, де Одесь Гончар виступив з дуже сміливою як на ті часи промовою.

⁵ Михайлину Коцюбинську звільнили з роботи в Інституті літератури, як таку, що не пройшла за конкурсом.

⁶ Євген Концевич, письменник, прикутий до ліжка внаслідок травми ще з юнацьких літ. З кола шістдесятників. Близький друг І. Світличного, М. Коцюбинської, Р. Корогодського та ін.

⁷ Газета українців Чехословаччини.

⁸ Мається на увазі Андрій Куримський, мовознавець-україніст з Праги.

⁹ Кость Генік-Березовський, чоловік Зіни, мовознавець-україніст.

¹⁰ Ружена Шішкова, мовознавець, колега А. Куримського.

¹¹ Лист написано під враженням чергового звільнення автора листа з роботи у видавництві «Мистецтво». Справжньою причиною звільнення було підписання Корогодським листа-протесту групи українських інтелектуалів проти політичних арештів у Москві і в Україні (зокрема проти арешту В.Чорновола). Офіційно цю причину не називали, на поверхню натомість впливли абсурдні звинувачення, пов'язані з роботою, різні плітки, інсинуації. Почалася чергова епопея пошеварів у пошуках роботи.

¹² Настрій листа пов'язаний з арештами серед української шакодумної інтелігенції. Серед арештованих були близькі друзі автора й адресата листа (Іван Світличний, Євген Сверстюк, Василь Стус, Вячеслав Чорновіл та ін.).

Від Михайлини Коцюбинської

20.11.64

Зіно моя рідненька!

Ти так давно не писала мені, що я вже думала: забула. І дуже зраділа твоєму листу. У мене теж є папка аналогічна твоїй. В тій папці такі рубрики: 1. Поезія. 2. Полеміка з троглодитами. 3. Дороге. Твоє місце – в третій...

Одержала й книжки. Спасибі! Євгенові [Сверстюку] і Славкові [Чорноволу] віддам. А сама почну вивчати чеську мову по ній. А продовжуватиму по твоїх статтях, які, я надіюся, все-таки десь на початку того року вийдуть. Ти вислов Жидлицькому¹ своє енергійне «фе!» і апелюй до його почуття громадянського обов'язку.

Відразу ж про справу. Твоя стаття² вже має дві рецензії: мою та Івакіна. Про зміст і тон моєї ти догадуєшся, а рецензія Івакіна теж дуже позитивна. Є окремі зауваження (деякі з них слушні, а деякі, по-моєму, ні), але всі вони стосуються частковостей і не мають принципового значення. Ніхто з редколегії ще статті не читав, але Павлюк³ каже, що, раз дві позитивні рецензії, то вони, очевидно, статтю друкуватимуть десь у тому році. За дальшим перебігом справи я слідкуватиму й триматиму тебе в курсі.

Я нещодавно повернулася зі Львова. На цей раз він мені якось особливо запав у душу. Стояла пізня осінь, але ще тепла і запашна. Листя вже майже попадало, але ще пахло в'ялим. Все було якимсь прозорим, рельєфним: почався період пізньоосінньої графіки. А в Стрийському парку в ставу плавали чорні й білі лебеді, розділені сіткою (і тут расова проблема!). І ще: квіткові базари. Море хризантем: білих, жовтавих, бузкових, червоних. Увесь Львів

цвів хризантемами. І люди для душі були там... Я приїхала звідти якась світліша.

У Львові бачила прем'єру «Сну» в кіно. Фільм непоганий. Звичайно, немає тієї мистецької напруги, що в «Тінях...» Але фільм майже позбавлений спекуляції (за винятком однієї різкої, яку ти, безперечно, відчуєш). Є хороші тонкі моменти, теплі деталі, кілька небуденних узагальнених підтекстів. Враховуючи умови Київської кіностудії, і це добре. Хоч, правда, фільм не касовий, і довго він не йтиме.

У Львові познайомилася з товариством людей, дуже схожих на наше київське товариство: ті ж проблеми, ті ж шукання, ті ж «так» і «ні». Є цікаві музиканти і артисти там: те, чого в нашому товаристві бракує. До речі, в Києві десь скоро має відбутися з'їзд театральної молоді. Приїжджав з Харкова Танюк, організовував. Якщо я туди дістанусь, буде тобі репортаж, щоб твоя україніка «не розвивалася по мертвих газетних інформаціях».

У Львові познайомилася з Іваном Миколайчуком, виконавцем ролі Івана в «Тінях» і Шевченка у «Сні». Хлопець ще зовсім зелений (23 роки!), але приємний, вразливий, з душею. В голові страшний сумбур, але в кого з нас його немає? Добре, що хоч сумбур, а не порожнеча самозадоволення.

Пам'ятник Франкові у Львові мені активно не подобається: без душі і мислі, без динаміки і натхнення. Важкий і помпезний. Гірко, що саме він стоятиме віки... І про мистецьку душу нашої епохи судитимуть по ньому.

Нещодавно (уже в Києві) вся «підцюківська»⁴ компанія зібралася у Горської, щоб обговорити проекти пам'ятника на могилі Симоненка. Обговорювалося два проекти студентів Київського художнього інституту. Перший – рiета, виконана в дуже абстрактно-ускладненому плані: я принаймні

не відчула її зовсім. Майже всі ми прийшли до висновку, що в такому вигляді вона не годиться. По-перше, такий проект просто не затвердять. По-друге, пам'ятник якимось все ж мусить промовляти до тих численних людей, які будуть приходити на могилу, а не «лякати» їх... По-третє, таке вирішення, можливо, підходило б до іншого поета, більш нервозного, ускладненого і туманного, але не для Симоненка з його виболілою і строгою простотою.

Другий проект всім нам сподобався значно більше. Тригранна кам'яна брила. Одна бічна грань шліфувана, друга – проста. На передньому зламі монументальна фігура жінки-матері. Руки розкинуті на обидві грані. Враження неоднозначне: може, вона обороняє, може, вона розіп'ята, може, це якась стилізація хреста. Але знавці кажуть, що такий пам'ятник для кладовища може бути надто монументальний. В цю неділю хлопці поїдуть до Черкас, щоб подивитися і виміряти місце, потім подумують ще і зроблять макети, які ми й затвердимо остаточно.

Зіно, бджілко, про які оповідання Сент-Екзюпері ти пишеш? Я, крім «Принца», знаю його «Землю людей», «Нічний політ», «Військовий льотчик» і «Південний поштовий». А оповідань не знаю. Люблю я його дуже. Це один з моїх «святих». Між іншим, Драч і Параджанов хочуть ставити фільм про нього. Життя Сент-Екса крізь мистецьку призму «Маленького принца». Це могло б бути дуже цікаво, але на студії щось не в захваті. Драчик казав, що вони хочуть зробити на студії молодіжне об'єднання: тоді, може, можна бути думати. Він зараз на роздоріжжі: сам ставити свій сценарій боїться, бо не знає «ремесла», а віддати комусь не хоче, щоб не спалюжили.

Ідея із Спартакіадою непогана. Можна буде спробувати. Ще б краще спеціалізуватися в якомусь виді спорту. Гриць⁵ радить вільну боротьбу...

Завтра і післязавтра слухаю словацький оркестр: Сметана, Р. Штраус, Чайковський, Шостакович. Сприйматиму цю музику, як привіт від тебе. Згодна?

Всі тобі шлють ніжні привіти: Крекотні, Івани, Гриць. Євген просив передати, що вже скучив за тобою.

Вітай від мене і від усіх наших Іржину⁶.

У мене на столі під шклом маленький іконостас. В ньому залишено місце для твого «лику». Мені б не хотілося, щоб це місце довго було порожнім. Бо, коли всі ті, що в іконостасі, сходяться до мене вечорами на розмову, вони всі кажуть, що бракує тебе. І я з ними згодна.

Цілую тебе ніжно.

І твоє сімейство теж.

Передай привіт Андрієві⁷.

Михася

20.01.65

Люба моя Зіно (до речі, зробити з твого імені «Очко» теж зовсім неважко...)!

Таки справді, Зіно, мені тебе не вистачає... Ловлю себе на думці, що ніби розмовляю з тобою. Сиділа на бурхливому Симоненківському вечорі в Спілці, такому показовому, такому хвильному – і слухала в чотири вуха, дивилася в чотири ока. За тебе. Жаль тільки, що ти все одно не чула, а в листі не напишеш... Боюся за Дзюбу... Посилаю тобі Драчевого вірша – відчуй живу інтонацію.

Днями вишлю тобі й Іржині [Гостічкової] книгу П. Л. Калениченко «Українська проза початку ХХ ст.» Це одна з найкращих книг з літературознавства, що вийшли в нас останнім часом. Попри всі штампи,

які даються там знаки, попри гріхи соціологізування, є там повага до факту і спроби синтезу. Багато цікавого, незацитованого до смерті матеріалу і більш-менш сучасна позиція в деяких важливих питаннях. Мені здається, що тобі, а особливо Іржині вона буде цікавою.

Стаття твоя має йти в 3-му або 4-му номері. Десь там будуть і мої роздуми про книжку Калениченко⁸. Хочеться порушити деякі болючі питання, трохи розворушити закостенілу академічну думку – чи вдасться? Хочеться наголосити на необхідності, зрештою, розглядати процес естетичного саморозвитку літератури саме як процес, а не як тимчасове і випадкове творче осяяння генія. Хочеться підкреслити і ту думку, що перекликається з твоєю: про потребу *типологічного* зіставлення українських художніх явищ з аналогічними явищами світового літературного розвитку (романтизму, реалізму і т. д.). Ти зачепила у своєму листі дуже цікаве питання про те, якими шляхами виходять письменники на загальнолюдську духовну арену.

Боже! Скільки животрепетних проблем чекають дискусії, обміну думок, а в нас видають літературні портрети Збанацького. Сумні думки щось мене огортають з приводу нашої культури, її долі... І знову хочеться поділитися з тобою.

Зараз читаю Цвейга про Бальзака і намагаюся перейняти хоч трохи бальзаківської працездатності. Але щось не виходить... Очевидно, лише тому, що не маю під рукою тих гатунків кави...

На Новий Рік приходила вся компанія до мене щедрувати. Були Смерть, Вовк, Копиця, Чортик (Іра Жиленко), Корова (перша половина її Сверстюк, друга – Льоля Світлична) – уявляєш?! І знову згадували тебе. Одним словом, у Києві ти вже маєш постійну прописку, всупереч всім законам.

Цілую міцно тебе в «очко».

Великий привіт Костеві і тим, хто мене пам'ятає.

22.07. [1966]

«Думаш, думаш – не можна
жись,

Подумаш – можно».

З фольклорних записів Шевченка.

Так от, люба моя Зіно, мій останній лист до тебе був написаний тоді, коли мною опанував настрій, виражений в першій половині цієї формули. А взагалі я більше схильна до другої її половини. Тоді був збіг різних обставин, особистого і суспільного плану, хвороба і т. д. От я і виплакалася в листі до тебе. А лине час, «подумаш» – і все потроху стає на місце.

Ми чомусь чекали, що і ти прийдеш разом із Зілінським⁹, трохи розчарувалися. Але, мабуть, це краще, що ти будеш у вересні. Всі будуть на місцях, після відпочинку, літня спека, що паралізує мозок, – відійде. І ми будемо разом, і говоритимемо, говоритимемо... Адже ми не бачилися цілу вічність. Всі тебе *дуже* чекають. Швидше б уже той вересень!

Моя справа, нарешті, скінчилася. Скінчилася так, як того слід було сподіватися¹⁰. Зараз я у відпустці, а що буде далі – побачимо.

Пишу тобі, сидючи на Замковій горі в Чигирині, над Тясмином; на руїнах фортеці Богдана Хмельницького. Тут гарно. Акуратне, дуже зелене місцечко притулилося до гори. Гора по схилах поросла кущами. На підступах до неї туляться старенькі й затишні хатки під стріхами, фасонними, з гребінцем. Сама ж гора майже гола, вкрита масивними кам'яними брилами. Тясмин, дуже спокійна, ву-

зенька річечка, з класичними вербами і човнами, прив'язаними у затишку.

Мені тут також спокійно і приємно, як завжди буває на новому місці, де тебе ніхто не знає і ти нікого не знаєш, де можеш лишитися сам на сам із собою, з природою, з думкою, із спогадами, з історією.

Мені обридли «відьомські шабаші фікцій»¹¹, і я влаштувала собі невеличке ліричне *intermezzo*, на тиждень. Підкинула Таню до знайомих, а сама поїхала по Шевченківських місцях. Захотілося зовсім самій. Думаю, що за тиждень моє товариство мені не обридне... Взяла з собою тільки Антонича. І, по-мойому, кращого супутника знайти важко. Мовчазний, тактовний, нема потреби з ним розмовляти вголос. А зате як він бачить все, як чує, як думає! Спасибі тобі, що прислала мені його!¹²

Тані в селі дуже добре. Їй так страшенно все подобається (цуцик, кошеня, кукурудза, соняшники, каченята, сіно і т. д.), що вона сьогодні навіть провждати на автобус мене не схотіла, щоб ні на хвилинку не відірватися від свого босоногого сільського товариства. «Їдь, мамо, їдь! Я тут залишуся! Тільки ти не довго!» [...]

Тепер я посилатиму тобі коротенькі нотатки із свого маршруту. Таким чином, ти подорожуватимеш зі мною. Приготуйся!

23.VII.

Доброго ранку в Суботіві! Сиджу біля змалюваної Шевченком Іллінської церкви – усипальниці Хмельницького і чекаю, щоб мені її відкрили. Ще немає 7-ої години, а я вже тут з годину. Приїхала вранішнім автобусом. Село розташоване в глибокій зеленій балці. На горбах клубочиться туман. Дуже тихо. Тільки співають півні і щось собі гомонить радіо на центральній площі. Так добре дихається!

Випила води з Богданової криниці. Сиджу собі та й думаю. А, може, й не думаю, а просто так сиджу і почуваю себе центром всесвіту (у мене під час подорожів деколи з'являється таке скромне відчуття...). Співають півні. Росяно.

«Вливається день до долини,
мов свіже молоко до миски».

Антонич.

24.VII.

Сьогодні ми з тобою, бджілко, в Корсуні.

Рось в неймовірно мальовничих берегах. Кам'яний хаос, величезні брили в безладді. Сотні великих, середніх і маленьких водограїв. І стільки ж – спокійних плес.

Старовинний замок, збудований в кінці XVIII ст. Станіславом-Августом Понятовським. Примхливий панський парк, напівзруйнований, звичайно, але природного ландшафту – скелі, Рось – не зруйнуєш. В замку музей Корсунь-Шевченківської битви.

Тут бував Шевченко, малював. Між іншим тут похований художник Сошенко. В музеї я бачила дві його картини, що збереглися в якогось місцевого старожила. Слабина страшенна! Найперші учнівські сроби Шевченка в сотні разів сильніші. От якби Сошенко однієї білої ночі не зайшов у Літній Сад в Петербурзі, ніхто й імені б його не знав. Був у нього, очевидно, єдиний талант – талант доброти (що, до речі, також не часто зустрічається).

Сьогодні дощ. А я наділа плащ і не боюся. Ходжу мокрими, густозеленими алеями старого парку. Дощ шелестить в листі і в моєму плащі. Ненайгірший звуковий супровід для романтичної мандрівки!

25.VII.

Сьогодні – Моринці.

Пишу тобі з Шевченкової хати. Самої хати, звичайно, немає, але я примостилася на траві на тім місці, де вона стояла колись, – «земля, яку сходить Тарас малими босими ногами». Хата стояла на краю села. За хатою – широкий яр: городи, куші, молодий садок. Верби, тополі. Вітряк по сусідству з телевізійною антеною.. Дальні горби перерізані вузькими жовтими стежками. Он якась біла цятка: мабуть, коза пасеться. А взагалі тут панує зелений колір. Так зелено, аж очам боляче, аж хат не видно. Краєвид якийсь дуже простий, теплий, «людський», душевний і розлогий – дуже шевченківський. В ньому немає екзотичних надмірностей і ефектів. Це та поезія нрзи, те вічне свято серед буднів – що ними пройнята поезія Шевченка. Тут легко дихати і легко молитися.

Тут у Моринцях на мене чекав приємний сюрприз. Тут якось дуже мило поєднується незаймана квінтесенція українського села з побутовими вигодами міста. Центр села перебудований до ювілею – кіно, магазини, кафе. Дуже милий модерний готель з усіма вигодами. І в цьому готелі, між іншим, один мешканець – я. Я почуваю себе вельможною володаркою цілого палацу. Зі смаком обставлена чистенька, простора кімната – а вікно відчиняється в зелене царство. От де можна по-справжньому, з настроєм відпочити! (в сусідньому гастрономі, до речі, є все аж до свіжого кефіру і маслин!). Знаєш, про що я думаю. Може, коли ти приїдеш, ми майнемо сюди на день: з Києвом тут пряме сполучення (годин 5). Дуже хочеться мені подивитися на все це в дві пари очей і щоб друга пара була твоя.

26.VII.

Кирилівка. На місці хати батька Шевченка – музей. Могили батька і матері в садку за музеєм. Хата дядя, якимсь чудом збереглася. І все ті ж верби, тополі, калина, вишневі сади, ставки. Україна.

Кажуть, Кирилівка і Моринці сперечаються, чий Шевченко. Кирилівці кажуть резонно, що власне все дитинство Шевченка пройшло тут. На що моринчани не менш резонно відповідають: «Але в нас його пуп закопаний».

Будище. В будинку Енгельгардта – школа. На місці гайдамацької Гупалівщини – великий садок.

Сьогодні останній день моєї мандрівки. Примостилася на березі Гнилого Тікича біля Звенигородки, щоб закінчити цей лист, який грозить розростися до небачених розмірів (а ти ще колись висловила думку, що ми розучилися писати великі листи!). Сьогодні була в Лисянці й Звенигородці. Увечері попрощаюся з милими моєму серцю Моринцями. А завтра рано-вранці – на Київ.

Я дуже рада, що влаштувала собі це *intermezzo*. Звичайно, було все: і дощ і бруд, і тряські дороги, і незручності, і чимало неприємних спостережень, і смуток... Але я то все вмю відкинути. І на дно душі осяде тільки краще, тільки одухотворене, і мій власний внутрішній «музей споминів», в який я завжди маю доступ і в який не кожного допускаю, – збагатився. Буде куди ховатися взимку під час різних нудних і неприємних зборів і засідань.

Через кілька днів їдемо з Тетянкою на море, під Одесу. Хоч би там нам з нею було добре!

У Звенигородці купила несподівано кілька примірників нової збірки Симоненка. Якщо ти ще не маєш, буде тобі.

Кінчаю.

Цілую. Цілую.

І – чекаю.
Твоя Михайлина.

12.01.[67]

От і минули новорічні свята, Зіно рідненька! Що принесе нам Новий рік? Хочеться чогось справді нового. Якогось руху, якоїсь зміни, якого діла, щоб до нього докласти рук. А то якесь противне затишшя всюди. В мене черговий приступ «самоїдства», гострого себенавидження. Іноді здаєшся собі просто нікчемою, а іноді, в «світліші» хвилини, – пропашою силою. Те, що вмію робити, мене не задовольняє, а те, що треба робити, не вмію або не можу. Постійне самообмеження розхитало і те добре, що в мені закладено. Але досить з тим: от іще нюня, розплакалася в жилетку...

Здала на обговорення у відділ два великих розділи своєї роботи «Поетика Шевченка». От би з тобою порадитися! Менша стаття з тих, що я тобі показувала, іде в № 1 «Літературознавства». Другу теж, здається, збираються друкувати, але це ще під великим?¹³ А чи прочитала її ти? Хотілося б знати твою думку.

Новий рік відсвяткували добре, по-домашньому. Я щось на старості літ зовсім не виношу великих компаній. А цей раз у мене були тільки Світличні, Крекотні, Михайло Косів зі Львова, а десь уже зовсім пізно заїхала проїздом звідти до себе в Одесу Караванська. Ми вирахували, коли у вас почався Новий Рік, і випили за вас всіх. Щоб вам добре жилося і частіше до нас іздилося. Слухали різдвяну месу Риби, яку мені прислала Гостічкова (подобається мені вона страшенно, а Таня прямо тремтить від захвату від цієї музики і навіть танцює під найжвавіші частини). Добре бути між своїми, можна було і подумати про щось своє, а мені є, про що

подумати... Під ялинку поклали подарунки всім. Погасили світло, залишивши тільки вогники на ялинці і випили шампанського за те, «щоб наша доля нас не цуралась». І справді, хай не цурається!

Досить жваво листуюся з Панасом і Богданом¹⁴. Вони тримаються бадьоро, багато читають і думають (книжки їм посилаємо). А взагалі-то їм нелегко, звичайно. Здається, в Богдана щось погано з очима.

Були в нас досить цікаві перекладацькі вечори. Про вечір чеської поезії я, здається, уже писала тобі. А ще були вечори, присвячені канадській сучасній поезії і перекладам Валер'яна Підмогильного з французької мови. Послала тобі поезії Плужника. Чи одержала ти?

Повернувся Драч із своєї подорожі дипломатичної. Бачилися з ним кілька разів, але розмови щось не виходить. Та якось і не хочеться. Шок у мене вже пройшов, дивилася я на все вже як на доконаний факт, і колишньої близькості бути вже не може¹⁵. А поетом він, здається, залишився. Чи читала ти його вірші в № 12 «Вітчизни»? Там є погані, але є й справжні-справжні. Особливо про той літак, що упав і ридає в барвінку... І ще присвячене пам'яті актора Мілютенка, який помер на зйомках Драчевого фільму.

Сталася в нас нещодавно трагедія, яка всіх нас вразила. Молоденька дружина Євгена Гуцала абсолютно несподівано для всіх (очевидно, в якомусь нападі психозу) позбавила себе життя, повісилася, залишивши двох дітей: старшому – 4 роки, а молодшій – 5 місяців. Гуцало зовсім розчавлений горем.

Зіно, пиши мені частіше і більше. Дуже мені тебе бракує.

P.S! І ще обов'язково напиши, коли твій день народження, а то я звернуся з цією справою особисто до Марка¹⁶.

Цілую всіх вас міцно.

Таня Маркові відстукала лист на машинці (це єдине знаряддя, за допомогою якого Таню можна зацікавити процесом читання і писання).

Ваша Михайлина.

5.07.[67]

Рибо моя рідна! Я не написала тобі відразу ж, бо вирішила, що сьогодні подзвоню. Але раптом сьогодні немає зв'язку з Прагою, і кажуть, що завтра, мабуть, також не буде. От я і пишу тільки сьогодні.

Скандал на роботі назрівав грандіозний. Якби я не з'явилася в суботу, могли б звільнити. А так не звільнили, але сьогодні вивісили наказ, в якому вилили всю свою любов і ніжність до мене. Цілий комплекс покарань: і вирахування із зарплати, і сувора догана, і (що найдошкульніше) скасування бібліотечних днів. Мушу сидіти тепер на роботі щодня, як лаборанти і секретарки. Всі ходять читають наказ і поглядають на мене. А тут іще на роботі так гаряче, що працювати не можна. Одне слово, обстановка доволі противна. Але що ж: сама винна. Мусіла б уже знати, що я на особливому становищі. *Persona grata* навпаки¹⁷!

Але то все байки! Найприкріше мені те, що ти під час прощання була така сумна. Боюсь, що тобі цей неприємний акорд зіпсував враження від поїздки. Але ти про це забудь, а пам'ятай:

як Оленка і Таня гралися з курчатами
як Славко розповідав у Романа про «холеру»
як Ліна збиралася на автобус,
пам'ятай
світлячків у Стрийському парку
малину в Ірпіні

анекдот про банани і т. д.
І мене – пам'ятай! Цілую всіх.

М. і Т.

4.11.[67]

Дорога моя Зіно!

Вітаю тебе зі святом Великого Жовтня і повідомляю, що все наше життя проходить під Знаком Великого Свята. Київ весь прикрашений і розмальований. На Хрещатику – всюди плакати, в яких зафіксовано всі етапи наших трудових і бойових звершень. Плакати, які вимагають смерті буржуям та інтервентам, смерті Петлюрі й петлюрівцям, які продали український народ, закликають записуватися до колгоспу і помагати фронтові. Всюди портрети дорогих членів нашого уряду. На Універмазі – гігантське полотно «Штурм Зимового палацу». І все це виконано на найвищому художньому рівні, з глибоким проникненням у психологічну суть зображуваного, з яскравими колористичними ефектами. Радісно ходити по святкових вулицях серед грому гучномовців, які тепер не вимикаються, бути учасником численних мітингів, які відбуваються біля пам'ятника Леніну, дивитися репетиції парадів, що відбуваються на Хрещатику. То нічого, що в магазини не можна йти. Яюсь переб'ємося, але так радісно усвідомлювати, що всі готуються гідно зустріти Свято. Так і здається, що ти живеш всередині великого кольорового фейерверку і зараз вибухнеш разом з ним і розлетишся червоними, синіми, жовтими, зеленими іскорками...

Свято владно входить і в мій дім. Таня, яка в садочку ретельно готується до святкового ранку, уже тиждень говорить гаслами, співає революційних пісень і декламує вірші:

Ми зростаєм, наче квіти, в нашім сонячнім краю. І за все дорослі й діти славлять Партію свою. Щастя нам вона дала – рідній Партії хвала!!!

Одне слово, ми зустрічаємо свято в обстановці всенародного піднесення гідними трудовими успіхами. Можеш позаздрити мені, адже ти не відчуваєш цієї незабутньої і справді ж, абсолютно неповторної атмосфери. Бо уявити собі цього всього ти не можеш, їй-право!

Всі шлють тобі привіт: і Бадзі, і Крекотні. Бідний Володя дуже захворів: у нього неврит (параліч нервів на обличчі), що може привести до дуже неприємних наслідків. Бадзьова Богданка росте і квітне! А більше ніяких радісних новин нема.

На свята їдемо з малечею до Львова. Згадуватиму тебе. Моторошно мені якось, Зіночко! Дуже!

Цілую всіх вас

Ваша Михайлина.

19.01.[68]

От і пройшло уже 19 днів Нового Року. А нічого не змінилося. Все ті ж старі турботи і болі, спогади і сподівання, сні і буденності... І так завжди. Якось по-дурному, десь у глибині душі завжди сподіваєшся, що раптом уже цей рік принесе справжнє оновлення. А день іде, і ніч іде... І твоя новорічна листівка знову була якась сумненька. Рибо моя, далека і рижа, не сумуй.

Маєш теплий дім, чоловіка-друга, маму, тата і двох шкварок милих, маєш роботу до душі, коли над кожним твоїм словом не чигають ті, що все знають, ті, що все чують, маєш мудру голівку, не захаращену ніяким мотлохом, – погодься сама, що це зовсім не так мало. От я маю заледве десяту частину цих благ – і все ж таки тримаю хвіст пістолетом...

Зараз обговорюється моя робота в Інституті¹⁸. Процес дуже болючий, який навряд чи може надихнути на трудові звершення. Так ніби й немає принципових якихось вад у роботі, але, але... нанисана вона якимись не такими словами. Не такими – і край! Але я все-таки хочу сподіватися, що її рекомендують до друку. Вона мені дорога, я вклала в неї чимало труду й душі, і якщо забракують (бо ж іншими словами я писати не вмію), буде мені вельми прикро. Іноді коли в нас на обговоренні виступають обидва Євгени¹⁹, мені страшенно хочеться, щоб ти це послухала. Бо такого більше ніде не почуєш. Враження приблизно таке ж, як від доповіді нашого головного мовознавця²⁰ про відвідання Англії (пам'ятаєш, ти була позаторік на цій доповіді?).

Календаря Маркові я не дістала. Вишлю йому днями Танин. І ще – передплатила тобі «Історію української літератури» і вишлю перший том. Вийшов у нас Антонич з непоганою передмовою Павличка. Думаю, що Кочур уже вислав тобі. А ні – то я маю для тебе книгу. З'явилися в продаж Драч і Вінграновський, але я сама ще не піймала.

[...]

Пиши частіше. Не забувай мене. Я дуже чекаю від тебе листів. Вони в мене якось хоч на час знімають гої намул з душі, яким я обростаю все ґрунтовніше...

Всім твоїм привіт

Твоя Михайлина.

20.01.[68]

Зіно, любко! Вчора вранці вкинула до скриньки листа тобі, а увечері одержала твого. Стало мені грохи соромно від свого мінорного тону. Але ти пробачиш. Справа в тому, що мені останнім часом з різних причин дуже важко на душі, а я звикла уже навіть автоматично і досить вдало приховувати це

від оточення. Але іноді настрої в якусь незахищену шпаринку виливається, а цією шпаринкою є листи до тебе.

Солом'яні квіточки мені *дуже* подобаються. Вони стоять у мене за склом у книжковій шафі і хоч трохи наближають до мене Прагу...

Я розумію, що 6-й номер «Дуклі» міг би бути цікавішим. Звичайно, там багато випадковостей. Але ж ми знаємо, чому саме так склалося. Та в нас він має великий успіх. Мені здається, що найкращі в ньому матеріали – це оповідання Шевчука і замітка про Зерова. Звичайно, мені було б приємно, якби поряд з нею була й замітка про Плужника²¹, але, мабуть, краще, що її немає.

Антонича і Драча²² тобі вишле Іван [Світличний].

Хотіла б разом із тобою побувати на виставці Пікассо. Недавно бачила я дуже гарні французькі документальні фільми про художників (наш француз Еміль Крюба²³ привіз із Парижа). Накращі – про Тулуз-Лотрека і «Пікассо в Антібі». Цей останній про те, як Пікассо розмальовував старовинний замок в Антібі на березі моря. Сліпуче сонце і сліпуче море, якість нереально прекрасне, старовинний замок – і творчість, вільна, необмежена, натхненна. Все, що художник бачить і чує, всі форми, барви, запахи; – все примхливо перетворюється під його пензлем і різцем на його *мистецтво*. А поряд двадцятирічна жінка, яку 60-річний Пікассо кохає і яка кохає його. І так чотири місяці. І після цих чотирьох місяців замок в Антібі перетворюється на музей Пікассо. А називається фільм – «Радість життя».

І ще той же Крюба привіз із Парижа дуже цікаві діапозитиви: старовинні французькі вітражі. Це – розкіш. І що характерно: чим глибше в давнину, тим ближче до нас. Мабуть, сучасна людина з кожним роком відчуває гостріше цю єдність з віддаленими

снохами, цю спрагу примітиву, хай уже усвідомленого як примітив.

Зін, чи чула ти мему Пендерецького? Це сучасний польський композитор. Його модерні «Страсті» – сенсація в музичному світі. Давно вже мене нічого не вражало так сильно, як ця музика. Ти дістань десь хоча б платівку, якщо не чула цієї музики. Тоді обмінюємося враженнями, не хочу забігати наперед.

Цілую мою рідну.

I Тетянка – також

Твоя.

18.02.[68]

Риженька моя! Я одержала обидва твої листи, але все ніяк не могла зібратися відповісти тобі. Останнім часом мені якось особливо хочеться тебе бачити і говорити з тобою. Це просто потреба. Мені *весь час усім* хочеться ділитися з тобою. І коли зберуся писати листа, просто не знаю, з чого почати (про це я вже тобі не раз писала, але напишу іще раз).

Зараз вечір. Я скупала Таню. Вона уже спить, чиста, пахуча, рожева, згорнувшись калачиком, занута в білу хустинку. А я попрала трохи, прибрала в хаті, сіла до столу писати тобі і задивилася на неї. Віє від неї таким теплом, що без нього я, мабуть, замерзла б. Чим далі, тим чіткіше відчуваю, що вона – *моя єдина реальність у світі*. Я розумію, так не можна говорити, так не можна відчувати, і все одно побороти в собі цього не можу. Все інше – якесь нестривке, примарне, а іноді химерне до гротесковості. А з нею все – і радощі, і болі, і втома, і тривоги – все якесь дуже реальне, моє і людське. Я щось останнім часом дуже пішла в себе, трохи відійшла від людей (це, можливо, навіть непомітно для стороннього ока). І коли я сиджу увечері отак, як зараз, сама в хаті (або, вірніше, вдвох із Таниним

диханням), мені моя кімната здається островом безлюдним, і мені навіть не хочеться, щоб на горизонті з'явився якийсь корабель... Хоч я, звичайно, не маю рації: раз я пишу тобі, значить я – таки виглядаю із-за обрїю кораблів... Звичайно, виглядаю.

Цим початком листа я утверджую за собою репутацію романтика, якою ти мене наділила. Ти закликаєш мене писати про мої романтичні драми. Драми, безперечно, є – що то за романтик без драм!?! Але на відміну від інших романтиків, я про них не люблю і не вмю писати.

Ну, а тепер спустилася з небес на землю. На землі ніяких особливих змін немає. Наближаються, правда, досить ґрунтовні зміни наших лідерів у сфері культури. Будемо сподіватися, що все нове буде на краще. А як у вас: уже відчуваються якісь нові віяння і перші наслідки діяльності «нової мітли»?

Роботу свою про поезику Шевченка я здала на Вчену Раду, і там вона застрягла. Обговорення не раніше березня. Що ж доживемо – побачимо. Я вже людина загартована. Днями віднесла у видавництво «Дніпро» збірочку перекладів з Превера. Десь у 70-му році, може, вийде²⁴. У цьому видавництві от уже тиждень працює Іван Михайлович [Дзюба]. Вусатий Іван [Світличний] теж збирається на роботу, але щось нічого певного ще немає. У твоєї тезки [Зеня Франко] покищо все по-старому, але почуває себе вона погано. Богданка у Бадзів росте гарна, уже усміхається. У Попельки [Світлана Попель] в архіві справи ідуть добре. Володя [Крекотень] уже слава богу, одужав. У Сверстюка є дуже славна дівчина. Тільки він все якось не зважиться одружитися вдруге, хоч і незрозуміло, що їм заважає. Та це справа їхня, може, це й не суттєво: всякі папірці й умовності.

Чекаю твого огляду поезії. Почитаємо, що ти там напишеш. Ще одного Драча я тобі вишлю. Може, допоможе.

Ти пишеш, щоб я прислала тобі Танипу довжину. Якщо ти маєш на увазі ріст, то він – 125 см.

В нашому з Танею житті найприємніше – це музика. Дається їй все дуже легко. У неї вже великий репертуар: різні пісеньки, п'єски, етюди. Особливо приємно грати з нею в 4 руки. Кожна річ виходить в неї дуже ритмічно, кругло і мило. В серйозному товаристві вона любить ненароком кинути фразу: «А я вже граю симфонію Гайдна!» І всі вражені. То вже не суттєво, який це уривок і як він адаптований. Важливо, що – звучить!

Іноді уявляю собі таку ідилічно-утопічну картину:

В моїй хаті на дивані сидять Зіна, Кость, Марко. На руках у Зіни – Мартуся²⁵. А ми з Танею граємо все, що вміємо. А потім Таня починає співати свою улюблену англійську пісеньку

*One and two
and three and four
I am sitting on the floor
I am playing with a ball
And a little pretty doll –*

акомпануючи собі на сопілці (це у неї здорово виходить).

Ну як, непогано? А потім ми поставимо платівку з «леткою» – і всі будемо танцювати. Згода?

А поки що ми всіх вас цілуємо.

Чекаємо листа від Марка.

І від тебе – частіше, частіше.

Цьом... Твої і Ваші...

4.03.[68]

... Сьогодні я залишилася на вечір працювати в Інституті (Таню забере наша нова няня) і блаженствую. Ввечері тут так добре. Нікого немає, тихо, можна зосередитись. Тільки в залі відбувається репетиція хору, і линуть мелодійні, трохи прити-

шені пасажі «Щедрика». Мабуть, мені тут добре тому, що я рідко, майже ніколи не можу ввечері посидіти на самоті із собою. Завжди Таня, урок музики, вечеря, якесь читання (я читаю Тані та й її хочу трошки привчити до читання, бо в її віці зараз уже всі діти читають. Але її навчить неймовірно важко: замість книжки вона дивиться десь у правий куток і верзе казнащо, дурник маленький! Мороки з нею!). А насамоті із собою я лишаюся тільки десь пізно увечері після прання і прибирання. Тоді мене вистачає тільки на те, щоб почитати. Зараз багато читаю, навіть іноді відкладаю роботу і читаю. Бо відстала дуже, тупію.

У нас багато розмов про «Собор», новий роман Гончара («Вітчизна», № 1). Ти прочитай, тоді обміняємося думками, не хочу нав'язувати тобі своєї думки. У «Дніпрі» почали друкувати непогану, в новому для нього ключі повість Гуцала²⁶.

Читаю роман японця Кобо Абе «Чуже обличчя» (чи переклали у вас?). Це щось страшне і разом з тим привабливе, щось абсолютно ні на що інше не схоже...

З мистецьких новин одна з найцікавіших у нас – нова програма українського народного хору, яка включає в себе на ціле відділення колядок і щедривок. Раніше цей хор звучав дуже дешево, а тепер новий керівник²⁷ зробив з нього чудо (здається, правда, я тобі вже про це писала, мені так хочеться про все розповісти тобі, що я можу повторюватися...)

Порфирович [Кочур] їде на два місяці десь у Білорусію в будинок творчості: тут не дають працювати. Роман [Корогодський] уже перебирається в нову хату, буржуй противний! І в нього буде своя ванна? – питає заздрісно Таня.

Знаєш, Зін, я взялася за чеську мову. Взяла елементарну граматику і проштудювала її. Пришли мені якусь цікаву і не вельми важку книжечку для практики. І якийсь гарний поетичний збірничок! А може, знайдеш десь Томана²⁸, його Авіньйонська пісенька запала мені в душу і міцно пов'язується з тобою.

Зіно! Пришли мені фотографії свої і сімейства!!!
Беру це прохання в рамку, щоб було виразніше.
Цілую тебе і всіх.

Твоя.

3.04.[68]

Зіночко! Я отримала твого листа, газети і журнали – також. І Антонича мені передали. Одним словом, «несть числа дарам твоим». Спасибі тобі і ще раз спасибі..

Щодо українських перекладів з Аполінера. Не можу тобі дати абсолютно точної історичної довідки. Порфіровича зараз немає у Києві, і спитати ні в кого. Як тільки він з'явиться, я запитаю в нього і напишу тобі. Щодо теперішнього стану з перекладами, можу сказати, що з Аполінера друкованих перекладів дуже мало. Дещо (буквально пару речей) друкував «Всесвіт» з антології, підготовленої Терещенком²⁹. Але то зроблено дуже погано. У видавництві «Радянський письменник» лежить нова «Антологія французької поезії». Там уже Аполінера чимало і то в досить гарному виконанні. З «Алкоголів» такі речі: «Міст Мірабо» (переклад І. Стешенко), «Зона», «Відповідь запорізьких козаків», «Анні», «Кортеж», «Мандрівні комедіанти», «Осінь», «Заручини (переклади Леся Танюка). Антологія має вийти десь на той рік³⁰. Чи бачила ти добірку французів у № 3 «Всесвіта»?

Цікаво мені знати твою думку про «Собор». На нашому безриб'ї і цей роман – риба. Основна проб-

лема в ньому – сучасна і серйозна, але вона так розшироплена й змазана, що навіть втрачає сенс (так мені здається). Але, очевидно, все-таки сенс якийсь лишається, бо навіть у такому вигляді викликає досить різкі звинувачення і полеміку. Очевидно, все треба розглядати в конкретних умовах.

У мене чергова «радість»: Вчена Рада зарізала мою трьохрічну роботу «Нариси з поетики Шевченка». Здається, час би мені вже до цього звикнути, але все одно дуже гірко й прикро. Надто багато праці і душі вкладено в цю книжку, яка, здається, мала б вийти непоганою. Дали мені півроку на доробку, але це чиста формальність. Що і як я маю доробляти, коли те, що мені говорили, було таким абсурдним, таким дурним, коли те, що від мене вимагали, в роботі є і написано чорним по білому (а його не вміють і не хочуть прочитати). Мої думки були до краю оглуплені моїми опонентами (Крутікова і Колесник³¹), оглуплені настільки, що пізнати їх я не могла, – і тут жé затавровані добре знайомими, голобельно-спекулятивними таврами. Коли ж я дуже легко і з абсолютною очевидністю у виступі своєму розкрила механізм і повний алогізм цієї «критики», то я була названа зухвалою, зарозумілою і невихованою... Невже робота приречена до повільного старіння в далекій шухляді мого столу³²?!

Цілую тебе, моя рідна. Вчора послала тобі вітальну листівку. Хоч дзвонити тобі не можна, але я все одно в той день трохи нап'юся...

P.S. Чи одержала ти 2-й т. «Історії [української літератури]», а Марко «Мауглі»?

Як отримаєш цей лист – відразу ж відгукнися, щоб я знала, що він не загубився...

11.09.[68]

Моя Зіно!

Твої смутки завжди сидять із моїми за одним столом. А зараз вони присіли одне до одного зовсім близько й обнялися. Справді, вони можуть потішати одне одного тільки тим, що вони – разом, що в них одне джерело і, хто знає, може, й вирішення одне. А може, його й не може бути, того вирішення?! Не знаю, не знаю, для мене того всього забагато. Мій бідний розум згинається під вагою всяких фактів, думок, припущень, і нічого передбачити не може? Та й чи може взагалі розум передбачити те, що діється поза його компетенцією?!

Здається, нічого в житті я ще не переживала так гостро і взагалі *так...* Звичайно, все загальне ускладнюється тим, що для мене то все не абстракція, а власне, ти і всі твої і мої близькі люди. Тільки тепер я вповні зрозуміла, наскільки близькі і наскільки всі ви взагалі важливі для мене, для нас. Так весь час боялася, що перервуться контакти. Тоді б з життя пішло щось дуже суттєве, без чого неможлива душевна рівновага. Але ж хіба цього не станеться? Уже добре, що ідуть нормально листи. А що завтра³³?

Твій лист із враженнями від конгресу³⁴ я одержала. Атмосферу конгресу досить добре уявляю собі. Жаль, що мені не судилося нічого такого побачити на власні очі! Це б трохи розворушило мій мозок, який потроху може й запліснявіти. Обурення патріарха вилилося, можливо, в дещо жовчній і не відповідній етикетам формі, але його, зрештою, можна зрозуміти. Орест Іванович [Зілінський] мені також трохи розповів.

Добре, що в ті жахливі дні Орест Іванович був тут. Все-таки якась жива частка вас³⁵. Хоч йому було нелегко. До речі, передай привіт від Тані Богданові Зілінському. Після того, як ми провели Зілінських і

ноїзд відїхав, Таня на вокзалі почала ридати: «Я же ж до нього звикла! А він поїхав!» Я її втішала: «Звикай до цього, доню! Так іще не раз буде в житті...»

В школі поки що все гаразд. Їй подобається. Вчителька дуже досвідчена і славна. Її слово для Тані – закон. Може, і далі все якимось владнається. Поки що вона тримається на середньому рівні, нічим не відрізняється ні вгору, ні вниз... І то добре. Бо я боялася, що вона сприйматиме гірше за всіх. Уже пише букви и, м, і, кілька цифр – виходить все дуже кумедно, але ж мусить навчитися. В них зараз нова, математизована програма з елементами геометрії і алгебри. Таня уже має циркуль, оперує поняттями квадрат, коло, трикутник, знаками $>$ і $<$ і т. д. Так і живемо. Коли я заходжу в той клас, мимоволі усміхаюся. Такі вони всі смішні, милі й зворушливі. Приносять в клас ляльки, міняються всім, чим можна.

– Мамо, а мене Лукія Остапівна погладила по голові.

– А за що ж?

– Я підійшла до неї і сказала: «Ви знаєте, а мене моя мама дуже любить» (!). От такі ми школярі.

Можемо навчити тебе, що робити, коли ти довго працюєш і в тебе втомляться руки. Треба підняти руки вгору, поворушити пальцями і продекламувати (бажано хором):

Ми писали, ми трудились,
Наші пальчики втомились.
Треба трохи відпочити,
Треба вправи поробити!

До речі, в ті напружені дні, Таня, вловивши загальну тривогу, дуже турбувалася за тебе, навіть раз плакала.

У мене ніяких змін. Нині ситуація така, і загальна, і конкретна, що рипатися нікуди не можна. Сиджу і

працюю над книгою³⁶, поки є за що сидіти. А що буде через місяць, намагаюся не думати.

[...]

Пиши частіше, мій рудасику, без твоїх листів мені дуже тоскно.

І пришли, нарешті, Мартине фото. Вона ж у тебе красунечка!

Цілую тебе, рідна моя!

Твоя М.

26.09.[1969]

Зіночко дорога!

Дуже мені прикро, що ти не одержала мого другого листа з Таниним фото. Я послала його десь в кінці липня, може, він вас просто вже не застав? Тоді напиши своїм хазяям у Лошніні – хай перешлюсь. Таня на фото дуже файна.

Уявляю, з яким інтересом ти читала «Літературну Україну»! Таких цікавих статей уже набралось кілька і в інших газетах. Можна сподіватися, що з'являться ще. Може, й наслідки будуть не менш цікаві. Ми всі захоплюємося цими статтями, хотілося б і собі якось прореагувати на такі животрепетні питання, та хисту не вистачає...

Що ж до дискусії про Лукашеві переклади³⁷, то я чула про неї від Віри Вовк, коли вона тут була. Мені важко судити про це, не знаючи добре Лоркових оригіналів і деталей дискусії, але я маю з цього приводу свою думку. Думаю, що закиди про надмірну фольклоризацію в українському дусі, про те, що в цих перекладах втрачається щось дуже суттєве, щось справді «лорківське», цілком мають під собою ґрунт. Я подумала так відразу ж, як тільки познайомилася з добіркою перекладів ще в «Літературній] Україні». Я знаю переклади Стуса³⁸, та ін., читала дещо в оригіналі, з підрядниками. І вважаю,

що переклади Лукаша – не «адекватні» за настроєм, за своєрідною «ходою вірша», за інтонацією, за тою нематеріальною настроєвою, інтонаційною, ритмічною «субстанцією», яка *мусть* бути адекватна в точному перекладі при можливих значних відхиленнях смислових, змістових тощо.

І, водночас, як літературне явище, як літературний твір сам у собі, мені ці переклади дуже подобаються. Я їх сприймаю як якийсь «третє» самостійне явище, яке, я в цьому переконана, має право на існування в літературі. Це – цікаво!, перекладач може собі дозволити це. І хай з'являться нові переклади – інші, точніші, вони не посваряться з Лукашевими, а сидітимуть з ними за одним столом. Думаю, що закиди в «нерозумінні... тощо» слід відкинути. Лукаш робив це свідомо. Він так чує, він настроївся на ту струну, яка близька йому, яка бринить у ньому. Що ж до різкостей, які є в дискусії (про це мені з прикрістю говорила Віра), то це недостойно, бо вся праця Лукаша (і в тому числі і його Лорківські переклади) заслуговує на глибоку повагу. Приблизно так думає, я знаю, і Драч, і Покальчук, і Іван Вусатий [Світличний], і взагалі більшість тих, хто цікавиться цими справами.

Не знаю, чи писала я тобі, що Надійка Світлична чекає дитину. Вона давно хотіла цього, їй це необхідно для здоров'я навіть, але вона не має куточка свого. Куди вона дінеться з малим – не знаю. Та головне, щоб все добре скінчилося, а там – *jeszeze nigdy tak nie byio zeby jakoń tam nie byio...* Зате буде мале Надійченятко!

Михайловича [Дзюбу] бачу рідко. Здається, почуває він себе не дуже добре: стара хвороба дається знаки.

Ліна дуже щаслива і малим, і чоловіком³⁹ (так приємно, коли хоч комусь добре ведеться!).

Вуса [Світличний] збираються десь до мами: посидіти в спокої, попрацювати.

Роман [Корогодський] мотається страшенно: крім роботи, хоче ще щось «створити» для душі, а це в наших умовах нелегко.

Леся [Ленік] весь час хворіє.

Так і живемо.

Про себе писати не хочеться навіть. Живу я дуже погано і якимось чином не бачу реальних перспектив на краще. Так, звичайно, в основному здорова, є що їсти, ніякого особливого лиха немає. Але я – не я, я не відчуваю себе собою. Жодної години не роблю того, що б могла, що б хотіла, на що здатна. Те творче начало, яке в мені є, мусить якимось чином завмерти, йому просто ніколи виявитися – і сил воно не має. Цілий день на роботі – інтелектуальний робот, ввечері до 10 години – жандарм, який кийком (буквально!) вбиває дитині в голову якісь елементарні речі, які інші беруть просто з повітря і яких Таня просто не бажає сприймати, не бажає зовсім думати – у неї алергія на навчання, на книгу...; після 10 – до 12-ої я домогосподарка, яка мусить прибрати, випрати і зварити. А там вже й спати час. І так щодня. І жодна з цих функцій якимось чином не відповідає моему стану. Тому мені й важко. Але більше про це не писатиму, бо все одно нічого не зміниш, а скиглити не люблю.

Так хочеться уже почути твій дзвоник з «України»⁴⁰!

Чи повернувся вже Марко? Як він себе відчуває? Я б могла йому вислати деякі книги з поверненням, щоб він прочитав і повернув нам (все-таки не хочеться втрачати надії, що мій малий неук коли-небудь візьме в руки книгу...). Можу прислати «Тома Сойєра», щось Жульє Верна. Напиши, чи треба і що б ти хотіла.

Бач, як я розписалася! У мене така потреба говорити з тобою, а ти пишеш дуже рідко. Не лінуйся, серденько!

Цілую всіх вас там

Ваша.

28.07.70.

Зіно моя рідненька!

Оце повернулася із своєї мандрівки і знайшла твого листа, якогось невеселого і розтривоженого. Розумію, що причин для цього більш ніж досить. Неможливості зустрічатися я так само боюся страшенно. Не знаю, які конкретно нові політичні віражі ти маєш на увазі. Єдине, що я знаю, це те, що не можна нічого передбачити навіть за тиждень вперед. І нам лишається тільки сподіватися, що доля не буде настільки паскудною, щоб відібрати в нас ті мізерні і такі життєво важливі години зустрічей. Таня казала мені, що коли я їй написала про твій приїзд, вона навіть заплакала, так їй було прикро, що тебе не побачить. Все-таки вона моя дитина!

Гадаю, що твої⁴¹ мають вирушати у відпустку тоді, коли їм зручніше. І той, і той час добрий.

Моя мандрівка по Прип'яті була чудова! Мабуть, я ще ніколи в житті так прекрасно не відпочивала! От бачиш, доля-таки не поспіль паскудна, вона дає якийсь релакс (можливо, правда, для того, щоб потім з новою силою піти в наступ?...). Прозора і велична вода; тихі сплески весла; місячні доріжки на воді; зелені заплави з білим лататтям; якнайближче сусідство лелек з їхньою поважною ходою і дерев'яним клекотом (все мені нагадувалася улюблена Стефаникова пісня –

Ой, не коси, бузьку, сіна,
Бо ся зросиш по коліна,
Нехай тота чайка косить,
Що набакир шапку носить,

бо там було все: і сіно, і чайки, і бузьки...); цілі гори смачної-пресмачної риби, перечищеної ручками Тані та її подружки Оксани; дуже веселе, своє, всевміюче і ненав'язливе товариство; «калинцювання» (читання віршів Калинця та ін.) у величезному Івановому наметі, наметі-клубі, під час негоди; благословенні кущики, в яких можна сховатися і відкрити сонцеві всі, навіть найінтимніші частини свого тіла; вечірнє високе вогнище, через яке можна стрибати і біля якого можна, не боячись комарів, півночі співати пісень... А головне – Таня, щаслива, мила, слухняна, погідна, Таня у своїй стихії. Було таке враження, що вона тут народилася, десь вилупилася з лелечого яйця чи що... Засмагла, рум'яна, з розпущеним волоссям і вічно сяючими очима, вона бігала всюди, як маленький добрий дух цього Прип'ятського царства. На третій день вона вже плавала, як рибка. Не тямить ніякого страху, прекрасно орієнтується, не боїться і не гидує ніяким Божим створінням, приймає однаково весело і дощ, і холод, і спеку, і навіть комарів. Зникло почуття упослідженості, що з'являється моментально, коли треба хоча б слово прочитати або додати якісь два числа... Тут не треба було думати і вчитися, і вона панувала над середовищем. Її всі дуже полюбили і одноголосно вирішили, що я мушу залишити її ще на два тижні. Свої речі вона носить в рюкзаку сама, рибу чистить і миє посуд для всієї компанії (діти там у нас називалися «помийна команда») – отже вона нікого своєю персоною не обтяжить, а ще й допоможе. Тож я залишила її ще на лоні природи. Боюсь думати про її шкільні справи [...], а зараз їй добре, і мені, дивлячись на неї, було добре. Приїхала я чорна і весела, давно вже такою не була. Знаю, що це ненадовго, але добре й так... Ми з Іваном [Світ-

личним] умудрилися навіть на 2 дні з'їздити в Мінськ. Одне слово, було цікаво. Зараз роботи небагато, викроюю трохи часу для себе.

Має приїхати Марія Скрипник⁴². З роботою про Шевченка все в тому ж стані. Маю вже офіційне юридичне підтвердження свого права наполягти на опублікуванні своєї роботи, але воно «до лампочки». Мабуть, доведеться повторити високі відвідини⁴³. Робитиму все від мене залежне, хоч ніяких надій не плакаю.

Як матимеш хвилинку, пиши. Дуже потребую твоїх листів!

Цілую тебе і всіх твоїх, а особливо шмакодявок (так у нас на Прип'яті називалися маленькі рибки і діти).

Твоя.

27.01.1972

Зіно, люба!

Посилаю тобі серед зими квіти у твою нову хату.

А в нас холодно, дуже. Ще холодніше, як узимку 65-го року⁴⁴. Морози, аж душа терпне. Не сердься, що друзі тобі не пишуть. Ніяк – хворіють. Хіба що Роман напише.

Цілую

Твоя.

17.03.72.

Сестронько моя люба! Так давно не говорила з тобою, але яюсь рука не зводиться до пера. Живеш в якомусь антисвіті, коли всі природні оцінки, реакції, імпульси, вчинки, думки вивернуто навиворіт, коли не знаєш, чого сподіватися, як захиститися від фантастично диких тлумачень, як

виборсатися з поставлених на найширшу ногу пліток. Відчуття кафкіанської примарності «Процесу» не покидає мене ні на хвилину.

Несподівано рано вдарило весняне сонце. Стало тепло і затишно, пташки заспівали. А мені це видається якимось неприродним, непотрібним, вірніше недоречним. І все частіше скрадається в голову хай банальна, але дуже очевидна тепер думка про дику невлаштованість людського самоврядування порівняно з гармонійною мудрістю природи... І все мені в голові цвяхують тичининські слова: «Ах, та весна! Така ж мені одгострена й болюча, аж вся моя істота голосна».

Згадували тебе вчора з Надійкою, вірніше з Яремою – все з приводу тієї машини, яку ми колись з тобою йому подарували. Пам'ятаєш той теплий день, і ту прогулянку по старому кладовищі? Здається мені, що ми з тобою вже ніколи більше так не ходитимемо... Ярчик страшенно солодкий, дивиться своїми очищами – ніби знає більше, ніж можна сподіватися. Він весь час безперервно хворіє: грип, запалення легенів, крім того, в нього виявили вроджений порок серця. Справді вже, де тонко... Там взагалі все дуже складно. Мабуть, виховувати Яремка якийсь час доведеться бабусі⁴⁵.

Навідуємо ми з Танею також малу Віруню⁴⁶. Її бабусю поклали в лікарню з дуже серйозним діагнозом, і взагалі невідомо, куди діти малу. Коли її питають: «А хто Віруню називає «мак», вона відповідає: «Тато», –

– А як звуть тата?

Зеня.

– А який він.

Сявний.

Оленка⁴⁷ працює, а як завтра складуться справи – хто знає?

Адже щось передбачати, шукати об'єктивної логіки – марна річ.

Навесні, коли хочеться частіше вилазити зі своєї нірки, якось особливо гостро відчуваєш, як спорожніло навкруги. Та все-таки найгірше – це бачити, як страх нищить людину, знелюднює її і як заради якоїсь подоби спокійного існування вона ладна паплюжити себе і всіх довкола. Важко втратити людей, а ще важче зневірюватися в них.

Моя мала щось цієї зими багато хворіє: то одне, то друге. Страшенно довга і худа, на весну стала зовсім якась дохленька. Треба відгодовувати її, а я якось того не вмію. Так важко з нею, так все виходить у неї не те, що хотілося б, але все одно – вона тепло, вона захист і оборона, вона – радощинка.

А як твої малі? Чи ходять уже в нову школу? Надійка казала, що має для них якісь книжки, та не знає, чи посилати.

Як там Кость? Як Моніка⁴⁸? Останнім часом частенько згадуємо за неї. Як її навчальні справи? Казали мені, буцім-то навесні вона, може, на кілька днів приїде сюди. Не знаю, чи це справді так.

Передавай усім привіт
Я тебе цілую і дуже люблю

Твоя.

27.04.[72]

Моя любя! Так гарно, що ми побалакали трохи по телефону. Якась ілюзія долання відстані.

У мене поки що без змін. От уже майже місяць вакацій. Але вони щодня можуть скінчитися. І тоді знову – до роботи.

Моя мала дотягує навчальний рік. Дуже вона дохленька цієї весни і щось погано стала бачити. Мабуть, доведеться озброїтись окулярами. Уявляєш: вона і окуляри! Єдина чисто зовнішня ознака серйозності! А так страшенно вона дурненька, і все

з нею не так, як мені бажалося. Та, мабуть, то вже мій талан такий: нічого, що б мені бажалося, я побудувати не вмію і не можу! Щодо літа поки що нічого планувати не доводиться.

Тиждень тому Оленку відправили в санаторій. Ярика також хочуть відправити, з дня на день може бути путівка⁴⁹.

Юрко [Бадзьо] дістав твого листа, збирається щось тобі послати з книжок.

Якось не знаю, що й писати тобі. Не хочеться писувати тобі весняного настрою своїм невесняним.

«Стояла тихая Варфоломеевская ночь...»⁵⁰

Які плани щодо службових відряджень? А ну ж станеться таке диво, що ми з тобою побачимося?!

Вітаю всіх друзів.

Не забувай! Пиши хоч зрідка.

Твоя.

P.S. Твоя тетка⁵¹ днями виступала по телевізору. Дуже ефектно виглядала. Я завжди була певна, що в ній дримає акторка.

13.07.[1973]

Люба моя Зіно!

Мабуть, мій лист не застане ще Тебе у Празі, але хай Ти повернешся і знайдеш його у себе на столі, як мене зустріли (аж три!) Твої листи, коли я повернулася зі своїх мандрів. От уже я зраділа! А цікаво, чи отримала Ти мою листівку з Самарканда, сповнену телячих вересків захоплення?

За ці три тижні я надивилася різних див і трохи віджила душею. Повертатися мені не хотілося, хоча це ж ненормально – не хотіти повертатися додому. Ненормально, щоб твій щоденний побут, робота, шкільні обов'язки – все було таким не «твоїм», таким шіттючим, таким, що руйнує саму серцевину твого «я». Ось так тільки на пару тижнів вирвешся в гості

до самої себе, знову набудеш звички радіти, сміятися, думка вирветься з кола нав'язливих проблем на якісь ширші простори... А потім знову повертаєшся до щоденності, яка, відчуваєш, вбиває Тебе потрошку. Але, Боже! який сльозливий настрій у жінки ще не вельми старої і не дуже поганої, засмаглої, і в новому барвистому узбецькому платтячку!!!

Тетяна ще в селі, заберу її десь в кінці місяця. Маю ще тиждень відпустки, може, майнемо трохи в Карпати.

Рада, що книжки виявилися корисними для Тебе. До речі, чи Ти знаєш, що автор книги про Сквороду⁵² уже не працює в інституті, його не проведено за конкурсом. Твій гід⁵³ тепер молодший науковий співробітник, «помолодшав» і Володя К[рекотень]. Завідує відділом дожовтневої літератури тепер такий визначний фахівець, як Борис Деркач. Чи не маєш бажання приїхати на консультацію?!

Всіх тих книжок, про які Ти питаєш, я не читала, не відчуваюся на силах для такого подвигу. Читала я тільки «Мальви», це непоганий роман. Переконана, що все те не варте доброго слова (бо кожен «проблиск» обов'язково якимось чином доходить до сприймання), але які градації там між «погане» – «трохи краще», «терпиме», «найгірше», «зовсім маразм» – того я не знаю. Якщо Тебе це цікавить, постараюся розпитати когось.

То добре, що Ти затримала мою листівку. Тобі на місці видніше, я на відстані можу тільки снувати деякі припущення. Просто я гадала, що там дуже погані справи із здоров'ям. А раз все добре обійшлося – то й прекрасно. Нагадувати якимось спеціально про себе в цій ситуації я не маю ні найменшого бажання. Я вже звикла навіть до значно разючіших метаморфоз! Хай буде, як буде...

Із заздністю читала в листі Твоєму про успіхи Твоїх малих, про їхній нормальний повноцінний

розвиток. Все це таке ніби звичайне, а я цьому гостро заздрю (єдина річ у світі, якій я заздрю!). Ти кажеш, щоб я написала Тобі «щось аналогічне» за Тетянку, а я тому й не пишу про це тепер, щоб не торкатися болючого місця. [...]

Звичайно, якби були якісь люди біля мене, якась сім'я і хоч трохи хтось «приймав удари» на себе – було б легше. А то ж – все сам на сам... Виклала Тобі свій хрест – більше не торкатимемось цього. Хрест треба нести.

Цілую всіх. Твоя.

Щойно прочитала «Літ. Укр.» за 13 липня. Шкода мені, що я не лишилася там десь в Самарканді. Може, легше було б⁵⁴.

17.10.[73]

Люба Зіно!

З Твого листа бачу, що мого останнього листа Ти взагалі чи ще не отримала. Отож, може, дублюватимуть – даруй!

Сиджу вдома на бюлетені. І я, і Таня – ми обидві перманентно застуджені. Мабуть, дається взнаки те, що ми вже давно не були на морі. Як доживемо до наступного літа, доведеться відкинути всю мандрівну екзотику і банально лежати цілий місяць носами догори на березі теплого моря. Але ж то треба дожити ще!

У мене за вікном палахкотить осінь. Хоч сьогодні і похмурий день, але здається, що сонячно... так кругом жовто і серед того жовтого острівці червоного – листя винограду, квіти сальвії, пофарбовані червоно лавочки в дитячому садочку у мене під вікном... Знаєш, дивно: мій світ якимось дуже звузився за останній час (такі виправи, як твої славістичні зустрічі мені вже видаються якимись нереальними, чимось з ненаукової фантастики... а був же час, коли

то був *мій* світ, моє коло інтересів... – аж дивно!), так от світ звузився і, водночас, якимось набагато гостріше стала відчувати «вглиб»: якісь хвилинки життя або природи, чиєсь людське обличчя, сторінка оповідання – все, що має присмак справжнього, все, що не відгонить «псевдо». У світі все якісь компенсації... Так нещодавно найбільше спокою і розважливо іронічної мудрості дістала я з листа з такого місця, звідки ніяк такого не сподіватися б⁵⁵.

Мені передали Твоє славистичне вітання, і я Тобі у відповідь також передала своє. Розмову з корифеєм уявила собі надзвичайно картинно⁵⁶. Добре, що та вода так вчасно нагодилася! А тої води ой скільки треба йому, щоб якимось балансувати на рівні псевдодумління.

Мусила перервати листа, бо прибігла зі школи моя теличка. Засвітилося в хаті: забігло щось страшенно довге і тоненьке, волосся світле, коротко підстрижене, зачесане з проділом набік і підхоплене великою золотою шпилькою, очі сяють голубим вогнем – то відсвічує синя курточка. Вона рада, дуже рада, бо якимось там більш-менш вдало відповіла в школі, а крім того – мамонько, заплющ очі! – пошила собі на уроці ручної праці нічну сорочку – довгу і в талію! Радості немає меж.

Я рада, що Мартусі сподобалися казочки. Таня яка велика, а й то по-справжньому із захватом читає тільки такі книжки, перемальовує потім собі принців і принцес, вирізає їх і, якщо вибере хвилинку (в основному така хвилинка випадає ... в туалеті), грається ними. Мене ця її інфантильність дуже турбує, а іноді якимось зворушує, бачу в ній якусь чистоту і самозахист.

Всі, хто зображені на тому слайді, що його я прислала Тобі, шлють Тобі вітання. І взагалі вітання Тобі надходять, як співається в пісні, «от Москвы до

самых до окраин» – звідусіль. Просто дивно, що за популярність. І всі Тебе люблять, а з якою метою⁵⁷?

Я в минулому листі наводила слова нашого знайомого ботаніка⁵⁸ про наше з Тобою «класичне» фото в затіненій алеї. До речі, він дуже хотів би його мати, але я не знаю, чи можна, чи треба, як на це подивиться Твій чоловік. Кинь свої міркування в листі.

Нещодавно у нас в домі сталася біда: померла від раку наша люба бабуся⁵⁹, яку я так любила і яка мене дуже любила. Не стало доброго духу домівки...

З позитивних емоцій: у вересні в Софії було 4 концерти старовинної музики. Не все ідеально, хотілося б і то і опо, але звучання казкове під тими склепіннями, які наші предки так уміли розраховувати.

Цілую Тебе – і не я одна. Вітаю всіх Твоїх.

Михайлина.

P.S. Зін, а що Твої приїзди – то вже абсолютна утопія⁶⁰?

Бери з мене приклад і відповідай в день одержання листа! Хай це стане Твоєю життєвою заповіддю! Якби Ти знала, як багато значать для мене Твої листи, То якесь вікно в інший світ, а я прагну дихнути повітрям.

М.

7.04.[74]

Зіночко, друже мій! Сьогодні отримала Твого листа і відразу ж сідаю відповідати, бо сьогодні якось особливо виразно, просто «на дотик» відчула нашу близькість, неймовірне якесь взаєморозуміння, ту «спорідненість душ» (хай цей термін заяложений сентименталістами різних мастей!), яка, мабуть, таки існує і «функціонує» безперервно, незважаючи на відстань, на розлуку, на таку плиткість листовних контактів...

Наші листи, мабуть, розминулися. А якщо мій пропав, то шкода: в ньому було наше з Танею фото. Знаєш, я якось, очевидно, надто примітивно дивлюсь на життя, і для мене, як ти пишеш про це у своєму останньому листі, є в житті якісь самозрозумілі постійні цінності, без яких не мислю собі його. І оте кляте, таке органічне, не награне «бути собою» – воно для мене як повітря. А кругом стільки моральних метаморфоз, стільки зрушень у стосунках, стільки переоцінок цінностей (не стільки внутрішньої суті їх, скільки форм вияву) – про одну з них Ти пишеш (о, як мені зрозумілі твої слова! і боляче – бо ніколи не вернуть ті чисті хвилини людських контактів, впізнавань і розуміння, ті розмови на моїй каналі, ті веселі поїздки в електричці – в житті неповторно втрачено щось – дуже цінне і дуже справжнє, яке не компенсується, і в ім'я чого? – Шевченко колись називав це «змертвінням людської природи»; до речі, я ту метаморфозу вгадала дуже давно – Твої слова лише підтверджують її – ту перемогу «матеріального» над «духовним» – вкотре вже?!), про другу я писала Тобі у своєму останньому листі – виходить ми писали їх на єдиній хвилі. Одна моя знайома мала для такого явища дуже симпатичний термін: від англ. *mental telepathy* – українізований варіант «ментелтелепанья». Раз воно є, внутрішній радіозв'язок між нами забезпечено!

Так от в атмосфері тих метаморфоз моральних мені час від часу доводиться – й іноді боляче несподівано – ховатися «під скло». І, мабуть, в тому листі до Тебе я ще не зовсім вилізла з-під нього – знаєш, звикаєш до певного міроклімату, міняється колір обличчя, очі примружуються, навіть голос міняється...

Та й той черговий курс лікування⁶¹, про який я Тобі писала, виснажує організм. Але я Тобі урочисто обіцяю: надалі, перед Тим як писати Тобі, вийду,

остаточно вийду з криївки, зітхну на повні груди і тоді лише візьмуся за перо.

Чогось недавно згадала я подаровану Тобою збілочку поезій Томана і взялася перекладати «Календар». Ось два місяці (близькі до сезону).

Лютий

Ти, що так любиш тишу й самотність і в лісі дрімучім і в царстві засніжених піль, чи ти хоча б зрідка чуєш голос глибин?

Вирує, шумить карнавал смертей, крові і зрад,
Заніміла земля від болю.

А там десь на споді
серце пульсує і потаємне джерельце
рветься до світла

І пісня вод молода
твоє серце омие і голову щастям охмелить:
а може, у відчаї і в сподіванні
ти не самотній?

Березень

На нашій криниці вдосвіта свистів чорний дрізд,
Йде весна, йде весна.

Коли я вікно в садок відчинив,
шептали набухлі бруньки –
Йде весна, йде весна!

Тріпоче бузок і вишні в чеканні.
Йде весна, йде весна!
Розвітрилось знову твоє волосся,
Й нового металу напився твій сміх.
Йде весна, йде весна!

Боже милий,
Обновителю, віродителю,
не забудь про серце зледеніле.
Цілую Тебе, рідна.
Вітай всіх своїх.

Твоя.

28.10.[74]

Рідненька моя Зіночко.

Страшенно зраділа Твоєму листу, бо вже дуже турбувалася і навіть збиралася дзвонити. Турбувалася, видно, даремно: і батькова хвороба, і палець... Та я сподіваюся, що все нормалізується і я незабаром отримаю від Тебе довгого докладного листа.

У нас все без особливих змін. Навіть немає про що писати. Зовнішніх подій нема або такі, що не для листа, внутрішні настрої – також не опишеш. Як у тому анекдоті:

– Як ся маєш?

– Та добре – гірше, ніж вчора, але краще, ніж завтра...

Наш варіант оптимізму.

Бачу, що Тебе зацікавило моє ставлення до тезки Твоєї солодкої доці. На жаль, це все-таки справді так. Її чоловіка я не бачу та й ніхто якось не бачить. Він, здається, і на світ боїться глянути. Що ж, якоюсь мірою кожен творить або вибирає собі долю⁶².

Ірині знову погано. Боюся розпитувати за подобиці, але здається, уже метастази... Страшенно болить за неї душа. Та й взагалі стільки їй, тій душі, є за що боліти, що в ній на постійно оселився якийсь тупий біль типу зубного. Уже без нього себе не відчуваю і не уявляю.

Згадую ту прогулянку по гриби. Пам'ятаєш ту лекцію про сучасну літературу, що нам її було прочитано між пеньками з опеньками. Аж дивно, що це було так недавно. Зараз наш лектор дуже погано себе почуває, постійні дієти дуже виснажили його, і його очевидно, переведуть в іншу лікарню, де лікуватимуть ще серйозніше. Але в листах – вірші, переклади, жива думка, зблиски гумору. «Ти знаєш, що ти людина»⁶³.

Щось сумний у мене виходить лист. Але не можу на іншу хвилю настроїтися.

Цілую Тебе, рідненька, і всіх Твоїх.

Вітай батька й маму, сподіваюся їх побачити.

Твоя М.

P.S. Не зрозуміла з листа, чи дістала Ти Черемшину і Марусю Чурай від мене⁶⁴?

16.I.75

Ріднесенька моя!

Тільки вчора отримала Твого передноворічного листа і чогось зворушив він мене до сліз. І знов аж дивно – поміж нами (це вже точно!) встановлюється постійний – наперекір усьому! – телепатичний зв'язок. Адже мій передноворічний лист написаний точно в тому самому ключі, що й твій. Мабуть, той «ключ» від нас не залежить, завис над нами десь в атмосфері і диктує нам і тон, і настрій.

Дуже чекала я Твого дзвоника. Як можна мати було якісь сумніви щодо цього! Я ті сумніви просто виганяю зі свого життя, зі своєї душі, зі своєї свідомості. Деякі речі не повинні існувати як пута – інакше просто не варто жити. Не піддаваймося цьому диявольському насланню. А то я питаю, чи треба телефонувати, а ти також питаєш. Треба, дуже треба – так просто й природно, тому що ти – це ти, а я – це я, а ми – це ми і нам для життя конче потрібно чути голос одна одної, причаститися взаємним теплом⁶⁵.

На Танині канікули взяла пару днів відпустки, і ми поїхали до Львова. Я Тобі, здається, писала, що доля послала мені дуже близьку товаришку у Львові (все та ж зла доля, яка іноді, мимохіть, робить щось добре!)⁶⁶. Ми з нею якось посестрилися зовсім, а то було б зовсім холодно на цьому світі. Вона мешкає на околиці міста, поруч з чудовим лісом, на горбах і

в ярах якого розташувався дуже славний музей народної архітектури. Старі церковички, як лагідні бабусі під темною навислою стріхою, хати – темнаві, але вигідні і спокійні, олійня, спіжарня, млин.

Ми страшенно любимо там ходити, це якось внутрішньо заспокоює: з одного боку, час ніби зупиняється, а з другого – відчуваєш його плин. Не знаю, як це Тобі пояснити, але Ти в мене все розумієш. Так от, ходячи там, цього року страшенно інтенсивно згадувала Тебе, розповідала про Тебе Атені (так звуть мою товаришку). І уявила собі раптом: якби сталося так, що якісь сили земні чи небесні принесли Тебе хоч на годину сюди, до нас, під цю бойківську хатину – якою б гарною стала та година та днина!

Дуже з надривом виходить у мене на цей раз лист. Хочу наказати собі словами поета «Вірте! Не лірте!»⁶⁷, але щось не виходить.

Таня стала просити, щоб я прочитала Твій лист. Я прочитала. Що там вже вона зрозуміла, не знаю, але зворушилася разом зі мною, притулилася до мене – їй нічого кращого не треба, аби якась нагода маму пожаліти, поцілувати, втішити і ще раз повторити свою улюблену фразу: «ну просто не знаю, і чому я тебе так люблю!» Так, ми з нею (поки що!) дуже близькі душевно, незважаючи на те, що ми так тяжко, так безповоротно різні... І це не може не даватися знаки і «прогресуватиме» з кожним роком. Навчання їй не дається ніяк, і взагалі ніякі постійні, з розрахунком на видимий результат заняття їй чужі, з неї буквально все це «як з гуски вода». А жити треба. Треба, мабуть, дати якийсь фах. А який? Як? Куди податися? Зв'язків не маю. На знання її покладатися не можна абсолютно. Я зовсім безпорадна тут. Те, що я їй можу дати, її організм не приймає, а інше – їй доступніше – мені не дано. Все

це гнітить дуже. Бо ж люблю я її страшенно, аж не потрібно так...

Таня виявила бажання написати твоїм малим і попросити фото, і я приєднуюся до того бажання. Вкладаю Танину листівку і ще одну гарну різдвяну фантазію львівської графічної школи в окремий конверт. Напиши, як отримаєш обидва наші листи чи хоча б один.

Цілую Тебе страшенно міцно.

Твоя.

28.01.75

Ріднесенька моя Зіно!

Такий Ти нам з Танею зробила гарний подарунок! В моєму житті, такому бідному на позитивні емоції, раптом почути Твій голос – та так близько, так чітко, навіть лунко якимось... Отримала і Твій лист! Отак рясно від подарунків!

Ти не дивуйся там, що мій голос звучав так жалібно, коли я просила не забувати нас. Просто маю підстави і маю прецеденти, як забувають (і то капітально!). Але якби трапилося таке з Тобою, то я б, здається, вже й не витримала. І знаю, що не може, не мусить статися, і все одно в голосі з'являються якісь жалібні нотки.

Чекаємо від Мартусі обіцяного листа латинськими літерами. І фотографії їх обох. Ти маєш рацію, що вони заповнюють життя. І коли там все в порядку (хоч в загальних рисах, без якогось абсолютного ідеалу! – зрештою, де він, той ідеал?), то можна жити.

[...]

Нещодавно відбувся один несподіваний поезичний турнір. Наш спільний знайомий перекладач Беранже⁶⁸, раптом на честь ювілею Данте «разрашлася» на честь своїх коханих (до цієї категорії

належимо я, Галя Севрук і Бадзьова Світлана – щоб у гурті веселіше було). Ось цей сонет:

Лаури славні! Беатріче!
 Богині в профіль і анфас!
 А хай вам! Вибачте, я – пас.
 Я тричі вмру й воскресну тричі,
 А не зроблю кумира з вас.
 Безживні ви, божисті – вічні,
 Ви ідеально ідилічні,
 Нехай ви супер, ехтга-клас, –
 А в мене Лада – дай бог іншим!
 Куми і підкумки... Я, грішний,
 Як з раю вигнаний Адам,
 За слово-усмішку Михасі
 Та Світи та Галинки – вас я,
 Усіх вас гамузом віддам.

На що я від імені колективної Лади відповіла:

Лаури, Галі, Беатріче,
 Оксани й Льолі – кожній з нас
 Належить – слава жінці личить! –
 В сонет потрапити хоч раз.
 Та ні Петрарка, ні Малишко,
 Ані Шекспір, ані Павличко
 І жоден вславлений поет
 Мене не взяв собі в сонет...
 Я не журюся тим, між іншим,
 Бо в мене Данте – дай бог іншим!
 Зізнаюсь – ніде правди діти –
 Мені Іванів рідний вірш
 За всі дзвінки сонети світу
 Стократ приємніш і миліш.
 [...]

Цілуємо всіх вас міцно.
 Чекаємо великих листів

Ваші М. і Т.

19.06.1975

Дорога моя Зіно!

Вітаємо Тебе з берегів стародавньої Колхиди!

Живемо ми в столиці Абхазії Сухумі (по-абхазькому Акуа) і робимо екскурсії по всьому чорноморському узбережжі Кавказу. Поетична давня назва Абхазії – Апсни, що означає «країна душі». Отже, тут гріх не відпочити душею. Намагаюся абстрагуватися від усіх курортних банальностей і дрімучої посередності нашої туристської групи – і зосередитись на морі, сонці, чарівних гірських краєвидах, розкошувати рум'яними соковитими персиками (ням-ням!) тощо. І по змозі відчутти відлуння давнини. Адже це справді Колхіда. Руїни давньої Діоскуриади, заснованої Кастором і Полідевом – на дні Сухумської бухти. А сьогодні в Піцунді, чарівному куточку, де велетенські реліктові сосни підходять до самого моря, вклонилися пам'ятнику Медеї – вважають, що саме тут колись висадився Ясон...

Намагаюся хоч трохи скинути з себе свої турботи і зачерпнути екзотики, щоб можна було пережити зиму і той завтрашній день, який мене гнітить. Геть всі мої проблеми! Не дуже то вдається, але хвилинки відпруження багато значать. Запрошую Тебе на чашечку кави по-східному під тінню пальми.

Цілую вас всіх

Михайлина

Посилаю вам серйозну Таню під пальмою.

Шкода, що Ти не можеш нас побачити зараз – гарних, золотаво-бронзових.

[10.09.75]

Рідненька моя Зіно!

Користуюся нагодою, щоб передати Тобі вітання. Їде в Чехословаччину брат нашої співробітниці, якого я не знаю, просто використовую нагоду.

Все в мене по-старому. Сиджу цілий день на роботі, дуже втомлююся. Для своєї роботи буквально вирываю години, але все то уривками, наскоком; думка переривається, сама бачу, що виходить щось не те, що я дискваліфікуюся. Та ще й боїшся, щоб написане знову кудись не щезло⁶⁹.

Про Таню я Тобі писала. Вона, звичайно, страшенно солоденьке створіння, але не з моєї планети зовсім. Збоку дивитися на все те навіть цікаво, або якщо ці протилежні заряди якось «розряджалися» б в атмосфері однієї великої сім'ї – то було б нічого. А то дві полярні одиниці – в чотирьох стінах без ніякої перспективи на те, що тих стін буде колись хоч вісім... У нас 20 м² на двох, це норма, з якою не беруть навіть на чергу на поліпшення і не дозволяють будувати кооператив. Та й абсолютно ні копійки на той кооператив, якщо б навіть вдалося його вибороти – отже, й це відпадає навіть як можливість.

Та ще й до того ці дві полярні одиниці страшенно одна одну люблять – це і згладжує, і ускладнює ситуацію...

Навколо також невесело.

У Василя [Стуса] влітку сталася кровотеча шлункова (у нього виразка шлунку), два дні він був уже майже на тому світі, але якось оклигав. Йому весь час дуже погано. Необхідна операція, але він в тих умовах боїться її робити. Та й спробуй дотримуватися дієти!

Льоля нещодавно бачила Івана [Світличного]. Він тримається, але, можливо, йому доведеться

поїхати в гості до Валентина⁷⁰. Не виключено, що й Євген [Сверстюк] до них приєднається. Його Ліля мала їхати до нього, але тим часом телеграфували, щоб затрималася.

Надійка [Світлична] у травні повернеться додому, але вдома їй буде не набагато легше.

Романа [Корогодського] майже не бачу. Та це й добре, бо він тепер такий внутрішньо паралізований, що мені страшенно душа болить розмовляти з ним (ти ж знаєш, я його дуже люблю).

Дуже прошу Тебе, Зіно, щоб Ти цьому хлопцеві, який передасть Тобі листа, порадила, де йому що краще купити. Адже він не знає мови і ніколи не був за кордоном. Я працюю з його сестрою, вона дуже симпатична жінка, і мені б дуже хотілося, що він купив дещо потрібне їй та її донькам.

І ще одне прохання. Якщо у вас легко дістати (і це не надто дорого) *настій женьшеню*, передай мені пляшечку. Це конче треба одній хворій людині.

Цілую Тебе, бджілонько моя, і дуже люблю. Ти й не уявляєш собі; як підтримує мене внутрішній зв'язок з Тобою, свідомість, що Ти є ...

Цілую всіх своїх.

Твоя М.

13.03.77.

Дорога моя Зіночко!

Якийсь час забувала заходити на пошту. А тут зайшла – і аж два листи від Тебе. Така радість!

Поклала ті листи перед собою – і намагатимусь прореагувати на все, про що Ти пишеш, щоб нічого не пропустити.

Як надійдуть ті книжки з Пряшева, надішлеш. Тут їх дуже чекають, як і чогось про О. Лисогорського і той діалект, яким він пише. Якщо з'явиться щось на цю тему, Ти вже май нас на увазі. Сло-

вацького Антонича також хотілося б дуже мати, але то вже як вийде⁷¹.

З окулярами не дуже спіши. Переконтролювати зір, мабуть, ще немає потреби (-1).

Дуже тішуся, що мої подаруночки не лежать мертві в шухляді, що вони для Тебе актуальні. Я також до всіх подарованих Тобою речей маю особливий сантимент. Зокрема, той світленький гольфік так люблю, що він уже, на жаль, навіть якось втратив колір.

Тепер відносно ліжника. Тепер все це складно і дорого, але то не означає, що неможливо. Потрібен тільки час і певні зусилля. Тепер це дуже модно, і шукати таких речей в Києві марно. То треба діставати десь у Карпатах через знайомих. Я обов'язково цим займуся, але то буде не так відразу. А щодо розмірів, то, наскільки мені відомо, вони роблять всі стандартних вимірів. Словом, я почну намацувати і напитувати, а тоді тобі повідомлю.

[...]

Відносно рекомендацій для перекладу я просто не знаю, що Тобі й казати. Настільки картина в нашій прозі нужденна, на мій погляд, що рекомендувати я б нічого не наважилася. І в літературознавстві, і в мемуаристиці – вакуум. З російської – інша річ. Там є багато цікавого. Але я думаю, що Ваші русисти давно вже намацали таку гарну добірну прозу, як твори Распутіна, Астаф'єва (правда, то для перекладу страшенно важке, бо таке «исконно» російське). Нещодавно читала дуже гарний твір такого собі белетризовано літературознавчого плану – документальну повість про Блока. Називається «Гамаюн» (то віщий птах, який часто обігрується в поезії Блока). Надруковано в ж. «Дружба народів», 1976, №№ 9–11. Автор – В. Орлов, найсумлінніший і найбільш ерудований блокознавець. Написано з

чуттям міри і такту, вірність фактові (без нудотної фактографічності), мінімум домислів; взагалі читання, від якого в душі лишається «смак правди». Подивись сама і порекомендуй своїм русистам. А я – якщо тільки на нашому горизонті щось засвітиться – відразу Тобі напишу. А то – чи я відірвана надто від того літературного життя, чи нема від чого відриватися – хто його зна?!

А щодо Сковороди сама ідея видається мені, безперечно, цікавою і здійсненою. Що ж до конкретного здійснення її – тут я в пригоді не стану. Найкраще по рекомендації з цього приводу звернутися до Валерія Шевчука, що я вже й зробила. Він перекладав Сковороду на сучасну мову, писав про нього. Обіцяв мені, що надішле Тобі свою книгу і висловить свої міркування з приводу можливостей перекладу. Отже – чекай від нього листа. Мені здається, що то людина славна і раз він обіцяв – то зробить.

Дзвонив мені сьогодні твій двоюрідний брат. Він – таки вступив до Інституту і оце приїхав на настановчу сесію. Молодець! Передавав мені вітання від Твого батька! Ти вітай від мене найщиріше своїх стареньких! Хай здорові будуть! [...]

Кінчатиму, рідненька. Всіх цілую.

Твоя М.

Атенин чоловік поїхав на заробітки до Якутії⁷². А дома в нього вкрай погано: помер брат, мати в дуже тяжкому стані. А Іван [Світличний] захворів на інфекційну жовтяницю – хворобу Боткіна. Особливо доречно перед далекою дорогою⁷³! «А в остальном, прекрасная маркиза, всё хорошо, всё хорошо!..»

17.05.1977

Рідненька моя Зіночко!

Отримала Твого листа з тривожними передчуттями. Передчуття Тебе не ошукали. Справді, у нас з Танею дуже «веселий» місяць вийшов⁷⁴! Та нічого, якось перекліпаємо. Пам'ятаєш, як у Ліни, «перенебачу, перенечую, передощиться, переболю...» Все нові «приємні» відкриття у пресі, все звужується коло друзів, багаті арсенал психологічних спостережень (не завжди від'ємних!).

Чи дістала Ти мого великого листа з віршами і листівочку від 1-го травня зі Львова? І [Фрейвій] Ярині я написала днями. Остання бандеролька від неї прийшла напрочуд вчасно. Герой «Intermezzo» Коцюбинського «заїдав стиглою сливою...» неприємні звістки про страти давніх друзів, а я заїдала смачною чеською цукерочкою «ароматну» статтю в «Літературній Україні...»⁷⁵

Цілую всіх вас. Пиши обов'язково.

Твоя М.

16.10.77.

Дорога моя Зіночко!

Вчора отримала від Тебе листа. Відразу, щоб не забути, відгукуюся на всі моменти, зачеплені в листі.

Книжки, які Ти вислала мені влітку, я отримала. Невже я Тобі відразу ж не написала про це? Пробач, то елементарне свинство.

Відносно Ліни⁷⁶ Ти маєш рацію. Мушу тільки сказати, що найкращі вірші – таки в тій другій половині, якої Ти ще не прочитала. Там інтимна лірика є дуже добра, як на мій смак (і «Екзотика», і останній вірш, і деякі пейзажні мініатюри, і «22»). Але ж скільки я знаю значно кращого, яке не увійшло – і лірика, і сатира, і поеми. А відносно моралізаторства, воно у вільному природному доборі

якось поступово б пригасло, трансформувалося. Та для цього потрібні нормальні елементарні умови.

Шевченківський словник⁷⁷ я для Тебе вже купила, днями вишлю. Ти питаєш, як я ставлюся до нього. Я, мабуть, якась нежиттєва максималістка, але, їй-богу, не змогла б однозначно і з повним переконанням відповісти на запитання, то добре чи погано, що він вийшов. Звичайно, тут є якийсь комплекс фактів, довідкова цінність є, але загалом досить сумнівна (стількох фактів немає, а скільки «своєрідних» тлумачень!). Але ж все-таки щось є! А може, краще було б якби нічого? Хто зна! Ті напівкритерії, те «хоч би щось», – обертається ерзацем, несправжністю, провінціалізмом. І то постійне лихо...

Була нещодавно в Атени [Пашко] на дні народження. Природа подарувала нам два казкових дні: все золоте, ще квітів повно, і тепло, як влітку. Палять листя, і в повітрі кадить «Як у храмі, Храмі природи». Чи не єдине місце, де ще можна помолитися і де дістаєш полегкість... Відгомони серпневих інтермедій в Атени⁷⁸ ще чути – як це не смішно! Хотіла вислати светр, який забула Іванка, але на пошті сказали, що за кордон ненових речей вислати не можна. Не знаю, що з тим робити. Ярині я написала.

[...]

Ти писала, що у вас кава і шоколад подорожчали вдвоє. А в нас просто немає зараз кави зовсім. Я б уже ладна була і втричі дорожче заплатити, та ніяк купити, а я без кави буквально гину. Адже на роботі я сиджу з 9 – до 6-ї. Зараз особливо строго, і вийти нікуди не можна. Єдина кава якось допомагає добути день.

Руженка і Ко⁷⁹ до мене на цей раз не з'являлися зовсім, чому я дуже рада. Навіщо потрібна така скрипуча напруженість, та внутрішня несвобода?!

Що було, то було, а чого немає – того немає. Так простіше. Коли мені доводиться надівати якусь машкару, я в ній буквально задихаюся. А мені й так дихається не дуже легко. [...]

Пиши мені, моє серденько. Вітай всіх своїх, і хай вам буде добре!

Цілую Твоя Михайлина.

5.10.[78]

Рідненька моя Зіночка!

Отримала вчора Твого листа і так живо уявила собі, як Ви з Костем працювали над перекладом Стефаника⁸⁰. Я дуже добре розумію, яку насолоду може дати *така* робота над *таким* текстом. Щось подібне відчувала і я, коли працювала над своєю статтею «Читаючи Стефаника» для «Вітчизни» (мабуть, то була моя лебедина пісня у пресі⁸¹). Всі ті внутрішні душевні ситуації, ті делікатні, якісь дуже природні й ненадумані підтексти, та дивовижна, буквально відчутна на дотик виразність слова, якого немає потреби навіть розуміти до кінця в точному словниковому значенні, щоб зрозуміти... і загалом та духовність, та сумовита мудрість, та душевна шляхетність, така мила мені... Для мене Стефаник – то один з найбільших письменників світу, але, на жаль, відкритий для небагатьох. І я навіть не бачу способів, як його ширше відкрити. Для цього треба «шкірою» відчути і діалект, і проблематику... А так це якась коштовна «річ у собі», від існування якої мені тепліше й легше...

Наскільки зрозуміла Тебе, не треба зараз забирати ліжчик до Києва? Чи так? Але якщо б раптом засвітила якась інша нагода, Ти негайно повідом мене, і я заберу. Це для мене не становить ніяких труднощів: їзди якихось шість годин, та й друзів я там маю.

Прощаємося з Надійкою⁸². Ситуація, гідна Стефаніка... Говорячи його словами, такий «туск...» стискає серце... Співали нещодавно ту лемківську пісню, яку я обігрувала у статті про Стефаніка.

Полетів бим на край світу,
Як вітер, що в полі літат.

Гей,

В Гамерицький край,
Лем жаль ми тя, моя хижо,
Лем жаль ми тя, моя хижо,
Солом'яная, жаль...

Пришли обов'язково ті книжечки, про які пишеш.
Додаю Тобі ще списочок: може, зможеш дістати.

Цілую Тебе, бджілонько.

Твоя Михайлина

17.08.83

Дорога моя Зіночко!

Ти пробач, що я не відзиваюся до Тебе. Така якась важка смуга в моєму житті, непевність, найрізноманітніші прикрощі сипляться, і все чекаю, що настане якийсь просвіток, хоч сяка-така певність і тоді я більш-менш спокійно все напишу. А просвітку щось не видно...

По новій адресі я живу вже з грудня минулого року⁸³. Обжилася, вклала гігантську працю в упорядкування хати, прив'язалася до Б[ориса] Дм[итровича] – він людина дуже славна, благородна і чиста душею. А він взагалі без мене вже дихати не може. Отже, ніякого відступу назад для мене немає. Я його не кину, житиму в нього і доглядатиму, поки він житиме. Але йому (та й мені також) хочеться якоїсь певності. Тим часом от уже понад вісім (!) місяців нам безперервно відкладають терміни реєстрації, використовуючи як знаряддя найрізноманітніші брудні листи і заяви його сина-реци-

дивіста і дружини сина, яку розписали з ним за місяць в колонії суворого режиму. Переказувати все, що вилилося на нас за цей час, просто не хочеться (я вже не маю навіть сил на це). 5-го нам вчетверте (!) відмовили зареєструвати шлюб на тій підставі, що син надіслав до прокуратури заяву про визнання батька недієздатним... (недієздатність – це коли людина через психічну хворобу чи недоумство нездатна відповідати за свої вчинки). Думаю, коментарі зайві... Заява ця надійшла десь у квітні, і досі все розбираються, хоч все і так ясно, як божий день.

Тепер якщо прокуратура вирішить, що є підстави, справу передадуть до суду, який має встановлювати дієздатність чи недієздатність... І це щодо людини з ясным розумом, прекрасною пам'яттю, який ще й досі не кидає пера... Як він перенесе таку наругу в свої літа? [...]

Пробач за невеселий лист.

Писати мені краще на адресу:

252030 Київ-30,

вул. Леніна, 68, кв. 24.

Цілую всіх вас, мої рідні.

Ваша Михайлина.

27.04.90

Зіночко, серденько!

Отримала вчора Твого листа. Справді, в житті нашому бувають такі збіги й зустрічі, що й не придумаєш. Я щойно повернулася зі Львова, переповнена враженнями. Чи знаєш Ти, що Славко тепер – великий начальник, а Атена – перша леді Львівщини. Дивилася по телевізору сесію обласної Ради, яку веде Славко, і від зворушення не могла стримати сліз. Після обрання головою він клявся на Біблії у вірності України, і вся Галичина дивилася все це по телевізору. А потім люди несли його на

руках кілька кварталів... Така довга, кількатижнева телевізійна передача дуже дорого коштує, і люди почали збирати гроші – від окремих людей, від колективів – і, не довіряючи банківському рахунку, намагаються все те покласти на стіл президії (за чотири дні було зібрано понад 700 тисяч крб.!), а принагідно привітати, сказати якесь слово, проспівати пісню, помолитися, дуже багато йде дітей... Звичайно, все це заважає роботі, але що зробити – мусять вислуховувати.

Страшенна конфронтація з обкомом, причому з цього боку все відкрито, при гарячій підтримці люду, а з того – підступно, брехнею, апаратними іграми, при підтримці війська. Таку тяжку пошу вони на себе взяли. Битимуть їх і справа, і зліва, сама тільки чвара греко-католиків (вони страшенно бойові і настирливі – як на мене, навіть занадто) і православних, а ще й автокефалістів (у нас відроджується українська автокефальна церква, розігнана після процесу СВУ). Не знаю, що з того буде, як розв'яжеться ситуація, але тим часом я пересвідчилася, що «демократія», «воля народу» – не пусті слова...

У Львові в театрі Заньковецької відбувся великий вечір Сверстюка і Світличного. Вів вечір Святослав Максимчук – дуже гарний актор і читець. Я зробила вступне слово. Євгена вітали його земляки, він читав свої вірші, відповідав на запитання. Читалися Іванові переклади з Беранже, сонети, перша частина поеми «Курбас» (до речі, це прекрасна річ – опублікована у «Дзвоні» – колишній «Жовтень» (№ 1 за 1990 р.)). Співалися під гітару пісні на його слова. Виступали Михайло Косів, Ігор Калинець. На закінчення Славко вітав Євгена такими словами: «Я, багаторічний в'язень радянських таборів, засуджений за антирадянську діяльність, тепер вітаю Тебе від імені радянської

влади...». От Тобі і наша модифікація «синдрому Гавла» (в мініатюрі, звісно).

До журналу «Слово і час» пиши прямо на Кірова, № 4, Ін-т літератури, журнал – на ім'я Дончика Віталія Григоровича. Він з радістю все прийме. Недавно поклав партквиток, але тримає хвіст пістолетом... До речі, в журналі буде постійна рубрика, присвячена спадщині 60-х, і вестиму постійно її я. Відкриється в № 6 моєю статтю «На цвинтарі розстріляних ілюзій...» (про «Веселий цвинтар» Василя Стуса), потім буде опубліковано невідому раніше рецензію Світличного на Калинця тощо⁸⁴.

До речі, чи одержала Ти газету «Слово» з моєю статтю про Світличного⁸⁵?

[...]

Цілую тебе.
Пиши хоч зрідка
Не забувай.

Твоя Михайлина

17.10.90.

Дорога Зіночко!

Посилаю Тобі, як обіцяла, чергові два номери «Слово і час». У 9-му непогана добірка Сверстюка, і ще зверни увагу на дуже симпатичну пародію С. Тельнюка на Загребельного. Вкладаю також «Веч[ірній] Київ», щоб Ти хоч трохи відчула напружену й тривожну атмосферу, в якій живемо. З вікна того номера готельного, в якому Ти мешкала, зараз відкрилася б тобі не та спокійна ідилічна картина, що тоді, а велике наметове містечко з голодуючими⁸⁶ (їх десь понад сто), охороною студентською, машиною швидкої допомоги, естрадою, на якій безперервно виступають, роблять заяви, співають, сотнями людей, які безперервно товчуться там – в основному із співчуттям і тривогою, але

чимало – із злобою. Таке ж наметове містечко, тільки набагато менше, перед самим входом до Верховної Ради. Сьогодні мовби вже накреслилися якісь перші кроки до згоди між студентами і парламентом. Дай, Боже, розуму! Далі зволікати не можна. Ночі дуже холодні, всі ці діти страшенно кашляють. І взагалі що б не робив, де б не був – думки в голові тільки про них. Щовечеора ходжу туди, слухаю, дивлюся – огортає мене якась суміш із зворушення, тривоги й страху...

Чи отримала Ти збілочку Стуса?

Цілую Тебе. Пиши

Твоя Михайлина

[...] ⁸⁷

Ось такий мій новорічний подарунок. Ще раз цілую Вас.

Ваша Михайлина.

¹ Вацлав Жидлицький, відомий чеський україніст. Разом із З. Генік-Березовською підготували цінний літературно-бібліографічний довідник «Сто п'ятдесят років чесько-українських літературних взаємин», який побачив світ у Празі 1968 р.

² Йдеться про статтю «Шевченко і європейський романтизм», подану З. Генік до ж. «Радянське літературознавство». Опубліковано в № 3 за 1965 р.

³ Микола Павлюк, літературознавець, науковий працівник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, член редколегії ж. «Радянське літературознавство». Юрій Івакін – відомий шевченкознавець.

⁴ Від аббревіатури ЦЮК – Центральний Ювілейний Комітет. Це вигаданий дотепниками пародійний орган, який очолював підготовку й проведення веселого дійства – святкування об'єднаних 35-річних ювілеїв (70-річчя!) Івана Світличного і Алли Горської у вересні 1964 р., на якому була присутня адресатка. Усе відбувалося під гаслом: «Хай живе ЦЮК – натхненник і організатор усіх наших перемог і ... поразок!»

⁵ Григорій Сивокінь, науковий працівник Інституту літератури, колега І. Світличного і М. Коцюбинської.

⁶ Іржина Гостічкова, чеська україністка.

⁷ Андрій Куримський, чеський мовознавець-україніст.

⁸ Йдеться про рецензію М. Коцюбинської на вищеназвану книгу П. Л. Калениченко. Опубліковано під назвою «Золота нитка історії» в ж. «Дніпро» (1965 р., № 5).

⁹ Орест Зілінський, чеський літературознавець-україніст.

¹⁰ Йдеться про виключення авторки листа з партії за участь в акції протесту проти арештів серед української інтелігенції, що відбулася на початку вересня в столичному кінотеатрі «Україна» під час прем'єри фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків». Справа тягнулася з жовтня 1965 по липень 1966 р. На початку липня 1966 р. М. Коцюбинська на засіданні бюро Київського обкому КПРС поклала на стіл свій партквиток.

¹¹ Цитата з вірша Ліни Костенко «Готичні смереки над банями буків...»

¹² Йдеться про прямишівське видання поезій Б.-І. Антонича «Перстені молодості» (1966).

¹³ Статтю під назвою «Відтворення чи перетворення» (про генезу метафоричної образності) було надруковано в ж. «Радянське літературознавство» (1967, № 1). Друга стаття «Слово образне і «необразне» так і лишилася в гранках.

¹⁴ Панас Заливаха, художник. Богдан Горинь, мистецтвознавець. Обидва в цей час відбували покарання в мордовських таборах.

¹⁵ Іван Драч і Дмитро Павличко були делеговані як представники України на Сесію ООН. Влітку 1967 р. в газ. «Літературна Україна» було опубліковано статтю Івана Драча, спрямовану проти Богдана Кравців, відомого поета і культурного діяча з української діаспори. Це було дуже болісно сприйнято друзями й колегами Драча – як данину офіціозові, як відступ від принципово незалежної критичної позиції. І стало початком відчуження між колишніми однодумцями.

¹⁶ Марко, син Зіни Генік-Березовської.

¹⁷ Під час перебування адресатки в Україні вона разом з автором листа вибралася на кілька днів до Львова. Це стало відомо «начальству» і сиричинило відповідні репресивні заходи з боку керівництва Інституту літератури (за «прогул»).

¹⁸ На вченій раді Інституту літератури мало відбутися обговорення роботи М. Коцюбинської на планову тему – «Нариси з поетики Шевченка». В атмосфері згущення репресивних заходів марно було сподіватися об'єктивного аналізу роботи.

¹⁹ Євген Кирилюк і Євген Шабліовський, тодішні провідні шевченкознавці.

²⁰ Йдеться про Івана Білодіда, академіка-мовознавця. У згаданій доповіді він, зокрема, критикував посилену увагу, яку в нас приділяють вимові при вивченні англійської мови, в той час як в англійців все звучить так просто й природньо (!!!).

²¹ Мається на увазі невеличке есе про Плужника авторки листа, надіслане для можливої публікації в «Дуклі». Опубліковано у двотомнику творів М. Коцюбинської: «Мої обрії». – К.: Дух і літера, 2004, – т. ы2.

²² Йдеться, очевидно, про видання, які побачили світ на той час в Україні, – «Пісня про незнищенність матері» Б.-І. Антонича і «Поезії» або «Балади буднів» І. Драча.

²³ Еміль Крюба, славіст із Франції. Часто бував у Києві і брав активну участь в культурному житті. Працював над дисертацією про імпресіонізм Коцюбинського.

²⁴ Збірка Превера так і не побачила світ у той час. Її «зарізали» у видавництві з абсолютно надуманою мотивацією (буцїмто тому, що гнорчості Превера немає в шкільних програмах...). Збірка Превера «Видовище», в яку було включено більшість перекладів Коцюбинської, і з її передмовою вийшла 1993 р. у видавництві «Основи».

²⁵ Родина Зіни Геник: чоловік Кость, син Марко, новонароджена донечка Марта. Таня – дочка М. Коцюбинської.

²⁶ Мається на увазі повість «Мертва зона».

²⁷ Йдеться про Український народний хор ім. Г. Вільовки. Новий керівник – О. Авдієвський.

²⁸ Йозеф Томан – чеський поет.

²⁹ Ця антологія побачила світ пізніше: Сузір'я французької поезії. В 2 томах. Переклади і переспіви Миколи Терещенка. – К.: Дніпро, 1971.

³⁰ Книгу так і не було видано.

³¹ Ніна Крутікова і Петро Колесник – провідні науковці Інституту літератури.

³² Книга побачила світ через двадцять років: Етуди про постіку Шевченка. – К.: Рад. письменник, 1989.

³³ Після радянської окупації Чехословаччини в серпні 1968 р. існувала реальна загроза, що перервуться будь-які контакти з чеськими друзями і колегами. На щастя, цього не сталося. Уже в кінці вересня–жовтні Зіна Геник і Андрій Куримський приїхали до Києва у наукове відрядження.

³⁴ Йдеться про Конгрес Славістів.

³⁵ У ті дні, коли радянські танки увійшли до Праги, в Києві у науковому відрядженні перебував разом з підлітком сином Орест Зілінський, відомий чеський україніст-літературознавець.

³⁶ Звільнена з роботи в Інституті літератури, М. Коцюбинська продовжувала працювати над книгою про поетику Шевченка, таки сподіваючись колись її видати. Див. прим. № 32.

³⁷ Йдеться про дискусію з приводу перекладів з Гарсія Лорки на українську мову, здійснених Миколою Лукашем (Федеріко Гарсія Лорка. Лірика. – К.: Дніпро, 1969). У ж. «Сучасність» (1969, № 3) з'явилася гостро критична стаття Юрія Тарнавського «Під тихими оливою, або Вареники замість гітар», автор якої звинувачував перекладача у надмірній «українізації» текстів Лорки. На захист Лукашевих принципів перекладу на сторінках «Сучасності» того ж року виступили Іван Кошелівець, Борис Олександрів, Богдан Рубчак та ін.

³⁸ Ще за життя Стуса його переклади (під псевдонімом Василь Петрик) з Лорки друкувалися в ж. «Ранок» (1966, № 9) і ж. «Дніпро» (1966, № 8).

³⁹ Мається на увазі чоловік Ліни Костенко Василь Цвіркунов.

⁴⁰ Приїжджаючи до Києва у відрядження, Зіна Геник переважно луцинялася у готелі «Україна».

⁴¹ Йдеться про сестру Зіни Геник Ярину Фрейову, що мала з родиною під час відпустки відвідати Україну.

⁴² Марія Скрипник, канадська комуністка, журналістка й перекладач.

⁴³ Авторка листа зверталася до ідеологічного відділу ЦК Компартії України з приводу опублікування своєї роботи про поетику Шевченка. Звернення не дало результату.

⁴⁴ Езоповою мовою повідомляється про нову хвилю арештів, подібну до аналогічних подій 1965 року.

⁴⁵ Натяк на можливий арешт Надії Світличної, матері Яремка.

⁴⁶ Дочка Євгена Сверстюка, арештованого в січні 1972 р.

⁴⁷ Оленка – дочка Івана Дзюби. Мається на увазі сам Дзюба, з арештом якого дещо забарилися.

⁴⁸ Ім'ям Моніка закамують ім'я її батька Андрія Куримського.

⁴⁹ Оленка – дочка Івана Дзюби, Ярик – син Надії Світличної. Езоповою мовою цей текст означає, що Дзюбу арештовано, а Світличну можуть арештувати з дня на день.

⁵⁰ Фраза з якогось популярного на той час анекдота.

⁵¹ Йдеться про Зіновію Франко, яка за сценарієм репресивних заходів, здійснюваних КДБ у зв'язку з арештами 1972 року, змушена була виступити по телебаченню і в пресі з покайнними заявами.

⁵² Йдеться про видатного науковця, спеціаліста з давньої української літератури Леоніда Махновця, якого на хвилі репресивних заходів, пов'язаних з черговою кампанією боротьби з інакодумцями, було звільнено з Інституту літератури, і він протягом багатьох років поневірявся без роботи.

⁵³ Олекса Мишанич, співробітник Інституту літератури, який під час перебування адресатки в Києві опікувався нею. На тій же репресивній хвилі, про яку йшлося вище, його, а також В.Крекотня було переведено зі старших наукових працівників у молодші.

⁵⁴ В «Літературній Україні» за це число надруковано наклепницьку статтю М. Подоляна «В ролі жebraка», де було обито брудом письменника Б. Д. Антоненка-Давидовича.

⁵⁵ Очевидно, йдеться про лист з табору від котрогось з арештованих друзів, з якими листувалася М. Коцюбинська.

⁵⁶ 1973 року у Варшаві відбувся черговий з'їзд славістів, делегатом якого була Зіна Генік. Під «корифеєм» мається на увазі Леонід Новиченко, який також був присутній на з'їзді. Про розмову з ним М.Коцюбинській розповіла її товаришка польська україністка-мовознавець Тетяна Голинська. Подробиці розмови з ним стерлися з пам'яті, але йшлося про дуже дражливі теми, пов'язані з проскрибованими київськими колегами Зіни Генік, і офіційному критикові довелося якимось викручуватися.

⁵⁷ «З якою метою?» – улюблене запитання з репертуару кагебістських допитів.

⁵⁸ Під «знайомим ботаніком» слід розуміти Євгена Сверстюка, який до арешту працював в «Українському ботанічному журналі» і який в листах з табору цікавився долею Зіни Генік.

⁵⁹ Померла сусідка авторки листа Анастасія Іванівна Маслова.

⁶⁰ В 70-х роках після київських арештів 1972 р. і в атмосфері загострення ідеологічної боротьби в Чехословаччині шлях до Києва для Зіни Генік було перекрито.

⁶¹ Під «черговим курсом лікування» автор листа має на увазі періодичні виклики до КГБ, розмови й допити в зв'язку з чиеюсь справою або й просто з метою «профілактики».

⁶² Мова про Івана Дзюбу та його дружину. Звільнений з-під арешту після покаяної статті, він самоізолювався. У ситуації, що склалася, налагодити нормальні стосунки з дружинами і друзями арештованих його колишніх соратників було неможливо, та й ніхто до цього не прагнув.

⁶³ Слова з відомого вірша Василя Симоненка. Йдеться про Івана Світличного, який у таборі оголосив голодівку. Існувала загроза переведення його з табору до тюрми.

⁶⁴ Авторка листа вислала адресатці нове художнє видання новел Черемшини і поему Ліни Костенко «Маруся Чурай», яка щойно побачила світ.

⁶⁵ В умовах постійного тиску й несвободи, в яких жили і авторка листа, й адресатка, іноді виникали сумніви, чи не зашкодять одна одній їхні тісні дружні контакти. Та ці сумніви ще в зародку долалися.

⁶⁶ Йдеться про Атену Пашко, дружину В. Чорновола.

⁶⁷ Слова Павла Тичини.

⁶⁸ Мова про Івана Світличного.

⁶⁹ Натяк на обшуки, що їх КДБ періодично проводило вдома в авторки листа.

⁷⁰ Валентин Мороз перебував на той час у Володимирській тюрмі. Перспектива потрапити туди була цілком реальною як для Івана Світличного, так і для Євгена Сверстюка.

⁷¹ Ондра Лисогорський, сучасний чеський поет, який писав остравським (ляським) діалектом. Щодо Антонича, то тут мається на увазі Пряшівське видання його творів 1966 р.

⁷² Цю фразу слід розуміти так: Вячеслава Чорновола відправлено на заслання до Якутії.

⁷³ Івана Світличного невдовзі мали відправити на заслання.

⁷⁴ Обшуки, репресивні заходи, цькування в пресі, пов'язані з арештами у справі належності до Гельсінської спілки.

⁷⁵ 29 квітня 1977 р. в «Літературній Україні» було опубліковано статтю В. Горнового (псевдонім) «За «так» гроші не дають», де було в дусі часу облите брудом Б. Д. Антоненка-Давидовича та М. Коцюбинську за їхні «зв'язки із закордоном».

⁷⁶ Йдеться про поетичну збірку Ліни Костенко «Над берегами вічної ріки», яка щойно вийшла друком.

⁷⁷ Щойно побачив світ «Шевченківський словник» у двох томах, підготовлений Інститутом літератури.

⁷⁸ Влітку 1977 р. у Львові сестру З. Генік Ярину з чоловіком і дочкою (вони поверталися з відпочинку на півдні України до себе в Чехословаччину), а також авторку листа, яка зустрічала їх на Львівському вокзалі, затримали і протримали півдня у привокзальному відділку міліції для з'ясування мети приїзду і перевірки багажу.

⁷⁹ Йдеться про чеських українців-мовознавців Ружену Шішкову і Андрія Куримського, які приїздили у відрядження до Інституту мовознавства Академії наук і спілкування з якими на той час було

дуже утруднене в зв'язку з ідеологічним тиском і новою хвилею репресій в Україні.

⁸⁰ Книгу перекладів новел Стефаника на чеську мову (Javorove listi. – Praha, 1978), здійснених З. Генік, з її післямовою, було відзначено премією, як кращу книгу року видавництва «Вишеград».

⁸¹ Статтю М.Коцюбинської «Читаючи Стефаника» було опубліковано в ж. «Вітчизна» (1971, № 5). Після цього аж до 1989 р. в друкованій не з'явилося жодного її слова.

⁸² Надія Світлична змушена емігрувати до США.

⁸³ Після смерті дружини письменника Б. Д. Антоненка-Давидовича авторка листа переїхала до нього.

⁸⁴ Рубрику було названо «Відродження майбутнього», в ній публікувалося багато невідомих і заборонених матеріалів з 60-х років. Рецензію Світличного на ранню збірку Калинця було опубліковано з переднім словом М. Коцюбинської «Через два десятиліття...» (Слово і Час. – 1990. – № 7).

⁸⁵ Доброокий. // Слово. – 1990. – № 7.

⁸⁶ Йдеться про безпрецедентну політичну акцію – голодування студентів з вимогами відставки прем'єр-міністра і рішучих реформ, яка відбувалася в жовтні 1990 р. у Києві.

⁸⁷ В P.S. переписано 3 вірші В. Стуса: «Верни до мене, пам'яте моя», «Тільки тобою...», «Як добре те, що смерті не боюсь я» – як «новорічний подарунок».

Від Григорія Кочура

8.04.64

Дорога Зіно Модестівно!

Спасибі за все, що мені надіслали (а чому зі «Славії» статті про Шевченка і Драгоманова нема ні мені, ні Меженкові?). Я, одержавши Вашого листа, негайно вислав ту збірку Рильського (не виправивши безглуздої помилки – зам[ість] Юліан Тувім там стоїть Юліан Тувіма), а Коновалов (який усі ці місяці пролежав у лікарні, а тепер виписався і лежить дома) долучив ще збілочку критичних статей про чеських та словацьких письменників. Збілочка не блискуча. Я писатиму на неї рецензію, Ви, сподіваюсь, також. Є підозра, що стаття про Безруча сплагійована. Коли це підтвердиться,

напишу додатково. Не одразу я тільки відповів на Вашого листа – дуже знову був завантажений. Тепер трохи звільнився, ліквідую заборгованість.

Те, що Ви пишете про М.¹ – на жаль, більш-менш так воно й є. Маючи від природи деякий дар образного мислення і стилізації, він *не має чого сказати*, бо ні ідей, ні культури, щоб урізноманітнити цей природний дар, у нього нема, нічим відкривчим він не відзначається, а «соловейком», «співцем з ласки божої» (як Сосюра) довго не проживеш, – слухачам швидко стане нудно, а часом то й моторошно. Отже, все обмежилось кількома свіжими, хоч і не новими, стилізаціями народних пісень (ну, от хоч би «Прощання» – «Не сумуй одна, не журись одна») і скінчилося страшним словоблудством останньої поеми про Шевченка. Важко сказати, що з нього було б у інших умовах розвитку. На мою думку, Ваші враження дуже точні.

Щодо сафіру², – може справді варто почекати до травня й привезти. А може, хто їхатиме раніше, то привезе. Хоч Андрій мій і нетерпеливиться, та нічого, почекає, не так уже довго й чекати.

Мольнар³ не озивається вже давно, і я про його наміри нічого не знаю. Зілинський⁴ й справді мені вже написав, і я сьогодні йому відписую.

Іван [Світличний] і Юр. [Меженко] ніяких спеціальних зацікавлень не мають, але не відмовляться від якоїсь монографії, як напр. Незвалової про Кремлічку⁵ або чиєїсь про Зрзавого⁶.

Ваша думка, що ювіляр Новиченко мав би підтримати переклад книжки свого приятеля по чарці, мало реальна. Якщо мені пощастить довести у видавництві, що є рація замінити Мнячком⁷ один том антології Неффа⁸ – тоді добре.

Ювілейні урочистості⁹ починаються 28 травня – не вже, здається, остаточно.

Сьогодні надіслав Вам фотографічне видання Граматики Ів. Федорова – може, Вашого чоловіка й зацікавить.

Мої вітають.

Г. К.

17.04.68

Дорога Зіно!

Вже понад місяць, як прийшов Ваш лист, а я досі не відповів на нього: прийшов він у мою відсутність, їздив я в дім творчості, на Білорусь, під Мінськ (є там такі Караліщевичі в лісі). Не пускають до Чехословаччини, то хоч на Білорусь не треба питати дозволу. Сам я зроду не поїхав би, так жінка вигнала, запросивши замість мене Ліну [Костенко]. Трохи я там відпочив, трохи й попрацював. Газети Ваші читаю систематично (LL почали йти мені з № 3), отже, більш-менш – у курсі всіх справ і подій.

Мајуку¹⁰, звичайно, я одержав, за них Вам належать тисяча і одна подяка. Але крім подяки ось пораджусь із Іваном та Михайлиною, вони мені розкажуть, що Вам вислали, а чого – ні, та й будемо тепер розшукувати, що проґавили, та надсилати.

Щодо Бажанової передмови, то я з Вами цілком солідаризуюсь. Але що поробиш? Добре, принаймні, що хоч у самих варіаціях він трохи перевищив свій нинішній рівень¹¹.

Між іншим, напишіть хоч Ви таку статейку «Бржезіна¹² і Україна». Скільки я пропонував людям, ніхто не взявся, а самому мені матеріал неприступний. Про це говорить Фр. Тихий у XV томі Варшавського Шевченка (1938). Він згадує цикл «Se zvesti ukrajinskych», покликаючись на

монографію Р. Fraenkla (1937), та й усе. А коли б докладніше розглянути ці три речі (не знаю, чи ввійшли вони в тритомове видання Бржезіни), це був би цікавий матеріал. У крайньому разі Всесвіт надрукував би. Нанишіть!

Майже неймовірно, але Жидліцького¹³ я так і не бачив, хоч він і писав, що хоче зустрітись. Прийшов я якось в Інститут літератури, там його не було, напросився Грицюта¹⁴ привезти його до мене, але не привіз. Потім я поїхав до Мінська (там його також чекали), і він якось не виявив ініціативи, щоб мене розшукати, хоч це куди легше, ніж мені його.

...В думках Ви зі мною завжди, і я, непоправний оптиміст, таки вважаю, що колись Ви ще оглядатимите урожай на моєму городі.

Дружина цілує. Також Ліна.

¹ Очевидно, йдеться про Андрія Малишка.

² Мається на увазі сапфірова голка для програвача, що призначалася для сина Григорія Кочура Андрія.

^{3 4} Михайло Мольнар, Орест Зілінський – чеські літературознавці-україністи.

^{5 6} Рудольф Кремлічка, Ян Зрзавий – чеські художники.

⁷ Ладіслав Мнячко – словацький письменник.

⁸ Владімір Нефф – чеський письменник.

⁹ 1964 рік – ювілейний рік Шевченка

¹⁰ Йдеться про чеський переклад поеми Сен-Жон Перса.

¹¹ 1967р. вийшла книжечка Бажана «Чотири оповідання про надію» – варіації на теми Рільке з авторською передмовою.

¹² Отокар Бржезіна – чеський поет.

¹³ Вацлав Жидліцький – чеський літературознавець-україніст.

¹⁴ Микола Грицюта – науковий працівник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.

Від Євгена Сверстюка

Київ, 10.05.1967.

Зіна!

Раз мені захотілося поговорити з Вами з приводу одного питання, яке забулося, тобто заросло іншими питаннями, а залишилась все ж таки інерція питання. Добре знаю тільки, що це не була проблема «перевиховання», бо ми ж домовилися, що я маю вас за Європу, яка ще не дійшла таких проблем. Нітрохи не применшуючи Вашого «ідейного рівня», все ж таки не можу приписати Вам тієї цінної педагогічної властивості. Але з ботаніками¹ часом трапляється, що вони заради якоїсь спокусливої форми вигадують зміст (деякі вигадують нові види, яких насправді нема як видів!). У нас усе страшенно буйно цвіте – яблуні, бези, конвалії. Над землею йде весна. А проблеми, обтяжені квасним маринадом, лежать у торішньому листі. Коли життя йтиме у «правильному» руслі, то їх підійматимуть тільки платними зусиллями.

Днями я сперечався з хлопцем, який різко виступає проти відродження, проти всіх революціонерів, проти Шевченка і Лесі Українки. Він вважає, що це вони готували насильну деформацію життя і руїну вічної істини християнства. Але, дитя свого віку, він готовий найбрутальніше розправитися з тими пророками і докоряв Миколі I за м'якість.

Цей «філософ» здається мені характерним породженням атмосфери, в якій не вірять друкованому слову навіть тоді, коли це слово формулює аксіоми. На віру він не приймає, а розумово працювати його не навчили, доходити власних висновків він не хоче, бо це нелегко, і в нього є апатія до висновків. Він грається в стихію заперечення, яке

ні до чого не кличе і ні до чого не зобов'язує. Дитя свого часу, він не любить обов'язків.

Горе тому імператорові, який узяв на себе відповідальність за всіх безвідповідальних, не поцікавившись, куди веде ланцюгова реакція байдужості і стиль – несерйозно ставитись до серйозних речей.

Під вимушеною маскою уніфікованої думки ховається дивовижна різноманітність форм інтелектуальної розпущеності, лінивих самодіяльних концепцій і здичавіло-підозрливих поглядів на «загальноприйняті» святощі. Ці не освітлювані пресою і не провітрювані вітром часу закапелки інколи зберігають у святій незайманості такі замшілі погляди хибних уявлень, сліпих упереджень і гострої неприязні, що аж дивуєшся, до чого потворних форм може набирати душевна діяльність, заснована на голодному пайку інформації! Можна уявити, який суспільний ефект дає це «знайомство» з класикою, якщо зважити, що розмінною інформаційною монетою у щоденному спілкуванні є саме такі уявлення. Саме вони визначають і ставлення людини до народу, до культури. Це цікава тема соціологічного дослідження. Але я нею займатися не буду, бо у нас ... засновується інститут соціології.

25.05. Розмова зайшла у глухий кут, я закинув лиета, та от сьогодні знайшов і все ж таки вирішив відіслати. Багато води утекло з того часу, багато подій трапилось в нашому зеленому місті. А понад тим усім одцвіли бези і конвалії, осипались свічки каштанів і густо напоїли повітря своїм ароматом розквітлі акації і жасмини.

Хтось казав, що Ви маєте приїхати. То треба ж уже поспішати, бо я наготовив букет з волошок, ромену, м'яти і незабудок. А мала Кукубінька² вискочить Вам назустріч і скаже: «А я – квітка». І взагалі буде гарно.

Але в червні я вже питиму за Ваше здоров'я волинський квас – з Андрієм³ (десь з половини червня).

На цьому місці вже пора було б підняти якусь теоретичну проблему, але я ще не знаю, яку. Може, не треба? Все ж таки весна. Можна просто дивитися в небо і слухати птахів. Знаєте, Зіно, вони в нас цього року такі голосисті, що я ще таких і не пам'ятаю. Просто перебивають гуркіт машин. Але ми так заклопотані переливанням з пустого в порожнє, що навіть не чуємо і не задумуємося, чому вони так кричать.

Зараз моя голова зайнята одним з найбезплідніших питань: чому люди отруюють одні одним повітря і в неврастенічному ритмі задихаються ним замість того, щоб дихати – весняним? Одні співають, а другі сичать на той спів.

Як у Вас у Чехії, де є ще безліч «пережитків» минулого у свідомості трудящих? У Вас люди, чужі і свої, обіймаються і цілуються на Великдень після освячення пасок? І посміхаються лагідно одне одному у вічі, і щиро запрошують до себе на свято?

Цей спогад з мого дитинства залишив мені сонячну поляну, яка час від часу оживає і відсуває буденну реальність, починаючи від дрібної, коли в тролейбусі люди, які вперше і востаннє бачать один одного, за 5 хвилин їзди творять інтенсивні діалоги такого типу:

- Чево ви прьотесь, как козьол?
- А чево ви стоїте, как осьол?

Мабуть, важко їм обом носити у собі тюрму, де нема ніякої святині. Застоюється повітря, як вода на мілинах штучних водоймищ, і вони абияк чмихають, як нікому не потрібний і ніким не оцінений паровоз. Один одному в обличчя.

Згортаючи цей лист, Ви зрезюмуєте, що я зайнявся самодіяльною постановкою питань гуманізму, щоб уникнути важчої і глибшої праці. Був гріх.

Отже, – махаю Вам букетом з волошок, ромену, м'яти, червоних маків і незабудок.

Євген.

P.S. Перечитав листа – «сумбур вместо музики», як казав колись покійний тов. Жданов.

Київ, 24.09.1969.

Зіна! Вже моя осінь, і я можу черпати з незримих джерел. Ви ж, мабуть, отримали «Писанки», «Квітку справедливості» Ярошенка – це теж були мої «листи». Життя пливе так, що його і не хочеться вербалізувати. У ньому можна схоплювати іскри, але не хочеться. Вам, мабуть, теж. А знаєте – ці маленькі бані Софії – пригадуєте? – все ще в тих самих шнаківнях.

Ой, зараз піду, наберусь вражень і допишу – завтра.

Вчора заходив таки до Івана Дзюби. Він у добромум гуморі, впорядковує свою бібліотеку (спершу хотів за якимось вигаданим принципом, а потім пристав на Мартине – за формально-естетичним, залежна від обкладинок) і успішно воює з дружиною, яка втомлено повторює нагадування про обмеження книжкових нагромаджень.

Звичайно, попереду іде І. Світличний (40 років йому одсвяткували 20.IX багатолюдно, як завжди, і хлібосольно). Той примудрився вже розкладати книжки на якихось рухливих поличках.

Михайлина має в цьому відношенні європейську стриманість і жіночно-практичні ліміти. [...]

Надійка майже весело ходить по землі і тепер уже навіть їсть – замість пити чорну каву. У неділю ми були в Пущі-Водиці. Там уже літо скінчилось, а осінь ще не почалася. Грунин⁴ чоловік – лісничий розчищував повалені дерева, а ми палили хмиз. І тут я розумію, як Вам хотілося погрітися біля нашої

ватри. І поїсти напівсирої обвугленої картоплі з сіллю. Заплющити очі і на мить уявити світ первісних стихій, де вільно ходять звірі.

Влітку я ходив до зоопарку. Знаєте, як там?

Зоопарк – то є велика клітка, куди впускають тих, що хочуть подививитись на малі клітки зі звірами.

Коли люди ходять перед клітками, їм здається, що вони вільні. Але їм, нашим сучасникам, не шкода тварин. Бо перед тваринами лежить їжа... Коли ви хочете збагнути, що таке зоопарк, не ходіть перед вужами, що лежать згорнувшись, як на фотографії; птахами, що дрімають з підрубаними крилами, із зубрами та кабанамі, які трішки одцивілізувались і присмирніли.

Нічого вам ходити на майданчик молодняка: там істоти ще не стали собою. І хай собі діти граються біля кліток ведмедів, що спритно дістають цукерки крізь ґрати.

Коли хочете пізнати дух зоопарку, перейдіть до лева. Він нервово твердим кроком походить по своїй клітці взад і вперед, якимось дивним чином обминаючи нечистоти під ногами, і з розгоном ляже обличчям до вас. Так, наче вас зовсім немає. Він дивитиметься на вас – крізь вас, і в його обличчі буде щось таке, від чого пайлегковажпіші і найбезпосередніші беруть лозину і штрикають нею лева. Він інколи механічним рухом потягне її до себе, навіть не глянувши на людину.

Мені здається, що вони хочуть йому нагадати, що він є звір, тварина, що він повинен боятися, лютувати, кричати. Він не лютує – і вони самі ревуть, нібито його голосом. Тоді він щось догадується, і кожен на свою міру кажуть один одному: «Хай би ти зустрівся з ним на волі – він би тобі показав!..»

Ох, наївні «усуспільнені звірята» – макаки, орангутанги і шимпанзе! На волі він просто не

захотів би з вами зустрічатися. А коли б ви так легкодумно лізли йому в очі – він роздушив би і мимохить пішов би собі далі.

З органічною, якоюсь мимовільною повагою я дивився в його обличчя, дивився з таємною любов'ю і подивом – так зосереджено і довго, що нараз він підвів свої очі і зустрівся з моїми. Він дивився пильно й довго. Дивився холодно, спокійно і допитливо. Потім повернувся до себе. Мені здалося, що його привернула лише смутна серйозність моїх очей.

Йому кидають кусники м'яса, цукерки, камінці – він навіть не кліпне оком!

Боже, яка гідність у клітці! Щодень тисячі різних макак і єгу розтлівають його плебейською атмосферою жування, чавкання, кривляння, а він, вихований у клітці, залишається собою – сам у собі.

Ох, хоч би наших царів водили до його клітки!..

А коли зупинитесь перед кліткою орла, не заглядайте йому в очі: це вже не зоопарк, це – клініка! Важкий і згорблений, він сидить годинами на одному місці і час від часу повертає до сонця осовіле око. Але це тільки рух, що давно втратив сенс.

Це вже все одно, чи його напихають щодня, щоб він імітував позу орла, чи випатрошують і напихають – раз і назавжди.

Коли орлиний погляд умер – орла вже нема.

Мовчазний погляд говорить, кричить, волає.

Найстрашніше, найболісніше, що мені довелося побачити в зоопарку, – це той божевільно-блаженний погляд орлиних очей, що нічого вже не побачать.

Ніколи вам не вдалося б цього спостерегти, якби ви не переходили крізь двері великої клітки – до малої клітки.

Відтоді мені стало здаватися, що з втратою своєї природної стихії істота втрачає і свою сутність. Але лев – то сама сутність, до нього треба приходити як до джерела, і смутно дивитися йому в обличчя, що може завжди і попри все зберегти вірність собі, своїй природі – і витворити навколо себе стихію самого себе.

15.10.69. [...]

... багато в цьому листі слів: уявляю, яка то вам буде Сізіфова праця ставити їх на ноги. До тієї праці (розтягніть її хоча б на тиждень) додаю Вам ще одну – разом з книгою Гете «Вибране». Мені було б цікаво, коли б Ви спробували виділити в «сонячному генієві»⁵ справді гетівський елемент і критично оцінити фарбу і «лірику», з якої все це зроблено, тобто діагностувати той інший дух, що вплився до гетівського (після цього «ставити слова на ноги» здаватиметься Вам іграшкою).

Нині вже осінь в zenіті – ще жовтіше, ніж тоді, коли Ви були. Якась вона повна, справжня, і так само вдало перебиває життя, як київські дерева перебивають нову архітектуру. Бачите, я вже працюю на позитивних імпульсах. Тут ще би вкласти жовтого листочка, але не треба зловживати терпінням тих, що везимуть і без того товстий конверт.

Живімо ілюзією, що «все гаразд у цьому найкращому зі світів», бо інакше не дамо ні цвіту ні плоду у цьому житті, яке все ж таки швидко минає. Я вже став це гостро відчувати. Праця йде не дуже інтенсивно, а листи вже не пишуться зовсім.

Поспішно скомпонував статтю «Іван Котляревський сміється», і це, мабуть, головний здобуток мій цього року. (Надіслав до редакції «Жовтня»).

Саме пора взятися за щось велике.

А за що беретеся Ви? Нічого не знаю про Ваше життя. Ви не мусите мені писати такого самого довжелезного листа: його можна розбити на два. Хтось недавно казав, що Ви гарно співаєте. Заспівайте мені поки що в листі щось. А коли Ви приїдете? Вже можна приїжджати: наші країни мову «нерозлийвода».

Щиро Ваш

Євген.

Київ. 13.11.70

Зіна! Сьогодні знов сонячний ранок, настільки сонячний, що я можу повернутися до себе і розмовляти з Вами (...)

А знаєте, у мене вже є дочка, їй 10.11 минув місяць, а сьогодні вона вперше усміхнулася – ніби свідомо. Вона має дуже зосереджено серйозний вираз лица, часом скорботну відчужену міну єгипетського фараона, і звати її Вірою. Приїжджайте знайомитись.

Я коливаюсь на хвилі, яка поринає в ніч, з якої не хочеться прокидатись. Вона виходить у густу мряку, де панують споживно-мінливі еквіваленти життя, нарешті зблискує проміння сонячного ранку.

І тут я зустрічаюся з собою. Тут я фізично відчуваю правду «Давньої казки» Лесі Українки, правду її співця, який показує дрібному власникові замку всі багатства і барви землі як свої багатства. Мені хочеться написати (Ах, Боже! Якусь апеляцію, жанр з родимою плямою!), що треба всіма силами слова оголосити нікчемними і тимчасовими всі ходові вартості і нагадати всім, що справжнє – справжні вартості, затоптані десь на споді душі, і це єдине тривке в людському житті, єдине, що треба культивувати, щоб не втопитися в трясовині

споживно-мінливих еквівалентів, тимчасово цінних у світі дрібних власників.

Кожен раз, коли захитується обманно-стабільний ґрунт під ногами (от хоч би ботанічно-журнальний мій хліб), починаю відсвіжувати в душі те, що написано великими літерами там, але якимось змеркло в буденних сутінках, де все невидиме вважається недійсним.

Що я думаю зараз про Шевченка? Думаю, що він мав Божий дар читати сторінки вічності, але голос його переламувався у млі часу, в густих випарах кріпацтва, і малим людям здавалося і здається, що він скаржить на тягар і злидні життя. Голос його справді заламується і наче акумулюється в тих непрохідних хмарах, бо йде від самого глибокого народного коріння, від таїни Великого Льоху, від глибини нерозкопаних могил. Проміння його неминуче висвітлює всі скорботні тіні землі, б'є всі неправди, вибухає громами, так що часом трудно вирізнити природу того проміння і голосу. Але музика його поезії вічно стикується зі своєю стихією – під високим небом і сонцем. Звідси біблійність його поезії і пророчі інтонації, що насправді були найприроднішим голосом його ества. Весь революційний елемент його поезії програмовий лише остільки, оскільки вільний дух не зносить оков, а віще око не може не бачити єдиної перспективи – революційної розв'язки і грому з тих випарів темряви і ненависти, що перекрыли всі Божі заповіді і людські закони.

Але головне його слово все ж таки – «схаменіться, будьте люди». На реалістичному, надто реалістичному ґрунті він все-таки романтик, органічно перейнятий ідеями первісного християнства і своєрідного запорозького ідеалізму, який знав молитву: **ВЕЛИКИЙ БОЖЕ УКРАЇНИ!**

І головна у нього тема – тема любови. Вона настільки сильна, багатопланова і нездоланна, що визначала і визначатиме його долю як поета: Шевченка люблять!

Мене завжди дивувало, що цього поета люблять і ті, що мають за що любити, і ті, що, здавалося б, не мали б за що. Просто, як люди, вони потрапляють у його силове поле і піддаються йому несвідомо.

І в особистому житті його любили, що не кажіть, прості, що пройшли через аристократичну складність – ті, що були або вміли бути дітьми і органічно відчували його ідеалізм.

А спроби порозумітися з Полусмаківнами⁶ – просто курйозні...

Все це, звичайно, загальні місця, а Ви, очевидно, з усмішкою чекали: «жива риба» скаже щось оригінальніше. Тим часом живій рибі спадають думки лише в ставку.

Отже, краще про погоду. Довга безлиста осінь... і опади без осадків.

В її сірому хисткому мареві часто ходжу, як сом-намбула, і не пам'ятаю тієї пори, коли опадає жовте листя і обриває струни.

А знаєте, я загубив у своїх паперах цього листа і дописую його аж 29.11. Мені здавалося, що його конче треба знайти, а тепер проглянув – і можна було й другого такого ж написати.

Але чомусь не пишуться листи, навіть мамі. Вона хоче приїхати до мене, але вже не зважається сама – їй 77 років. А поза своїм селом – світ чужий і занлутаний.

Хочу Вам днями вислати «Відлуння» Б. Олійника і книжку віршів Льоні Кисельова, про якого збираюся написати в наступому листі.

Вітає Вас Ліля⁷, а Віра у своєму інобутті нікого не вітає, тільки дивиться суворим поглядом так,

наче не приймає реальності серйозно і запідозрює в ній прихований від неї жарт.

Вітаю

Ваш Євген

¹ Євген Сверстюк працював тоді в «Українському ботанічному журналі».

² Так називала сама себе маленька дочка М. Коцюбинської Таня.

³ Автор листа збирався відпочивати разом із сином на Волині, своїй батьківщині.

⁴ Йдеться про Груню Лишак, учительку, близьку подругу Надії Світличної.

⁵ Так називалася передмова Сверстюка до книги «Вибране» Й.-В. Гете (К.: Молодь, 1969), підписана прізвиськом Григорія Кочура.

⁶ Від імені Ликери Полусмак – нареченої Шевченка.

⁷ Ліля – дружина Є. Сверстюка, Віра – дочка.

Від Івана Світличного

2.02.1965

Дорога Зіночко!

І Грушу¹, і п'єси і – найпаче – чудового Вашого листа – і все-все від Вас я маю, і за все красно-красно дякую і постараюся зробити так, аби не бути таким уже безнадійним Вашим боржником. Тільки – біда! – не дуже є що висилати Вам, бо ж не хочу засмічувати Ваші книжкові полицки макулатурою, а вартісного – самі розумієте – дуже мало. Єдине, що можу – завтра надішлю чудовий, надзвичайний переклад «Декамерона» та ще далеко не чудові нові збірки Тичини й Малишка – сих же мужів Вам треба знати й не зовсім чудове?

П'єси (дякуйте Кості) ще не читав, а Грушу передивлявся – хочу перекласти кілька речей для «Все-світу».

Не знаю, чи Вам хтось уже писав – у нас тут був надзвичайний вечір пам'яті Симоненка. Коронним

помером вечора був перериваний після кожної фрази оваціями виступ Дзюби. Я Дзюбу знаю давно, чув від нього вже всяке, але такого ще не було. Говорив і про «редаговану як стінгазета районного відділення міліції «Літературну Україну», і про людей, що сьогодні проливають сльози над могилою Симоненка, а назавтра пишуть в «Літературну Україну» доноси на Ліну Костенко, і ще про багато серйозніших речей, які я в листі не годен передати. А найбільше дісталось нашому шановному Л. М. Новиченкові – і за те, що «особистий переляк хоче видати за історичну необхідність розвитку», і за демагогічну любов до молодих, яких він радо продає, коли та любов починає шкодити його становищу в суспільстві керівних товаришів і про багато-багато інших речей. Трагікомізм Новиченка посилювався тим, що він сидів у президії, а в залі під дружні оплески скандували «Ганьба!», «Ганьба!» і він, червоний, як рак, не міг навіть словом відповісти, бо обструкція могла бути ще більшою, і сидів, мовчав і покірно приймав дружні ляпаси всієї аудиторії. В Інституті літератури навіть найбільші його прихильники назвали той вечір «публічною стратою Новиченка» – і то була чистісінька правда: не дай боже таке позорище комусь із нас пережити...

На другий день закрутилася чиновницька машина, Новиченко вимагав найрізкіших заходів, але – чи то в машині піску багато, чи резонанс був надто несподіваний і гучний – але досі нічого не вирішено і, боюся, й не буде вирішено – все, очевидно, лишиться по-старому, тільки що в Новиченка вже та й про Новиченка вже старих ілюзій не буде. Дострибався наш академік...

Я вже кілька разів було трохи не став на офіційну службу, але коли справа діходила кінця, я пере-

думував. І передумував так часто і так уперто, що вже сам про себе починаю недобре думати: а може, я й справді такий тип, що варто передумувати. Врешті, це вже ввійшло в звичку, і я з посмішкою слухаю, навіть коли про мій добробут дбають найсановніші дяді: ви собі дбайте, я згоджува-тимуся, а коли дійде до діла, я знов передумаю. Я такий...

Зате в журналах фортуна повертається до мене якщо не фасом, то все ж і не потилицею – мабуть, напівпрофілем. У 12-у «Дніпрі» врешті вийшла рецензія на Кузякіну (чекала свого народження рівно рік), а у 1-у «Дніпрі» Ваш покірний слуга перевтілювався у В. Твердохліба². Якщо все буде гаразд, скоро побачить світ один мій опус на теми мовознавства³ – я на нього покладаю деякі надії. Але то – ще futurum.

«Криниця для спраглих» в цілому мені подобається. Правда, в ній багато від Довженка, від доброго Довженка, не патетичного, а все ж від Довженка, а не від Драча. Фільм уявляю в стилі «Іванового дитинства» чи «Людина йде за сонцем» – зовнішні події не мусять становити головного, основне має нести підтекст, по-моєму, він у сценарії сильний. Але ж Київська студія... Боюся, що вийде навпаки: побутовий антураж буде, а лірики й філософії – ні. Взагалі на теми «Криниці» можна було б написати щось цікаве, якби 1) можна було десь видрукувати і 2) разом з тим не пошкодити Драчеві. Голуба мрія утопіста...

З романів на військові теми, крім відомого Вам Тютюнникового «Виру», мабуть, найцікавіший «Дикий мед» Первомайського. З № I «Дніпра» щось друкує В. Земляк, але я про землячків взагалі не високої думки, а після «Гнівного Стратіона» я на тему війни від нього щось не дуже сподіваюся.

Новиченко ще хвалив колись «Блискавку» Козаченка, але, здається, трохи перехвалив, хоч па нашому безриб'ї – то таки рак.

До «Дуклі» написав би радо, але що їх цікавить?

«Чотири шаблі» *хочу* мати, бо не маю не те що празького, а ніякого видання. Вас тут вітають усі, всі, всі – тисячу вітань і ще одне. А я не тільки вітаю, а й – хай Кость відвернеться – цілую і – чекаю в Києві.

I. Світличний

6.04.1968

Дорога Зінонько!

Хоч Ти й не відповідаєш на мої листи, а я все одно люблю Тебе, і 11 квітня⁴ в моєму календарі – червоного кольору. Хай Тобі добре буде – і нині, і присно, і ввіки!

Гадаю, що Тобі таки зараз і справді добре. Бо навіть ми тут усі раптом стали такі запеклі чехословакофіли⁵, що аж гей! Раді за вас, та водночас тішимо себе думкою, що й нам від того гірше не буде, а тільки краще. Я взагалі непоправний оптиміст і всім і завжди кажу: що день, то ближче до комунізму. І таки ближче!

Добре було б побачити нашу руденьку симпатію в Києві, але ще кращим варіантом мені здається зустріч у Празі. Біда тільки, що на цьому мій оптимізм кінчається: при всьому своєму оптимізмові – я не ідеаліст.

Ми оба – я і Льоля – маємо запрошення від Мурашків⁶. Льоля вже подала свої папери на оформлення, а я навіть і не подавав. Та й не маю чого подавати: серед інших паперів потрібна характеристика з місця роботи, а єдиний, хто може підписати таку характеристику, – Льоля; боюся, що в розділі «фах» вона напише «дармоїд», а таким мизьким фахівцям у нас віз не видають. Отже, злата

Прага лишається для мене тим, чим було для Остапа Бендера Ріо де Жанейро.

Але я – оптиміст, і вірю, що буде й на нашій вулиці Зіна. А тим часом ще раз, ще сто разів, ще тисячу разів:

Хай Тобі буде добре!

Хай щастить нашій демократизованій Зіні!

Хай живе вічна і непорушна дружба родини Березовських і родини Світличних!

Такими гаслами зустрічаємо ми світлий день 11 квітня – свято чесько-української дружби і єднання.

Від імені і за дорученням усієї родини Світличних найпалкіший шанувальник

I. Світличний

5.02.1969

Дорога Зінонько!

Ти мала рацію, нарікаючи на те, що я – людина нечемна і на Твої листи вчасно не відповідаю. То є об'єктивна істина в останній інстанції. Проте маю аж дві обставини, що пом'якшують мою провину і можуть розтопити Твоє й без того добре серце. По-перше, я виявив зворушливу солідарність з Тобою і хворів саме тоді, як і Ти; але, як завжди, перевиконуючи свій інтернаціональний обов'язок, я хворів довше за Тебе (загалом не виходив з хати більше місяця) і, значить, у соціалістичному змаганні переміг Тебе, і Ти, замість нарікати на мене, мусила б краще переймати й засвоювати передовий досвід. По-друге, я не хотів писати Тобі сумних новин (бо вони нетипові), а веселих було небагато, а тепер уже є й веселі.

Передусім – В. Чорновіл уже у Львові, я вчора з ним говорив телефонічно, а сьогодні він приїздить до Києва, і ми його лицезрītимемо. Потім: Михайлина з 10 лютого працюватиме у новому видав-

ництві «Вища школа», а видавництво «Радянський письменник» обіцяє видати її книжку про Шевченка. Надійка [Світлична] вже давно працює бібліотекарем. Я офіційної служби ще не маю, але вже так звик бити байдики, що саме це заняття мені видається найцікавішим, а всі інші якось ніби не відповідають моему характерові (не кажучи про виховані в душі соціалістичного реалізму естетичні смаки).

Бачиш, скільки веселих новин я назбирав для Тебе? А що ти мені скажеш про своє життя? Думаєте, контрреволюційні сили можна перемогти красивими словами і вчинками? Сила визнає тільки силу, і як ми не переживаємо вашу трагедію як свою власну (бо це таки наша спільна трагедія), зарадити справі нічим.

А що Ти, золотенька Зіночко, робиш? Чи хоч працюєшся Тобі?

На мене, незважаючи на всі хвороби й ситуації, найшов такий шал до праці, що все, що відвертає мене від неї, тільки дратує, а я все пишу, пишу, пишу – може колись хтось і прочитає те моє писання. Зараз у нас вийшов новий тритомовий Російсько-український словник, і я з цього приводу кінчаю статтю про словники – таку статтю, що її може ще й надрукують, якщо не матимуть якихось позалітературних претензій.

Будь, Зіночко, здорова і щаслива.

Твій Іван.

Між іншим. Льоля Тебе вітає.

Хотів був я швидко-швидко підтримати ту, безперечно, справедливу критику, якій Тебе піддали в «Літературній Україні», в блискучому ессе Г. Коновалова, але тим часом утримуюся, бо ж книжки про чесько-українські взаємини я не маю, а в Празі немає доброї душі, яка б мені її прислала.

1.02.1970

Золота наша Бджілко!

Ти вже, звичайно, знаєш, що в нашій родині побільшало на одного мужчину⁷, а що тепер за нашими жінками може наглядати й Ярема, то я скористався нагодою й чкурнув до мами на село – подалі від телефонів, візитерів та інших клопотів цивілізації – сиджу собі в тиші, перекладаю Ронсара та читаю різні душеспасительні трактати... з математики (!) – про Канторові множини, про Теорію інформації, про математичну лінгвістику. Не думав, що це настільки захоплює. Шкода все-таки, що я вдарився в ту дурну гуманітарію й не зайнявся чимсь корисним і ближчим до науки, а перекантовуватися пізно: вуса вже сивіють.

Чи не читала Ти в 9–11 числах «Октября» роман В. Кочетова «Чего же ты хочешь?». Якщо ні, дуже раджу зробити це, не відкладаючи на завтра. Пізнавально. Навіть дуже реально. Такої автохарактеристики певного типу з нашого життя Ти ніде не знайдеш. Мені здається, навіть дуже талановитий аналіз такого типу, зроблений *збоку*, не дасть такої повноти уявлення, як цей роман. Тут дотепно його перейменували: «Чьи вожжи ты хочешь?». Коли прочитаєш (а це варт зробити, якщо навіть буде муторно від читання), справді подумаєш: а може в тому афоризмі «Лишь бы не было хуже, а лучше нам не надо» криється глибока мудрість? У всякому разі, куди та баба Історія прямує, сказати важко: такі колінця викидає, що віддати щось важко. Лишається тільки повторювати одеську мудрість: така селяві.

А що ти, Золотенька, робиш?

Чи дістала Ти «Енеїду» з Данченковими ілюстраціями, котру я передав Тобі okazією? Звичайно, я Тебе нею не здивую, але в нас взагалі зараз

дивувати нічим. Просто згадай свого київського знайомого, що завжди скучає за золотою Бджілкою.

Вітай усіх своїх і хай вам добре буде.

1.2.70 р.

Твій Іван.

¹ Їржі Груша – чеський поет.

² Рецензія І. Світличного «Коментар критичний до коментаря наукового» на «Коментар до поезії Шевченка» Ю. Івакіна підписана псевдонімом Володимир Твердохліб (Дніпро. – 1965. – № 1).

³ Гармонія і алгебра // Дніпро. – 1965. – № 3.

⁴ День народження адресатки.

⁵ Йдеться про захоплення «Празькою весною».

⁶ Василь Мурашко і його син Павло – українські культурні діячі в Чехословаччині.

⁷ Сестра Надія народила сина Ярему.

ДОДАТОК II

Від автора

Пропоновані тут тексти слід розглядати як додаток до підрозділу «До антології епістолярних шедеврів». Вони аж ніяк не претендують на якусь повноту чи закінченість у плані добору матеріалів до такої гіпотетичної антології. Це кілька прикладів, які видаються мені дуже колоритними й цікавими з погляду досліджуваної теми – лист як художній феномен, але які не могли бути включені в основний текст книги через їхній обсяг.

З листів Олександра Довженка до Олени Чернової*

Лист п'ятий

Алло, Олесю!

Сьома з половиною година вечора. Сиджу я в театрі на кінематографічному диспуті, де вся так звана київська громадськість. На великій сцені сидить президія. Її члени нахилилися над столом і, набурмосившись, глибокодумно креслять хрестики та інші неписьменні фігури, що в'їлися в їхній втомлений мозок. Одне слово, все як має бути. Публіка кашляє і тамує позіхання безперервним вовтузінням на безплатних стільцях.

За кафедрою оратор. Він дуже маленький на зріст, і тому його зовсім не видно з-за кафедри.

*Переклад з російської автора книги – М. К.

Тому мені здається, що я слухаю хрипіння дешевого гучномовця на тему про користь кіно для свійських тварин.

Мені не нудно, Олесю. Я уявляю, що Ви сидите тихенько поруч зі мною. Я розмовляю з вами, і мені дуже смішно. А, милий Ви мій хлопчику, мені здається, що я відчуваю на щоці доторк Вашого волосся. Лесю моя! Що це, Ви не бачите. Я розповім Вам.

Восьмий оратор. Він нічого не каже. Він став на голову і балансуює в повітрі ногами, викликаючи радісний сміх у публіки. «Просимо, просимо. Ба-зікайте ще!» Пішов.

Дев'ятий оратор вийшов з тупим ножом. Розрізавши животи публіці, він старанно, методично вимотує кишки й жили, укладаючи все це навколо себе правильними кільцями.

Досить. Підемо звідси, друже мій. Ах, Олесю, Олесю, тоскно мені тут живеться. Та я ж обіцяв про все розповісти. Яким же був перший оратор? Він був у стихарі і протягом десяти хвилин кадив радянським ладаном. Густим басом він співав звичне «Пролетарі всіх країн... купи товар у нашому ларку, він дешевий і кращий, ніж усюди». Вшануймо ж пам'ять його...

Другий оратор протягом п'ятнадцяти хвилин витягував з рота довгу жувану мотузку й обмотував нею зал.

Третій оратор вправлявся у вимові нечленороздільних звуків, навмисне показуючи публіці її походження від вимерлих монструальних людиноподібних мавп.

Четвертий оратор показав блискуче вміння володіти руками на трибуні. З неймовірною точністю він креслив у повітрі правильні кола, а накресливши, гикав вказівним пальцем просто в центр, видаючи уривчасті звуки.

П'ятий оратор підтвердив своє відверте нерозуміння кіно тим, що приєднався до думки попереднього оратора, згідно з директивами якогось там органу. І з тим зійшов зі сцени.

Шостий оратор просто скоротив життя слухачам на десять з половиною хвилин.

Сьомий допоміг йому ще на десять хвилин.

Ледь дійшов додому і знайшов листа від Юри. Пише, що Ви не забули – «Ніч була темна, а кобила чорна. Їдеш, їдеш, та й помацаєш, чи тут вона». Мені стало приємно, приємно, а потім я знову зажурився.

Думаю, Лесю, адже чужа Ви, далека і мало відома мені людина. Що ж вабить мене до Вас? Чому Ви посіли найближче місце в мене? Чому крізь сотні снігових верст так серйозно, невідступно, подовгу дивлюся я на Північ. Північ, Північ, російська земля. Надобраніч, маленька.

Лист шостий

Лесю, любя.

Зараз третя година ночі. Я щойно повернувся з гостини від свого приятеля, одного присяжного повіреного і хотів би лягти спати. Та перед сном мені захотілося побажати Тобі, пробачте, рідна. Вашим знімкам «На добраніч!» Я побалакав трошки з ними. Я сказав їм прості слова. Зовсім прості, давно забуті. Пробачте, Лесю, що я називаю Вас на Ти, плутаю. Та це тільки для себе, Олесю, сонечко.

Я попросився з ними і вирішив перед сном Вам написати. Спасибі за листа й телеграму. Мені здається, що я вже видужую. Лише слабкість і трохи божеволинки в голові. Ночей боюся. Та у вухах дзвенить.

Люба, рідна моя дівчинко, спасибі Вам за те, що я зустрівся з Вами. Що можу Вам писати, розмовляти з Вами. Іноді мені буває страшно, – а раптом я

вигадав Вас? Господи, скільки химер, скільки безумних планів, бажань, безглузвих помилок, наївних підходів, непрактичних висновків, бід розкидано позаду в житті, скільки безсонних ночей і неймовірних побудов. Хто я? Прозора людина з мозком, що світиться? Мудрець чи хлопчик? Може, я вигдав Вас! Пробачте мені, Лесю! Ви все невдовзі зрозумієте. А я подивлюсь на Вас, в очі, в ці крапки на знімку, і нічого в мені крім тихої радості і ніжності до Вас, не залишається.

Моя любя, розумна дівчинка. Мені здається, що я весь час ношу Вас на руках. Один тільки раз я посадовив Вас на ліжку, а сам сів унизу й обійняв Ваші ноги. Вони були теплі й стрункі, як пісні. Я поцілував тільки один раз крихітну дірочку на правій панчосі на колінці, і стало набагато краще. Я не знаю чому. Ваш запах змішався із запахом кинутого степу. Захотілося швидкої їзди. Захотілося мені цілувати кінський щавель або степовий чебрець. Ви не знаєте цього, Лесю. Ви й раз не шукали шляху за сузір'ями. Привіт Вашим міліціонерам і автобусам.

А Вам на добраніч. Хай Вам насниться радісний, щасливий сон. Вставайте завтра бадьорою і здоровою. Мої перші думки вранці – «Доброго ранку, рідна». Я не вигдав Вас.

Вперше опубліковано в газ. «Культура і життя»,
1996, 28.XI і 4.XII

Юрій Морачевський

Лист мандрівного українця з 1925 року

Подала Камілла Люцерна

Серед листів, які я одержала від сина прихильної мені подруги-українки з часів його студій і перших років служби, мені особливо дорогий один із них, бо цей лист не тільки точно зберігає образ цієї рано померлої молодой людини, а й дає можливість побачити всі місця, де він бував, а також виявляє ментальність і культуру народу, про самотність і прадавність якого ми всі – покладімо руку на серце – знаємо досить мало. Ми думаємо про безутішну пустку, про прагнення і долю українців під польським пануванням! Але кому до цього було яке діло?

Сьогодні мені здається, що я не маю права тільки для себе зберігати скарб того листа, що покладений так довірливо мені у руки, адже ж був вислів: «Кидай свій хліб на воду» як улюблене слово дарувальника.

«Цього літа я знову багато мандрував по Східній Галичині, яку я обходив усю вздовж і впоперек; закордонний паспорт для нашого брата недосяжно дорогий, а дістати дозвіл на поїздку за зниженою ціною нелегко, то і цього разу все зосталось, як і досі: я пішов у мандри по своїм краю. Істинна правда: навіть найменша Вітчизна не є замалою для найбільшої любови. Перша частина моїх блукань привела мене в Карпати; з Надвірної над Бистрицею, що на південь від Станіслава, я зайшов аж до околиць Сянока в долину Остави (вздовж залізниці Будапешт-Мезеловгрез-Перемишль). Відтак я поїхав до Нижніва, де починаються низів'я Дністра, а далі я йшов уздовж річки до Заліщик, що

недалеко від старого російського кордону, і нарешті я ще раз перетнув Карпати у верхів'ях Прута і Черемоша.

Багато чарівних і хвилюючих хвилин я пережив. Вверх долиною Бистриці я заходив усе далі в дикі закутки. Річка тут пробиває собі дорогу між прямовисних скель, які оточують її дивовижними виступами і схилами з жовтуватим відблиском, яких ніби згромадили тут потаємні сили. Великі похмурі ліси, місцями ще не займані, ростуть там, і при сходженні відчуваєш, як людські щоденні турботи лишаються позаду тебе, як прадавня природа навколо тебе стає все могутніша і самовладніша. Також люди стають тут простими, і це майже та вегетативна простота, яка не знає, що робити зі словами, а життя цих людей так сплітається з навколишньою природою, що ніби зливається з нею воедино. Коли я під вечір зайшов до колиби, пастухи прийняли мене стримано, але не вороже. Не набагато інакше зустріли мене теж їхні отари, з якими я врешті-решт непогано все поладив... Мій великий мосяжний хрест був достатнім свідченням того, що я не чужинець, не поляк чи «жид», і мені здається, що це робило тварин і людей прихильнішими до мене. Наступного ранку я зійшов на вершину гори Сивуля, і, лазячи по крутих кам'яних брилах, я дійшов мети: самотній, серед безмежної кам'яної пустелі, на холодному сильному вітрі, що гнав страшенні хмари і розривав їх на схилах скель.

Повільно я спускався вниз на захід. Вітер ущух, і над горами зійшло променисте обіднє сонце. Була неділя. Глибока сяюча тиша, спокій, що повний чудовної краси, лежав над лісами і схилами гір... Я теж мовчав і йшов тихо, щоб не внести якогось дисонансу; неозорі бездонні провалля з чарівними густо порослими смереками відкривалися мені

внизу по течії ріки... Щойно під вечір я пройшов долиною Лімниці до Підлютого, де зустрів кількох мені любих людей.

Але дуже скоро я пішов далі на захід уздовж пасма гір Аршиця. ... На вершині одної гори я побачив велику білу березу, що стояла самотньо... Велично і чарівно підняла вона свою крону до неба, – біла і ніжна посеред чорних повалених смерек – наче мрія великої туги, світла і крихка, і все-таки непереборна і несхитна. Золотисто-зелені лишайники вкривають тут сріблясті кам'яні брили, мох весь бляклий, ялиці темні й чорнувато-зелені, а там попереду на південь громадається нескінченні пасма гір, ніби скам'янілий розбурханий океан. На північ гори поступово спадають, а далі за лісами дримає велика галицька рівнина – це моя земля.

Настав вечір, заки я зійшов униз у долину, і я рішився заночувати просто неба... Ніч була лагідна... Зате дальша дорога через круті схили, порослі пралісом, удалася мені найважче з усього, що я пройшов досі. Після п'яти годин ходу я вийшов нарешті на кращу дорогу, спустився у долину річки Свіча., минув долину Мисунки, а далі повернув нарешті на Славське в долину річки Опір.

У долині Опору при відтисненні росіян билися наші вояки-добровольці – січові стрільці – і ось зараз я мандрував їхніми слідами. Одне з найславетніших тут місць – це гора Маківка біля Тухлі, місце багатоденних запеклих боїв, коли зрештою наші бійці, що окопалися на горі, відбивши страшні атаки росіян, змусили їх до відступу. Колись ця гора була тут вся в чудових смереках, а сьогодні – це наче величезна могила. Вгорі на вершині стоїть високий скромний візантійський хрест. Сірий та похмурий, він височить ніби якийсь потаємний знак на фоні блілого неба з широко розпростертими руками, наче

відвічне безмовне питання, на яке немає відповіді. А навколо, як армія хрестів, стоять мертві смереки, розстріляні російськими гранатами, і простягають свої поранені віти, як розп'яті руки, у безмежно тужливому болю. Видається, ніби на цій напоєній кров'ю горі вся моя земля і весь мій нарід хочуть проказати молитву від нужди і гноблення. «Що це дасть, що пролито стільки червоної крові?» Невже замало полягло цих відважних, цих люблячих юнаків? Чи, може, жертви були принесені намарно? І після всіх цих страждань, незважаючи на всю мужність, ворог знову напав на наш край, щоб поневолити його. Чи задармо наші брати вкрили своїми трупами ці гори, звільнили від росіян наше королівське місто Галич, взяли штурмом гору Лисоню під Бережанами? Чи даремно розвіяли міт про польську перевагу під Чортковом і, кинувшись в атаку при нестачі аmunіції, у дводенній битві ще раз прорвали польську лінію під Бережанами? І як могло статися, що наш одвічний ворог ще раз ступив на наші багаті поля, що у відчайдушних битвах, і від епидемії висипного тифу загинув цвіт нашого війська? Невже все це було марно? Як єдиний тисячоголосий скрик є вся ця гора із закатованими деревами, сповненими плачу і зойку.

Я завжди був далекий від міжнаціональних чвар чи пропаганди ненависти, але ж де нам шукати права, що ми маємо думати, коли нам забирають школи, мову, письмо, все, навіть нашу назву, і немає нікого, хто б міг запротестувати проти цього в ім'я людяности? Так, ми будемо боронити себе, ми не будемо чекати ні від кого допомоги, і хай нас ніхто не осуджує, коли ця борня буде кривавою і жорстокою, бо й справді, ми ніде не могли знайти гуманности. А це ж н а ш а земля і н а ш нарід, ніколи тут не було поляків, чого їм тут треба, хто по-

кликав їх сюди, чого вони шукають, хто дав їм право бути тут?

Живуть у нас також німці, і в дальшій мандрівці я проходив через дві їх кольонії – Аннаберг та Феліціенталь, але якими іншими є вони! Тихо й охайно сховались ці два невеличкі села у горах – далеко від усього світу, і люди тут говорять ще старовинною доброю мовою своїх предків, живуть і працюють собі скромно і чесно, і їм і на думку не спадає, щоб інших онімечувати чи забирати в них землю і майно, вони ж бо живуть для себе і дають жити іншим по-своєму, вони тямущі і порядні, але в них немає і сліду від пихатости і тої дратівливої зарузомілости, властивої полякам. Вони – ніби маленький мирний острів у морі – відважно і вірно дотримуються вони звичаїв і моралі своєї далекої Батьківщини, і це чудово. Мені дуже було радісно заговорити з цими старими людьми по-німецьки. Природньо, що їх будівлі не такі гарні, як наших селян, а особливо тамтешні греко-католицькі церкви є справжніми мистецькими витворами дерев'яної архітектури. Великі і масштабні, а разом із тим овіяні якимсь особливим подихом містики, як живе втілення форми неба, як Божий корабель, що піднявся високо у хмари і попри всю свою велич, так само відштовхнуті від землі, як витвори хмар, що плывуть над ними.

Все далі на захід лежала моя дорога – і я прийшов до верхів'я річки Стрий, яка тут вже вельми велика і незвично поважна і через Турку я помандрував далі і дібрався до верхнього Дністра. Це наша свята ріка – Східну Галичину, на відміну від Великої України над Дніпром, іноді називають Наддністрянською Україною. Тут, у горах біля Турки, недалеко від своїх витоків, Дністер ще маленький, проте пречудовно гарний, якоїсь королівської

краси, – святе дитя, що далі вниз стелиться рівниною, а у низів'ї це вже могутня ріка незрівняної сили і чарівности.

На жаль, останню частину мого шляху я мусів йти форсованим маршем, щоб вчасно дійти до верхів'я Дністра, проте я, хай навіть і побіжно, таки побачив частину наших нижніх Карпат. Гори тут стають все нижчими, їх лінії пологі й привабливі, їх південні схили наряджені буковими лісами, що відблискують пишною зеленню; від цього бажаєш загубитися в таких долинах, що мовчазно дримають на краю світа, потойбіч сірої рвучкої річки Сян. Лише тут я відчув себе цілком захованим від усього світу, далеким від усього, що мене колись оточувало; тут все було ніби у завороженій казковій країні, де повно осяяних лугів і сяючих сонцем лісів... Тому для мене було великою втіхою, що я міг закінчити мої карпатські мандри у селі Репечі у домі шкільного вчителя К., якого я знаю від минулого року і який мене прийняв сердечно, звісно лише на короткий час, бо я мусів невдовзі від'їхати до Нижніва, щоб продовжити свою мандрівку, про яку я вже заздалегідь домовився. Тепер мені самому видається дивним, що я так незвичайно радів від зустрічі з моїми подорожніми.

Перший день нашої спільної мандрівки... вів нас уздовж річки до Долини... Тут Дністер прорізує мезозойські формації, береги його ще широкі і помірно високі, місцями оздоблені чудовими білими гіпсовими кристалами, розлогі й зелені лежать нові береги на скрутах ріки, тоді як старі піднімаються все крутіше. У Долині нас зустрів молодий сільський господар, голова споживчої кооперативи, що дитиною і школярем був у часи війни у барачному габорі у Гмінді і добре пам'ятав мою маму. Чудовий він молодого покоління селян, достатньо освічений,

активний і у своєму селі потрібний представник все більше освіченої і передової верстви нашої нації, – один із тих, які працюють без галасу і праця яких через роки чи десятки років буде таки більше вартувати, ніж багато що з газетної писанини чи метушні політиків, – ось такий він, мій товариш.

Наступні дні ми мандрували вздовж Дністра. Майже неможливо змалювати його незвичайну красу. Велично і могутньо котить він хвилі поміж велетенськими прямовисними кам'яними скелями, які оточують його ніби старим пурпуром і які увінчані темнозеленими кущами бузини. Прадавне каміння девонського періоду обіймає тут нашу святу ріку, багрові зловісні скелі, які своєю похмурою красою примушують забути дріб'язкову суєту людського роду і в глибокій задумі думають зворушливу думу з давніх віків. Це наша земля – на дуже давній скелястій підвищеній рівнині мившини розміщалися шарами утворення багатьох тисячоліть: мінялися море і ліс, льодовик і пустеля, болото і степ; то вверх, то вниз коливалася могутня глиба на серці великої матері, проте і досі вона не розірвалася на шматки. Від старовинного граніту, який обмивали наші ріки, наш батько Дніпро, через пурпурові скелі кольору old red аж до біломерехтливої крейди і до кайнозойської золотистої глини проминули тисячоліття, покоління, епохи, а прадавня українсько-волинська скеляста рівнина осталась. Таким чином вона може перетерпіти непоборною і теперішній потоп, як і багато чого іншого. І як прадавньою є тут земля, такими ж є тут також людські поселення на річці Дністер від незапам'ятних часів. Тут жили первісні люди на нашій землі, біля багатої ріки, і трудилися, як і ми сьогодні, святкували свята, сумували, вірили і любили. І хто знає, можливо, у цій глибокій любові,

яка мене полонила так таємничо, коли я побачив нашу ріку і місця первісних людських поселень, можливо, у ній промовляє благоговіння моїх предків, перед тими первісними людьми, які тут жили, які бачили ті самі скелясті узбіччя гір, як я, і для яких велике творення і зникнення, буття і рух світу були такими ж таємничими, як і для мене, їхнього пізнішого дитяти, хто думає, що знає так набагато більше, проте так мало розумніший, ніж вони...

Я дуже добре знаю, що моя земля і мій нарід є далеко не обраний; я не хочу також від моєї любови жодної користі ні для себе, ні для моєї землі, не хочу нею виправдовувати жодної жертви, приховувати несправедливість і заперечувати право – я хочу любити. Я хочу також боротися і ненавидіти те, що суперечить моїй любові і не хочу зректись її ні перед ким. Вона повинна обіймати все і служити для добра всім – від найменшого до найбільшого. Вона пробудилася у мені з давніх-давен до моїх ближніх, до нашого дому, бо тоді вона обіймала всіх, у кого була хоча б крапля снільної крові, всіх, хто був мені близьким по крові. І тоді я мусів любити всіх тих, яких більше вже немає, які подарували нам життя, зробили його багатим і гарним, тих предків, у яких кров, що нині пульсує у мені і в моїх улюблених, текла ще не поділеною; у глибокій щирій любові я пам'ятаю про дідуся мого прадіда, якого звали Стефан Окунь, який був сільським господарем у Лагодіві і ледви чи вмів читати і писати; я відчуваю, як він живе у мені і як радіє його старий дух від того всього, що він у мені нового переживає і пізнає, і я у своїй любові теж гордий за нього, якщо я у чомусь добився більшого успіху. І отже я любов'ю всіх минулих поколінь люблю землю, у яку вони вклали свою працю, свою радість

і турботи, свою кров і силу, їхнім серцем я люблю ту глибу землі, і кожну хвилю ріки, і кожну скелю, яка була їм дорогою, і як їх вірне й кохане дитя, я взяв від них цю любов у своє життя. І все глибше я відчуваю, як моє життя і моя любов сягає аж до тих людей, котрі дали мені мою мову, до тих, які боролися і полягли за мою волю, за мої права (серед них були і мої предки), сягає аж до тих, які насамперед думали і творили для нас, винайшли вогонь і відламки кременю, зробили перший кріс і зібрали перші зерна пшениці. І я люблю ту землю, в якій вони спочивають, і їх старших братів, тварин і рослин, чиє життя було колись тим, чим є наше життя сьогодні; тоді, у найдавніші періоди – це чудова, незбагнено чарівна квітка Землі. Був час, коли золотозелений лишайник, що виблискує на скелях наших Карпат, був великим дивом життя на щойно створеній землі, і хіба він не є для мене найдорожчий спогад про те, що було, у чому ми всі вже були? Хіба велетенське миле сонце не є ніби прадавнє божество, до якого колись квіти повернули свої чашки, від якого опісля звірі навчилися часу спокою і праці, до якого люди вознесли свої священні поривання, і хіба у нас під його могутнім поглядом не відлунює камінь, квітка, тварина чи первісна людина і не клониться у вічно тій самій любові? І все-таки, якою б глибокою не була моя любов до всього того, що мене оточує, я не можу триматися тільки його одного і я не розкаююсь, що я, можливо, залишив частину мого серця поза моєю землею. Все в'яжеться у дивовижне багатство – люди, явища, всі землі, які я знав; правда, іноді я можу гніватися тільки через несправедливість, де б вона не стала мені, моїм рідним чи іншим. Я бо вірю, що любов'ю до моєї землі я нікому кривди не вчиню, а

також не буду серед тих, котрі свідомо прикидаються сліпими та глухими, коли дізнаються про щось неприємне для себе, чи коли вони повинні бути справедливими, а це не вигідно їм.

Вперше опубліковано у кн.: Юрій Морачевський. «Любов'ю кривди не вчиню». –

Львів:

Оріяна Нова, 1995. – С. 168–174

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

I

1. *Білокур Катерина*. Я буду художником: Документальна оповідь у листах художниці, розвідках Миколи Кагарлицького. – К.: «Спалах» ЛТД, 1995.

2. *Близнець Віктор*. Листи до В. Базилевського // Літературна Україна, 30.04.1998.

3. *Блок Александр*. Письма к жене. – М.: Наука, 1978 («Литературное наследие», т. 89).

4. *Ван Гог*. Письма. – Л; М.: Искусство, 1966.

5. Ваплітянський збірник. Вид. друге, доповнене, під ред. Юрія Луцького. – Видання Канад. Ін-ту Укр. Студій, 1977. (Листи укр. письменників – П. Тичини, М. Бажана, Ю. Яповського, М. Хвильового, Ів. Дніпровського, М. Куліша – з архіву А. Любченка).

6. Відгуки минулого. О. Кошиць в листах до П.Маценка. – Вінніпег: Культура й Освіта, 1954.

7. Вісімнадцять листів про кохання. Олександр Довженко – Олені Черновій / Вступне і заключне слово Романа Корогодського // Культура і життя. – 28 листопада і 4 грудня 1996. Див. також: Р. Корогодський. Велика цитата, або любовні листи полоненого // Сучасність. – 1999. – № 1, 2.

8. *Гоголь Н. В.* Выбранные места из переписки с друзьями // Полн. собр. соч. – Л. Изд-во АН СССР, 1952, – Т. 8.

9. Голубі диліжанси: Листування ваплітян (Матеріали з архіву Аркадія Любченка). – Нью-Йорк: Слово, 1955.

10. *Горбачов Дмитро*. Листи-спогади Ганни Печарківської про Бойчука і бойчукістів // Київська старовина. – 1999. – № 6.

11. *Горська Алла*. Листування з Панасом Заливахою / Червона тінь калини: Алла Горська: листи, спогади, статті. – Київ: «Спалах» ЛТД, 1996.

12. *Гравовський Павло*. Листи // Твори у 2-х томах. – К.: Дніпро, 1964. – Т. 2.

13. 200 листів Б. Антоненка-Давидовича / Передмова та примітки Дм. Чуба. – Мельборн (Австралія): Ластівка, 1986.

14. Джерела до новітньої історії України. – Т. 3. Листування з американських архівів. 1857-1933 – Н.-Й.: Укр. Вільна Академія Наук у США, 1992.

15. *Драй-Хмара Михайло*. Листи // ЗНТШ, т. СХСVII – Михайло Драй-Хмара. З літературно-наукової спадщини. – Н.-Й. – Париж – Сідней – Торонто, 1979.

16. *Дрозд Володимир*. Ми зустрічалися на сонці очима: Давні солдатські листи із сучасними коментарями // Кур'єр Кривбасу. – 1999. – Ч. 109–111.

17. *Дудко Віктор*. Полтавська громада поч. 1860-х рр. у листах Дм.Пильчикова до Вас.Білозерського // Київська старовина. – 1998. – № 12.

18. *Жиленко Ірина*. Ното feriens // Сучасність. – 1997. – №№ 9,10; 1998. – №№ 9,10; 1999. – №№ 1, 2, 12.

19. *Зайченко Іван, Рахно Олександр*. Листи Олександра та Софії Русових до Михайла та Віри Коцюбинських // Київська старовина. – 1999. – № 5.

20. *Іваничук Роман*. З моїх маргіналій: Над старими листами // Кур'єр Кривбасу. – 1999. – Ч. 113, 114.

21. Із листів Михайла Ореста до Алли Вівчинської // Сучасність. – 1997. – Ч. 9.

22. *Кобилянська Ольга*. Листи // Твори, т. 5. – К.: Держлітвидав, 1963.

23. *Кобилянська Ольга*. Слова зворушеного серця: Щоденник. Автобіографії. Листи. Статті та спогади. – К.: Дніпро, 1982.

24. *Коцюбинський Михайло*. Листи // Твори в шести томах. – К.: Вид-во АН УРСР. – Т. 5, 1961.; Т. 6, 1962.

25. *Кошиць Олександр*. Листи до друга (Василя Беневського). – К.: Рада, 1998.

26. *Кримський А. Ю.* Листи // Твори в 5-ти томах, – Т. 5. – Кн. 1-2. – К.: Наук. думка, 1973.
27. *Кузякіна Наталя.* «Друже мій Ладушко...»: Фрагменти одного кохання // Вітчизна. – 1970. – № 3.
28. *Куліш Пантелеймон.* Листи до М. Д. Білозерського / Упорядкування, вст. стаття й коментарі Олеся Федорука. – Львів-Нью Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1997.
29. *Лисенко М. В.* Листи. – К.: Мистецтво, 1964.
30. Лист Петра Ніщинського до актриси Єфросинії Зарницької // Київська старовина. – 1999. – № 6.
31. Листи Віктора Петрова до Софії Зерової // Роман Корогодський. На межі. – Сучасність. – 2000. – №№ 2, 3.
32. Листи Василя Стефаніка до Андрія Шептицького / Публікація О. Купчинського // Записки НТШ. – Т. ССХХІ (Праці філол. секції. – Львів. – 1990).
33. Листи Вол. Короткевича О. А. Назаревському / Публ. Л. І. Воронкової // Рукописна та книжкова спадщина України. – К.: Українознавство. – 1994. – Вип. 2.
34. Листи до Зіни Генік-Березовської // Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – Фонд 201.
35. Листи до Т.Шевченка. – К.: Наукова думка, 1963.
36. Листи з волі / М.Маринович, С.Глузман, З.Антонюк – К. Сфера.– 1999.
37. Листи І. К. Карпенка-Карого до дітей // Рукописна та книжкова спадщина України. – К.: Українознавство, 1994. – Вип. 2.
38. Листування В. Марченка і Є. Сверстюка // Сучасність, – 1993. – № 6.
39. *Лотман Ю. М.* Письма. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997.
40. *Луцький Юрій.* Листування з Євгеном Сверстюком. – Балтимор-Торонто: Смолоскип, 1992.
41. *Марченко Валерій.* Листи до матері з неволі. – К.: Фундація ім. О. Ольжича, 1994.
42. *Міяковський В. М.* Коцюбинський в його листах // Книгар. – 1919. – Ч. 22.

43. Молоді він провістив «філологічний і літературо-навчий ренесанс» (з листів О. Білецького до І. Айзенштока) / Публікація С. Гальченка // Слово і Час. – 1999. – № 11.

44. *Морачевський Юрій*. Листи // «Любов'ю кривди не вчиню». – Львів: Оріяна Нова, 1995. – с. 94–168.

45. *Нитченко Дмитро*. Листи письменників. – Мельборн: Lastivka press, 1992.

46. *Ольжич О.* Листи // Незнаному воякові. – К.: Фондація ім. О. Ольжича, 1994.

47. Перегук двох над безвістю: Листування Зиновія Красівського з Айріс Акагоші. – Харків: СП «Інарт», 1995.

48. Переписка Бориса Пастернака / Вст. стаття Л. Гинзбург. – М.: Худож. література, 1990.

49. Переписка Н. В. Гоголя. В двох томах. – М.: Худож. література, 1988.

50. Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII: Листи Пилипа Орлика / Вид. О. Бодяньського. – М., 1847 (Чтения общ-ва истор. древностей российских).

51. Письма Ал. Блока к родным / Предисловие и примечания М. Бекетовой – Л.: Academia, 1927.

52. *Пушкин А. С.* Письма к жене. – Л.: Наука, 1986.

53. *Райнер Марія Рильке, Борис Пастернак, Марина Цветаева*. Письма 1926 года. – М.: Книга, 1990.

54. *Сковорода Григорій*. Листи до Михайла Ковалінського // Твори у двох томах. – Т. 2 (В серії: Гарвардська бібліотека давнього укр. письменства. Корпус укр. перекладів, т. 2), 1994.

55. *Стефаник Василь*. Листи // Твори. – К.: Дніпро, 1964.

56. *Стус Василь*. Листи до рідних // В. Стус Твори в чотирьох томах шести книгах. – Львів: Видавнича спілка «Просвіта», – 1997. – Т. 6 (додатковий), кн. 1.

57. *Стус Василь*. Листи до друзів і знайомих // Твори в чотирьох томах шести книгах. – Львів: Видавнича спілка «Просвіта», – 1997. – Т. 6 (додатковий), кн. 2.

58. *Тесленко Архип*. Листи // Повне зібрання творів. – К.: Наук. думка, 1967.
59. *Тичина Павло*. Листи // Зібрання творів у двадцяти томах, Т. 11. – К.: Наук. думка, 1990.
60. *Українка Леся*. Листи // Зібрання творів у 12-ти томах. – К.: Наук. думка, 1978 (Т. 10 і Т. 11), 1979 (Т. 12).
61. *Флобер Гюстав*. Письма // Собрание соч. в 5 томах. – М., 1956 – Т. 5.
62. *Франко Іван*. Листи // Зібр. тв. у 50-ти томах. – К.: Наук. думка, 1986. – Т.Т. 48–50.
63. Письма // Сочинения: В двух томах. – М.: Худож. литература, 1988. – Т. 2.
64. *Чайковский П. И.* Письма к родным. – В 2-х томах. – М.: Государственное Музыкальное изд-во, 1940.
65. *Чайковский П. И.* Переписка с Н.Ф.фон-Мекк. – Москва; Ленинград: Academia. – Т. 1,2, 1934; Т. 3, 1936.
66. *Чичибабин Борис*. «...Плохо мне быть не может – никогда и нигде в жизни». Письма из сталинского лагеря // Радуга. – 1999. – № 8.
67. *Честерфильд*. Письма к сыну. – М.: Знання, 1991.
68. *Шевченко Тарас*. Листи // Повне зібр. тв. в 6 томах. – К.: Вид-во АН УРСР, 1964, – Т. 6.
69. «...Як джерело із глибини»: Листи Володимира Підпалого до Івана Гнатюка // Київ. – 1989. – № 6–7.

II

70. *Алексеев М. П.* Письма И.С.Тургенева // Тургенев И.С. Полн. собр. соч. и писем в 30 т.; Письма: В 18 т. / Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Наука, 1982. – Т.1. – С.9–116.
71. *Altman Janet Gurkin*. Epistolarity: Approaches to the Form. – Ohio state University: Columbus, 1967.
72. *Античная эпистолярная*. – М.: Наука, 1967.
73. *Бача Юрій*. Листи самому собі. – Братіслава: Слов'янське прогресивне вид-во. Відділ української літератури в Пряшеві, 1997.

74. *Белоконь Сергей*. Епистонология // Специальные исторические дисциплины. – К.: Мин-во образования Украины, 1992.

75. *Герцен А.* Полн. собр. соч.: В 30 т. – М., 1956.

76. *Гинзбург Л.* Эвфремизмы высокого: По поводу писем людей пушкинского круга // Вопросы литературы. – 1987. – № 5. – С. 199–208.

77. *Гинзбург Лидия*. «Застенчивость чувства». По поводу писем людей пушкинского круга // Красная книга культуры. – М.: Искусство, 1989.

78. *Гладкий В.* Эпистолярное наследие и новеллы Стефаника. – Львів, 1967.

79. *Гольберг М. Я.* Диалог поэтов (о переписке М. Цветаевой и Б. Пастернака) // Творчість Марини Цветаєвої в контексті культури срібного віку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 105-річчю від дня народження М. Цветаєвої. – Дрогобич: Дрогоб. держ. педінститут ім. Івана Франка, 1998.

80. *Гольдберг Марк*. Листування діячів культури і проблеми порівняльного вивчення літератур // *Slavia Tomopolensia*. – 1996. – № 3.

81. *Гравович Григорій*. Кобзар. Каменяр. Дочка Прометея // Критика. – 1999. – № 12(26).

82. *Деметрий*. О стиле // Античные риторика. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1978.

83. *Денисюк І.О.* Белетристичний елемент у листах В. Стефаника // Творчість Василя Стефаника: Тези доповідей міжвузівської наукової конференції. – Чернівці: Чернів. ун-т, 1961.

84. *Дорошкевич Ол.* Урваний роман: Куліш і Милорадовичівна. Листи. – К., 1927.

84а. *Євшан Микола*. Критика, літературознавство, естетика. – К., 1998.

85. *Елистратова А.* Эпистолярная проза романтиков // Европейский романтизм. – М.: Наука, 1973. – С. 309–351.

86. *Золотонос М.* «Исчерпанный ливень» // Столичная газета. – 1998. – № 16. (Про книгу листів Б. Пас-

тернака до дружини і сина: «Существенная ткань сквозная». – М.: Новое лит. обозрение, 1998).

87. *Киреев Р.* Реквием но жанру // Лит. учеба. – 1985, – № 6. – С. 155–161.

88. *Коцюбинська М.* Розмова з батьком. Невідомі листи О.Ольжича // Слово і час. – 1994. – № 7.

89. *Коцюбинська М.* З епістолярної класики: Передне слово до публікації невідомих листів Василя Стефаника та О.Олеся // Сучасність. – 1994. – № 10. – С. 162–163.

90. *Коцюбинська М.* Невідомі листи О.Олеся та Віри Вовк // Сучасність. – 1996. – № 3–4. – С. 137–139.

91. *Коцюбинська М.* Епістолярна творчість Василя Стуса // Стус В. Твори в чотирьох томах шести книгах. – Львів: Вид-ча спілка «Просвіта». – 1997. – Т. 6 (додатковий), кн. 2. – С. 218–240.

92. *Кравченко Ігор.* «Нічого кращого немає...»: Про листи Катерини Білокур // Вітчизна. – 1983. – № 7.

93. *Краснов Г.В.* Переписка Н.А.Некрасова // Переписка Н.А.Некрасова: В 2 т. – М.: Худ. л-ра, 1988. – Т. 1. – С. 5–21.

94. *Кузьменко Володимир.* Дифірамп чи епітафія жанрові // Слово і Час. – 1997. – № 1.

95. *Кузьменко В.Г.* Письменницький епістолярій в укр. літературному процесі 20-50-х років ХХ ст. – К.: Інститут літератури НАН України, 1998.

96. *Кухарський Г.* Письма Шопена // Шопен Ф. Письма: В 2 т. – М.: Музыка, 1976. – Т. 1. – С. 3–22.

97. *Лакшин В.* «Почтовая проза» Чехова // Октябрь. – 1986. – № 1. – С. 190–195.

98. *Luckyj G.* Shevchenko's Unforgotten journey (розділ «Correspondence»). – Toronto: Canadian Scholars Press, 1996.

99. *Ляхова Ж.* За рядками листів Т.Шевченка. – К.: Дніпро, 1984.

100. *Малахова А. М.* Поэтика эпистолярного жанра / / В творческой лаборатории Чехова. – М.: Наука, 1977. – С. 310–328.

101. *Мірошниченко Л. П.* Чим яскравіше світло, тим глибша тінь (Про листування Лесі Українки з Ольгою Кобилянською) // Київська старовина. – 1997. – № 6. – С. 34–59.

102. *Одарченко Петро.* Епістолярна спадщина Лесі Українки // «Symbolae in Honorem Georgii Y. Shevelov» (Universitas Libra Ukrainensis). Studia, т. 7. – Munchen, 1971. – С. 329–342.

103. *Орлов В. Н.* Переписка Ал. Блока // Ал. Блок. Переписка: Аннотиров. каталог. – М. 1975. – Вып. 1. – С. 3–19.

104. *Павличко Соломія.* Пристрасть і їда: особиста драма М. Коцюбинського // Сучасність. – 1994. – № 12.

105. *Павличко Соломія.* Дискурс модернізму в українській літературі. – К.: Либідь, 1997.

106. *Пахльовська Оксана.* Українські шістдесятники: філософія бунту // Сучасність. – 2000. – Ч. 4.

107. *Петров Віктор.* Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки. Життя. Ідеологія. Творчість. – К., 1929.

108. Принципы издания эпистолярных текстов // Вопр. текстологии, вып. 3. – М.: Наука, 1964.

109. *Рильський Максим.* Про листи Миколи Лисенка / Лисенко М. В. Листи. – К.: Мистецтво, 1964.

110. *Святовец В.* Епістолярна спадщина Л. Українки. – К., 1981.

111. *Skwarczynska Stefania.* Teoria listu. – Львів, 1937.

112. *Соловей Оксана.* Через перепони (Листування з Борисом Теном) // Сучасність. – 1998. – № 3. – С. 154–156.

113. Спогади про Тараса Шевченка. – К.: Дніпро, 1982.

114. *Сумцов Н. Ф.* Сны Т. Г. Шевченко: К психологии художественного творчества // Известия Отд. рус. яз. и словесности Академии Наук. – 1913. – Т. 18, кн. 4.

115. *Todd William Mills.* The Familiar Letter as a Literary Genre in the Age of Pushkin, – Princeton. New Jersey: Princeton University Press. 1976.

116. *Ткачівський Вол.* Німецькомовна епістолярна спадщина Ів. Франка та її домінантні риси // 2-й міжнар.

конгрес українців. Доповіді і повідомлення. Літературознавство. – Львів, 1993.

117. *Фридлендер Г. М.* Письма Гоголя // Н. Гоголь. Собр. соч. в 7 т. – М.: Худож. литература, 1979. – Т. 7.

118. *Фридлендер Г. М.* Письма Достоевского // Достоевский Ф. М. Полн. собр. соч.: В 30 т. – М.: Наука, 1985. – Т. 28. – Кн. 1. – С. 5–26.

119. *Шевельов Юрій.* Кулішеві листи і Куліш у листах: Передмова // Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані. – Н.-Й. – Торонто: Укр. Вільна Академія Наук у США, 1984; Шерех Юрій. Третя сторожа. – Балтимор – Торонто: Смолоскип, 1991. – С. 32–76.

120. *Шерех Юрій.* Скарби, якими володіємо // Сучасність. – 1993. – №6 (Рец.: Джерела до новітньої історії України, Т. 3. – Листування з американських архівів. 1857–1933. – Н.-Й.: Укр. Вільна Академія Наук у США, 1992).

121. *Шерех Юрій.* Не для дітей. – Мюнхен: Пролог, 1964.

II

«З ЕПІСТОЛЯРНОЇ КЛАСИКИ»

«Не доходять ненаписані листи...»

Іван Світличний

ШЕВЧЕНКОВІ ЛИСТИ

Шевченко любив писати листи – це видно з усього: з готовності розкрити другові-снівбесідникові душу, вилити свої почуття і найсокровенніші переживання, поділитися задумами, відтворити свої будні й свята. Був ретельним і акуратним кореспондентом, підкреслював в автобіографічних повістях свою відданість етиці листування – «благодарную привычку отвечать сейчас же на каждое письмо». Знав тривогу очікування і радість одержання листа, особливо в «незамкненій тюрмі» солдатчини, коли лист був єдиним вікном у світ, єдиною ниткою, що зв'язувала його з друзями і рідним краєм. Виходячи з цього, з огляду на Шевченків смак до епістолярних занять, широке коло знайомств – як в Україні, так і за її межами, безсумнівну популярність уже за життя його імені, особи й творчості, можна твердити, що листування Шевченкове мало бути дуже велике. С. Єфремов у своїй відомій передмові до зібрання листів Шевченка (К., 1929. – Т. 3) на підставі лише наявного листування констатував сліди не менш як сотні листів, що до нас не дійшли. Коли ж додати згадки в Журналі, в інших біографічних матеріалах і листах до поета, цю цифру слід набагато збільшити.

У Шевченковому листуванні можна виділити три періоди: від перших листів з Петербурга до арешту, в засланні і після повернення із заслання. Найбільше – мало не три чверті – збереглося листів останнього періоду, найменше – першого. Життя поета склалося так, що він не мав сприятливих умов

для зберігання епістолярію: зміна місця проживання, нагляд поліції, арешти, заслання. Багато листів загинуло після арешту, в атмосфері страху й обшуків, нищення тоді набуло справді масового характеру. От як згадує Ф. Лазаревський у своїх спогадах атмосферу напередодні обшуку в Оренбурзі 1850 р., коли друзі порадили поетові спалити листи, які могли б зашкодити йому і його близьким.

«Я кинувся до знайомих, забрав Тараса й помчав із ним на Слобідку. Він був зовсім спокійний і навіть посміювався з себе. Приїхали. Вивалив він мені цілу купу паперів [...]

– Ну що ж тут палить? – звернувся він до мене.

Я, хоча й знав зміст мало не всіх листів до нього, проте почав їх переглядати. Всі вони, на мою думку, були найневиннішого змісту.

– І я тебе питаю, – відповів я.

– Пали усі письма княжни Рєпніної.

І всі дорогоцінні для Тараса послання Варвари Миколаївни, звичайно, найневинніші, кинуті в камін. [...]

Уважно прочитав я листи брата Василя, свої листи, листи Левицького та ін., але абсолютно нічого, на мою думку, в них не було недозволеного, а тим більше злочинного, але Тарас командував: «Пали!»».

Після таких свідчень про вимушене добровільне аутодафе над листами не дивно, що багато їх до нас не дійшло. Втрачено листи поета до таких адресатів, як К. Брюллов, Е. Желіговський, М. Новицький, лише по одному зразку збереглося з листування з В. Жуковським, М. Костомаровим, О. Плещеевим, Марком Вовчком та ін.

Та навіть у такому, неповному, уривчастому, так би мовити, мозаїчному вигляді масив Шевченкового листування має колосальне інформативне й мис-

тецьке значення. Вони лишаються чи не єдиним джерелом інформації про деякі аспекти поетового життя і творчості. Взяти хоча б російські повісті Шевченка. Тільки те, що він розповів у листах Їр. Залеському, М. Лазаревському, Кулішеві, Осипову, Аксакову та ін., дає змогу простежити долю цих творів, місце і значення їх у доробку поета. Листи лишаються практично єдиним джерелом відомостей про спроби Шевченка в мистецтві скульптури. Тільки листи дають нам змогу по-справжньому відчувати творчі муки поета на засланні і внутрішній психічний шлях його відродження, нового навернення до поетичної творчості. Мав рацію С.Єфремов, закінчуючи згадану передмову словами: «Листи Шевченкові – це органічна частка його творчості й невідлучний додаток до творів, для громадського вжитку призначених».

Збирання і публікація Шевченкової епістолярної спадщини має свою історію. Уже у своєму «голосінні» над свіжою могилою Шевченка журнал «Основа» звертається до друзів і шанувальників поета з проханням повідомляти про його твори й листи, обіцяючи «з благоговінням» зберегти їх («Основа», 1861, кн. II). У жовтневій книзі журналу за цей же рік опубліковано п'ять листів Шевченка до Я. Кухаренка та чотири до М. Щепкіна. У примітці до публікації висловлюється подяка адресатам і звернення до всіх, хто має в себе Шевченкові листи з проханням «піти вслід за Я. Г. Кухаренком і М. С. Щепкіним, бо листи Шевченка тепер вже сталися власністю всієї рідної землі, – всієї Слов'янщини» (1861, кн. X). Протягом 1962 р. в «Основі» з'являється ціла низка публікацій Шевченкових листів – до М.Лазаревського, А.Козачковського, І.Тарновського, П.Куліша, В.Шевченка та ін. – всього 61 листи. На жаль, цей добрий початок не мав

гідного продовження. Перестає виходити «Основа», сумнозвісний Валуєвський указ своїм мертвотним подихом заморозив розвиток українського культурного життя. 1875 р. «Правда» в ч. 14 передруковує відомі вже з публікацій в «Основі» листи до В. Шевченка і також звертається до всіх із закликом розшукувати й подавати до друку листи Кобзаря, та на цей заклик відгукнувся лише Варфоломій Шевченко.

У своєму заклику «До всіх живих руських людей» «Правда» в ч. 23 за 1876 р. писала: «Ні один лист, писаний поетом, ні одне слово його не повинно зоставатися десь в сховку, бо його листи, його слова – суть добро всього руського народа, і той, хто ховає в себе листи Шевченка [...], заповідає велике злочинство як перед руським народом, так і перед усім світом» (С. 924). На жаль, ці заклики не дали тоді бажаних результатів, як і нагадування Драгоманова в його «Шевченко, українофіли і соціалізм» про те, що близькі до поета люди «мусіли б перш усього постаратись, щоб дати нам [...] біографію Шевченка з його листами»².

1882 р. у Києві побачила світ перша спроба детальної біографії Шевченка. «Жизнь и произведения Тараса Шевченко» М. Чалого, де було вміщено надзвичайно цікаві листи поета до А. Лизогуба з періоду до заслання та листи до М. Макарова з останньої петербурзької доби, а також чимало листів до поета, – матеріал великої біографічної та історико-літературної ваги.

Ціла низка дуже цінних публікацій епістолярної спадщини Шевченка з'явилася в ж. «Киевская старина», який почав виходити в Києві на початку 80-х років XIX ст. 1883 р. опубліковано Шевченкові листи до Бр. Залеського, подані М. Драгомановим, листи до Тарновських із збірки В. В. Тарновського,

листування з Максимовичами, Усковим та ін. Всього у 80-ті роки в «Киевской старине» опубліковано 26 листів поета, а також численні листи до нього. У коментарях та заувагах до цих публікацій в «Киевской старине» висловлено думку про потребу видання усього Шевченкового листування, адже, як зазначено в замітці «К биографии Т. Г. Шевченко» (1885, кн. II), публікація епістолярної спадщини дала б змогу створити «цілісність враження, що так важливо при вивченні кожного великого письменника і важить особливо багато, коли йдеться про поета такого щирого, яким був Шевченко» (С. 333).

При кінці 80-х років ХІХ ст. з'явилася спроба підбити підсумки публікації Шевченкових листів. В. Лукич-Левицький (псевдо Січовик) подав у львівському журналі «Правда» (1889, вип. VI) укладений ним «Покажчик листів Тараса Шевченка» з позначенням дат, місця написання, адресата, місця першодруку. Покажчик охоплював 108 надрукованих доти листів, причому 76 із них припадає на останні роки Шевченкового життя і всього три – на період до арешту. Осмислюючи поданий ним матеріал, укладач дійшов висновку, що опубліковано листи до тих, кого вже немає серед живих, що має бути ще багато неопублікованих Шевченкових листів на двох мовах, переважно по-українському, і що від 1857 р. Шевченко листувався майже виключно українською.

У «Киевской старине» традиційно в лютневих числах щороку публікувалися матеріали про Шевченка і листи, зокрема такі цінні, як листи В. Репіної, М. Лазаревського, М. Максимовича та ін.

З 90-х років ХІХ ст. почалася серйозна робота зі справжнього наукового опрацювання й видання Шевченкової спадщини. Щодо листів цю роботу взяв на себе Ол. Кониський. Упорядкував збірку

листів поета як VI том «Кобзаря» для видання Науковим Товариством ім. Шевченка у Львові (174 листи). Доля цієї найповнішої як на той час збірки листів поета не відома. Як припускає Єфремов, цей том, очевидно, не було надіслано до Львова, і він, певно, загинув по смерті Кониського. Є підстави гадати, що Кониський у цій своїй роботі наблизився до принципів науково-критичного видання – було зібрано все, відоме на той час, звірено з автографами, дано коментар.

Зібрання Шевченкових листів вийшло лише згодом 1911 р. у т. II «Творів Тараса Шевченка» видання В. Яковенка. Містить воно 157 листів (менше, ніж зібрання Кониського) і без жодного критичного апарату. Порівняно з роботою Кониського це був крок назад. В такому ж вигляді, майже без змін, це зібрання було передруковано у виданні творів Шевченка за редакцією Б. Лепкого (Ляйпціг, 1918–1923).

Отже, як доходив висновку у своїй передмові Єфремов, «якщо не брати до уваги почин «Основи», то треба визнати, що проминуто відповідний, найбільш гарячий час; листи, виставлені на всі небезпеки випадковості, нищилися, пропадали, губилися без вороття, і упущеного часу вже тепер не надолужити» (С. XVII).

У 1913–1914 роках близько 20 новознайдених листів опублікував П. Зайцев, у 1918–1919 – з'явилося ще кілька на сторінках «Нашого минулого», протягом 1921–1929 років у різних українських часописах і спеціальних збірках число їх іще збільшилося.

Так склався основний корпус Шевченкового листування, до якого, на думку Єфремова, «прибути можуть хіба які випадкові цеглинки, що в цілому відомого вже нам образу не мінятимуть» (там же).

Опрацювання тексту й коментар не відповідали ще справді науковим вимогам. Бракувало відповідної текстологічної культури, не було вироблено принципів наукового подання тексту. Деякі листи лишилися не прокоментованими, траплялося свідоме й несвідоме калічення тексту: його або «поправляли», або, навпаки, буквалістично зберігали навіть мовні огріхи. У перших публікаціях – ціла пизка виправлень і купюр, передусім, ясна річ, з цензурних міркувань. Були й інші причини купюр – суто особистої природи. Іноді ім'я сховане під ініціалами – так, наприклад, у публікації «Основи» 1862 р. під ініціалами А. П. сховано особу О. Плещеева, а саме ця особа допомогла дослідникам встановити зв'язки Шевченка з петрашевцями. Нерідко спостерігається хронологічний хаос, зокрема в публікації листів до Бр. Залеського у «Киевской старине» 1883 р. Траплялися труднощі в розумінні тексту, помилки у визначенні адресатів тощо. Через недосконалість копій, неможливість звіритись з оригіналом помилок не уникнули навіть такі досвідчені й сумлінні публікатори, як М. Драгоманов і С. Пономарьов.

Першим справді науковим і достатньо повним виданням став уже згадуваний т. 3 «Листи. Тексти. Коментар» Повного зібрання творів Шевченка, виданого в Києві 1929 р. з передмовою Єфремова. Том охоплює 228 листів Шевченка і понад 200 листів до нього. Понад 650 сторінок чіткого петиту займають коментарі й покажчики. Серед упорядників і коментаторів С. Єфремов, М. Новицький, В. Міяковський, П. Рулін, Д. Ревуцький та ін. Упорядники ставили перед собою завдання якомога більшої повноти матеріалу, пошуку й залучення невідомого, що перебувало ще у приватних руках або у громадських архівах, встановлення справжнього кано-

нічного тексту, повної хронології та адресатів, розшифрування ініціалів і криптонімів, широке й різнобічне коментування текстів і складання вичерпних показчиків. Більшість листів (там, де це було можливо) перевірено за автографами.

Наступним виданням Шевченкових листів став т. XI «Листи» Повного видання творів Шевченка за редакцією П.Зайцева (Варшава – Київ, 1935). В основу покладено текст попереднього академічного видання. Збірка охоплює 223 листи, розшукано два досі невідомі: до М. Осипова і А. Венгржиновського. Листи, писані Шевченком російською мовою, подаються в перекладі на українську (переклав В. В. Якубський).

Найповніше на сьогодні зібрання листів Шевченка – у т.6 Повного зібрання його творів в шести томах, упорядкованому Інститутом літератури ім. Шевченка АН УРСР і виданому в Києві 1964 р. Тут 232 листи Шевченка до різних осіб і 25 офіційних листів і ділових паперів, вперше вміщено три новознайдені листи: до П. І. Гессе від 1 жовтня 1844 р., до А. Головачова від 15 листопада 1852 р. та до П. Симиренка від січня 1861. Листи подано за автографами або за першодруками та іншими авторитетними публікаціями або списками. Том вийшов за редакцією акад. М. Гудзія, упорядники й автори приміток Л. Кодацька, В. Бородин та С. Попель.

Шевченкові листи – це своєрідний його епістолярний автопортрет, інтелектуальний і емоційний. Всі найважливіші його константи – ідейні, творчі, особистісні – як на долоні. У листах найвиразніше виявляється справжня, «нередагована», за висловом Ю.Луцького, Шевченкова особистість: «Шевченко-поет промовляє своїми віршами, Шевченко-людина своїми листами»³. Промовисте

свідчення особливої єдності, цілісності натури поета, «внутрішньої» і «зовнішньої» людини.

Шевченкові листи охоплюють ширший життєвий простір, ніж його щоденник, причому не лише хронологічно. Якщо в Журналі він розкривається передусім як людина в собі, то в листах – у взаємодії, у взаємовідображенні з оточенням, з людьми найближчими й тими, що перебувають на офіційній відстані. Від цього – особлива повнота і вписаність в історичний контекст.

Десятки людей і стосунки з ними, події і реакції на них, в нюансах, цюхвилинних враженнях, обертонах настроїв, особливо цінних для нас, що дають відчуття моменту, забезпечують «правду» моменту, адже на листах, за образним визначенням Герцена, «запеклася кров подій». Особливо якщо збагатити, оживити текст докладним коментарем – біографічним, історичним, текстологічним. Недаремно С. Єфремов говорив про «про дрібну мозаїчну роботу», коли з окремих клаптів маємо «реконструювати цілий образ» (С. XXVIII) і справедливо підкреслював ту легкість і природність, з якими Шевченко «несе свою геніальність і осяває нею людей», що листувалися з ним. Скільки в листах приязні, любсві, дружнього тепла! Перед нами постають люди, яких любив поет, – М. Штернберг, Я. Кухаренко, Я. де-Бальмен, Козачковський, В. Репніна, А. Лизогуб, П. Гулак-Артемовський, Бр. Залеський, М. Лазаревський...

Неоціненні біографічні подробиці, психологічні деталі, «біографія душі»... Ось зворушливі перші листи з Петербурга на Україну до брата Микити, неповторна автентична інтонація, недремний духовний зв'язок з рідним краєм. І на схилі віку в листі до Куліша (21 січня 1958) ділиться сокровенними задумами осісти на Україні, купити хату, навіть

робить конкретні практичні кроки по цьому шляху: надумав купити акції Меркур'євського товариства, що можуть принести 10 відсотків річних – «Бачиш, який я господарний»... Безліч промовистих побутових деталей. Настрої й переживання у солдатській неволі, а в листі до А. Толстої з Н. Новгорода (12 листопада 1857) свідчення поступової адаптації поета до волі – «промежуток между Северной Пальмирой и киргизской пустыней»: накинувся на книги, «прочитал все, что появилось замечательного в нашей литературе в продолжение этого времени», малює старовинні церкви, портрети олівцем – і «бесконечно доволен».

Психологічна автохарактеристика: культ чуття, різкі контрасти й переходи в оцінках, симпатіях і антипатіях – хоча б та амплітуда почуттів до А. Ускової: від обожнення до розчарування. Та й інші романічні епізоди, зокрема з Лікєрою, щемке прагнення до щастя всупереч тверезій оцінці реальності – чого вартий хоча б зворушливий ідеалізм останніх листів до Варфоломія Шевченка, навіяний незабутніми мріями про «тихий рай» – оте, за словами Єфремова, «гарячкове, чисто рефлексивне добирання собі пари, щоб застрахуватись перед перспективою самотньої старості» (С. XXXI). Любов до дітей. Істинні поривання до Бога. Самоаналіз і самооцінка, хоча б відома автодекларація з листа до Г. Тарновського (25 січня 1843) – «нехай я буду і мужицький поет, аби тільки поет...»

Листи дають вдячну можливість відчувати всеохопність, органічність Шевченкового духовного зв'язку з рідною землею. За кожним помислом – Україна як його друге «я», як пам'ять віків, як святиня, як матеріал для творчості.

Просить Квітку прислати українську сорочку для «натури». У листах до Кухаренка (кінець лютого 1843) з Петербурга ділиться своїм задумом нама-

лювати Головатого – як він стоїть коло Зимового палацу, «позаду Нева, а за нею крепость, де конав Павло Полуботок». У листах до Бодяньського, Цертелева та ін. оживають наміри й справи, пов'язані із задумом «Мальовничої України». Дякує П. Корольову за «Запорозьку Старовину» – «добра книжка, спасибі вам і Срезневському. Я думаю дещо з неї зробить». Стежить за кожним новим явищем в українській літературі («Чорна Рада», «Записки о Южной Руси», «Слово» в перекладі Максимовича, Літопис Величка тощо) і активно, зацікавлено, *екзистенційно* реагує на кожен прояв історичної і культурної реалізації українського духу.

В епістолярії порушено важливі теми, пов'язані з творчістю, з художнім задумом і психологією творчості. Зокрема, як уже зазначалося, в них досить повно відбито історію російських повістей – задум, містифікація з Дармограєм, спроби опублікування, авторський погляд на значення повістей і місце їх у творчості поета.

Аура високих духовних інтересів, примат духу... Живе у сфері, де домінують інтереси духовні – спогади, мистецькі переживання, книги, передусім усе, пов'язане якимось чином з Україною, але не тільки. Коло мистецьких інтересів – дуже широке. Показове, зокрема, коло читання – це видно з того, які книжки просить прислати йому, – Лермонтов, Гоголь, Шекспір. Пише А. Лизогубові (7 березня 1948), що В. Репніна обіцяла прислати книжок: «Як пришле, то тойді я і тяжкого походу, і Аральського моря, і безлюдного степу киргизького не злякаюсь». А Щепкіну (13 листопада 1958) скаржить на свої матеріальні нестатки таким чином: «Гугеноти» ні за що послухать – таке лихо!»

Листи як свідчення високих і насущних духовних потреб – людина без «поняття про прекрасне» викликає в нього жаль.

Всюди відчувається погляд митця («Смотреть и не рисовать – это такая мука» – один з основних мотивів перших листів із заслання), його естетичні уподобання, його мистецьке бачення. Взяти хоча б надзвичайно тонкі спостереження над манерою словесного живопису Ежена Сю («эффект и ничего больше») і порівняння його з майстерністю Гоголя (до В. Репніної, 7 березня 1950). Автоспостереження, спостереження над довколишнім – всюди відчуються очі художника. З листа до В. Репніної від 25–29 лютого 1848: «Все спит. Казармы освещены одной свечой, около которой только я один сижу и кончаю нескладное письмо мое – не правда ли картина во вкусе Рембрандта?». Погляд художника – в описі типу, у переповіданні своїх снів, у відтворенні настроїв і переживань: «... будто глаза переменялись: ни линий, ни красок, ничего не вижу. Неужели это чувство прекрасного утрачено навеки?» (з того ж листа). Над усе цінує в людині мистецьку натуру. На ґрунті інтересу до малярства сходився з різними людьми (Головачов, ген. Бюрно, який малював сам і цікавився Шевченковими малюнками та ін.). У листах до Бр. Залеського, який займався малюванням, – фахові спостереження й поради художника: передусім «не копируй, а всматривайся». Радить йому якомога більше робити етюдів, зокрема з дерев, не квапитися переходити від рисунку до фарби, висловлює дуже цікаві міркування про фотографію і мистецтво (10 червня 1855).

Широта мистецьких уподобань, інтерес до нових образотворчих технік. Цікавиться гальванопластикою, має намір створити гальванопластичний апарат, ділиться з Аксаковим та іншими кореспон-

дентами своїми намірами серйозно зайнятися гравюрою. Листи – власне єдине свідчення занять Шевченка скульптурою. З листів до С. Гулака-Артемовського 1953 р. довідуємося про його перший барельєф з гіпсу, просить свого адресата надіслати йому форму для невеликих скульптур, цікавиться дослідями гр. Толстого з гутаперчею. Саме з цих листів дізнаємося про перші Шевченкові скульптурні спроби в Новопетровському («Трію», «Христос», «Іван Хреститель» – всі вони загинули). Про десятки його малюнків знаємо також тільки з листів («Дочка Хіоського гончара», «Киргизеня замурзане», що його Шевченко надіслав гр. Толстой в дарунок з Новопетровського, «Кара-тауські краєвиди» та ін.).

У стилістичному малюнку Шевченкових листів дуже виразно відчувається те, що в теорії літератури прийнято називати присутністю адресата в епістолярному тексті. У листах до Репніної чи до подружжя Толстих він зовсім інший – інтонаційно й лексично – ніж у листах, приміром, до Кухаренка чи Гулака-Артемовського.

У листах українською мовою, особливо в ранніх дружніх посланнях, домінує стиль «простацько»-бурлескний (вигуки, специфічні вставні слова, примовки, нарочито огрублено-знижувальний тон – «матері його ковінька», «чорти б убили його батька» чи «та цур йому, минуло, бодай не снилося»). Та й у пізніших листах цей тон зринає, а то й домінує у зверненнях до близьких друзів як тон дружнього панібратства. Такого забарвлення подекуди дістають і серйозні роздуми й оцінки, як от опери «Руслан і Людмила» в листі до Г. Тарновського (25 січня 1843) – «Та що то за опера, так ну! А надто як Артемовський співає Руслана, то так, що аж потилицю почухаєш». За таким собі звичним стилістичним камуфляжем

подекуди приховуються невеселі думки й переживання, як у листі до Кухаренка (30 вересня 1842): «Лихо, брате-отамане, ей-богу, лихо. Це правда, що окрім бога і чорта в душі нашій є ще щось таке, що аж холод іде по серцеві, як хоч трошки його розкриєш, цур йому ...» .

Присутність адресата – гідного, здатного до розуміння й співпереживання відчувається в листах до В. Репніної: особлива мистецька і настроєва витонченість, спорідненість душ, високий інтелектуальний модус. Те ж стосується і дружніх послань до Бр. Залеського – спільність долі й інтересів, фахове зацікавлення малярством, близькість мистецьких смаків.

Двомовність Шевченкових листів – річ на той час цілком природня. Це закономірний етап в освоєнні українською мовою різних стилів і сфер вживання. Листи Шевченка й Куліша мали велике значення у становленні повновартності української мови, зокрема у виробленні нею епістолярного стилю.

З самого початку свого листування прагне повноправно увести українську мову в епістолярне спілкування. Вже в перших листах до брата Микити (1839–1940) просить писати «по-своєму», «щоб я хоч з твоїм письмом побалакав на чужій стороні язиком людським» (2 березня 1840).

Обидві мови не існують у Шевченковому епістолярії цілковито відокремлено. Та й марно було б чекати такої абсолютної «чистоти» й «відрубності» на тому конкретному етапі побутування української мови і становлення її літературних норм. Адже й більшість Шевченкових адресатів були двомовні в усному спілкуванні, а в письмовому – українська мова попервах сприймалася як певна «екзотика». У російський текст Шевченкових листів вкраплено окремі слова й цілі пасажі

українською і відповідні граматичні форми. Є листи одверто двомовні, зокрема до Г.Тарновського (23 березня 1842) до С. Гулака-Артемовського, до братів Лазаревських.

Сфери вживання тієї чи тієї мови визначаються насамперед адресатом, а також характером листа, змістом і навіть настроєм. Листи офіційні, а також ті, що більш стосуються справ, турбот і негараздів, здебільшого російською мовою (приміром, листи до М. Лазаревського з Нижнього Новгорода 1856). Та в листі до нього ж від 18–19 жовтня раптом проривається дихання рідної мови («Живу собі добре і весело між добрими людьми – на душі посвітлішало...»), підзабутий присмак бурлескно-простацької стилістики товариського спілкування у відгуку на «Богдана Хмельницького» Костомарова («От ще вчистив книгу, так-так»). Листи до А. Лизогуба, з яким Шевченка єднали товариські стосунки, писано по-українському, а от останній лист від 16 липня 1952 р. після трирічного незрозумілого для нього мовчання адресата – по-російському. Повне відчуження, дистанція – відразу мовне відсторонення.

Шевченків епістолярій яскраво підтверджує тезу про те, що листи – це своєрідний індикатор письменницького стилю, одне з джерел вироблення, формування стилю. Листи російською мовою (зокрема лист до М. Осипова 20 травня 1856 р.) стилістично близькі до сентиментально-романтичного побутописання в дусі Бестужева-Марлінського (некваліфіковане «старосвітське» письмо, абстрактно-романтична лексика, дещо афектована чуттєвість) і до російських повістей самого Шевченка і його ж таки поем «Тризна», «Слепая» (листи до В. Репніної, А. Толстого, Бр. Залеського та ін.). Романтична афектованість чуття («Я застонал, как в кольцах удава – «он очень хорошо

стонет» – сказали они»), культ інверсій, вигуки – риторичні запитання, рефлексії й сентенції з нахилом до моралізування: «Самая горькая отрава нашего морального бытия – это безнадежность, и эту жестокою отраву я вполне чувствую. Прочь, прочь, змия лютая, ненасытная...» (з листа до Бр. Залеського 6 червня 1854). Лист до цього ж адресата 10 лютого 1857 – зразок високих романтико-ідеалістичних рефлексій і самооцінок, зокрема щодо своєї здатності будувати «повітряні замки» – «високий градус моеї сердечной фантазии».

У листах українських – широка стилістична амплітуда: жартівлива приятельська цидулка, поважні рефлексії, ліричні мініатюри-вірші в прозі тощо. Відштовхується від бурлескної традиції, від стилізованої простацької бесіди, ідучи до вироблення більш нейтрального інформативного стилю епістолярного письма. До того ж в українських листах яскраво відчутний стиль ранньої сентиментально-романтичної лірики, зокрема в перших листах з Петербурга до брата Микити, сповнених туги за рідною землею, елегійний серпанок ранніх «думок», відповідні інтонація і поетична фразеологія («весело стане, прокинусь, заплачу», «опріч нудьги, що в серце впилося, мов лютая гадюка» з листа до М. Лазаревського 20 грудня 1847). Нахил до упостійнення певних поетичних формул типу «діти малі» чи «друже єдиний» (ця постійна формула звертання стає домінантною в усіх Шевченкових листах незалежно від мови, якою їх написано).

Цікаво порівняти два листи одного й того ж року – російською мовою до Бр. Залеського 10 лютого і українською до Кухаренка 28 квітня 1857 року. Їх написано в одному і тому ж сентиментально-романтичному ключі, але як цей стиль зумовлений

усім образно-інтонаційним колоритом, «запахом» слова двох різних мов.

В епістолярії Шевченка українською мовою домінує інтонаційний колорит автора «Кобзаря» з його неповторним ліризмом, поєднаним з гостро «натуральними» штрихами, з питомими для нього емоційними градаціями-гіперболами типу «Не знаю, чи зраділа б так мала ненагодована дитина, побачивши матір свою, як я вчора, прийнявши подарунок твій щирий» (до А. Лизогуба, 7 березня 1848) або «мені здається, що якби сам Рафаель воскрес отут, то через тиждень умер би з голоду або найнявся б у татрина кози пасти» (до нього ж, 29 грудня 1849). Типове для Шевченка поєднання екстрем, що водночас і взаємовиключають і «вичерпують» одна одну. Той самий тип екстремальної образності, що й у славнозвісній Шевченковій формулі «за шмат гнилої ковбаси у вас хоч матір попроси, то віддасте»...

Загалом великий мистецький потенціал Шевченкових листів – незаперечний, якщо розглядати їх як художній феномен, як певний художній текст. Поетичні миттевості, пейзажні мініатюри, перлинки спогадів і настроїв, хвилини *intermezzo* в суворому плинні життя. Прогулянка на Ханга-Бабі, зустріч з унікальним деревом – рефлексії, спомини, гра уяви: «мне показалось, будто бы ты сидишь здесь под деревом и рисуешь, я тогда только опомнился, когда позвал тебя, а ты не отозвался» (до Бр. Залеського, 25 вересня 1855). Вечір у Переяславі, прогулянка до Андрушів і за Дніпро (до Козачковського, 16 липня 1852). Відомий епізод з вербовою гілкою, посадженою в Новопетрівському укріпленні, і легенда про розбійника, що виростає з цього поетично осмисленого життєвого епізоду (до М. Осипова, 20 травня 1856 – лист унікальний за змістовою і настроєвою

наповненістю). Свого роду шедевр жанру – лист до Марії Максимович 22 листопада 1858 р., цей за настроєм епістолярний аналог «Садка вишневого» з його незабутньою ідилічністю.

Шевченкові листи – помітне і вельми своєрідне явище в українській культурі – за глибиною й безпосередністю поетового самовираження, за фактографічною наповненістю, як документ доби і мистецький феномен.

¹ Спогади про Тараса Шевченка. – К.: Дніпро, 1982. – С.182.

² Громада. – Женева, 1879. – Кн. IV. – С. 121.

³ *Zuckyj G. Thevchenko's Unforgotten journey.* – Toronto, 1996. – С. 93.

ГОЛОС ДОБИ

Цикл передач на Українському радіо за «Листами до Михайла Коцюбинського»

Перед нами чотири солідні томи «Листів до Михайла Коцюбинського» (К., Ніжин, 2002–2004), підготовлені до друку Чернігівським літературно-меморіальним музеєм М. Коцюбинського разом з Інститутом літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Видано їх коштом Ліги українських меценатів та НТШ у Нью-Йорку. Це, без перебільшення унікальне видання, – для України подія великої культурної ваги.

Зібрані тут листи у переважній, точніше в абсолютній більшості публікуються вперше. Оприлюднені вони були лише в уривках або у виданнях, які вже стали бібліографічною рідкістю. Листи мають велику фактографічну, історико-літературну, психологічну цінність як документ епохи, як епістолярна панорама українського культурного життя кінця ХІХ – поч. ХХ ст.

Кількісні параметри цього видання вражають: до 1200 листів від 265 адресантів, серед них досить значні, навіть кількісно, персональні масиви текстів: В. Гнатюк – 100 листів, М. Грушевський – 63, М. Могилянський – понад 70, С. Єфремов – до 40, В. Леонтович – 42, В. Винниченко – 24, А. Чайковський – 23, Є. Чикаленко – 46 листів тощо.

Ці епістолярні скарби збереглися в унікальній колекції Василя Тарновського, яка лягла в основу

Чернігівського історичного музею, згодом – десь у 50–і роки ХХ ст. – їх було передано музеєві М. Коцюбинського в Чернігові.

Натхненником і організатором видання був директор Музею онук письменника Юлій Романович Коцюбинський. Вповні усвідомлюючи вагу матеріалу, він зумів мобілізувати колектив до воістину титанічної праці з підготовки рукописів до публікації (розшифрування давніх текстів, передрук, коректура), залучити до укладання коментарів відомого фахівця Володимира Мазного (на жаль, обох цих людей уже немає серед живих). Жоден інший музей в Україні не спромігся на здійснення настільки вагомого наукового видання. Робилося це на хвилі ентузіазму – адже всім відома мізерність фінансування музейної справи.

Передмову до видання Валерій Шевчук починає так: «Важко переоцінити значення листування як джерельного матеріалу для пізнання не тільки певної творчої особистості, а й тих чи інших культурних та суспільних процесів, адже кожен лист – це сполучна ланка між людьми і не раз твориться з конкретної спонуки. Коли ж говорити про зібране в цій книжці листування такої винятково цікавої людини й великого письменника, як Михайло Коцюбинський, з додачею його власного, надрукованого у зібраннях творів, відчуваємо своєрідну духовну мікрогалактику, в якій жив митець, і саме листи стають тими променями, які лучать між собою духовні іпостасі, а отже, ніби своєрідними потоками енергії, якими адресати обмінюються. Від цього читачеві неважко стає відтворити творче і життєве середовище, в якому утверджувався й жив митець, а це попри все ще й немала підмога для розуміння і сприймання його творчості, її шарів не поверхневих, а поглиблених.

Ясна річ, не з усіма адресатами М. Коцюбинський був близький та однодумний, інколи спілкувався виключно на діловому рівні, в практичних літературних справах: видання альманахів та збірників, культурні заходи, друкування власних творів, перемовини щодо поширення книжок, оплати праці, їхнього перекладу на інші мови – в цьому разі географія листування розширювалася на Австрію, Німеччину, Польщу, Чехію, Росію, Швецію, – але все це дорогоцінні причинки до життєпису письменника, хоча в ширшого читача інтерес до такого ділового листування може бути й невеликий. Листування подає фактологічні дані до таких питань, як історія видання та поширення української книжки, з'являє й труднощі, з якими українська книжка пробивалася до свого споживача, розширення української книги в європейському культурному просторі, історію цензурних утисків, труднощі буття українського письменника в тому часі, адже мусив поборювати немало незлагод і пасток. Ще один аспект, який впливав з того: резонанс у читача від української книги, а передусім творів самого М. Коцюбинського. Листи виразно подають, як ці твори сприймалися у середовищі вибраному, що становило вершки тодішньої української еліти, адже саме в ній М. Коцюбинський і обертався».

Для дослідників української культури засвідчений у цих текстах колосальний фактаж – воістину золоте дно. Навіть при першому ознайомленні з матеріалом зрозуміло, що він неминуче внесе якісь, і то присутні, корективи в наші усталені уявлення про шляхи розвитку української культури цього періоду, про діяльність її творців і поборників, змусить переглянути й уточнити деякі загально-визнані концепції (див. надруковану в ж. «Слово і

час» (2006, № 4) статтю Наталі Шумило «Золотий фонд «Історії української літератури»»). До того ж листування дає змогу відчутти зіткнення думок, різних поглядів – це діалог, багатоголосся, це, так би мовити, історія, оркестрована на людські голоси.

Колись Сергій Єфремов у передмові до першого наукового видання листів Шевченка порівнював епістолярний доробок з мозаїкою, складеною з окремих елементів, часто випадкових, недороблених, накреслених лише загальними обрисами. Подекуди, писав він, «величезна, коли не більша частина, того мозаїчного образу обсипалася, з діалогу маємо репліки лиш однієї сторони, і тільки з тих випадкових клаптиків маємо реконструювати цілий образ». Та ті окремі «клаптики», ті «репліки лиш однієї сторони» настільки виразні, характерні, барвні й багатомовні, що за ними можна подумки реконструювати ціле мозаїчне панно певної доби, певного середовища.

Для початку обмежимося простим переліком персоналій, що не потребують коментарів: Ольга Кобилянська, Василь Стефаник, Іван Франко, Панас Мирний, Олександр Кониський, Микола Вороний, Микола Євшан, Володимир Винниченко, Володимир Короленко, Максим Горький, Михайло Старицький, Наталя Кобринська, Іван Липа, Остап Луцький, Михайло Грушевський, Сергій Єфремов, Осип Маковей, Богдан Лепкий, Володимир Самійленко, Гнат Хоткевич, Людмила Старицька-Черняхівська, Любов Яновська, Євген Чикаленко, Володимир Леонтович, Альфред Єнсен... Цей список не охоплює і шостої частини адресантів.

Тут культурні діячі – представники різних поколінь, різних сфер діяльності, люди різних національностей, різних соціальних верств і професій – громадські діячі, письменники, перекладачі,

видавці, вчителі, студенти, службовці, селяни. Всіх їх об'єднує повага і любов до адресата, визнання його таланту і особливого місця в сучасній українській культурі.

Ось голос «літературного батька» – Панаса Мирного:

6 червня 1898 р. (24 травня за ст. ст.), Полтава

У тей саме день, як Ви, вельмишановний добродію, писали до мене свого листа (9 травня), моя жінка якраз заходилася дарувати мене третім сином. Звісно, що під такий час було мені не до листів. Через це саме на Ваш щирий лист маю обізватися тільки сьогодні, коли хатня завірюха та колотнеча трохи уляглася і стало мені вільніше дихати.

Дякую Вам дуже за подарунок Вашого поличчя. Натомість засилаю Вам своє, хоч і не сьогоднішнє. У той рік, як воно робилось, я ще був чорнявий, а тепер геть-то побілів. Ож Ви і по йому, як доведеться коли-небудь нам стрінутись, мене признаєте... Спасибі Вам. А ще буде більше спасибі, як відберу від Вас Ваші оповідання, що Ви обіцяєте зібрати їх і заслати до мене. Сподіваюся добре насмакуватися, читаючи, бо – певне – то хоч і невеличкі чарочки, а з дуже смашним трунком, п'єш його, п'єш, а воно все хочеться. Судячи по «Хариті», «Ялинці» та «П'ятизлотнику», у Вас, видно, добродію, не стратилася віра в добро поміж людьми... Віруйте, добродію, в його і надалше; ця віра так бадьорить і втішає! Бо що б воно було, якби та гора перервалася? Тяжкий сум, пекучий жаль та не угавний лемент носився б над нашою бездольною землею, краяв би на шматочки здавлені серця... Годі нам плакатись, годі сумувати! Показуйте нам, добродію, хоч невеличку цяточку того просвітку, що красить наше життя. Ви так доладно умієте з цим справитись. Не кажіть,

що то дрібнички. Хоч то невеличкі квіточки, та які запашні, з якими яскравими кольорами! Якщо з тих дрібних квіточок та зв'язати букета, то всім буде навдивовижу. По правді кажу Вам, що мені давно вже не доводилося читати нічого такого. Читаєш – жалем, як кип'ятком, обдає, а скінчиш – радістю серце заб'ється, що все так скінчилося добре; що життя наше, хоч і палюче, та не без радощів, не без віри в добро. І через те якимось тепло стає на душі, легко на серці. Щастя ж Вам, доля, подати найбільше таких дрібничок і пошли Вам побільше здоров'я та віри в свої сили. Не дуже шкодуйте на те, що приходиться працювати без критики: Ваше здорове почуття покаже Вам, куди простувати. Гляньте на сусіду: хіба Пушкін, Грибоєдов або Лермонтов, та й наш Гоголь – творили й робили за проводом критиків?.. Самі набирали у своїй душі і снаги, і сили; а критика уже потім їх оцінила і піднесла геть високо угору. Отак і з нами повинно бути. Як більше нас буде, то і критика з'явиться і розкаже, хто що з нас доброго вчинив, а в чому помилявся.

Бувайте ж, шановний добродію, здорові та щасливі, долі милі.

До Вас душею і серцем прихильний
П. Рудченко [III, 339].

Високо цінували Коцюбинського як митця слова його найближчі соратники – І. Франко, Леся Українка, Ольга Кобилянська. «Ваші писання читаю радо, – писав Стефаник, – і вони мені найбільше подобаються зі всіх теперішніх наших. Може, доля коли дозволить лично Вас побачити, то й радість буде».

Микола Вороний запрошує Коцюбинського до участі в альманасі «З-над хмар і з долин»: «Знаючи Ваше мистецьке перо, Ваше уміння малювати

колеритні картини в зв'язку з власними почуваннями і все зображати в м'яких та прозорих тонах, я певен, що Ваші твори були б визначною окрасою нашого видання.

Отже ж, любий Михайле Михайловичу, не поскуніться на ласку і вшануйте моє прохання, приславши хоч що-небудь з Ваших чудових «perelek» [1, 166].

Сучасники Коцюбинського усвідомлювали його особливе значення в новітній українській літературі, елітарність, європейськість, наближеність його творчості до сучасних літературних норм. Сам образ Коцюбинського, навіть його зовнішність – вишукано європейська – цьому відповідали. М. Зеров підкреслював, так би мовити, «програмований» характер вже самої зовнішності Коцюбинського: «Вже у збірниках «Вік» звертав на себе увагу портрет Коцюбинського. Якимось дивно виглядав український письменник у піджаку й крохмальному комірчику! – серед мережаних сорочок, довгих вусів та стрічок інших письменників. Це був ніби єдиний «європеєць» без усіх інших ознак українства...»

Цікаве в цьому плані шире зізнання Гната Хоткевича про його враження від першої зустрічі з Коцюбинським (він побачив його на вокзалі серед групи українських письменників, які їхали на відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві, 1903 р.). Попри певну загостреність і можливу перебільшеність воно дуже промовисте: «Знаєте, скажу Вам від серця: коли я уперше познайомився з Вами у Києві, то серед усіх тих українських письменників, котрих можна було тоді більш-менш студіювати en masse, Ви робили на мене враження іменно чоловіка і європейця серед усієї тієї маси нівлюдей і культурних дикунів. Пробачте, що я так говорю, але що ж поробите... якось мало у мене

поваження до всіх тих, може, і чесних, і гарних людей: всі вони в якихсь скриньках – і що мені з того, як скриня є розмальованою українською скринєю!» [IV, 213].

Надзвичайно гостро відчувала цю естетичну вищість Коцюбинського щодо невиробленого культурного українського загалу Людмила Старицька-Черняхівська, автор цікавих статей про його творчість. Високо цінуючи ту вищість, нарікала на загал і намагалася розворушити його, вказати високі європейські зразки.

Мені дуже шкода було, що на Різдво я Вас не змогла побачити, перебалакати про те. Але на Різдво не варто було читати, бо молоді не було, а тепер було б гаразд [IV, 129].

Особливо рада буду, коли побачу й в перекладі Вашу «Фата-Моргану». Мені страшенно хтілося б побачитись з Вами, щоб побалакати про неї. Ваша «Фата-Моргана» річ надзвичайно гарна, надзвичайно сильна, такої речі не мала російська література за останні часи. Цей твір Ваш зчарував мене і разом з тим тяжко вразив, а чому – слухайте. Наука, література, музика, взагалі, всі здобутки творчості людського духу складають національні святощі кожного народу. Кожна інтелігентна нація пишається своїми вченими, письменниками й музиками. Гаразд. Що ж бачимо в нас? Ваша «Фата-Моргана» сповнила моє серце власне тією ж національною гордістю: цей високохудожній твір наш, мій. Він нібито належить і мені. Як мати тішиться успіхом своїх дітей, так, звичайно, тішиться й кожен інтелігентний народ творами своїх поетів. Прочитавши «Фата-Моргану» Вашу, я першим ділом кинулась по дачах (ми жили в Китаєві недалеко один од другого) ділитись своїми вражіннями і дати

книжку прочитати. (Детальний свій погляд я колись напишу Вам.) Читаю «Раду», придивляюсь, чекаю, коли ж появиться місячний огляд журналу, коли ж надають про цей твір. Російська література де там як багатша за нашу, а надумається ще там Андреев або Горький щось написати, – вже звістки по всіх часописах. У нас видрукована річ, така видатна, і – нічого. Як ще Шевченко писав: «Ніхто й не бовкне» (здається, так). Нарешті злість мене взяла, іду в «Раду» і питаю: «Панове, та чи ж ви читали «Фата-Моргану»?» «А читали». «Чому ж ніхто нічого не напише». [...] Інтелігенції у нас нема. Ви з серця свого писали свій твір, Ви виносили його, і звичайно, як завжди й бува, Вам хочеться щоб він одгукнувся й в чужому серцю. А він нікому й не потрібний. Добрий жарт! Веселий! Звичайно, замість того, щоб писати таку довгу береміаду, краще було б самій написати розправу з приводу «Фата-Моргани», се так. Але саме тепер я не мала й не маю часу, бо кінчаю свого «Дорошенка». Та й не рятує то справи, коли почувають одна, дві, три людини, а решта холодні й байдужі, мов ті «гробы поваленные». Як тільки увільнюсь трохи – писатиму про останні Ваші твори [IV, 132–133].

А ось що писала Коцюбинському Любов Яновська:

Щире, велике спасибі Вам за Вашу ласку. Вчора я тільки повернулася з Полтави (де штудіровала з сином майже два тижні німецьку хрестоматію), а сьогодні увесь день просиділа за Вашою книжечкою. Пошли, Боже, Вам здоров'ячко та сил, щоб дарували нас ще та ще такими книжечками. Дарма, що усі, крім «На віру», оповідання Ваші я читала вже по декілька раз – сьогодні я ними так само захоплювалася, як і раніш. Гарно, дуже гарно Ви пишете,

високоталановитий Михайло Михайлович, і коли ще й після Вашого збірника не заціпить тим, що товчуть: «малоросійская книжка только для народа», то хай їм вже навіки позакладає... Гадаю, що незабаром кинуться перекладати Ваші оповідання одно за другим [IV, 378].

Особливий пієтет до Коцюбинського відчувається в митців молодшої генерації, які вбачали в письменникові Метра, чутливого до художніх віянь доби. Ділилися з ним своїми поглядами на шлях розвитку новітньої української літератури, необхідність оновлення традиційного реалізму.

Особливо цікаві в цьому плані листи Миколи Вороного:

До Ваших писань у мене спеціальна «тапіа», я люблю їх за легкість стилю, прозорість колориту, гарну мову – за їх поетичність. З Вашого листа я добачив якусь непевність чи сумнів щодо напрямку мого альманаха.

Може й Ви, як д. Єфремов, підозріваєте, що я хочу запровадити якусь «декаденщину», бо питаєтесь, що то буде за альманах, які автори захочуть приймати участь в ньому. Правда, такі вирази в моїм листі, як «чиста штука», «усунення тенденцій» можуть збаламутити необізнану людину, бо тепер сфера штуки досить таки збаламучена новими течіями і напрямками, і репрезентант кожної такої течії по-своєму вбачає і тлумачить і штуку, і її завдання. Про себе скажу, що я признаю символізм і не признаю скаліченого російського декаденства, бо се витвір нездарів. [...] Такого символізма, як я признаю, дуже багато, у Гете, Гайне. З сучасних я признаю символістів – Метерлінка, Гауптмана, Ібсена, Бодлера, Едгара По (між ними є й покійники),

Тетмайєра, Чехова, Горького (але з іншого боку) і їм подібних...

Я признаю за ними рацію биту, але не кожному з них готов наслідувати. Тенденційності в поетичній творчості не признаю (се вже буде фабрикація на марку), а ідейність (те ж саме зміст) мусить бути, бо се ж душа твору. Формою в поезії надзвичайно дорожу, бо одно діло – псалом співати, друге діло – на волів гукати. Реалізм вважаю складовою частиною штуки, а не її цілістю. Грубого реалізму в поезії цілком не визнаю [I, 169–170].

Володимир Винниченко в листах до Коцюбинського висловлює своє захоплення творами старшого колеги. «Дуже радий, що мої кращі праці подобаються Вам – Вам, твори якого раз-у-раз розганяли мій песимізм щодо «інтелігентності» української літератури, а в часи мого перебування в кріпості були іноді джерелом просто раювання». Винниченко вбачає у Коцюбинському «рідну [мені] людину». До старших діячів ставлення у нього значною мірою негативне, великі надії покладає він на Коцюбинського і Лесю Українку, які «повинні почувати себе раднішими до нас і не дати загинути на цвіту молодому літературному підприємству». У листах Винниченка вповні проявляється його амбітна, нервова, хитка вдача: «Пишу зараз велику повість по-російському. Надокучила мені сльозливо-розсерджена критика українська... Коли випхають, то я й упиратись дуже не буду. Піду туди, де хоч трохи прихильних до мене людей сподіваюсь знайти». Коцюбинський спокійно відповідає молодшому колезі: «Коли Ви перейдете на російський ґрунт, то тільки собі на шкоду, письменник (поет, белетрист) не може безкарно змінити мову: вона помститься».

Дуже цікаві листи молодого художника Олексі Грищенка, родом із Кролевця на Сумщині, який познайомився з Коцюбинським під час навчання у Чернігівській семінарії. Був активним у мистецькому житті Москви, 1918 р. емігрував до Франції і став одним із чільних представників світового авангардового мистецтва.

Молодий митець ділиться з Коцюбинським найсокровеннішими своїми думками і поглядами на мистецтво:

Зрадували Ви мене своїм листом, втішно було його перечитувати, а разом і боязно. Жаль стає, що така людина, як Ви, так глибоко псує золоте здоров'я, покладає свої найліпші сили і запаси на боротьбу з вічно противною адміністрацією. Я згадую, що Ви гордували публіцистичною та громадською роботою колись, а тепер тяжко жалієте. Таким людям, як Ви, можна і повинно жити в надзоряних країнах, далеко від натовпу з його вічним свинством.

Ви можете запідозрити в мені «великого ідеаліста». Трудно в листі ширше і ярче мовити про се. Високо я ставлю особу художника і багато від нього потребую. Кожний повинен творити – кувати свою індивідуальність, а художник-поет і поготів. Ох, мені здається, що я говорю банальщину. Про такі речі треба розмовляти устами, а не пером: тісно. [II, 40–41].

«Я всім серцем проти техніцизму, естетства, – писав Грищенко. – Художника я ціную за душу і тіло його. Тіло – матерія, душа – Божий дух. Нема душі – нема художества, нема тіла – те саме».

Нелегко було молодим митцям у той непростий час (як, зрештою, й у всі часи...). Олекса Грищенко:

Ви, певне, знаєте, яка терниста і грузьковата путь сучасного «вірного» художника, а особливо молодого покоління. Страшні нетрі, прохід між Сціллою та Харибдою. Іноді обіймає таке невдоволення, не знаєш, врешті, куди іти, відкіль почати, в чому і в кому мати пораду. Чорна ніч нависла над нами. Шляхи безкрайні, а де вони? Темно. Чую, що буде ранок, зажевріє він радісно-буйно, ясне, цілюще сонце, творчі божественні обличчя людей, а поки нанує всесвітнє свинство і гідота. Продажність і фальш вміло гуляють на всі боки сучасної культури... Яюсь гостро живеш, передчуваєш наче вітри: то холодний, безрадісний вітер чорної осені, то легкий, солодкий зефір весняний... Для мене живопись щось святе, незаймане, «святая святих», яку я не хочу і, природно, не можу повернути в «крамничку», а «служіння муз не терпить суєти» [1, 11–12].

Кореспонденти Коцюбинського радяться з ним з конкретних творчих проблем, узгоджують свої творчі плани – для них його творчість, його позиція важить багато.

Михайло Грушевський:

Цінячи високо Ваш артистичний смак, дорогий Михайло Михайлович, хотів би знати Вашу гадку: чи в осібнім виданню моїх «По світу» заховати випуклі глави чи краще упустити – всі або якісь частини. Коли я їх писав, мною водила гадка дати читачам в певних образах перехід настроїв, від тих злободневностей, котрі володіють в момент виїзду, потім слабнуть, дають місце загальним, теоретичним рефлексіям. Просив би Вас уділити годину, щоб перечитати глави, надруковані в «Літературно-н[ауковому] в[існику]», 1908, книга IX, і написати свою гадку. Василь Григорович Кричевський

ладиться з нами в дорогу, і я починаю думати, що мій плян ілюстрованого видання цих образків, може, і не далекий від здійснення [II, 115].

Михайло Могилянський:

А вот Вам тема, столь благодарная для Вашего пера. Эмигрант на Капри. Чудесная роскошь природы кругом и смертельная тоска по родине в сердце. Заставьте его жить полной жизнью доступного человеку счастья, возьмите пору первой любви, разделенной любви. И заставьте томиться тоской по оставленной далеко и недоступной родине, – где «эти бедные селенья, эта скудная природа...», фабулу Вам нетрудно создать, и если настроение будет соответствовать теме, в шедевре я не сомневаюсь [III, 378].

Володимир Леонтович:

А як же Ви, дорогий Михайле Михайловичу, чи скоро виїдете і де можна сподіватися, що мене наженете? Як би я хотів скоріше їхати з Вами, щоб довший час бути з Вами, більше наговоритися. Хочу тут запитатися, як трохи одпочину, щось знов писати, хотів би з Вами за те порадитися і теми свої обміркувати, хотів би і так ділитися з Вами думками та враженнями, так сподіваюсь дістати од Вас рівноваги і почуття краси життя (мимо всіх його хиб), якого мені так бракує. Певен, що з Вами, може, одживу, може, знайду той світогляд, який дасть охоту і силу до праці та посуне мене з мертвої точки, на якій захряс [III, 177].

Творчість і особа Коцюбинського ваблять до себе його кореспондентів. Не тільки колег-письменни-

ків, а й просто знайомих, пов'язаних з ним якоюсь житейською ситуацією, друзів-однокашників, просто читачів. Вони не шкодують щирих, захоплених слів, в яких подекуди проглядає просто-таки закоханість у Коцюбинського.

Малярським зором Олекса Грищенко бачить «тонкі делікатні риси Вашого обличчя, гостру задуму в карих, зачерчених очах». Мимоволі згадується Тичинине «наструнений і себе гідний, серед усіх – творець».

Грищенко пише: *«Часто радістю і успіхом творю в своїй пам'яті Ваш милий образ. Ярко малюєтесь Ви мені.*

Виринають з туману довга, довга осіння Сіверянська улиця, гавкання цуцика, дзвінок, тихий кабінет, згадуються зо всіма деталями перші одвідини. До сліз радісно спом'янути дроз і стук молодого серця. Я не витримав, і хочеться дістатись од Вас звістку про Ваше здоров'я, літературну працю, про Вашу сім'ю. [...] Мені б дуже втішно дізнатись, як Ви живете: чим радуєтесь і від чого болюєте.

Мені здається, оскільки я пам'ятаю Ваш духовний образ, межі Вами і теперішнім мною багато спільних «точек соприкосновения» [II, 38].

Цікаві листи Андрія Дуляка – селянина з с. Лопатинці на Вінниччині, де вчителював юний Коцюбинський. Вони свідчать, що знайомство з письменником мало вирішальне значення в житті цієї людини, стимулювало його духовний розвиток, визначило інтереси.

*15 лютого, 1910 року, Лопатинці
Високоповажаний Добродію Михайло Михайлович!
Я дуже зрадів, діставши од Вас листа, дуже велике*

спасибі Вам, що Ви за мене не забуваєте, а даєте на кожного мого листа відповідь. Я наважився до Вас написати ще цього року останнього, бо Ви скоро виїжджаєте до Італії, та, може, ще успію дістати від Вас відповідь, бо вже от-от не за горами весна. Тільки я надіюсь, що Ви ранше як після Великодня не виїдете, то в такому разі є ще багато часу. Про новини то нічого писати, бо ніяких цікавих нема. Тільки Вам напишу, що я бачив комету 14 січня – комету було видно в 8 часов вечора праворуч від вечірньої зорі, подібно до комети Галлея. (Комету Галлея я бачив на малюнку в астрономії Фламаріона; по правді признатись, я астрономічних книжок прочитав багато, через то я і пишу, що та комета, що була видна 14 січня, подібна до комети Галлея.)

Я думаю, що про комету дечого багато пишуть в газетах, бо за нею, мабуть, наблюдали з обсерваторії; я тепер газети не получаю, і ніхто з наших селян не получав.

За 17 років село то перемінилось трохи, тільки люди в селі всі ті ж самі – багатих зменшилось, а бідних прибавилось, а вперед дуже мало поступились. Тільки, правда, що тепер є таких людей більше, котрі вже знають, яких батьків вони діти.

На мій погляд, селянські люди скоро пішли б вперед, тільки брак гарної школи, а її в селі нема. Так що промінь світа маленькими щілинами проходить до сільських людей [II, 177–178].

А от іще невідомі голоси, що долинають до нас через сотню років.

Левко Мацієвич – відомий інженер і конструктор, один із перших авіаторів, активний член української студентської громади у Харкові, а згодом петербурзької української громади. Загинув в авіаційній катастрофі у Петербурзі.

Микола Саєнко – учасник чернігівських «субот» Коцюбинського, на той час студент Київського політехнічного інституту, брат відомого українського художника Олександра Саєнка.

Кортить мені дуже попасти постійним гостем до «Українського клубу», але, на жаль, не можу, бо і туди треба рекомендацію двох членів клубу. Може, Ви мені і в сьому ним допоможете.

Про своє життя мені не приходитьсь багато говорити. Живу з своїм товаришем Черненком в кімнаті, за котру платимо 10 кар[бованців]. Від інституту в п'ятихвилинній ходьбі. Обідаємо в політехніці. На обід коли беремо одну порцію на двох, а коли і дві – порц[ія] борщу, а там жареного абощо. Обід виходить в місяць кар[бованців] 4, да на чай карбованців 3, і того наше місячне життя обійдеться в 12 карб[ованців]. Так що можна буде з нового року передплатити «Л[ітературно]-науковий в[існик]» і ходити в театр [IV, 97].

Неоціненні знаки доби – деталі побуту, свідчення інтенсивного духовного життя, що домінувало над матеріальними негараздами буднів.

Кореспонденти Коцюбинського відчували в ньому людину, якій можна все сказати, в усьому звіритися і вже тим самим розрадити себе. Вельми промовисті листи Василя Лотоцького, шкільного говариша:

Здесь в Каменце все мне приходит на память хорошее наше время. Хорошее – свежесть юности с одной стороны, со своими попытками организовать душевные порывы, дать им хорошее идейное направление и самим себя поставить в такое положение к остальному обществу, чтобы мы были полезны ему

и чтобы польза эта была особенная – культурная. Конечно, многого мы не достигли, идеалов не нашли, но в душах каждого это дорогое святое время заложило твердый устой. Как в жизни не было тяжело, как не ломала она на свой лад, суля чуть ли не блаженство, этот ничтожный невидимый камешек, заложенный в основу еще несложившегося мира воззрений и неопытной рукой – был самой твердой и самой симпатичной поддержкой [III, 255].

З третього листа Лотоцький переходить з російської на українську мову (загалом це не поодинокий випадок – це характерно для багатьох кореспондентів Коцюбинського: без якихось спеціальних закликів і вимог він природно «українізує» свій культурний простір). Лотоцький ділиться своїм невимовним горем – смертю улюбленого сина.

Сьогодні одного життя зарізало, завтра заріже другого, а ми витріщаєм свої баньки і дивимся собі на все спокійно, бо нас ще не ріжуть. І думаєм собі: ні, нас не заріжуть, ми когось ще заріжемо... Отаке-то розказую тобі, не дуже воно тобі прийдеться до душі, але ти і сам розумієш, що говорю я гірку правду. Не чекаю я від тебе розваги, яка тут може бути розвага. Ділюся з тобою оцім своїм міркуванням, бо вірю, що душу свою ти вихолив і вмістив туди правду. Тобі як битописателю людського життя, людських смутків, це все добре понятне. Пиши, що пишеш [III, 264].

А от надзвичайно колоритна епістолярна «новела». Мовби ескіз портрету одного з досі невідомих персонажів доби.

Євген Францевич Галдзевич – учитель Петербурзької гімназії, знайомий Михайла Коцюбинського по

острову Капрі. Листувався з ним, у 1912 році відвідав родину Коцюбинських у Чернігові. От і все, що ми знаємо про нього, та й ці відомості взято з його листів. З них вимальовується привабливий образ людини надзвичайно тонкої душевної організації, із загостреним чуттям прекрасного і потребою самовдосконалення. Людини освіченої, обізнаної в сучасній літературі, очевидно, досить самотньої в житті, схильної до депресій, виходити з яких допомагала йому любов до природи і красного письменства. Листи свідчать про майже магнетичний вплив, який мала особа Коцюбинського і його творчість на випадково зустрінутого на Капрі подорожнього. Галдзевич дивиться на природу очима Коцюбинського, йому дорога кожна хвилина, пережита разом з ним. Побожно ставиться він до всього, що пов'язує його з Коцюбинським, до спільних спогадів, пам'ятає кожне його слово. Листів у відповідь Коцюбинського не збереглося. Але вже з того, що письменник відповідав Галдзевичу, надсилав йому свої твори і своє фото, видно, що й для нього це було чимось більшим, ніж випадкове знайомство.

Особливо вражає те, як легко й радісно опановує Галдзевич українську мову. Просить писати йому по-українському, не бажає читати твори Коцюбинського в перекладі на російську. Його написані по-російському листи буквально інкрустовані цитатами з Коцюбинського в оригіналі, дібраними з винятковим чуттям слова і розумінням найтонших його обертонів. Це, власне, не просто листи, а оригінальні поетичні етюди, що свідчать про спорідненість душ з адресатом. Епістолярний монолог мовби переростає в діалог.

Вы, верно, не можете еще разобрать, кто такой Вам пишет; я – Ваш сосед по гостинице «Hotel

Royal» на Капри и спутник во многих прогулках по этому острову чудес. На фоне природы серого, мрачного, холодного Петербурга, природы, далекой от чего-либо в тех светлых волшебных краях, мне часто вспоминается этот сказочный, полувоздушный (такими ведь кажутся его очертания из Неаполя), залитый светом остров. Воспоминания эти согревают мне душу, а с ними неразрывно связаны и неотделимы от них воспоминания о Вас – во-первых потому, что я с Вами пережил так много красивых моментов восхищения красотами Капри, а вместе пережитые моменты счастья или встречи, по-моему, всегда соединяют людей, а во-вторых, Вы ведь так много духовно дали мне на Капри! Да и теперь еще даете и давать будете, так как кусочек Вашей души я увез с собою в виде подаренной мне Вами книжки «З глубини». Если бы Вы знали, как много дала мне эта книга, как много глубокого наслаждения и как я сожалею, что не успел познакомиться с ней еще на Капри; я не успел, так как получил ее, еще кажется, за день до отъезда – когда уже начинал прощаться с Капри. Я мечтал, именно мечтал, написать Вам, вполне познакомившись с Вами, т. е. с Вашими произведениями, но до сих пор мне не удалось этого сделать отчасти из-за недостатка времени, отчасти потому, что только неделю тому назад «Українська книгарня» прислала мне давно выписанный мною каталог, отчасти из-за других обстоятельств. Но, во всяком случае, в недалеком будущем рассчитываю приобрести «всю Вашу душу». Право, иначе не могу назвать Ваши рассказы, так как, читая какое-нибудь Ваше «оповідання», мне кажется, что это Вы рассказываете мне, что мы сидим где-нибудь на скале над безбрежным морем – слышу Ваш голос, вижу выражение Вашего лица, почти каждая страничка

напоминає мене о Вас, воскрешає в пам'яті якій-нибудь из наших, вернее Ваших, разговоров. Мне кажется, что если бы после этой встречи с Вами попалась мне в руки книга «З глубини», то, не зная, что автор ее Вы, я бы непременно сказал, что автором ее могли быть только Вы и никто другой. Разве не непременно Вы должны были создать такой, именно этот гимн солнцу: «...я повний приязні до сонця і йду просто на його, лице в лице. Повернутись до його спиною – боже, яка невдячність!» [I, 185–186].

Останній лист Галдзевича написано за чотири місяці до смерті Коцюбинського. Він сподівався, що колись той іще озветься до нього з поетичного «краю білих пісків і чорних людей, кактусів і пальм, і пірамід» (цитата з оповідання «Сон»). Не судилося. Певно, що на звістку про смерть Коцюбинського душа Галдзевича озвалася гострим болем...

Так листи доносять до нас з глибини віків щирі голоси людей, що жили колись, їхній біль і їхню любов, будні і свята...

Серед листів до Коцюбинського є дуже значні – навіть кількісно – масиви текстів одного автора. Вони створюють справді монографічно вичерпну картину – образ людини в її буттєвому просторі – а відтак колективний портрет середовища, образ доби.

Володимир Гнатюк, видатний галицький етнограф і громадський діяч. З Коцюбинським його єднала дружба – на рівні особистих стосунків і на рівні творчому. Маємо 100 листів Гнатюка до Коцюбинського. Останній написано на другий день після смерті письменника, 26 квітня 1913 р., і адресовано його дружині.

Львів, дня 26. IV н. ст. 1913

Високоповажана Пані!

Дізнавшись про тяжку і невіджалувану втрату дорогого нам усім Михайла Михайловича, який ще перед двома третинами року жив поміж нами, повний бадьорості, надій та піднесеного настрою, і призбирував матеріали та уклав план широко закроєної повісті з життя гуцулів, що певно була би вінцем його літературної діяльності, висловлюємо Вам найглибше співчуття і прилучаємо наш біль до Вашого болю, якого глибину і велич розуміємо вповні і несемо спільно разом із Вами. Нехай буде йому пером та рідна земля, яку він любив так гаряче!

Володимир Гнатюк

Олена Гнатюкова

Юрій Гнатюк

Ірина Гнатюк

Леся Гн. [I, 355].

У листах Гнатюка перед нами минає усе його життя, насичене громадськими, науковими, видавничими справами. Надсилає Коцюбинському свої праці, ділиться з другом творчими задумами. І головне: листи красномовно засвідчують той, зрештою загальновідомий, факт, що Гнатюк відкрив Коцюбинському Гуцульщину – край, який він пристрасно любив і досконало знав як етнограф і фольклорист. Без його участі українська література не мала б «Тіней забутих предків» – Гнатюка можна до певної міри вважати співавтором цього шедеву. Залюблений у Гуцульщину, Гнатюк був певен, що перебування там буде корисним не тільки для творчості, а й для здоров'я Коцюбинського. Запрошував його, дбав про друга, влаштовував (до дрібниць) його побут.

Десь коло 8. VI (докладно терміну не знаю) виїжджу сам до Жаб'я і буду мешкати до приїзду родини (1. VII) у лікаря Жабівського, д[октора] Я. Невестюка. Опісля з родиною їду до Криворівні, як звичайно. Звідти пишуть мені, що досі там дуже гарно, і як так далі буде, то літо буде таке гарне, як минулого року. Якби Ви мали охоту туди приїхати, то я був би дуже радий, 1) що я певний про благодатний вплив свіжого гірського повітря і купелі, особливо на зденерованих людей, а в Вас мабуть нерви грають найбільшу ролю; 2) що видатки Ваші були би мінімальні (найбільше 4 кор[они] денно, отже, півтора рубля, а в Криворівні то, очевидно, ще дешевше; 3) що Вас зацікавили би, на мій погляд, настільки гуцули, що мусили би щось написати про них, а сим я тішився б незвичайно [I, 300].

У Криворівні жило б ся було весело, коли б хоч наполовину менше було дощу, але на те ми, холерники (як називають там зазвичай літників), не знали ради, як його затримати. Тамтого року було літо пречудове, а сього дощ та й дощ. Та все-таки повітря не львівське, і лікар сказав мені по повероті, що не маю чого жалувати страчених вакацій (які я дійсно стратив, бо нічогосінько не робив, тільки байдики бив та гав ловив!). З Хоткевичем трохи читали ми «Also sprach Sarathustra», трохи він грав на бандурі, але й сам співав, бо я годен хіба хрипіти, а не вторувати йому. Я захриплений уже звише два роки і, мабуть, до смерті не відхрипну, хіба по смерті в раю, як здиблюся з Вами! Я дуже тішуся, що Вам подобалися коломийки, бо досі лиш я був їх запаленим аматором, а тепер знаходиться ще дехто! А вони, знаєте, варті того. А що Ви знайдете ще в III томі, не знаю лиш, чи зможу його видати до кінця року [I, 266].

Я конечно був би за тим, щоби Ви на одне літо приїхали в наші гори: якби Ви задовольнялися простотою, то могли би Ви їхати до Криворівні, де я вишукав би Вам хатчину недалеко від себе, де вигрівалися би ми на сонці, приглядалися би Черемошеві й гуцулам, читали і т. д. Я думаю, що це було би для Вас із двох боків корисне: 1) для здоров'я безумовно, 2) для Вашої літературної творчості. У гуцулів стільки поезії, Ви знайшли би в них стільки нового для себе, що це, певно, принесло би гарні результати і для Вас самих, і для нас як для народа. А коштів – коли б Ви хотіли сидіти, як я, у простій хаті і їсти просту невибагливу їжу – не треба ніяких надзвичайних, бо ті гроші, які Ви в себе віддаєте, вистачили би й для Криворівні. Я навмисно пишу про це вже тепер, щоби Ви мали час подумати і приготувитися, а я, зі свого боку, прийшов би Вам з усякою поміччю. За зиму могли би Ви познайомитися з невеличкою гуцульською літературою і на місці дивилися вже на все нашими очима [I, 285].

Крізь листи Гнатюка останніх років болісною темою проходить хвороба І. Франка і його тяжке матеріальне становище. Він мобілізує українську громаду на допомогу патріархові рідної літератури, залучаючи й Коцюбинського.

Львів, 25.IV.1908

Високоповажаний добродію!

Пригадуєте собі ті свята, як ми їздили до Яйковець разом із Франком, як там весело зійшов нам час? Отже, більше таких свят не будемо мати, не лише тому, що мені трудно їздити, а ще трудніше ходити, а, як зачуваю, і Ви не дуже mocno тримаєтеся, але що третій тодішній наш товариш, доктор Франко, не буде вже ніколи нам товари-

шити... Він лежить тепер у санаторії для нервово хворих, а лікарі не роблять ніякої надії удержати його при життю.

Коли би навіть сталося чудо і його дотепер така сильна хлопська натура поборолла хворобу, то й тоді він для нас страчений як письменник, як першорядна духовна сила, бо лишив би ся на все калікою, нездатним вже до ніякої праці! Він хорий загалом на цілий ряд хоріб: на очах сильно застаріла трахома, якої він не лічив ніколи порядно, так що лікар дивується, що він досі не осліп; з нирок сходить якась ропа, і може вив'язатися ще щось гірше; обі руки спаралізовані, що не може ними рушати, і його годує служба; є ще й інші дрібниці, але найважніше – се великі зміни мозгові, які можуть дуже швидко викликати смерть! Ось до чого ми дочекалися! Не здивуєтесь, певно, коли Вам скажу, що наслідком цієї події, як і смертю Січинського, я ходжу вже поверх дві неділі страшно зденервований; вночі не можу спати, а вдень – робити; щонайбільш прочитую купу газет, що, очевидно, здається хіба мишам на снідання. Тепер трохи успокоююся, але чи надовго, бо евентуальна катастрофа виведе знов мене з рівноваги.

Посилаю в залученню лист для збирання складок і прошу, займіться ними; може, вдало би ся зібрати кілька тисяч та бодай родину забезпечити, коли сам Франко мусив усе життя провести в злиднях.

Така доля моя,

Гірка доля моя! [I, 280–281].

А це лист до Коцюбинського як до голови «Просвіти»

Львів, дня 25.IV. н. ст. 1908

Високоповажаний добродію!

Один із найвизначніших наших письменників

останнього століття – Іван Франко – попав у тяжку безвихідну недугу. Як відомо, жив він сам і удержував сім'ю виключно тільки літературними заробітками. Тепер і на майбутнє вже нема мови про них. Він сам і йому близькі полишаються без ніяких засобів до життя, без змоги мати лікарську поміч і відповідну опіку. Українська громада має, отже, обов'язок прийти тут з підмогою. Обов'язок цей святий; тут мусить замовкнути всяка особиста, партійна і конфесійна неохота до чоловіка, який вже сьогодні належить до істор[ії], який сам єсть визначною частиною історії нашого національно-культурного відродження; чоловіка, який увесь величавий талант, усе своє велике знання поклав на услуги українському народові... Своєю 35-літньою невсипушою літературно-науковою працею серед найтяжчих обставин заслужив він того, щоб сей народ не допустив до культурної ганьби – не дав помирати в нужді своєму великому письменникові і не лишив його сім'ї на поталу злиднів...

Наукове Товариство ім. Шевченка почуває себе в обов'язку обернутися до своєї української громади – наразі довірочно – з зазивом допомогти нещасним жертвам нашого лихоліття. Просимо Вас займатися посеред Ваших знайомих збиранням грошових складок, по зможі постійно, евентуально дати початок до зав'язання окремого комітету для такої цілі.

Зібрані складки просимо відсилати періодично, разом зі списком жертводавців на адресу:

Контора «Літературно-наукового вісника» у Києві; Прорізна, 20 («Для хворого письменника»).

Імена жертводавців будуть оголошені в «Раді».

Просимо повідомити нас негайно про Вашу ласкаву згоду в сій справі.

За виділ: Володимир Гнатюк [I, 282–283].

І конкретний відгук на ці заклики: вельми зворушливий документ – кілька слів, написані «просвітянином» з Козельця Миколою Касперовичем на бланку поштового переказу:

Козелець, 12 травня 1908 р.

Поважаємий Михайло Михайловичу!

Зібрав дещо на високоповажаемого І. Франка і засилаю Вам. Люде у нас бідні, так що зібрать удалось мало. Поступило од таких лиць:

К. Зленко – 1 руб.

Ц. Парахонський – 1 руб.

Ф. Парахонський – 5 к [оп.]

М. Бречко – 30 к [оп.]

Касперович М. – 1 руб.

Щуревський – 1 руб.

С. Косенко – 20 к [оп.]

Стасюк – 30 к [оп.]

П. Рябуха – 30 к [оп.]

Ложечніков М. – 10 к [оп.]

Шеремет – 25 [коп.]

Всього 5 р. 50 к.

Ваш М. Касперович [III, 12].

Вельми солідний і масив листів Михайла Могилянського (72 листи), відомого культурного діяча, письменника, перекладача творів Коцюбинського на російську мову. У цих листах – докладна характеристика творчості Коцюбинського, конкретні перекладацькі проблеми – як точніше перекласти, зберегти колорит мови оригіналу, водночас не погрішивши проти мови перекладу; видавничі будні – угоди, гонорари, як розкупується тираж, які відгуки у пресі.

25/1 1910 г.

Многоуважаемый Михаил Михайлович!

С давно не испытанным наслаждением прочитал от начала до конца Ваш сборник «З глубини», за присылку которого сердечно благодарю. Потянуло опять перечесть Ваши старые рассказы (у меня есть «Том перший»), и я кое-что перечел. Многое и в старом хорошо, но новое несоизмеримо с старым – это высшая ступень. Особенно хороши «Сміх» и «В дорозі». Хорошо, бесподобно и «Intermezzo» – тонкая и звучная симфония, но такая интимная, пожалуй, чересчур интимная. «В дорозі» лучше первая часть – настоящая поэма, вторая – ядовитая сатира, такая реальная и жизненная. А совершенство целого в том художественном впечатлении, убеждающем неопровержимо в вечных правах «особистого, нечистого, звірячого...».

Кажется, это немного и вопреки намерениям автора (но художник, на счастье, всегда торжествует над его «намерениями»), ибо «особисте, нечисте, звіряче» относится у него и к поэзии Кирилла – Усти... Но есть «особисте» и «особисте». «Особисте» Кирилла и Усти пусть и «звіряче», но не «нечисте». И разве оно не более вечно, не более могуче, чем все то, что из «суеты сует»? Оно «особисте», но оно из другого материала, чем свинушник «митингового оратора» Ивана и «товарища Марии»...

Эпизодическое грехопадение Кирилла, по существу, напоминает «проступок аббата Мурэ». И болит где-то глубоко, когда, соприкоснувшись с «свинушником», «отрезвляется» Кирилл... У Ивана его должно было стошнить, но разве не жаль, что с этой тошнотой оканчивается, конечно, и краткий «эпизод»?..

Право, я впервые читаю столь художественное отражение современности, столь глубокую постановку, художественную постановку животрепещущих проблем нашего времени! Чего стоит, напр[имер], «Сміх»?

Знаете, моя мечта показать русской литературе эти шедевры украинской! Я уже перевел (быстро и начерно) «Сміх» и «В дорозі» и сегодня передал в одну редакцию [...] для ознакомления. Если согласятся поместить, возьмусь за обработку формы, хотя и боюсь, что не сумею передать совершенство Вашей прозы. Кстати, «В дорозі» меня затрудняет (главным образом ботаникой), и я буду очень Вам благодарен, если Вы переведете подчеркнутые (на отдельном листке) слова и вернете мне листик обратно. Буду бесконечно благодарен, если присоедините кратчайшие данные о себе (год и место рожденья и т. п.), что мне надо для самой небольшой заметки сопроводительной к переводу рассказов. А «опыт критического очерка» меня не удовлетворил (даже никак не дочитаю). М[ожет] б[ыть], правильно и умно объясняет Л. Старицкая, в чем прелесть «картинки весеннего утра в саду», как она глубоко верна, в чем ее художественность... Но эти объяснения скучные, а читая «картинку», наслаждаешься, точно переживаешь это «весеннее утро»... Непосредственное наслаждение выше объяснения его содержания!

Ну, надоел Вам. Простите за беспокойство, надеюсь, что не затрудню особенно просьбой. Еще раз спасибо за книгу и еще большее за то художественное наслаждение, которое она доставила. Сколько писано на темы освободительного периода, а где было что-н[ибудь] приближающееся к рассказам «Сміх» и «В дорозі» и эта классическая, почти скупая краткость! Пишете ли теперь?

Пишите, сколько можете, пишите! Жму руку. Как здоровье?

Ваш Мих[аил] Могилянск[ий]

P.S. Вышел ли чешский перевод Ваших рассказов? [III, 369–370].

Надзвичайно колоритні, своєрідні за тембром, сповнені життєвої енергії листи Андрія Чайковського – письменника, автора повістей та популярних видань переважно на історичні теми. Працював адвокатом у Бережанах, листувався з Коцюбинським протягом 1903–1909 років.

Емоційно, темпераментно змальовано реалії політичного життя Галичини:

Наша конституція, так само, як і свобода 1848 року, застала галицько-український народ неприготованим. Воно було так, як телятцю, коли його випустить з хліва. Народ був темний, а інтелігенції дуже мало, і то такої, що не тямилася чого й хотіти, куди прямувати. Як же би то інакше застала свобода вас, російських українців! У вас вже і свідомість, і своя програма. А тоді і ми, почувши за собою чужого дядька, не так заговоримо та й не тої заспіваємо. Тоді ми усі забажаємо бути з вами, і нічого нас не спинить. Коби-то!

Чи найде[ть]ся такий мудрець, силач, щоб забронював з весною деревам, траві зеленіти, коли наспіє той час, що сніг згине і ціла природа пре[т]ягнеться із невидимою силою до життя. Ніякий велет не спинить тої переміни, що зветься конституцією. Коли наспіє той час, що народи заговорять, чого хочуть, – не спинять цього ні победоносцюви, ні плеви. Воля мусить бути!

Нам тільки не зривати тих зв'язків, які в останній час завелись між нами [т]а українцями в Росії. А ми

донедавна так мало знали, що далі-далі брат брата не пізнавав би. Для душі нема ніяких кордонів...

Як я сим тішуся, що обіцяли з весною завітати до нас, та й мене у глухому куті не забути. Тоді-то ми наговоримось від вечера до зорі... [IV, 234–235].

У листах Чайковського видно живий щирий інтерес до українського минулого, він доскіпливо намагається увійти в історичне середовище, яке описує, вжитися в нього, «побачити» його.

Питаєте мене, що я тепер роблю? Я тепер студію нашу історію козацького періоду, бо я загадав написати кілька оповідань для молоді і мужиків про нашу давнину – славну, криваву та нещасливу. В той спосіб хочу збудити у нашого півграмотного загалу замилювання до своєї питомої давнини, до традиції. Я бачу, які це має наслідки у поляків, який у їх патріотизм. Наша література така на тій галузі вбога, що на пальцях полічиш.

Наш освідомлений мужик страх як за історичними оповідання[ми] допитує[ть]ся, а нема йому що дати. А ніхто з наших письменників не хоче за се взяти[ся]. На тій підставі, що я трохи прочитав, викінчую два оповідання: 1) для молоді: «Молодий вік Сагайдачного»; 2) для народа: «Козацька пімста з часів гайдамаччини». При тім зробив я такий досвід, що такі романи історичні, як «Чорна рада», минаються з ціллю. Вони полишають навіть у інтелігентної людини зневіру в свої сили, несмак, розпуку. Значить, що нам ніколи нічого не повелося і не поведеться, найкращі наші люди гинули трагічно, не осягнувши своєї цілі. Я гадаю, що коли таке історичне оповідання має людину підбадьорити, побудити у ній енергію, коли взагалі воно має осягнути бажану ціль, то воно повинно кінчатися

якимсь світлим побідним епізодом. Сю думку змагаюся перевести в моїх оповіданнях. На пробу зладив мале оповідання для дітей «За сестрою». Я прямо пробував сил моїх, чи потрафлю. Не знаю, чи Ви його читали, та селяни казали мені, що їм се подобається, а це була в мене головна ціль. Наша козацька минувшина – се невичерпне джерело до таких оповідань. З його черпали сюжети другі народи цілими пригоршнями, лише ми – ні [IV, 254].

Коли Вам цікаво знати, що я тепер роблю, то ось що: я студіюю нашу бувальщину та й вже прочитав стільки, що можу перенестись думкою в нашу славу минувшину та гуляти думкою з нашим славним козацтвом по широких степах, де не було ні пана, ні хлопа, а усі рівні, хоч бідні, та рівні, свободні. Не раз бачу в тій уяві степ, широкий Дніпро, Січ, і тоді я забуваю про всю буденщину, тоді я щасливий, мов мала дитина. Тоді і писати хочеться. І я поклав собі до кінця мого живота лише про те писати. Я поборов найбільші перепони, бо перетравив той період нашої історії, виносив увесь матеріал не йно в мозгу, але і в серцю. І подумайте, як воно тепер складно пише[ть]ся. Засяду на тій фаховій роботі в хаті, заставляю мою котру доню грати народні пісні, а тоді мандруй душа між козацтва в степ [IV, 264–265].

Сценки з родинного життя, з навколишнього побуту у листах Чайковського змальовані іронічно, але не без щирого чуття. Це писала жива, дотепна, небайдужа людина...

Питаєте, чи я не в санаторії? Мені теж не везе. Складав я усілякі плани на це літо, та либонь, нічого з цього не буде. В моїй хаті цього року екзаменаційна пошесть. Подумайте: найстарший син Микола робить фільозофічні ригороза у Відні по математиці

і астрономії. Другий – Богдан – робить перший державний іспит юридичний. Двоє дівчат зложили матуру в перемиськім лицей, третя – склала іспит з IV класу гімназійного. Я на це страшенно вишетався, гаманець порожній. Пишучи про це, я нагадав собі таке:

Владика виїхав на огляд своєї дієцезії. Молодий один священик, до якою владика мав приїхати, питає старенького панотця сусіда: «Отче сусідо, чи багацько це коштує, коли владика приїде?» А той старий панотець відповідає: «Сину, коли б ти два рази погорів, а раз до тебе заїде владика, то на одно вийде». Таке воно і з моїми екзаменами.

Та одно, Богу дякувати, що мені до санаторії виїздить не треба, бо я зовсім здоровий, а тепер літо, я роблю в моїм огороді заступом, косою, сокирою. Ех! Какая прелесть! А коли нема що робити, так гімнастика по припису Мілера, а відтак, коли зіпрієш гаразд, скачу у зимну воду. Тоді то ух! уф! aaa! Опять райская прелесть!

З цього усього мене на Вкраїну магнітом тягне. Вигладжую тепер мойого «Сагайдачного», та все мені здається, що пишу мов сліпий о колірах. Мені б конче бути там, бачити Дніпро та добре придивитися в музеї Тарнавського в Чернігові.

От я нагадав, спасибі Вам, що порадили мені звернутись до Дмитра Дорошенка. Багато доброго мені порадив. Тепер наша кореспонденція перепинилась, бо у його занедужала жінка.

Одним словом, у мене роботи повні пригорщі. Не нудьгую ні хвилини. «Позви» і копії оборони кримінальні перед присяжними суддями, і так література, «полезное чтение», заступ, коса, гімнастика – день мине, що й не оглянешся. А добрий юмор усе є, можна і людей потішити, і собі лишиться трохи, про запас.

Наговорив Вам цілу копицю нісенітниць, вибачте, таке мені в цій хвилі напало. Та на цім слові будьте здорові, обнімаю Вас кріпко [IV, 263].

Майже за кожним листом – дорогоцінні свідчення про час, про українські проблеми, які, на жаль, не втратили своєї актуальності і нині. Ось, наприклад, рядки з листа Ганни Барвінок: «Бідна наша Україна! Як мало людей, що для неї самотвергаються [...] Я часто думаю: чим тепер наша Україна держиться?» А ось дрогобицький літератор Б. Бурчак того ж року пише Коцюбинському: «У нас усе політика, у нас говорять часто й високопоставлені особи, що красна література се нічо. Чув я від посла в парламент Левицького, що дав би радо на наклад політичної брошури – ніколи на красне письменство. А посла Петрицького (людину малоосвічену) я півроку переконував, що одна новела Стефаніка має в розвою нашого народу більше значення, як брошура Петрицького – а не переконав...» У цей текст можна підставити сучасні імена, і тоді здаватиметься, що це написано сьогодні...

На сторінках «Листів до Михайла Коцюбинського» постають будні, картина активної щоденної праці на культурній ниві в атмосфері імперської протидії кожному повноцінному прояву українства, постійних цензурних заборон, які паралізували творче життя. Бачимо безліч прикладів боротьби за кожне вимовлене й написане слово, буквально еквілібристичної спритності, що їх потребувало спілкування автора й видавця з цензурою, неминучі принизливі компроміси, які не могли не знижувати якості. Така сумлінна, свідомо свого обов'язку праця завжди викликала (і сьогодні викликає) подив і повагу.

Ось уривок з листа Михайла Комарова, бібліографа і громадського діяча, де він розповідає Коцюбинському про цензурні поневіряння його оповідання «П'ятизлотник», надісланого до альманаху «Запомога», вихід у світ якого, до речі, цензура так і не дозволила.

Тож, коли ласка Ваша, дозвольте помістити Ваше оповідання без сцени стягнення податків. Мені дуже шкода цієї сцени, так що ж маєте робити? Отже, я втішаюсь тим, що й без неї провідна думка оповідання цілком ясна і добре мотивована, а друге те, що по виході збірника можна буде надрукувати оповідання в «Зорі» цілком. Повість «На віру» перечитав з великим інтересом, але боюсь, щоб по самому змісту вона не здалась цензурі надто гострою, ніби займаюць пропагандою безшлюбного життя. В збірнику ж треба бути особливо обережним, бо тут цензура дивиться так, що через одну п'єсу та може весь збірник понівечити. Одне дуже цікаво було б видати Вашу повість тут на Україні, коли не в збірнику, то хоч особливою книжкою. Тож прошу Вас дозволити мені «П'ятизлотника» помістити в збірнику без сцени стягання податків, а потім одіслати в «Зорю» або «Буковину» для надрукування цілком, а «На віру» подати в цензуру особо і, коли дозволять, надрукувати особливою книжкою. Буду сподіватися Вашої відповіді. З присланого від Боржковського піде в збірник замітка про Кармелюка, а молитви – ні, бо прийшлося би мати діло з лукавою цензурою [III, 70–71].

Завжди треба було бути в «бойовій готовності», вміти тримати удар, обороняти свої позиції, передбачати, як катаклізми у владі відібуються на українстві. Таке-от життя у стані постійної облоги.

З листів Євгена Чикаленка, громадського діяча, видавця, мецената:

Живемо ми зараз під враженням агітації націоналістів проти українства та ляментаций Меньшикова та Савенка про мазепинство. Згори ще не видно результатів цієї агітації, а знизу вже показуються. Вже агенти наші по збору передплати пишуть, що тепер тяжче знайти передплатника, бо всі бояться, щоб їх не підозрівали в мазепинстві. В результаті число передплатників йде на 500 примірників менше, як торік; не знаю, чим воно кінчиться, а вже мене се непокоїть. Очевидно, не доросло наше громадянство до щоденної газети, не скоро ще газета стане на свої ноги. Якби настала справжня конституція, щоб не страшно було придбать репутацію «мазепинця», то тоді число передплатників швидче зростало б і, може, за десять років вжеросло б стільки українців, що могли б утримувати газету, а тепер я гублю надію. Настають невеселі часи [IV, 330].

В цих умовах українська громада потребувала слова Коцюбинського, його авторитету.

Вслухаймося у звернені до нього слова Є. Чикаленка – воістину «крик душі».

У Києві 30.12.1907

Високоповажаний Михайло Михайловичу!

Прочитавши отсе зараз Ваше чудове оповідання в збірникові «З неволі», скортіло мене написати до Вас скільки слів, поскаржитись Вам на Вас же самих та на багатьох земляків-приятелів, з якими гадалось колись вкупі працювати....

Я знаю, що не пишете Ви до «Ради» не через те, що щось маєте проти газети або проти людей, які її

ведуть, а все-таки якимось муляє, що за два роки Ви не дали й жодного хоч малесенького нарису. Ви простіть мене, Михайло Михайловичу, що осмілююсь писати Вам наче якийсь докір, але мною керує не особистий інтерес, Ви се знаєте.

Для нас дуже, дуже важно, щоб люде бачили, що Ви приймаєте участь в газеті, що Ви нічого не маєте проти нашої газети і проти людей, які її ведуть. Ви, людина з чистою, незаплямованою репутацією (я вже й не кажу про репутацію Вашу яко найкращого нашого художника), своєю участю в газеті піддержали б нас морально в боротьбі [...] не з байдужістю, ні, а з ворогуванням, з глухою інтригою проти «Ради», яка ведеться нашими «кулешиками». Вони не тільки самі не хочуть приймати участі в «Раді», а ще й впливають і на інших. Такому ж бойкоту піднав і «Л[ітературно]–Н[ауковий] Вісник»; власне, через його попали й ми в немилість, яко созвучний йому (т.е. вістнику) голос. Всякі Ханенки, Суховієнки, Самойловичі лютують на Дорошенка, що приїхав з якоїсь Галичини і хоче вирвать «булаву» у їх і об'єднати Україну, а «Рада» ще й підтримує сього зайду, зробилась його послушним органом і проч. Ви не можете собі уявити, голубе, які я терплю душевні муки! Мене гнітить, що люде не можуть стати вище інтересів свого я, та ще й люде, з якими колись думалось працювати вкупі, які, здавалось, готові життя своє покласти за Україну...

З радістю покинув би все і забіг би безвісти, щоб ніхто мене і я нікого не бачив і не чув. Але коли я покину, то принаймні, зараз ми зостанемося без щоденної газети. З літературного боку небезпеки нема – в Києві вже стане газетярів на дві, а може й на три газети, але грошей не добудуть тепер без мене та без Грушевського, се для всіх ясно. Через те

я мушу тягнути і до Вас взиваю за моральною піддержкою.

Весь Ваш Є. Чикаленко [IV, 300].

А от М. Грушевський звертається до Коцюбинського як до Метра і голови Чернігівської «Просвіти»:

[1908, до 12 серпня, Криворівня]

Високоповажаний Михайло Михайлович!

Товариство ім[ені] Шевченка одержало запрошення від Чернігівської город[ської] управи до участі у юбилею міста через висланне депутації. Не відмовте відповісти зараз:

1) чи Ви взяли б на себе обов'язок бути нашим депутатом на юбилею?

2) чи сей юбилей не буде мати якогось неприличного чорносотенного характеру?

Для скорості адресуйте: Австрія, Галиція, Ясенів-горішній, професору М. Грушевському.

А що як з оповіданням? Чи дістанемо його на сентябр? Сердечно здоровлю Вас!

Ваш М. Грушевський [II, 86].

М. Коцюбинському доводилося докладати рук до всього, не полишати поза увагою жодної конкретної справи.

Для самого Коцюбинського і його кореспондентів характерна висока свідомість свого громадського обов'язку. Оте Франкове «працювать, працювать, працювати...». «А ти, Марку, грай!», як любив повторювати Чикаленко. А це вже гасло з листа самого Коцюбинського: «Не вважай на врожай, – сій жито, хліб буде».

І сам Коцюбинський, і його соратники – Лисенко, Грушевський, Єфремов та ін. – гостро критично оцінювали стан тогочасного українського суспіль-

ства, картали млявість, інертність й обмеженість української інтелігенції, їм боліли поверховість, брак чіткого світогляду.

Послухаймо Осипа Маковея:

Господь там збагне «українофілів» Ваших – се якась дуже смішна порода людей. З превеликого українофільства як вструже котрий «патріотичне діло», то хоч сядь та й плач, коли б се на що здалося.

Українці-інтелігенти – очевидно, з виїмкою свідомих людей, – а тих, бачу, дуже а дуже мало, здаються мені звідси, «с прекрасного далека», великою чередою (даруйте за слово) баранів, з котрих кожний, як вдарить головою об теоретичний спір, так світ йому замакітриться, дістає мотилиці і крутиться відтак в кружок без виходу. Люди розповідають, що, наприклад, в Києві ціла купа лицарів словесних, фразерів, до діла якого-небудь цілком неохочих і несподобних. Сто свариться, як і що робити, а один чи двох справді робить. Якби-то рух український був живим джерелом і сильним, то хоч би його й як всякі утиски і цензура закидувала камінням і забивали, джерело би найшло собі вихід на світ божий. Се правило природи. Та, на жаль, сей рух такий не є. Тим-то й смутно тутешнім нашим робітникам в Австрії, що нема на кого числити, що у Вас справдешніх робітників вельми на обмаль. Тим-то й милі нам всі ті люди Ваші, що бачать своїх краян і поза стовпами граничними та, коли неспроможний у себе робити, складають своє добре у наші шпихліри. Оно ж не пропаде і придасться колись для всіх.

Нема в нас свого ідеалу, хоч би якої утопії, нема навіть тепер того, що було в 60-х роках (одушевлення козаччиною) – тому і діла нема. Як тим жидам, що втікали через Червоне море, присвічував

огненний стовп, так і нам мусить щось присвічувати, аби ми вийшли з моря.

Нехай потім сей «стовп» і щезне, як блудний огник, – аби ми лиш не потопилися і були цілі. Потім уже собі раду дамо. Отаке як би хто придумав тепер для українців, міг би жити по всі часи [III, 325].

З листування Коцюбинського вимальовується картина активної видавничої діяльності, в яку вкладалося стільки сил і добрих сподівань. «Літературно-науковий Вісник», «Киевская старина», щоденна газета «Рада» – життєвий подвиг Євгена Чикаленка, найрізноманітніші альманахи, що їх укладали в різних містах – Києві, Чернігові, Полтаві, Херсоні.

Ось звернення Сергія Єфремова з приводу видання збірника «На вічну пам'ять Котляревському» в Полтаві:

5/IX[1]901

Вельмишановний Добродію!

Прийшов з цензури вже й III т[ом] «Віку»; нічого цензура не викинула, навіть «Хо» – ціле! Прошу Вас вислати якнайшвидше свого портрета, з котрого має бути зроблено для «Віку» кліше.

Один примірник «Віку» Вам буде висланий даром як співробітникові.

*З великою до Вас повагою
Сергій Єфремов [II, 282].*

Деякі з цих альманахів побачили світ, деякі так і лишилися на рівні задуму. Подекуди то було «для хатнього вжитку» – результат замкненого культурного простору, неможливості вирватися на широкі простори нормального культурного розвитку. Та скільки туди було вкладено праці й душі!

Лист Миколи Вороного з Катеринодара, в якому йдеться про задуманий ним альманах «З-над хмар і з долин»:

Альманах має називатись «З-над хмар і з долин» і відповідно сій назві поділяться на дві частини: I – більш фантастичну, і II – більш реалістичну. Твори посередні попадуть в ту або іншу частину, відповідно поетичному обробленню і фантазії автора (а не фантастичності змісту). «На камені» я призначую до I частини – в ньому дуже багато поезії. До I част[ини] увійдуть 10 оповід[ань], новель, шкіців, поезій в прозі, психограмів, казок, в тім числі одна драматична фантазія Старицького «Чарівний сон» і спора пака поезій. До II частини 7 оповідань (два з них більші), споминів, нарисів, новель і т. ін. і також пака віршів.

Автори: Ів. Франко, Грінченко, Кобилянська, Кобринська, В. Щурат, Мандичевський, Марія Калцуняк, М. Слободівна, Л. Старицька, Леся Українка, Самійленко, Чернявський, Маковей, Мордовець, М. Старицький, Ів. Левицький, В. Кравченко, Ксрчинський, Карманський, Н. Кибальчич, О. Романова, В. Мова, П. Грабовський, А. Кримський, Крушельницький, Хоткевич, Коцюбинський, Вороний, Ів. Липа – всіх 30 і ще з десяток авторів забраковано. Але, може, ще дещо прибавиться [I, 174].

Сергій Єфремов на прикладі альманаху «На вічну пам'ять Котляревському» розмірковує над проблемою двомовності:

Згоджуюсь з Вами, що «рябі» збірники роблять негарне вражіння, – але думка така, що коли Флоринські et tutti quanti ширять про нас усяку дурницю, а відповідати по-своєму нам роти замазано, то все ж користнійше буде хоч по-російському подавати правдиві звістки про Україну. Ми задумали свій

збірник видавати щороку і містити там огляди текучого українського життя, письменства і т. п. і, oprіч того, статті критичні про наших письменників, публіцистичні та інші такого змісту. На першу книжку, oprіч оглядів, підуть статті про Артемовського-Гулака, про українських байкарів, про Наукове товариство ім[ені] Т. Г. Шевченка, про «Просвіту», про Петербурзьке товариство, стат[тя] історична про Юрія Немирича і ще дещо, що набіжить. Може, такі статті хоч невеличку користь дадуть. Будьте ласкаві, коли се Вам не важко, перекажіть мої запитання д. Чернявському. Я прохав про се Лотоцького, коли він їхав до Чернігова, та не знаю, чи зробив він се [II, 283].

Український критик, публіцист і громадський діяч Роман Сембратович з Відня:

Від мая сего року видаємо тут загальноукраїнський орган на німецькій мові «Ruthenische Revue» для ознайомлення чужинців з українською справою. З новим роком вступаємо в II-й рік видавництва. В «Ruthenische Revue» містимо ось які статті: 1) політичні, 2) історичні, 3) історично-літературні, 4) з поля української штуки (іскусство), 5) новели і поезії (переклади з українського).

Від нового року хочемо завести ще нову рубрику, т[ак] з[вана] «Хроніка з українського життя». В тій хроніці займатиме перше місце Україна, друге – Галичина, третє – Буковина. В «Хроніці» писатиметься про всякі важніші події – на полі літератури, штуки і т. д.

Звертаємося, отже, до чернігівців з уклінною просьбою допомогти нам у сьому ділі, присилати нам дописи з історії української літератури, штуки (історія українського театру, історія української

музики), подавати важніші звістки з народного життя, як і взагалі приєднувати нам співробітників на Україні.

Звертаємося спеціально до Вас, до добродіїв Шрага і Коваленка з проською звістити нас якнайскорше, чи і о скільки числити можемо на Ваше співробітництво [IV, 114].

З Австрії озивається до Коцюбинського і професор Василь Сімович:

Вашу любу картку з Капрі дістав. З Відня, де був два дні, щоб бачитися із своїм улюбленим професором, д[о]б[р]о[д]і[є]м Стоцьким, ми вислали Вам картку. Тепер я осібно ще хочу поговорити з Вами в листі. Я невимовно тішуся, що Вам легше. Пишете ж самі, що так, а і в «Раді» читав, що Вам куди краще. Лиш одно. Чому на так коротко Ви вибралися? Коли там Вам добре, так посидьте. Зі служби все одно дістанете дозвіл ще трохи лишатися. І з Горьким бачитесь? Найби Горький постарався, щоб у «Знанію» вийшли Ваши новели по-руськи. Це ж потрібно було б і для Вас і для нас усіх. Може ж там друкуватися Серошевський і Шолом Аш, так чому б не було приступу туди нашим людям? Нехай знає інтелігентна Росія, що в нас є речі, які не соромно поставити перед форум Європи цілої, а не лише Росії. [IV, 122].

Як бачимо, листи змальовують широку картину не лише творчої, а й видавничої діяльності того часу: характеристика різних друкованих органів, запрошення до співпраці, видавничий процес, розповсюдження книги тощо. Листи від перекладачів письменника на різні мови – російську, чеську, польську, угорську, німецьку, шведську – з Москви, Петербурга, Відня, Парижа, Праги, Берліна, Сток-

гольма. До провінційного Чернігова вони стікаються з пропозиціями перекладу й видання, угодами й планами, здійснюючи ту, говорячи сьгоднішньою мовою, «культурну інтеграцію в європейський простір», про яку так мріємо. І це – сто років тому...

Було дуже багато охочих перекладати Коцюбинського російською мовою – свої послуги пропонують різні, не відомі нам люди. Про Михайла Могилянського ми вже згадували. Серед перекладачів Іван Белоусов, Павло Горянський з Умані та ін. О. Амфітеатров запрошує Коцюбинського до участі в журналі «Современник», директор видавництва «Знание» Семен Боголюбов докладно обговорює з ним питання, пов'язані з 2-томним виданням його творів.

Ось що пише Микола Перелигін, учитель із Сергієва Посада, перекладач творів Коцюбинського для дітей:

«Ваши рассказы были моими первыми опытами. Не владея еще полным знанием малороссийского языка, я естественно, как Вы справедливо указываете, наделал несколько ошибок, не особенно существенных, так как я нисколько не исказил мысли автора, и не уронил прелести рассказов. (Все от них в восторге.) Первым делом я поместил их в журналах: «Детское чтение» и «Детский отдых», где и выставлено имя их автора, а также и сказано, что они переведены с малороссийского.

Затем у меня купил мои переводы издатель и выпустил их отдельной книжкой» [IV, 41].

Писали Коцюбинському Вільгельм Горошовський з Відня, перекладач на німецьку (намагається писати по-українськи, хоч і важко йому: «пишу як

дитина», «мучуся»); Богдан Лепкий з Кракова, що перекладав Коцюбинського на польську; перекладачі на чеську мову Ольга Андрієвська, Іполит Борковський, Вікентій Хорват з Праги. Характерно, що в Україні намагалися стежити за цими перекладами і рецензіями в закордонній пресі на твори Коцюбинського.

Дмитро Дорошенко:

Чи не могли б Ви, Михайло Михайловичу, надіслати нам ті числа німецьких часописів, де є рецензії на Ваші твори? Годилося б подати ширші витяги з рецензій, хоч би з найбільш ґрунтовних і цікавих. Ми Вам в цілості звернемо після використання. Коли ж довідаєтесь назви ін. часописей, де уміщено рецензії, то подайте, будь ласка, нам на картці, пустимо до газети. Взагалі, якщо матимете які звісточки з новин літератури нашої, – діліться з «Радюю», треба б нам поставити якомога повніше відділ літ[ературної] хроніки [II, 167].

Дуже колоритні листи Альфреда Енсена, відомого шведського славіста, перекладача, члена Нобелівського інституту, автора монографії про Шевченка шведською мовою. Енсен намагається писати українською мовою, але в нього виходить химерна суміш слов'янських мов, передусім російської й української з домішками болгарської і чеської: «...дякую за поздрав от Горького [...] Більше всего мне нравятся его повести из живота босяков» («живот» по-болгарському «життя»). І далі:

«Особенно листи (письма) Орлика, которые будут напечатаны товариством научным имени Шевченка в Львів (и «Известиях»), и я уже прислал

Професору Грушевському статтю о семействе Войнаровских в Швеции.

В ноябре я буду vorlesen im Voiles [нрзб] verein во многих городах в Швеции. Мои предметы будут Карл XII и Мазена; Шевченко, Толстой, Горкій, Врхлицкій (Vrchlicky) и т. д.

Когда могу найти кладателя (издателя – Verleger) и маю часу, я хочу переводить несколько Ваших оповиданней, прежде всего «На виру» і «Дорогою ціною», которые мне особенно нравятся! Спасибо за обещание помочь мне!

А до нового года (января) я хотел бы одпочивать (отдохнуть) после трудов и путешествовать куда-нибудь до Праги чи до Льіва. Бог знає. Все рівно!

Извините, милый друг, что я так плохо пишу – ни по-руску, ни по-украинску. Но Вы розумите меня – это главное. Не забудьте меня, как я Вас не забуду, а если не раньше пришлите мне привет 30 Septembr (ostatni, последний день сентября): я тогда буду 50 лет, ужасно стар!

А мое сердце молодо!

З приятельскими приветами от семейства до семейства.

*Ваш прихильный
А. Енсен» [II, 219]*

Так «інтегрувалася» в широкий європейський простір творчість Коцюбинського. Євген Чикаленко писав:

Придбав й том Ваших творів в російському перекладі і залюбки знов перечитував, бо багато чого вже й позабувалось. Дуже добре, що вийшли Ваші твори по-російськи, тепер ширша публіка російська буде знать, що й у нас єсть справжня література, а досі вона думає, що у нас нічого нема, так собі «грає-воропає» [IV, 320].

«Грає-воропає» – вислів українофоба Пігасова з Тургенєвського «Рудіна».

І ще про одне хотілося б сказати у зв'язку з листами до Михайла Коцюбинського: про активну реальну допомогу письменникові українських меценатів, які любили Україну, за висловом Чикаленка, не тільки до глибини душі, а й до глибини власної кишені.

Це передусім сам Чикаленко, який активно допомагав письменникові матеріально, дбав про його здоров'я й відпочинок. В одному з маєтків Чикаленка – Кононівці – написано «Intermezzo» Коцюбинського:

Ми умовились з Вами великодніми святами поїхати подивитись на херсонський степ, але весна цього року припізналась і нам краще було б поїхати трохи пізніше, так між: 15 квітнем і першим мая.

Коли Ви не можете тоді вирватись, то треба поїхати під самий кінець Ваших великодніх канікул, тобто 3–5 квітня.

Якщо буде хоч з тиждень гарна, соняшна погода, то й до 3-го квітня цілина зазеленіє добре, але на ній, певне, ще не буде ніяких квіток, окрім «брандуш» (просвіренків), а між: 15–1 мая буде сон, горицвіт, кукурузка, чебрець та інше цілинне зілля.

Отож Ви собі міркуйте, коли Вам зручніше приїхати в Київ для сієї подорожі, і заздальгідь напишіть мені, аби я знав, як мені бути.

Од степу особливого нічого не ждїть, бо в Перешорах не настоящий херсонський рівний степ, як в східній частині Ананьївського повіту; у нас місцевість горувата, з лісками, бо ся частина повіту однохарактерна з Балтичною. Тим часом все-таки

цікаво подивитись і на наш степ, він має свої особливості. Хоч він вже ввесь ораний, а все-таки єсть такі круті схили, які ніколи не орались і мають характер вічної цілини, хоч і збитої з осені худобою. Ну, поїдем, то самі побачите. Тільки напишіть, коли поїдем [IV, 307].

Це – Василь Федорович Симиренко і його улюблений племінник Володимир Леонтович, письменник і громадський діяч, Голова товариства підмоги українській літературі, науці і штуці, один з видавців газети «Рада», член редакційного комітету Літературно-Наукового Вісника. Ці люди постійно дбали про письменника, забезпечували йому можливість лікуватися за кордоном.

Володимир Леонтович:

Гірко, дорогий Михаїле Михайловичу, чути від Вас, що Ви нездужаєте, знати, як би можна допомогти Вам і не мати змоги зробити сього через те, що державної посади Ви ніяк не хочете взяти на себе, а недержавної ніде не знаходиться. А може, якби знайти Вам посаду по міністерству хліборобства, яке ж не має жадних відношень до політики, Ви таки погодилися б на таку посаду? Невже ні? Подумайте про се – ніяким же принципом Вашим Вам не треба б було при тім поступитися. Знов оце недавно мені впало на думку, хоч ще не знаю, чи зміг би се зробити, але радий був би поклопотатися про се, чи не погодилися б Ви взяти на себе секретарство абощо в якійсь російській місії чи консульстві у якомусь теплому краї? Це ж діло знов, здається, не має ніякого відношення до політики. Не сердьтеся, голубе, що обридаю Вам сим, я так бажав би і для Вас, і для України бачити Вас здоровим, і напишіть мені Вашу думку про се у Петерб[урґ] [III, 165].

Коли письменникові терміново були потрібні гроші, він заставив свій дім на ім'я Леонтовича. «Питання про продовження позики на дім я полагодив, – заспокоював його Леонтович. – Жодних формальностей робити не треба, і з виплатою не гурбуйте».

А 1911 року очолюване ним Товариство підмоги українській літературі, науці і штуці виділило Коцюбинському щорічну пенсію. «З'явилася змога, – пише Чикаленко, – видавати Вам щороку по дві тисячі рублів, аби Ви покинули посаду в Чернігові і виїхали кудись в теплий край». І продовжує: «Я страшенно зрадів за Вас, дорогий Михайло Михайловичу. Тепер Ви зможете оселитись десь – чи в Криму, чи на Кавказі, чи й за кордоном, окріпнете на здоровлі і весь вільний час свій зможете віддати письменництву, то ще щось зробіте. Таким робом Ви не будете потребувати сидіти в якійсь канцелярії і затрачати свої сили та здоровля на марну працю. Очевидно, тоді й Віра Юстимовна покине посаду в Чернігові і переїде з дітьми за Вами, а тим часом се вже Ви самі розміркуєте, як Вам спосібніше. Влад[имир] Миколайович] збирався сьогодні приїхати до Вас в Чернігов з сією звісткою, але його несподівано викликали на завод, і тепер він дуже журиться, що не побачиться з Вами. Певне, він Вам про се напише, хоч йому хотілося переказать Вам се на словах, а не на листі» [IV, 324].

Отже, перед нами живі біографічні, історичні, побутові, психологічні реалії, які дають відчуття моменту, дають змогу почути голос доби. Все це посилюється докладним коментарем, що містить масу відомих і маловідомих фактів з біографії, гворчої діяльності письменника і його кореспон-

дентів. Маємо об'ємний, добре збережений і по-сучасному осмислений «доцентровий» (коли різні люди спрямовують свої листи до одного адресата) епістолярний масив – неоціненне джерело для вивчення історії української культури.

«МАТИ СВОЮ БЕАТРИЧЕ...»

Листи Михайла Коцюбинського до Олександри Аплаксіної

Для мене Олександра Аплаксіна не просто персонаж української літературної міфології, а цілком реальна, з плоті і крові, тітка Шура зі світу мого дитинства. Вона часто бувала в Чернігівському музеї Коцюбинського, і не просто як офіційна особа, а як друг нашої родини. Жила в типово чернігівському дерев'яному будиночку із садком на розі вулиць Урицького і Старокиївської разом із сестрою Зінаїдою та її родиною. Часто лишалася в нас на кілька днів, особливо коли батько десь виїздив, щоб нам з матір'ю було не так самотньо.

Була вона тоді абсолютно сліпа – як розповідала, впала, послизнувшись, навznak у лазні, вдарилася потилицею о кам'яну підлогу, наслідком чого стало відшарування сітківки очей, яке тоді не лікували. Та вона добре орієнтувалася у просторі кімнати, пересувалася досить вправно, навіть шила щось нехитре, послуговуючись винайденим нею самою підручним пристроєм. Писала, складаючи аркуш гармошкою, щоб не виходити за межі рядка. Цікавилася літературою, була постійним і вдячним слухачем читань уголос, які культивувалися в нашій родині: мати читала щось із класики (Гоголь, Толстой, Ромен Роллан) або новинки з літературної періодики. Людина російської культури, вона, хоча й, звісно, добре знала українську мову,

не зважувалася нею говорити, соромлячись свого прононсу. Щоб зробити їй приємність, я іноді читала їй Коцюбинського – вона побожно слухала, випроставшись у кріслі й поринувши в якісь знані тільки їй світи...

Про листи Коцюбинського до неї як про сенсацію на тлі вельми «цнотливого» й скутого ідеологічними умовностями тодішнього радянського літературознавства я, звичайно, знала від самого початку, хоч було мені тоді неповних сім років, – підготовлене Іллею Стебуном сенсаційне видання листів побачило світ 1938 р.

Суто особистий, інтимний аспект тоді не прийнято було акцентувати. «Про приятельок Пушкіна, яких він мав до одруження понад сто і котрих називають адресатами його лірики, можна говорити спокійно, бо ця епоха відійшла уже в казку-легенду, – пише І. Денисюк у своїй статті «Беатріче Коцюбинського». – Але автор «Фата Моргана» і любов – ні, це вже не вкладалося в соціалістичну свідомість. Адже й Марко Гуца – герой роману, – прийшовши на побачення після тюрми, поклав тільки руку на плече Гафійці й сказав: «Хороша ти», а вона йому відповіла: «І в нас була забастовка»¹.

Наскільки пам'ятаю, навіть мати моя, науковий працівник музею, висловлювала сумніви щодо того, чи варто було оприлюднювати такий інтимний матеріал, поки живі один із персонажів і близькі люди другого персонажа цього епістолярного роману. Гадаю, що не в останню чергу це було пов'язано з мало симпатичною постаттю призвідці й автора цієї сенсації, який сповна використав «дивіденди» від неї, претендуючи на лідерство в коцюбинськознавстві.

Та листи Коцюбинського як біографічний і творчо-психологічний матеріал високо цінувалися

й широко використовувалися в екскурсійних демонстраціях, у науковій практиці моєї матері і тих літературознавців, що працювали над його спадщиною. В експозиції музею у вітрині лежало фото молодої Аплаксіної в окантуванні із засушеними квітами, що їх Коцюбинський прислав у листах. Після смерті 1956 р. мого батька Хоми Михайловича, коли директором стала дочка письменника Ірина Михайлівна, у стінах музею вже не можна було вільно вимовити імені Аплаксіної. Боронячи честь матері, Ірина Михайлівна навіть не хотіла бачити деякі реліквії Коцюбинського, яким після смерті Аплаксіної була пряма дорога до музею. Та з плином часу гострота притупилася, пристрасті вляглися, адже значення цього матеріалу – академічне, історико-психологічне, загальнолюдське – незаперечне.

«... Сонечко моє, світліше за італійське»

З листа Коцюбинського до Аплаксіної

Коцюбинський у листах дає волю своєму почуттю, він плакає, осмислює його, визначає місце у своєму житті. Як закоханий, не втомлюється говорити про своє почуття і, як письменник, аналізує його.

«Я иногда сам восхищаюсь полнотою своего чувства: здесь все есть – и нежная и вместе с тем пламенная любовь, и дружба, и родственная привязанность к тебе. У меня нет более близкого существа, чем ты, сердце мое» (24 березня 1911).

Свідомий різниці їхніх темпераментів: вона любить «рассудком», а його почуття «неспокійне»: «Никакая логика, никакие убеждения не могут успокоить меня и сдержать чувство, которое неудержимо рвется к тебе» (1906). «Я тебя так

люблю: душу и тело. И если ты хочешь, чтобы по отношению к тебе я сохранил искренность, не требуй, чтоб я разъединил то, что гармонически слито... будем любить друг друга полным чувством и бросим всякие сомнения» (23 або 24 травня 1906).

Цінує цю повноту почуття як дар долі: «Семь лет я люблю тебя, а мне кажется, что не прошло и семи часов, так мое чувство свежо и ново. Разве это не чудо, разве это не радость [...]. Может быть, это лежит в нас самих, может быть, это особый дар, но я благодарен судьбе за него» (17 грудня 1911).

Хоче бачити й бачить в Шурочці не тільки кохану, а й друга, свідомий їхньої духовної близькості. І щоразу радіє, помічаючи це, адже вони стають від цього ближчі, рідніші. «Что-то бесконечно милое, доброе, ласковое смотрит на меня из твоих глаз, и я чувствую, что между нами есть прочная связь, что мы – родные» (1907). «Ты мне необходима, как воздух, как живописцу краски и музыканту звуки» (13 червня 1907).

Ділиться з нею своїми задумами й творчими сумнівами: «мне так хочется услышать твое мнение о том, что я написал, мне кажется, что ты своей чуткой душой разъяснила бы мои сомнения, мои затруднения, осветила бы то, что ускользает неясное в моем воображении и пропадает для меня бесследно» (1907). Любить її листи: «как хорошо ты пишешь, как искренне, просто» (2 серпня 1907).

Подекуди листи сприймаються як епістолярні новели – зі своєю інтригою, сюжетом, настроєм, «географією» старого Чернігова, побутовою рутинною. Автор вписаний у цей побут і в ці задані обставини. Вирватися з них він не може і живе своїм внутрішнім життям, яке із зовнішнім перетинається тільки ситуативно. Сховане від людського ока, воно видобувається назовні крізь два

«вікна»: літературна творчість і зустрічі з коханою, листи до неї: «весь внутренний мир мой наполняешь ты да соперница твоя – литература. И мне хорошо. Право. Бюро не переносу...» (17 липня 1907).

Марудна й осоружна робота заради хліба на-сущного («бюро не переносу...»), одноманітна службова атмосфера, яка пожвавлювалася тільки плітками (описано у спогадах Аплаксіної), необхідність приховувати свої почуття. Мова поглядів, потисків рук, таємна пошта у кишені жакета – мовби атрибути якогось старого сентиментального роману. Немоżliвість довідатися про кохану людину, якщо її чомусь немає на роботі: «Как я могу узнать что-либо о тебе? Ведь это ужасно ничего не знать о любимом человеке» (3 листопада 1908); «Что-то тянет в ту комнату, где ты обычно сидишь – всякий раз, когда увижу пустое место, мое сердце сжимается, и мне становится невыносимо грустно» (24 жовтня 1906).

«А ведь так немного, кажется, нужно: довольно увидеть тебя, услышать твой голос, пожать твою руку, дружескую милую ручку, которую я так люблю» (17 жовтня 1907).

Уривчасті побачення, гострота щастя від зустрічі (зізнається, що з кожного побачення повертається буквально п'яний від щастя), радість очікування і згадування. Залежність від невблаганних суто зовнішніх чинників, передусім від погоди: холод, дощ сприймаються як особисті вороги.

«Злюсь на погоду: эта стена холода разделяет меня с моей милой» (1907); «мы с тобою поистине «лишенные крова»» (23 червня 1910).

«40 минут я ждал, стемнело, и я потерял надежду увидеть тебя. Пошел к твоему дому, увидел только мягкий свет лампы из-под голубоватого абажура, гардину и больше ничего. Так, казалось, у вас мирно, тепло, уютно, а мне нельзя туда...» (осінь 1906).

Буденні куточки сіренького одноповерхового Чернігова, вулиці, по яких стільки ходжено, оживають, набувають таїни, зсередини освітлені почуттям.

«Мы сегодня увидимся, Шурочка. Как это хорошо! Нельзя ли нам встретиться сегодня недалеко от твоего дома, возле водопроводной будки, что перед белым мостом? Оттуда мы пошли бы вверх по той улице, по которой ты предлагала идти тогда, когда мы свернули в переулок. Помнишь? Это было в день твоего купанья. Видишь ли, мне в тех местах, после нашего свидания, надо быть на комиссии, и если мы встретимся где-нибудь в другой части города, я сильно запоздаю. А комиссия та, о которой я говорил тебе, значит – *должен* быть на ней. Напиши мне сегодня же хоть два слова – согласна ли ты встретиться на 6 1/2 ч. (только не опоздай очень, голубка) у водопроводной будки, а если не там, то где? Я уже чувствую лихорадку нетерпения...» (1906).

Соломію Павличко, авторку епатажної розвідки, з якою не раз полемізуватиму, «Пристрасть і їда: Особиста драма Михайла Коцюбинського», драгує надмірна «прозаїчність» у стосунках Коцюбинського й Аплаксіної: він турбується, чи тепло вдяглася, чи не застудилася, чи поправилася під час відпочинку тощо. Я ж вбачаю в цьому якусь мимовільну компенсацію віртуальності їхніх стосунків, якийсь ерзац нормального подружнього життя, родинних буднів, потребу «прози» для життєвої повноти й реальності. Та й сама адресатка весь час просить Коцюбинського докладніше писати про себе, про здоров'я, побут. Тож у листах з-за кордону, коли розлука тривала довше, він докладно описує своє житло, своїх сусідів, своє меню. Близькій людині хочеться про все знати, адже «когда люби-

мое существо так далеко от тебя, когда о нем мало знаешь – всегда живешь в тревоге» (весна 1907).

В одному з листів з лікарні (28 грудня 1912) уже смертельно хворий письменник пише: «Я, вероятно, сильно надоедаю тебе описанием своих болезней, но сейчас они наполняют мою однообразную жизнь». Хоча й тут намагається стати над хворобою, якнайменше плакатися, а навіть подивитися на себе збоку з іронією. У своєму останньому листі до коханої (21 січня 1913) описує, як транспортуватимуть його з київської клініки до Чернігова: карета – окреме купе вагона – знову карета. «Буду чувствовать себя архиереем и благословлять обеими руками...»

С. Павличко іронізує з приводу конфлікту, що буцімто існував у Коцюбинського між обов'язком і почуттям. І – даремно. Конфлікт був цілком реальний, і письменник гостро переживав його:

«Не знаю, переживу ли я тяжелую душевную драму – этот конфликт между долгом и чувством» (7 серпня 1908); «Болит голова, мозг, сердце – и везде пустота, ужасная, темная и зудящая, как больной зуб» (3 серпня 1908); «Живу я не только своим горем, а и твоим – и поэтому так тяжело ... знаю только, что мне больно, бесконечно больно и тяжело» (11 серпня 1908).

Адже це не лише конфлікт між почуттям до однієї жінки і обов'язком до іншої. Це обов'язок перед *родиною*, перед дітьми, а їх у письменника було четверо. Цілком зрозуміло психологічно, як важко йому було після вирішальної розмови з дружиною, коли він гостро відчув і усвідомив міру своєї *потрібності* родині. Та й увесь налагоджений ритм родинного життя, спільне коло колег і друзів, зрештою, спільні інтереси на ниві українській, чужій Аплаксіній, – все це так багато важило.

«Ты, кажется, меньше страдаешь, чем я, и это меня утешает, а я в часы наших свиданий ежедневно испытываю такое чувство, как мотылек, которому пришла пора вылететь из куколки, а он не может прогрызть отверстия» (14 січня 1912).

За натурою загалом нездатен був, очевидно, рубати навідліг – жадібний до життя в усіх проявах і чутливий до нюансів, свідомий суперечностей і неможливості примирити їх. Це виявилось, до речі, і у літературних уподобаннях. Стоячи між традиційним реалістичним письмом, психологічно поглибленим й імпресіоністично оновленим, і «чистим» модернізмом, він ніс у собі ці манери письма, не віддаючись всуціль модернізмові, маючи до нього певні остроги. Така ж «двоїстість» і в життєвій позиції. Безоглядність не в його натурі. Натомість – вічне невдоволення собою, і як людиною, і як письменником. Цим дихають листи. І то, гадаю, не поза. Таким був.

У листах до Аплаксіної Коцюбинській, звісно, певним чином моделює себе (і не тільки себе, а й образ своєї коханої). Це загалом характерно для листування, передусім інтимного, це одна з іманентних його характеристик², надто якщо автором листа є письменник, людина активно творча, що завжди перебуває у силовому полі художнього мислення. Творчий імпульс тут – чинник постійний, а не спорадичний, що «вмикається» тільки у процесі роботи над художнім твором. Це стан душі, це спосіб думання–почування–висловлювання. Та й, як писала в одному з віршів Віра Вовк,

Усі мої маски
То мозаїка
Мого обличчя.

Справедливо відзначаючи цей елемент моделювання, С. Павличко таврує його як «робленість»,

«штучність»: «Його обидва ампула: в листах до Аплаксіної – нещасного, змученого чеканням зустрічі коханця, в листах до Віри – хворого мужа – не передбачали радісних і веселих тонів в описі власного побуту»³. Це не так. По-перше, «веселих тонів» у листах до обох не бракує. По-друге, то не просто «ампула», а реальний стан речей. Перед нами, особливо в останні роки, листи людини дуже втомленої і хворої, що тікає від своєї хвороби чи то до капрійського сонця, чи то до цілющого карпатського повітря, виборюючи спромогу віддатися творчості, яка для письменника – над усе. Чи можна говорити про «егоїзм», «егоцентризм» Коцюбинського? Якщо й можна, то передусім у плані абсолютного, samozрозумілого пріоритету творчості як сенсу життя, що буквально «підминає під себе» все житейське, навіть найважливіше. Мабуть-таки, і справді не будував якихось конкретних планів щодо розлучення з дружиною і створення нової родини, не покладав на це реальної надії. І той status quo, що склався, той варіант поєднання «прози» і «поезії» життя якоюсь мірою влаштовував його.

«Пік» листування з Аплаксіною припадає на останні роки життя письменника, коли загрозливо посилилася хвороба, поглинала й диктувала все, визначала стратегію життя. Хіба ж реальні в такій ситуації докорінні зміни житейського статусу? Гадаю, що письменник (як і його адресатка) дуже чітко усвідомлювали це.

Чи є в усьому комплексі, пов'язаному з Аплаксіною, елемент егоцентризму? Мабуть-таки, є, та не в банальному плані, не «як в усіх». У цьому зв'язку згадується відома емоційна реакція Пушкіна у листі до П. В'яземського (листопад 1825) на обивательське смакування інтимних подробиць з життя Байрона, коли зловтішаються «приниженням

високого, слабощами могутнього», радіють тому, що й він – «як усі». «Брешете, надлюки, – вигукує поет, – ... не так, як ви – інакше».

Переносячи сучасні стереотипи трактування інтимних стосунків між людьми, характерний для ери «сексуальної революції» ступінь свободи у розв'язанні конфлікту між обов'язком і почуттям в ту конкретно-історичну суспільну й психологічну атмосферу, С. Павличко більшу конвенціональність, традиційність, стриманість письменника кваліфікується як «інфантилізм у стосунках з обома». Гадаю, що така категоричність надто прив'язана до сьогоднішніх модерних моральних реалій.

Що ж до «патрона-батька», то у стосунках Коцюбинського й Аплаксіної цей елемент, і то досить помітний, безперечно, був, і це усвідомлювалося адресаткою листів і видавалося їй навіть чимось природним. Досить рано змирилася з тим, що звичайного родинного життя їм не зазнати. Цінувала його щирість у стосунках, навіть якщо це завдавало їй болю. Як зізнається у своїх спогадах, їй іноді здавалося, що Коцюбинський, як письменник, людина з полум'яною уявою, любить не її, а іншу, вигадану ним особу. Та теплота їхніх стосунків, гострота й небуденність почуттєво-емоційної сфери, що відкрилася їй, наближення на відстань серця до людини такого калібру, багато в чому компенсувало брак життєвої визначеності і давало їй щастя, яке далеко не всім судилося в житті: «я відчула, що в мое життя вривається щось велике і серйозне, прекрасне й больове», – читаємо в її спогадах. Свою іпостась щастя вона пронесла крізь усе своє життя. Пам'ятаю свою розмову з Аплаксіною десь уже в старшому шкільному віці, коли я якоюсь мірою дозріла до такої тематики. Олександра Іванівна говорила мені про це своє щастя як про «свято, яке завжди з тобою»,

непідвладне часові, будням, умовностям. Щастя, якого вона не проміняла б ні на які інші благополучні варіанти. Доля «не лукавила» з нею...

Коцюбинський не раз жартома зізнавався Аплаксіній, що в неї є єдина серйозна суперниця – література: «Да, милостивая государыня, у вас имеется соперница. Блондинка она или брюнетка – решайте сами, но соперница несомненная: это – m-lle Литература, ревнивая и страстная особа. Но мы сумеем помирить ее с Вами и будем жить вместе в любви и согласии. Не правда ли?» (30 листопада 1911). В цьому жарті значно більше правди, ніж хотів сказати письменник. Так, справді, головна любов його життя, головна суперниця і дружини й коханої – це Література. Життєве поклонання, єдине, що поглинає його *всього*.

Формула із «Цвіту яблуні» – «все це колись згодиться мені як матеріал» – виявилася пророчою, в цьому ключ до всіх зовнішніх вражень і внутрішніх процесів, що відбуваються у психіці художника й відбиті як у його творах, так і в листах, зокрема й до Аплаксіної.

Стан повсякчасної відкритості до нових вражень, вірніше, жадоба їх, готовність прийняти їх й «перетопити», співвіднести з внутрішніми творчими домінантами, що живуть у його свідомості як людини і як митця (ці дві іпостасі невіддільні).

«Подсматриваю и подслушиваю тайны природы и, когда научусь кое-чему, буду писать. Не знаю, знакомы ли тебе эта всепоглощающая жажда красоты, это ревнивое чувство любопытства ко всем тайнам природы, наслаждение созерцания и понимания» (27 липня 1907).

«Читаю великую книгу природы и, когда научусь кое-чему, буду писать» – це з листа до Аплаксіної

13 червня 1908 р. з Кононівки. Листи з маєтку Чикаленка в Кононівці надзвичайно показові у плані психології творчості. Це – перші імпульси, перші настроєві цеглинки, з яких згодом буде збудовано «Intermezzo». Це – передчуття «Intermezzo».

Лейтмотив багатьох листів з Італії: брати від Капрі все, що можна. Сподівається, що сонце зробить золотий посів у його душі, і передчуває багаті жнива. Листи – як безпосередні емоційні репортажі, в яких проступають обриси майбутніх творів. Дають змогу простежити тонку «дифузю» безпосереднього враження у творчу свідомість. Подекуди подивляєш майже фотографічну точність фіксації враження, водночас стаєш свідком того, як народжується художній висновок, як постає мистецький продукт. Тож не варто вбачати безпосереднього дзеркального відображення особистої ситуації Коцюбинського у новелі «Сон», хоч там і прочитується багато з пережитого ним. Та це самостійний твір зі своєю духовною проблематикою, що виростає з близьких письменникові морально-образних констант. Передусім з постулату «життя без поезії злочин». «Тут, можна сказати, – зауважує В. Панченко, – присутні і «Чернігів» і «Капрі» водночас, причому в різкому неоромантичному контрасті як Проза і Поезія, Сірість і Краса, Дійсність і Сон...»⁴. Додам від себе: Будні і Свято...

У листах Коцюбинського, як і в записниках («Сделал уже 80 заметок: пригодятся. А кроме того в голове и сердце у меня целый клад» – 16 липня 1910) знаходимо своєрідні образні заготовки до майбутніх творів. Перефразуючи його автопорівняння з бджолою, яка збирає мед, це той «нектар», готовий трансформуватися під пером письменника у художній «мед». Отже, листи – це ще й своєрідні

творчі «запасники». До речі, подібність описової частини листів Коцюбинського до дружини й до Аплаксіної, якої не можна не помітити і якою не раз докоряли письменникові, багато в чому пояснюється саме цим.

У листах до дружини з Карпат вражає докладність опису карпатської флори. Така ж точність, неприблизність і в художньому малюнку Коцюбинського-письменника. У зв'язку з цим пригадую цікаву статтю А. Макарова десь у 60-х про Катерину Білокур, в якій він «ідентифікував» зображений художницею букет, навівши всі ботанічні назви. Точність фактури кожної квітки аж ніяк не завадила, а навпаки, підсилила казкову ауру мистецького шедевра... Саме спостереження є для письменника актом творчим.

«Важко провести чітку грань між цими листами та його художніми творами того часу, – зазначає О. Пахльовська, – вони ніби перетікають один в одного, і чи то фрагменти листів відтворюються в новелах, чи то фрагменти новел стають імпресіоністичними листами, повними безпосередніх, але вже творчо переосмислених вражень»⁵.

Лицар дійсності, не був її рабом. Залишаючись на ґрунті факту, умів знайти його смисл, звести окремі спостереження у фокусі художнього узагальнення. Дошукувався філософського смислу звичаю, характеру, повір'я. М. Могилянський згадував, як зацікавило письменника те, що на могилі гуцулів такі мізерні хрести, адже деревини довкруг не бракує. І був щасливий, коли підтвердився його здогад, що це має означати мізерність смерті перед красою і величиною життя. Такий же філософський смисл і фінальної сцени «Тіней...» – дивовижного ритуалу «грушки» над мерцем. У листі до Аплаксіної (19 липня 1911) засвідчено реальне враження, від цього ритуалу:

«На скамейке под стеной лежит покойница, горят перед ней свечи, а в избе поставлены лавки, как в театре, и на них сидит масса людей. Тут же, у покойницы в сенях, собралась веселиться молодежь. И каких только игр не было! Смех раздавался беспрерывно, шутки, поцелуи, крик, а покойница скорбно сомкнула уста, и теплятся похоронным блеском свечи. И так всю ночь. Такой сильный контраст, что я и на следующую ночь не мог уснуть под впечатлением сцены».

Коли згадую цю сцену у параджанівській кіноверсії «Тіней ...», так і здається, що режисер тоді був у гуцульській хаті поруч з письменником...

Докладно описує Коцюбинський у листах свої враження від відвідин Мессіни після землетрусу. Усе це перелилося в новелу «Хвала життю», зцементоване філософською ідеєю невмирущості життя, і окремі, знайомі з листів деталі, художньо акцентовані, вливаються в єдине художнє ціле і творять його.

Життя сприймав як творчий процес. Всюди шукав можливості реалізувати себе як письменник. Так, уже на порозі смерті в лікарні, вийнятий із живого життя, шукав матеріалу – у книжках. Відкриває для себе Джека Лондона, аналізує, порівнює з Горьким і Брет Гартом. Його вабить «життєвість» Джека Лондона, жадоба життя, така суголосна йому.

Усе побачити, відчути на дотик. Повнокровність проявів життя, «фактуру» побуту й природи... Жадоба пізнання: «Сажусь где-нибудь и смотрю...» (23 грудня 1911). І не просто дивитися збоку, а й узяти участь у тому чи тому акті життя, приглянутися впритул, відчути смак.

Лист з Відня 24 травня 1909:

«Вечер провел довольно «безумно», на Пратере (парк на несколько верст с развлечениями для

народа), катался на американських горках – даже дух захватувало, а жінки визжали нестерпно. Піднімався на колесі високо над містом, був на грандіозному балу венської прислуги і венських подонків (дуже цікаво!) і взагалі провів вечір дуже цікаво».

Серенада з Італії, народне свято біля підніжжя Везувія – «все було, як сон». Карпати в дощ: «Я не раз испытал такое чувство, точно вся Криворивня поднялась в небо и плывет среди туч, как аэроплан» (22 липня 1911). «На Черногоре – снег. Лето, солнце, а меня обнял такой резкий холод, что пришлось надевать шубу, которой снабдили меня на дорогу. Здесь все первобытно, люди, скот, пастбища, обычаи. Пришлось жить кукурузным хлебом, молоком, брынзой, как и пастухи» (19 липня 1911).

Активне пізнання життя на зір, на дотик і на смак органічне для «нового реалізму» Коцюбинського, що змикається з імпресіонізмом, а подекуди не чужий і елементам натуралізму. До речі, ці принципи художнього зображення аж ніяк не відгороджені намертво один від одного. Зокрема Стефаник, практикуючи експресіонізм, водночас високо цінував натуралізм (про що свідчить хоча б його інтерес до творчості Гліба Успенського). «Як романтизм Байрона є інший від романтизму Якобсена, – писав Стефаник у листі до О. Гаморак, – так натуралізм будучий буде інший від золівського». Очевидно, під «натуралізмом будучим» мав на увазі щось подібне до способу зображення у таких своїх новелах, як «Скін», «Сама-самісінька», «Похорон» тощо, уявляючи його своєрідним *alter ego* експресіонізму.

Дуже промовисті листи Коцюбинського з Криворівні 1911р. – менш ніж за два роки до смерті. Хвороба, серйозність якої усвідомлює, боротьба за

виживання, втеча у теплі краї... І от тепер – сувора й дика краса Карпат. Настільки захоплений новими враженнями, що начисто забуває про потребу берегти сили і готовий до цілковито авантюрних, як для людини з його здоров'ям, «проектів», як-от засвідчений у листі від 3 липня 1912 р. (лишається неповний рік життя) намір подорожі на дарабі по Черемошу: ««Дараба» мчить по вспененной реке с удивительной быстротой среди скал и порогов. Это восхитительное, хотя немножко опасное путешествие, так как раньше, через семь часов, остановиться нельзя и бывают случаи, когда дараба разбивается о скалы. Но волков боятся – в лес не ходит. Надеюсь быть целым и невредимым и, кроме того, с запасом впечатлений. Но все зависит от погоды».

Побачити, відчути, зібрати «мед» – все згодиться як матеріал...

«А буду я очень в диких местах, где все оригинально, особенно флора, холодный горный воздух, на вершинах снег и примитивное существование. Придется переплывать вброд реки и горные потоки, бродить едва заметными горными тропинками, доступными только гуцульскому коню» (14 липня 1911). Сповнений вдячності своєму вірному «гідові» конику-гуцулові, при звичаєному до гірських умов: «...мой конь-гуцул удивлял меня своей отвагой и ловкостью: он сходил в такие пропасти, взлезал на такие скалы, что я, потом оглянувшись, не хотел верить, что был там. А конь ступает, как балерина, легко и грациозно, не руководимый, а руководящий» (19 липня 1911).

Справді, мав смак до життя в усіх проявах. Недаремно С. Павличко говорить про гедонізм Коцюбинського. Гедонізм як супутник «естетства», характеристики, що завжди супроводила Коцюбинського – то зі знаком плюс, то – мінус.

Кілька слів про «гастрономічну тему», яку С. Павличко, так би мовити, концептуалізує. «Його найбільша насолода, майже екстаз – їжа». От він у старовинній кав'ярні в Константинополі. «Ложусь на диван, подають мені сладкий кофе, гарячий уголь для папірос. Лежу и наблюдаю эту своеобразную азиатскую жизнь». Тут не можна говорити ні про який «екстаз від їжі». Вбачаю тут все ту ж жадобу пізнання різноманітної «фактури» життя, як і у катанні на американських гірках на Пратері або відвідання «балу для прислуги» там же. Або у щойно згаданому намірі пуститися в подорож на дарабах по бурхливому Черемоші. Такий самий професійний письменницький інтерес і до варварської, сповненої спонтанної агресії сцени обряду убивання акули, що аж ніяк не зводиться до апології «бажання добувати їжу». Та й сама С. Павличко зауважує, що «в цьому епізоді їжа позбавлена будь-яких елементів гурманства – навпаки, вона стає втіленням сили, виявом агресії»⁶.

Дивно було б вбачати слідом за авторкою статті у листах з Карпат «обсесивне об'їдання» – це радше «обсесивне» бажання глобалізувати гастрономічну тему в житті Коцюбинського. Гуцульські страви вабили його як елемент побуту, як життєва деталь, що підспудно набувала символічного значення. Згадаймо неповторний «стереоскопічний» опис у «Тінях...» приготування («народження») з овечого молока сиру, яке він спостерігав у колибі на полонині. Вабило все колоритне, локально-неповторне, земне, автентичне, «плотське», «поганське» пов'язане зі способом життя, віруваннями, психологією, світо-відчування цього самотнього гірського племені.

Незаперечне історико-біографічне значення листів. Тонкі замальовки з натури різних історичних

персонажів, зокрема Горького і його оточення. От хоча б портрет скульптора Іллі Гінцбурга: «Гинцбург превеселый, он забавляет нас, представляет нам портного, устраивает целый цирк, и по вечерам мы хохочем до упаду» (13 червня 1909). Саме таким Гінцбург залишився і в кадрах моєї дитячої пам'яті. Уже зовсім старенький, він не раз бував у Чернігівському музеї як автор погруддя Коцюбинського, що й досі стоїть на музейному подвір'ї, і також залюбки влаштовував нам «цирк».

Або колоритний епізод відвідин Горького Шаляпіним в парі з «київським мільонером Терещенком». Цей епізод вперше оприлюднено в нашому виданні: в попередніх «мільонер Терещенко», ясна річ був приречений до купюри, а разом із ним «постраждав» і Шаляпін (докладніше про це нижче, в контексті теми купюр).

Також дуже колоритні, з чуттям гумору штрихові замальовки випадкових зустрічних, як от імпровізованого концерту якоїсь співачки («все это было из оперы «заткни уши» – 20 січня 1909») або виступу молодого генія, який терзав присутніх своєю «поэмищей» («Я потел и варился и отдыхал только, когда этот «Бог» требовал себе вина и пил, сколько влезет, конечно, за мой счет» – 9 липня 1910).

Цікаві відгомони в листах з Капрі літературних дискусій в горьківському колі, різних літературних та ідеологічних уподобань. Хоча б приїзд на Капрі земляка – співробітника Коцюбинського по Чернігівському земству Якубовича: «На свою беду я познакомил его с Горьким, т. к. Якубович внес диссонанс в наше общество своим черносотенством и только конфузил меня. Евреев, по его мнению, надо стеснить еще больше, всяких сектантов усмирить при помощи полиции и т. под. Было дико и неловко слушать его,

и мне было стыдно и досадно за такое знакомство» (19 лист. 1912).

Завжди лишається собою, зі своїми уподобаннями і твердою позицією, не розчиняючись в оточенні. Так, у листах з Італії, сповнених описів історичних пам'яток, зокрема пам'яток церковної культури, велелюдних, зі своїми давніми традиціями церковних свят і святкових дійств, всюди прозирає скептичний погляд безвірника-різночинця, послідовного антиклерікала, автора «Лялечки» й «У грішний світ».

«В церкви полно людей, орган играет оперные вещи, шесть ксензов ревут по-латыни, а тут же, среди молящихся, маленькие собачки вычесывают блох...» (12 грудня 1911). Переконаний, що «релігійність італійців не більш ніж любов до театру».

Читаючи листи Коцюбинського з-за кордону, не можна не звернути увагу на його органічну самозрозумілу вписаність у європейський культурний простір. Провінціал чернігівець чується як риба у воді не тільки в Італії, а й у Відні, Константинополі, почуває себе «євронеем», якщо скористатися улюбленим визначенням М. Лисенка.

Вільно спілкується з людьми різних національностей, в чому допомагає вроджений, очевидно, хист до різних мов. Так, описує Аплаксиній своє найближче товариство на пароплаві – старий грек, кілька французів, капітан-італієць, симпатична сеньйора Бьянка з дочками.

Ось день, проведений у Константинополі:

«Сначала я побывал в европейской части города, на Пера: грязная узкая улица, смесь Европы и Азии, экипажи и ослы, цилиндры и арабы в белых одеждах, негры, турки, дервиши, персы, армяне, греки, все это пестро, красочно, в национальных костюмах. [...] Надеваю феску (купил) и отправляюсь в

Стамбул, в старий мусульманський світ, где поражає своїм величием Ай-Софія. [...] Оттуда еще по мечетям, а затем в старинную кофейню. Ложусь на диван, подают мне сладкий ароматный кофе, горящий уголь для папирос. Лежу и наблюдаю эту своеобразную азиатскую жизнь, при чем делаю приятное открытие, что я еще не забыл турецкого языка, чем вызываю удивление правоверных. После обеда отправляюсь на маленьком пароходе вдоль Золотого Рога, за город, взбираюсь на окраине, где нет уже домов, на верхушку горы, покрытой надгробными памятниками, и люблюсь такими видами, каких обычный турист, толкущийся в центре и боящийся забираться так далеко за город, никогда не увидит» (23 травня 1910).

Вільні переїзди з країни в країну, спілкування з інтелектуальною елітою, можливість відвідати те або те місце обмежуються тільки фізичною спромогою Коцюбинського, станом його здоров'я. Так не змогла відбутися планована поїздка до Швеції («меня соблазняют обществом Стриндберга» – 25 червня 1910), та весь час підтримував дружні зв'язки, листувався з відомим шведським славістом Альфредом Єнсенем.

Італія посідала значне місце в листах Коцюбинського і загалом у його творчому житті. Для нього, вважає О. Пахльовська, це «насамперед художня реальність, яка своїми сокровенними глибинами відповідала внутрішнім потребам, особливостям духовного життя і мислення письменника»⁷.

Не раз підкреслював, що в Італії почуває себе як удома. «Чую себе зовсім вільно, – писав дружині, – розмовляю, розпитую і не блуджу», «я собі ходжу, як в Чернігові»⁸. Можливо, дещо ідеалізує Італію, моделюючи її як казку, якої «ще не дочитав», та

саме такою вона відкрилася йому. Йому імпонує внутрішня культура італійців, любов до мистецтва (тут «даже кухарка, стоя у плиты, между одним и другим блюдом пишет стихи» – 12 червня 1909), ністет до своєї культурної спадщини, музикальність, добрий естетичний смак, темперамент, чуття гідності. Залюбки згадував такий епізод: шукаючи, де полагодити взуття, запитав перехожого, чи тут живе чоботар. Почувши це, старий італієць-майстер вистромив голову з підвального віконечка й поправив його: «тут живе синьор чоботар».

Захоплюється старовиною, музеями (підкреслює, що Рим знає краще, ніж Чернігів). Це не поверховий погляд випадкового туриста, а проща естета, аматора мистецтва. Увесь час ділиться враженнями зі своєю адресаткою, своєю «доброю і ніжною подругою», мовби відчуваючи її присутність поруч. «Я все больше и больше влюбляюсь в Капри, но ты не ревнуй, так как и здесь ты для меня наиболее чудесная и наиболее любимая и желанная» (6 червня 1909).

Шкодує, що його немає поруч із нею під час її перебування в гостях у приятельки у Вільнюсі, і виявляє несподівану обізнаність з цим оригінальним старим містом: «Жаль, что ты мало знакомишься с городом. Ведь это же оригинальнейший город. Хорошо побродить по тесным старинным переулкам с домами, наклепленными один на другой, точно коралловый риф. Там следы жизни нескольких поколений. Это дает настроение. Как жаль, что я не с тобою...» (10 грудня 1909).

Вкладає в листи шматочки капрійської казки – засушені квіти: «Посылаю тебе цветок из целого куста, круглого, горячего, как само солнце» (14 червня 1910). «Почему ты не со мной, почему не со мной?..» (30 травня 1909).

На прохання Гнатюка збирався написати брошуру про Гарібальді, та, на жаль, цим намірам не судилося здійснитися.

Серед принад італійців як культурної нації Коцюбинський підкреслює їхню пошану до своїх великих людей. Зокрема його вразило, як земляки вітали Габріеля д'Анунціо. Згадуючи про це у листі до Ганни Барвінок, додає з гіркотою «а в нас»?⁹

«Це означає, – зауважує О. Пахльовська, – що найкращі враження в Італії не давали письменникові змоги абстрагуватися від тяжких роздумів про минуле й сучасне української культури, про становище письменника на Україні, яке й на початку ХХ ст. продовжувало залишатися важким, часто нестерпним, а інколи й трагічним»¹⁰.

На тлі італійських вражень зринали думки й про духовну спорідненість явищ обох культур. У листі до І. Франка 26 травня 1905 р. писав: «Я все збирався подякувати Вам за ті приємні і незабутні для мене дні, коли ми разом побували у Львові та на селі. Роблю це сьогодні, оглядаючи «Мойсея» Мікеланджело, який мені нагадав Вашу чудову поему. Коли я стояв перед ним, я чув ті самі повні вогню промови, які слухав у Вашій хаті»¹¹.

«Людяність, краса, народ, Україна – це улюблені теми розмов Коцюбинського, вони завжди були з ним, як його серце, мозок і славні ласкаві очі... Він особливо ніжно любив свою Україну і часто відчував запах чебрецю там, де його не було» – це зі спогадів Горького. «Бувало бачиш: іде він тихо, трішки зігнувшись, оголивши сяючу голову, з тим вдумливим обличчям, як на портреті Жука, бачиш і здогадуєшся: думає про свою Чернігівщину. [...] І починав тихенько говорити про долю батьківщини, про її майбутнє, про її людей, що він їх так любив, про літературу, про добродійну роботу загубленої

генер «Просвіти». Слухаєш його – і бачиш людину, яка про все подумала і те, що знає, знає добре»¹².

Сьогодні в нас не прийнято згадувати Горького у позитивному контексті, але спогади Горького про Коцюбинського, напевно, ширі й зворушливі, сповнені любові до нього як до людини і розуміння його потуги як художника, значення для української культури. Якимось важко асоціювати їх з відомими й розтиражованими пізнішими його висловлюваннями у зв'язку з наміром перекласти на українську мову роман «Мати». Тут не місце докладно розмірковувати про причини такого контрасту чи «переродження», просто це ще одне підтвердження тієї незаперечної істини, що людина неоднозначна... А також свідчення того, що особа такої внутрішньої краси і мистецького потенціалу, як Коцюбинський, не могла не збудити поваги до культури, яку репрезентувала і якій була віддана до глибини душі.

З листів, особливо написаних під час поїздок до Києва, Львова, до Капрі й на Гуцульщину, вимальовується переконливий психологічний портрет автора, який перегукується з тим, що його подають нам спогади й листи сучасників.

Як видно з епістолярних описів Коцюбинським свого побуту за кордоном та й з відомих нам листів численних адресатів до письменника, люди, з якими він спілкувався, дуже цінували його товариство, прагли тіснішого спілкування. Гадаю, відчували непересічність його особи, душевну причетність до вищих духовних сфер, до світу прекрасного. З цього погляду надзвичайно інформативний згаданий чотиритомник «Листи до Коцюбинського». От хоча б такий епістолярний епізод, як листи петербурзького гімназійного вчителя Євгена Галдзевича. Вони познайомилися

на Капрі, разом пізнавали казкову красу острова. Людина тонкої душевної організації, з розвиненим художнім чуттям, Галдзевич радісно сприймав цей світ очима Коцюбинського. Листи свідчать про майже магнетичний вплив, який мала особа письменника і його творчість на випадкового сусіда по готелю. Побожно ставиться він до всього, що пов'язує його з письменником, до спільних спогадів, пам'ятає кожне його слово, вчитується в його твори, при чому свідомо ігнорує переклади на російську, а читає в оригіналі. Його листи, писані, ясна річ, по-російському, буквально інкрустовані цитатами з творів Коцюбинського. Це не просто листи, а поетичні етюди, що свідчать про спорідненість душ.

Коцюбинський завжди серед людей – його люблять, шанують, прагнуть спілкування, претендують на його товариство, на його увагу. Має неабияку популярність – і не тільки серед земляків. Увага до його творчості, готовність взяти до публікації відразу, «на корінні», усе, що написав (так у листі до Аплаксіної 2 січня 1912 р. пише, що редакція «Вісника» «буквально вирвала» в нього «На острові»), повноцінне співробітництво з російськими письменниками й видавцями («мило писал Вересаєв» – 20 грудня 1913), пропозиції перекладу. У горьківському товаристві на Капрі читає свої твори з незмінним успіхом. «...Меня атакуют со всех сторон не только украинские, но и русские издательства» (20 грудня 1911). А от лист із Відня 23 травня 1909 р.:

«Вчера и сегодня я окружен массою людей; послы Венского парламента чествуют меня обедом – словом, чувствую себя неловко и утомляюсь [...]. Завтра предстоит опять обед, который устраивают для меня немецкие журналисты. Моя книга на

немцем создала мне известность среди немцев, появилось много рецензий и статей. [...] По дороге из Львова в Вену я заезжал в Краков. Везде возятся со мной так, что, если бы у меня было самомнение, я мог бы возгордиться».

Усі ці люди цікаві й доброзичливі, цінує їхню увагу. Та домінує внутрішнє, гадаю, не награне, не заради «кокетства», вічне незадоволення собою: «Люди всю жизнь относятся ко мне лучше, чем я того стою» (19 лютого 1912).

Вічне незадоволення собою...

«Я больше живу внутренним миром, сложным и тонким, не поддающимся часто изображению такими грубыми средствами, как слово, – и в этом моя драма как беллетриста. Вечные конфликты между внутренним богатством и внешним убожеством» (10 липня 1908).

«Вечное желание работать, порыв – и вместе с тем неудовлетворенность, стыд перед собой за плохую работу. Столько лет работать и не создать ничего порядочного, ничего, что бы удовлетворяло тебя, отвечало твоим внутренним запросам и вкусам – ведь это же ужасно, ведь в этом целая драма. Если бы не какая-то неведомая сила, вечно толкающая тебя вперед, вечно приказывающая: ниши! – я бросил бы перо и искал бы применения на другом поприще» (18 липня 1910).

За всім цим простежується виразно інтровертивна творча натура: «я больше черпаю изнутри, чем снаружи, даже при большой бедности и однообразии внешних условий – я все же могу сделать свою жизнь интересной, разнообразной, цветной. Стоит сделать внутренний заем – и все хорошо» (17 червня 1908).

«Человек в себе имеет всегда так много интересов, что хватило бы не на одну, а на несколько

жизней, надо уметь только извлекать и пользоваться» (29 червня 1910).

Літературна творчість для нього – органічна екзистенційна потреба. Найкраще йому наодинці з собою і з білим аркушем паперу.

«Хочется поскорее сесть за работу, которая становится все более привлекательной для меня, хочется работать, а все остальное (путешествия и внешние впечатления) только придаток» (12 листопада 1911).

«Скорее на свободу, в одиночество, к природе!» (19 травня 1911).

«Какая чудная вещь молчанье, как облагораживают и возвышают эти бесконечные пространства земной и небесной красоты. Я просто сливаюсь с этой голубой и зеленой чистотой и сам становлюсь спокойнее и чище» (з Кононівки, 13 червня 1908).

Такі от поезії в прозі на теми психології творчості. Така епістолярна творча лабораторія – адже всі ці рефлексії пізнаються в образній тканині творів письменника.

«Так погрузился в работу, что реальная жизнь для меня почти не существует. Я весь среди своих героїв, живу их жизнью, разделяю их горе и радость, говорю их языком и предан их интересам. Что делается вокруг меня – не знаю и, правду сказать, не хочу знать» (10 грудня 1909).

Володіє органічним даром дивитися на світ як на твір мистецтва, мистецькими очима. Вже саме бачення, споглядання, сприймання навколишнього для нього своєрідний мистецький акт.

До речі, мені видається, що створити кіномистецький шедевр за «Тінями...» Параджанову вдалося передусім тому, що він володів (незважаючи на колосальну відмінність у часі, історичній реальності, національності, темпераменту й психологіч-

тому типажеві) таким самим природним, від Бога, даром. Особливо відчула це, коли перекладала на українську мову параджанівський сценарій за «Intermezzo» Коцюбинського – твір химерний, досить далекий від букви оригіналу, та позначений все тим же всевладним і всеохопним мистецьким баченням і переживанням довоколишнього.

Недаремно Коцюбинський так часто обіграє в листах до Аплаксіної жартівливе зізнання про єдину реальну суперницю його адресатки, найніжнішу свою коханку – Літературу. Творчість і кохання до жінки для нього – то справді речі одного емоційно-психологічного ряду: «Две только вещи тяжело переносятся: разлука с тобой и невозможность писать» – це з одного з останніх, передсмертних, листів.

Не маючи змоги провести Коцюбинського в останню путь, Аплаксіна передала через дружину художника Жука сплетений нею вінок із цвіту яблуні – хтось поклав його в головах небіжчика...

Вперше листи Коцюбинського до Аплаксіної було видано їхнім першовідкривачем І. Стебуном 1938 року. «Сенсаційні й багатоінформативні листи Коцюбинського до Аплаксіної у першодруках викрадено майже з усіх бібліотек, – констатував 1994 р. І. Денисюк. – Настав час перевидати їх»¹³.

Справді, на часі серйозне наукове видання цього романтичного епістолярію – на рівні сучасних текстологічних вимог, з історико-біографічним коментарем, ретельно звіреним текстом, уточненим датуванням, а головне, позбавлене прикрих купюр, якими рясніли попередні видання. У редакційному поясненні до перевидання листів (Донецьк, 1999) зазначено, що купюри в листах здійснено «за бажанням О. Аплаксіної». Та це

справедливо якоюсь мірою тільки щодо купюр в інтимних місцях тексту (знаю, що Аплаксіна навіть залишила в себе кілька особливо інтимних листів, що їх було оприлюднено вже після її смерті, у 1990-х роках). Та домінувала тут продиктована часом настанова не тільки не допустити найменшого натяку на еротику, а загалом тенденція до пуританського вихолощення живого почуття. Серед купюр: «А я ведь трепещу, когда думаю о тебе» (2 липня 1909), «Как здесь (на Капри. – М. К.) ни хорошо, по все это я охотно променял бы на твое общество» (6 червня 1910). У листі 10 червня 1910 р. пише, що вони з Горьким «полюбили друг друга», а наступні слова «но ты не ревнуй – ты всегда на первом месте» викреслено: яке «блюзнірство» щодо Горького!

Загалом принцип купюрування тексту подекуди відгонить театром абсурдів: так чомусь викреслено всі найневинніші згадки про дітей типу: «Все они хорошо перешли» (16 січня 1909) або «Оба мальчика выдержали экзамены». Не кажучи вже про всі ті місця, в яких згадується на ім'я Юрко, як от в листі 22 червня 1912 р. з Криворівні: «А Юрко в восторге, говорит, что и во сне не мог бы увидеть таких чудес. Со вчерашнего вечера я его почти не вижу, несмотря на дождь, пропадает где-то в горах или в лесу, и едва дозовешься его».

Дуже ревниво цензурується все, що стосується Горького. У листі 28 червня 1910 р. Коцюбинський згадує, що Олексій Максимович десь поїхав, отже, він буде «относительно одинок», і тут же купюра: «что меня не огорчает, так как я люблю одиночество». А от іще промовисте викреслення з характеристики Горького: «Одна есть черта, свойственная самоучкам: он боится, чтобы его не приняли за необразованного человека и поэтому щеголяет

разнообразними знаннями без всякої надобности» (4 червня 1909 р.).

Викреслюється, ясна річ, кожна згадка про Грушевського. Зокрема така: у листі 10 червня 1910 р. згадує про перспективи поїздки до Стокгольма і знайомство з А. Стріндбергом, далі купюра: «Впрочем еще не знаю, так как Грушевский тянет меня к себе, в Карпатские горы. И там очень интересно. Куда поеду – еще не решил». Особливо вражають ці вівісекції над текстом у виданні 1999 р., коли вже потреби в них не було – просто це видання повторювало попереднє.

У листі 9 лютого 1912 р. з Капрі зовсім незрозуміла, на перший погляд, купюра: «и пел Шаляпин, на этот раз, к сожалению, только в граммофоне». Сенс її стає зрозумілим тільки після відновлення вирізаного з попереднього листа (4 лютого 1912) опису приїзду Шаляпіна: «Приезжал сюда Шаляпин. Он поет теперь в Монте-Карло, и вот на яхте киевского миллионера Терещенко приехал к нам (вместе с Терещенком) на один день. Мы как засели в 4 часа дня, то просидели всю ночь, до 6 часов утра, – а в 7 Шаляпин уехал обратно. Демонстрировал нам новую оперу «Хованщина» и вообще был так мил и интересен, что поневоле прощаешь ему всякие свинства».

Або от іще одне варварське втручання у плин авторської думки, покликане вихолостити її, позбавити глибини й оригінальності. У листі 12 грудня 1911 р. описує різдвяну релігійну процесію на Капрі: «Когда-то люди носили так идолов, затем Христа [потом будут носить какую-нибудь статую свободы – и так в бесконечность – позади вперед. И чувствуешь себя одним из звеньев большого кольца человеческой жизни»].

На прикладі цього препарування тексту, яке свого часу було нормою ідеологічного проник-

нення в усі пори тексту, усвідомлюєш, наскільки змінилася на краще атмосфера, в якій живемо і працюємо. Ми швидко звикли до абеткової свободи слова, сприймаємо її як належне, і зіткнення з такими недавніми цензурними реліктами дуже корисне, освіжає нам пам'ять.

«Если великий Данте имел свою Беатриче, – писав Коцюбинський, – то пусть позволено будет мне, обыкновенному смертному, иметь свою...» (10 грудня 1909). Називав адресатку «поезією свого життя», а «життя без поезії – злочин» – не втомлювався доводити цю «банальну» істину у кожному своєму творі. Навіть в останньому, незакінченому етюді «На острові» не обійшлося без такої «поезії» – випадкова зустріч з незнайомкою, роман на рівні погляду, діалог очей.

«Стоїмо на тій самій землі – одне сонце нас в'яже, ті ж краєвиди входять у нас і навіть тіні наші зливаються разом.

Ми то купаємо очі у морі, то очі в очах.

Нас тільки двоє на світі».

В сучасному прагматичному світі, у вирі феміністичних пристрастей і острого, на тлі вседозволеності, постмодерністського еkleктизму й скептицизму зафіксовані в листах Коцюбинського до Аплаксіної романтичні сторінки з книги життя письменника можуть видатися сьогодні надто сентиментальними, дещо «старомодними». І все ж...

«Мати свою Беатриче...» Це – повнота життя, суверенність внутрішнього «я», постійне джерело світла й тепла, потужний творчий імпульс.

¹ Капрійські сюжети. – К.: Факт, 2003. – С. 127.

² Див.: Коцюбинська Михайлина. «Зафіксоване і нетлінне»: Роздуми про епістолярну творчість. – К.: Дух і літера, 2001. – С. 25–33 (розділ «Маски і обличчя»).

¹ Павличко Соломія. Пристрасть і їда: особиста драма М. Коцюбинського // Сучасність. – 1994. – Ч. 12. – С. 149.

² Капрійські сюжети. – С. 7.

³ Там само. – С. 27.

⁶ Павличко С. Пристрасть і їда... – С. 158.

⁷ Пахльовська О. Італійсько-українські літературні зв'язки XIV–XX ст. (фрагмент) // Капрійські сюжети. – С. 26.

⁸ Коцюбинський М. Твори в шести томах. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – Т. 6. – С. 16–17.

⁹ Коцюбинський М. Твори в шести томах. – Т.6. – С. 153.

¹⁰ Капрійські сюжети. – С. 28.

¹¹ Коцюбинський М. Твори в шести томах. – Т.6. – С.18.

¹² Капрійські сюжети. – С. 177–178.

¹³ Капрійські сюжети. – С. 128.

ЕПІСТОЛЯРНІ СЮЖЕТИ З АРХІВУ О. ОЛЕСЯ

1993 року з Праги до України було передано великий і надзвичайно змістовний архів О.Олесь, збережений близькою до його родини людиною, колегою О. Ольжича д-р Людмилою Красновською з Братислави. Свого часу вона передала цей архів для опрацювання відомій чеській україністці Зіні Генік-Березовській. Після наглої смерті З. Генік, її син зробив щедрий дар Україні, і сьогодні архів Олесь зберігається у Відділі рукописних фондів та текстології Інституту ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

В архіві багато листів до різних осіб, які дають вдячний матеріал для характеристики самого Олесь як людини, письменника і громадського діяча та його кореспондентів. Виокремимо з цього масиву три цікаві епістолярні сюжети.

Розмова з батьком: епістолярний діалог О. Ольжича і О. Олесь

В архіві багато матеріалів, пов'язаних з Ольжичем. Батько й мати дбайливо зберігали не тільки листи й листівки сина, рукописи віршів і перекладів, а й найменшу записку, дитячий малюнок, старий, здавалося б, непотрібний документ. Та найцінніше тут – листи: батька синові, сина – батькам (остання вітальна різдвяна листівка датована січнем 1944 року, можливо, це останнє його звернене до батьків слово – невдовзі Ольжича було

арештовано й закатовано), листи дружини О. Ольжича Катерини (Калинки) Білецької до своїх свекрів.

Передусім увагу привертають листи підлітка Олега з київської Пущі-Водиці до батька за кордон, його шкільні твори і перші поетичні спроби. Листівки до батьків і жартівливі малюнки олівцем з археологічних експедицій, подорожні нотатки з Німеччини, Італії, Болгарії тощо. Є й кілька серійозних, сказати б, програмових листів, в яких Ольжич дає свою оцінку постаті батька, розкриває своє життєве кредо, свої погляди на перспективи визвольних змагань.

Ось написані нестійким дитячим почерком листи з Києва до батька. Поневіряння матері й сина в напівголодному Києві 20-х років, коли котлета на обід видавалася королівською розкішшю. «Наш Лютик, ніжна квітка (ти пам'ятаєш, який він був раніше!) в великих чоботях (добре, що хоч вони є!)» складає гілля в лісі, тягне з деревні мішок з борошном, підсипає рельси на залізниці (може й не часто, але скоштував всього – заробітку ради!)» – це пише Олесеві Віра Антонівна, Олегова мати. Шкільний побут, зовсім недитячі вбивчі оцінки якості навчання («Учні не хочуть працювати, а учителі – робити з них людей. Агонія»). І далі: «...я таки завзятий песиміст в шкільних справах, крім того, перший бунтар. Страйкуємо, бойкутуємо, бо слід. Кричимо, щоб вчили нас. Я представник до Учительської ради і ось хочу в виді протесту проти непорядків зріктись «булави»». Пишається тим, що намовив друга перейти до української школи, вийшовши переможцем у двобої з його матір'ю. До речі, в архіві є й листи цього друга Костика Шульги з дуже цікавими подробицями шкільного життя 20-х років («мілітаризація» освіти, українізація, відзначення десятирічного ювілею революції тощо).

У листуванні батька й сина відчуваєш особливе тепло родинних зв'язків, спільність інтересів, взаєморозуміння з півслова. Стосунки рівного з рівним, шанобливі й турботливі. За інтересом до життя всіх членів родини, прагненням поділитися найменшою дрібничкою, за винахідливими ласкаво-зменшувальними прізвиськами, яким Ольжич не зраджував до останку (Олег – Бо, Бузік, Люточка, Лелека; батько – Буба; мати – Мум), за шанобливими кінцівками листів («цілую твою білу голову і руки» – до матері, «цілую тебе в руку» – до батька, один з останніх листів 43-го року) – за всім цим відчувається *родина*. Родина зі своїми традиційними цінностями, зі своєю прозою і поезією стосунків, родина інтелігентів – як осередок громадський і культурний, осередок українства в морі чужомовності. Те, що живило й підтримувало національну духовність і було однією із запорук її незнищенності.

Ольжич як поет був певною мірою антиподом батька, критично оцінював його доробок, шукав для себе інших шляхів. І водночас – як син, як літератор, як українець – усвідомлював роль і місце Олеся в українській літературі і знаходив слова, щоб сказати про це батькові. Весь час дбав про видання творів Олеся, про його матеріальні справи. У листах з окупованого німцями Києва чи не головне motto: батько мусить приїхати в Україну. Навіть підшуковує йому хату, всупереч напруженій страшній реальності у листах проглядають мовби несумні з тверезим політичним розрахунком ідилічні мрії про життя усієї родини – батько, мати, Олег з Калиною – в Україні.

З листа від 27.07. (1942–1943): «Бачив людей від Рильського. Всі вони мають неймовірний сентимент до Олеся. Ждуть його як символ давньої

України. Кажуть, що встелятимуть квітками дорогу. Не вагайся, батьку, при першій нагоді, яка тобі буде дана, приїхати. Ти зможеш багато врятувати...» Вважає, що Олесеві варто буде взяти на себе редагування гумористично-сатиричного або дитячого журналу. Взагалі бачить його конкретне місце у побудові вимріяної ним нової України.

З листа до батька від 20.12 (1941–1942): «Тепер dokonується, а власне докінчується розпочатий більшовицькою навалою переворот. Відійшло в минуле, викорінено цілий духовний світ і побут, що його мала Україна твоєї генерації. Приходять чи прийшли речі тяжкі, гірші, нелюдські, неукраїнські і т.д. А одночасно для майбутнього і для відтворення колись справжньої України треба зафіксувати ту українську стихію і життя, що з нього ми зросли і його знаємо. Цих півстоліття, що ти бачив, жив ними – це ж цілий період нашої національної історії і духовного розвитку народу. Його не висловлять ніякі історичні довідки і мемуари. Тут повновартно скаже про душу людини тільки поезія.

Пропоную Тобі, щоб ти написав більшу річ – поему життя людини Твого дитинства, молодості і мужності. Отже, часів 1890–1920, до часу виходу на еміграцію (а я може колись візьмуся за період 1920 – до тепер). Була б це прекрасна і невмируща в українській літературі та нашої культурної скарбниці річ. Отже, зафіксувати назавжди побут, дух, ідеї, інтереси, риси України Твого дитинства, молодості і державного періоду 1918–1919 рр., що їй на зміну прийшли теперішні почварні часи».

Що ж до Олесея, його листи до сина – без нудного дидактизму, розраховані на гідного й розумного співбесідника, присмачені м'яким інтелігентним гумором. Вони дають підстави твердити про неабиякий вплив батька на становлення особистості сина,

на формування його інтересів – ненав'язливо спрямовує його на українську дорогу, підказує йому людей, вартих спілкування, підтримує його культурні зацікавлення (так на основі надзвичайно цікавих подорожніх нотаток Ольжича радить синові написати «Листи з Італії», вважаючи, що це корисно для нащадків). Багато зробив для змужніння сина, для його громадянського гарту. Щодо цього показовий лист Олеся до юного Ольжича (орієнтовано 1926 р.): «Коли ж нарешті, Олег, ти перебореш свою безвольність і рабство розума перед найдрібнішим бажанням? Час іде, тобі вже 19 років, а що ти сам зробив?! Ти і досі живеш жиром тих багатств, що були дані тобі природою. Ти не дбаєш про збагачення. На сірому фоні твого нікчемного оточення і ти птах! Хоч по суті безкрила курка, бо крила має тільки той, хто має сильну волю: твердо, непохитно, незломно іти вперед до наміченої мети. Твій шлях – шлях п'яниці, коли останній вертається додому. Ти щохвилини зломуєш просту лінію, ти щохвилини спиняєшся на дорозі, вливаєшся в юрбу, плутаєшся серед неї, ловиш разом з нею гави і губиш свою провідну зірку. ...Подумай і візьми себе в руки. Воля не робиться, а кується людиною». В кінці листа нагадує синові про квітку едельвейс на снігових Альпах, квітку, що її можуть здобути лише мужні. «Вона так споріднена з сонцем... Я хотів би, щоб вона була в твоїх руках». Чи не свідчить ця маленька «педагогічна поема» про те, що зерна високого й чистого романтичного прагнення до висот, ad astra, яке визначає світлу постать Ольжича, його злет і його самоспалення, було посіяно батьком?!

Україна лише недавно відкрила для себе Ольжича. Він прийшов до нас у героїчній ареолі, «на вершку піраміди жертв» (О. Штуль), і це природно

й закономірно. До того ж – чоловіча стриманість, карбованість його поезії з її трагічним оптимізмом. І в уяві нашій він постає передусім як поет національного героїзму, що «вийшов жорстоке зустріти», з тих «хоробрих», які «на сірім граніті... різьблять своє мужнє ім'я». Незламний лицар ідеї, вийнятий із щоденності, абстрагований від людських слабощів. Мовби ті, що йшли на смерть заради ідеї, то якісь зовсім інші люди, з каменю й граніту, – не ми, не ми...

Тим часом з листів Ольжича перед нами постає жива неоднолінійна особистість у становленні, постає біографія душі. Звичайний юнак із плоті й крові. Ніжний і вразливий, подекуди навіть сентиментальний. Схильний до рефлексій, що засвідчують уже дитячі листи, з їх зворушливою сумішшю ранньої дорослості і дитинної безпосередності (чого вартий хоча б той *post scriptum* до листа: «Бачив жайворонків і трясогузочок на болоті...»). І хоч згодом проголошував «І будуть не луки, не квіти, каміння саме на землі...», сам не був чужий ні лукам, ні квітам... Не вільний від сумнівів і вагань, а то й хвилин депресії і готовий перебороти свою «безволисть». Із загостреним чуттям природи і неспокоєм мандрівника – його подорожні нотатки дають ефект присутності.

Українська струна виразно бринить уже в юнацьких листах Ольжича – від першого до останнього. Характерний лист до батьків поч. 30-х років з пластового табору в Карпатах: «Обличчя такі рідні, такі привітні. Ловлю кожну дитину (де й хоробрість взялася!), зачіпаю кожного подорожнього, щоб тільки почути з їх вуст голос рідної землі».

Як український поет, науковець і політик не загубився на тлі високих культурних стандартів Заходу. Належний пієтет до західної культури, але

без відчуття меншовартості. Навпаки: «Придивившись до німців, а дещо американців, я все більше починаю цінити наших людей і наше життя», – писав батькам з Югославії (листівка від 13.09.1939).

І всюди, завжди і в різних життєвих сферах, на різних рівнях – внутрішній недремний зв'язок з рідною землею. В яких би країнах не був у зв'язку з археологічною роботою, знаходив товариство земляків. Під час подорожей, знайомства з різними культурами, незмірно зринали якісь аналогії, асоціації з рідною культурою. Відчував подібність болгарських вишивок до українських, мріяв про широкомасштабні розкопи в Галичині. На тлі прекрасної, ситої і благополучної Європи, на тлі серйозної і успішної наукової кар'єри – раптом щемка ностальгії.

Показовий щодо цього його лист до тітки Г. Грачової (1924–1927), сповнений тяжкої туги за Україною («не знаю лише, чи витерплю, чи винесу»). Умовляє тітку не продавати її хутір (все-таки якийсь свій куточок!), переконаний, що й для батька Україна – «єдиний куточок».

Нещадний у своїх самооцінках – вони позначені здоровим прагматизмом і жорсткою тверезістю, мовби аж усупереч лицарсько-романтичному духові, що його свідомо притлумлював у собі, підкоряючись велінню обов'язку. Лист Ольжича до батьків від 18.05.1935, опублікований у щойно виданій збірці його творів «Нескореному воякові», лист програмовий, без сумніву, стане хрестоматійним в історії української культурно-політичної думки, ключем до характеристики Ольжича-поета, науковця, політичного діяча.

«В організацію націоналістів я твердо вірю. Єдина вона, я переконаний, зробить і зможе зробити щось для України», – писав у цьому листі. Це його

переконання і визначило життєвий вибір. Належав до тих рідкісних людей, що сприймають ідею екзистенційно, зливаються з нею, підкорюють їй себе.

Відчував себе «київлянином». Не думаю, щоб будь-коли покладав якісь серйозні надії на «визвольну» місію вермахту, але прагнув використати найменшу можливість, навіть гіпотетичний історичний шанс, щоб уже сьогодні закласти перший камінь у побудову України. «Переживаю великі хвилини, – писав з Києва 1942 року. – Що тепер роблю, може бути історичне». Тут був його дім, сюди, в це «чарівне й привітне», за його словами, місто, линув, щоб збудувати Україну або вмерти. Одвічна наша дилема – скількох вона покликала до себе, щоб потім вирізьбити «на сірім граніті» їхні імена. Скільки їх розвіяно вітром історії і тим же вітром повернуто нам!

З епістолярної класики:

невідомі листи Василя Стефаника та О. Олеся

Розбираючи архів, співробітниця відділу рукописів Наталка Лисенко виявила серед інших матеріалів невеликий лист, писаний рукою сина Василя Стефаника Юрка з власноручним підписом Стефаника. Зі змісту було видно, що це друге звернення Стефаника до Олеся. Незабаром знайшлася і відповідь Олеся на перший лист Стефаника, але самого листа не було. А нещодавно, перебуваючи у Празі й упорядковуючи архів Зіни Генік-Березовської, серед матеріалів на її робочому столі я знайшла і цей, перший лист Стефаника. Очевидно, дослідниця готувала його до друку.

Перед нами невеличкий, але промовистий епізод епістолярного знайомства двох письменників. За скупими рядками прочитується багато. Уже саме

прізвище героя Стефаникових клопотань мовби зійшло зі сторінок його оповідань. Тут і свідчення екзистенційної єдності Стефаніка зі своїми персонажами, вірності його своїй заповіді «любити Русів і правду в собі»... І безмежний взаємний пієтет двох майстрів, і людяність, і дещо «старосвітська» й така зворушлива інтелігентська стилістика, і колоритний образок з побуту і звичаїв «української Праги».

Василь Стефанік – Олександрові Олесю

Русів, 24.02.1931

Всім нам дорогий Пане Товаришу!

Отсим листом буду перший раз зазнакомлюватися з Вами. Коби в щасливу пору.

В мене до вас таке діло. В Празі вчиться медицини Тимко Дідух, син Андрія, близького мого сусіда. Цей Андрій вправді посідає 12 моргів поля та такий обдовжений, що його незабавки викинуть з ґрунту, а ще до того має шестеро дрібних дітей. Отож його син, цей Тимко Дідух просить мене, щоби я благав Вас, аби за Вашою помочою, він дістав якусь допомогу на студії з громадського фонду. Як Ви можете, то це вчиніть, бо хлопчина голодує. Даруйте, що в першій своїй листі кладу [на] Вас цей тягар, інакше не знаю, як студентови допомогти.

А від мене особисто таке до Вас прошенне. Як будете коли в Львові, то через редакцію «Діла» повідоміть мене на село, а я-би з найбільшим поспіхом поїхав у Львів, аби Вас в життю побачити і стиснути Вашу прегарну руку.

З цілого серця здоровлю Вас поклоном

Василь Стефанік.

P.S. Писати не можу і лише диктував, підпис мій власний.

Олександр Олесь – Василеві Стефанику

Високоповажний та дорогий Пане Товаришу!

Дуже було приємно мені одержати від Вас декілька рядків і дуже хотів би я піти назустріч Вашому бажанню.

Одначе – не ручуся, що з моєї інтервенції щось вийде.

Справа, здається, не така легка, бо доведеться мати діло не з «громадським фондом» (такого нема) а з Міністерством Освіти і з Міністерством Закордонних справ.

Ви знаєте, чому п. Дідух був позбавлений Міністерством підпори?

Певно – знаєте, а може й ні. Коротко скажу Вам. П. Дідух на чужині, на вулиці серед білого дня, ударив в лице проф. А. Артимовича, тодішнього директора української гімназії в Жевницях за те, що директор десь і комусь наче б то сказав, що п. Дідух дає ученицям книжки невідповідного для них змісту.

Вчинок, згодьтесь зі мною, досить неджентльменський, і він був осужений більшістю нашої кольонії, в тім числі і мною. Ми висловили співчуття (в листі) проф. Артимовичу. Міністерство Освіти хотіло зовсім вислати п. Дідуга за межі Чехословаччини, одначе обмежилось лише позбавленням його підпори.

Довго ще ходив п. Дідух з «геройським» виглядом під вікнами інтернату і мені було боляче дивитись на його. Він ніяк не міг відчутти і зрозуміти брутальности свого вчинку.

Через багато місяців я зустрівся з ним, і почувши його каяття, подав йому руку. Шкода мені його і гепер. Сам Артимович просив Міністерство не карати його. Він йому простив. Перед тяжким

завданням Ви мене поставили, Пане Товаришу! Тяжке воно для мене насамперед тим, що ні з Мін. Закордонних справ, ні з М. Освіти я не маю ніяких зв'язків і зо мною там і розмовляти не захочуть. (п. Інспектор проф. Лакомний, з яким я ледве знайомий (він називав мене при зустрічі «інжиніром»), тепер не має ніякого відношення до гімназії). Буду пробувати щось робити через своїх людей, хоч і тут позиція моя буде не дуже вигідна.

У всякім разі все, що буде в моїх силах, я постараюсь зробити, і буду дуже радий, коли це мені вдасться.

Без кінця буду радіти, коли доведеться колись побачитись з Вами. З глибокою пошаною до Вас

Ваш О. Олесь

Моя адреса така: Revnice u Prahy O. Oles C.S.R.

Василь Стефаник – Олександрові Олесю

Русів, 4.04.1931.

Дорогий Пане Товаришу!

Мені дуже прикро, що я надужив Вашого дорогого імені для поганого хлопчиська. Його родина так само мене, як я Вас, надужила. Отож вибачайте, стократ вибачайте. Перший мій лист до Вас так неfortunно для мене скінчився. Маю надію, що слідуючі мої листи не лишуть по собі такого гіркого осаду.

Якщо Ви-би спіткали Артимовича, то запевніть його в моїм високім для нього пошанівку і роз'ясніть мою помилку. Так забудьте за цей мій лист і за того каваліра.

Я маю все надію побачити Вас у Львові і натішитися Вами, не забудьте написати мені картку, як будете вибиратися коли до Львова.

Сердечно Вас здоровлю і цілую

Василь Стефаник.

**Діалог з юною адресаткою:
листи О. Олеся і Віри Вовк**

Серед несподіванок, що їх таїть у собі архів О. Олеся – листи юної гімназистки з Дрездена Віри Селянської, добре знаної сьогодні під псевдонімом Віра Вовк, до метра української поезії і його відповіді несподіваній кореспондентці. У листі до автора цих рядків Віра Вовк так коментує цей епізод:

«Моє знайомство з О. Олесем належить до родинних легенд; я не можу про нього сказати нічого певного, бо мені було тоді щойно два роки.

Знаю тільки, що мої батьки познайомилися і подружилися в Празі, де учащали Карловий Університет, хоч на інших факультетах. Батьки жили в Увалах біля Праги, але коротко перед моїм народженням мати поїхала до Борислава, де я й прийшла на світ у домі діда й баби по матері. За півроку батько забрав мене і матір до Праги; там я почала ходити й говорити. Батьки були зайняті наукою, мене бавила чеська нянька, з чого залишилися два слова: «татінко» і «мамінка»; я так називала своїх батьків ціле життя.

Українська громада в Празі жила в дружньому спілкуванні: всі знали О. Олеся і захоплювалися його поезіями, так часто конфіскованими цензурою.

Батьки жили бідолашним студентським життям. Разом з батьком ходили на Університет також дві його сестри: Марія (пізніше Бращайко) і Ірина (пізніше Черкавська). Мати була «моряком першої плавби»: в дівочому семінарі в Яворові навчилася вишивати і трохи грати на скрипці, аж ось довелося провадити дім! Правда, що обстановка в ньому не була надто вибаглива, бо за стільці довкола столу правили дерев'яні пачки. Одна з родинних легенд

розказує, що коли мати пригощала голодних колег з Університету саморобною юшкою з яблук, я, сидячи при окремім столику, встромила голову в тарілку і мила собі волосся, що не було найкращою реклямою для молодої господині.

Друга легенда розказує про моє знайомство з О. Олесем. Десь батьки зустрінули його на вулиці, ціла група стояла й балакала, а мені, малій, мабуть, стало надто нудно слухати розмови дорослих, тому я почала тягнути поета за руку, кажучи: «Ходімо на пиво!»

Цей епізод спонукав гімназистку в Дрездені написати поетові і попрохати в нього книжок».

Отже, перед нами ще одна колоритна епістолярна «сторінка з книги життя».

Лист В. Вовк до О. Олеся

Дрезден 23.VI.42

Високоповажний Пане Олесь!

Може Ви ще собі пригадуєте малу Цьопку Селянську, з якою Ви перед 14-ти роками пили в Празі пиво (я тоді мала 2 роки). Це було дуже багато літ тому, але я осмілююся мимо того до Вас написати. До трьох років ми тут в Дрездені на еміграції. З Ваших прегарних творів я так мало знаю, а улюбленого «Івасика Телесика» мусила залишити в Галичині, бо не можна було нічого друкованого з собою взяти. Тому звертаюся до Вас з великою проською: прошу мені прислати кілька книжочок з Вашими творами. Зачет посилаю. Не маєте поняття, П. Олесь, як би я тішилася книжочками, якби в кожній з них був Ваш підпис. Не гнівайтесь за таку дитинну просьбу, але я так люблю аутограми

великих людей. Безумовно, тішуся, що П. Др. Гончаренко не забув виконати моєї просьби, за це я йому також подякую.

З поважанням
Віра Селянська

Чернетка відповіді О. Олеся В. Вовк

Вельмишановна Панно Віра!

Вибачте ласкаво, але хоч убийте, – не можу Вас пригадати. Більше того: коли б я Вас тепер зустрів на вулиці, не ручусь, що зразу пізнав би Вас, хоч пам'ять (лише на обличчя) мав і маю досить добру. Але допоможіть мені: згадайте – по скільки пив ми тоді випили? (Я тоді пив дуже багато і через те, мабуть, тепер в Карлсбаді. Можливо, що Ви після нашої зустрічі пили вже менше і тому тепер в Дрездені). Дуже Вас прошу не висилати мені за книжки: я з великою приємністю, повернувшись до Праги, вишлю Вам їх на згадку про нашу п'ятику. Грошей не висилайте: вип'ємо на них колись при зустрічі.

Дякую Вам за Вашого милого листа.
[Підпис О. Олеся]

27/VI.42

Що до автографів «великих людей», то мушу Вас попередити, що я з того часу не виріс ані міліметр, а Ви? Так само? Та коли Ви колекціонерка, [я] вже готовий і підписати книжки, але при умові: за фото (також колекціоную).

Чи доведеться нам колись зустрітися і згадати старі часи?

Лист В. Вовк до О. Олесья

Дрезден I.VII.42

Високоповажний і дорогий Пане Олесь!

Вашим листом – милою несподіванкою на чужині я страшно втішилася. А тепер на теми Вашого листа: як я пила пиво в Жевніцах коло Праги (випила певно тільки, що кіт наплакав), була я маленька, як Івасик Телесик. Тепер я вже велика, худа як нордійка, словом, як Олена – жаба зелена.

Кілька веселих літ прожили ми в Кутах над бистрим Черемошом, але тому, що нашу прегарну Батьківщину зайняли червоні орди, мусіли ми в січні 40 року втікати до Німеччини. Від двох літ ми в Дрездені, де мій тато працює в шпиталі, а я й моя молодша сестричка Зоя Лісовська (та, що робить конкуренцію своєму татові Робертові), ходимо до гімназії. Дрезден – гарне місто, але наша Гуцульщина 1 000000... разів краща. Ми вже хотіли б вертати на своє сміття. Як будемо в Косові або в Кутах, то мусите до нас приїхати, то було б чудово! Позвольте мені далі мріяти про своє побачення (мої мрії вже сповняються!)

З поважанням здоровлю Вас і бажаю скорого повороту до Праги.

Віра.

Лист В. Вовк до О. Олесья

Львів, 15.VII.42

Високоповажний Пане Олесь!

Вибаchte, що аж нині відписую Вам на Вашого дорогого для мене листа. Як бачите, я вже у Львові,

й подорож до нього заборонила мені скорше відписати. Тепер ходжу по місті й відвідую старих знайомих, рідню та товаришок. Не хочеться просто вірити, що я вже на рідній землі. Мимо того, що українці тут б'ють добре бриндзю – настрій, загально, веселий. Якби я могла (якби це від мене залежало), я ніколи в світі не вернулася б ся до Дрездена. Але що ж: батько ще поки що там, а й мені треба б присісти фалди й надігнати 4 роки латини, якщо би схотіла тут до гімназії ходити. (Ми вчились в Д[рездені] по-англійськи).

Завтра їдемо до Борислава, а потім до Тюдова. Хочу всіх побачити, а тоді буде мені легше вчитися на чужині.

З пошаною до Вас остаю
Віра Селянська.

P.S. За книжки безконечно дякую. Хоч я їх ще не виділа, тішуся, що як приїду до Дрездена, застану їх у мене на полиці. Тимчасово тато їх читає.

V[іра].

Лист О. Олеся до В. Вовк

Вельмишановна Панно Віра!

Думаю, що Ви вже повернулися з Борислава і Тюдова і мій лист знайде Вас у Львові.

Дуже радий, що мої книжки не загубились по дорозі, що так часто під час війни трапляється.

Коли Ви вернетесь до Дрездена? Можливо, що вийде незабаром одна моя мала книжечка, яку хотів би я послати Вам. Взагалі, все нове буду посилати Вам, але під одною умовою, щоб Ви більше не посилали за книжки мені грошей. (Ви вже наперед заплатили за всі мої книжки).

Дуже добре розумію Ваше бажання учитись на рідній землі, але латинь стільки одніме у Вас часу, що мені робиться боляче. Краще кінчайте школу в Дрездені і виривайтесь на волю. Висока школа не буде в'язати Ваші крила, як це робить середня, і Ви зможете здійснити дуже багато своїх бажань. Латинь Вас приборкала б, може, на цілий рік.

Так я думаю, але Вам видніше. У всякім разі Ви мені напишете – як вирішили.

Ходять дуже гарні чутки. Коли б вони здійснились!

Може, на Великдень Ви почуєте радісні київські дзвони. (Сподіваюсь, що Ви відвідаєте старих знайомих!)

А до того часу будемо вірити в перемогу правди і справедливости.

З щирою до Вас пошаною [Підпис О. Олеся]
9/VIII[19]42

ЕПІСТОЛЯРНА ЕПОПЕЯ НАДІЇ СУРОВЦОВОЇ

Ця книга відразу привертає увагу. Передусім – обличчям, що дивиться на нас з обкладинки. Красивим, вдумливим, шляхетним. Це Надія Суровцова, особа воістину легендарна, яку українська культурна громадськість відкрила для себе не так давно і продовжує відкривати з кожною новою публікацією. Тільки тепер по-справжньому можна осягнути масштаб цієї постаті, цього людського й художнього феномена. Давніше ми знали її зі спогадів інших, тих, з ким звела її доля на холодних вітрах минулого століття, знали її мемуарні есе про окремих персонажів доби, нарешті, її монументальні спогади, що вийшли кілька років тому у видавництві ім. Олени Теліги. І от тепер – не менш монументальні «Листи» Н. Суровцової, що побачили світ у тому ж видавництві.

Досить поглянути на літературний потік останнього десятиліття, щоб пересвідчитися: епістолярна література – на часі. Не тільки в спеціальних наукових виданнях, а й у періодичній пресі досить часто з'являються публікації листів діячів української культури, іноді досить віддалених у часі від сьогоденного дня. Побачили світ такі помітні видання епістолярного жанру, як зібрання листів Катерини Білокур, Василя Стуса, Валерія Марченка, листи Антоненка-Давидовича до Дмитра Нитченка, листування Євгена Сверстюка з Юрієм Луцьким,

зібрання табірної епістолярію Івана Світличного «Листи з «Парнасу»» тощо.

Ваговитий том епістолярію Н. Суровцової складають листи усього до трьох адресатів: до її гімназійної вчительки Кіри Данилової, яка все життя підтримувала свою ученицю і замінила їй матір, до Ольги Зведринь, колеги по колимській неволі, і листування з Юрієм Корчаком-Чепурківським, приятелем ще з дитячих років. Вони розлогі, максимально відверті, звернені до людей, близьких за духом, людей зацікавлених, які готові слухати, здатні до співпереживання, перед якими можна вповні розкритися. Так твориться ця своєрідна епістолярна епопея. Сплітаються різні теми, поліфонічно взаємонакладаються один на другий різні часові пласти: дитинство і юність, які постають напрочуд рельєфно в листах, недовге, але вщерть заповнене подіями і зустрічами перебування за кордоном, екзистенційно визначальне для Суровцової; два роки, що блискавично промайнули, творчого буяння в Харкові; Ярославський політизалятор, романтичне восьмимісячне *intermezzo* з чоловіком в Архангельську – і щоденна реальність: Колима, повернення додому і подаровані долею понад два десятиліття на рідній землі. У зіткненні цих пластів, живих «гарячих» суб'єктивних вражень оживають неоціненні історичні реалії і людські постаті, підхоплені й розширені в коментарях. Такий тематично-часовий «симфонізм» зумовлює особливу об'ємність, стереоскопічність епістолярних мемуарів Суровцової.

Ставши головним персонажем своєї мемуарно-епістолярної «книги життя», авторка явила нам закінчений і привабливий образ людини доби і образ доби, що породила її. Які ж риси найвиразніше проступають в епістолярному автопортреті Н. Суровцової?

Передусім – надзвичайна життєва сила і жадібність до життя – «я на життя зірkb» (в ориг. «глазастая»). Всі, з ким зустрічається в щоденному плині життя, і ті, що приходять із запасників пам'яті, – це не просто тіні, які промайнуть і забудуться. Всіх вона прагне увічнити у слові і пам'яті, бо їй усе цікаво. Цікаво навіть там, де, здається, не можна відчувати нічого, крім болю: «...живу безсовісно довго, хіба тільки для того, щоб бачити все й осмислювати...».

Листи Н. Суровцової – одне з найбільш переконливих в усій відомій мені літературній спадщині людства документальне свідчення життєвої сили людини, її, я б сказала, екзистенційної самодостатності. «Усвідомивши раз тезу, що життя прекрасне (може бути, буває, було), – писала вона в листі до Ю. Корчака-Чепурківського, – Ви вже ніколи не повернетеся цілком до іншого ставлення. Це головне. І директивне». Життя було немилосердним до неї, тож ціна кожної її «іскорки» неймовірно зростає, і виявляється, що життя «замало» для розчарування, для розпачу, для мізантропії.

Добре знайомі їй «радіші повернення всього, що було довгий час втрачене». На кожному витку життєвої одиссеї... З новою силою огортає її оте «усвідомлення повернення», коли вона повернулася в Україну після 30-річної неволі, хоч і тут її чекали розчарування, втрати, боротьба за існування. І все ж – «це нестерпний солодкий біль і радість – коли цвіте яблуня, співає соловейко, тече Дніпро, і стеляться поля, і нога твердо й міцно ступає на «свою» землю».

Уважна до людей, абсолютно позбавлена почуття зверхності до будь-кого, навіть коли йдеться про кримінальний типаж, з яким доводилося стикатися в колимських буднях. Всюди шукає «людиноподібних», за її висловом. І знаходить їх.

Одним з джерел життєвої сили завжди була для неї праця. Мала право з гордістю констатувати на схилі віку: «Рученьки, призначені для Шопена, справно заробили пенсію...». Праця для неї не лише тягар заробляння на хліб насущний, вона цінна вже сама собою – своїми результатами, корисністю для інших. Відчуває сенс праці, її – а відтак і свою – потрібність людям. До постійних і невичерпних джерел життєвої сили належить також природа. Лист від 15 серпня 1938 р. з похмурими реквізитами «Севвостлаг. 3 рота. 5 барак»: «Жадібно милуюся Тихоокеанською затокою, сонками, сонцем дивовижної краси». Як не дивно це звучить з уст колимської невольниці, але вона «полюбила» цю землю. Як справжній корінний мешканець, якому дорогі багатства і краса краю, гостро настроєна проти тимчасовців скоробагатьків – нищителів природи, «кондотьєрів півночі, любителів довгих рублів».

Всюди і наперекір усьому – відчуває повноту життя: «Навіщо «доживати», коли треба жити, жити до самої смерті, не «доживаючи»». Вміла естетизувати навіть невольничій побут, олюднювати «тлінні предмети» – це свідчило про високу загальну культуру і духовне багатство, що робить людину внутрішньо незалежною і значною мірою неуразливою до тих злигоднів, які іншого можуть розчавити. Всюди й завжди – примат духу. Матеріальне можна обмежити раціональними потребами («сита, одягнена, взута»), духовні потреби – першочергові й необмежені. Прибувши до табору, виснажена, хвора, роздягнена, на запитання свого доброго генія Кіри Данилової, що прислати, просить прислати спідницю, кілька пар панчіх. «Та якусь книжечку віршів добрих. І більше, боронь Боже, нічого»...

Бездуховність сприймала як патологію. От хоча б такий зойк в листі до Кіри Данилової уже з Умані 9 червня 1966 р.: «Є люди, ой леле, яким нічого не потрібно, ні Шевченка, ні пісень, і от перевиловити їх просто неможливо. У наш час це найжахливіший прошарок..., а чи мені не знати покидьків суспільства! І справді ж бо, навіть «пропащі» люди, злодії, злочинці, повії, куди краще внутрішньо за цих вольних обивателів, за це міщанське болото». Мабуть, саме в цьому приматі духу – коріння її вічної молодості – «я горітиму до скону», відчуття «конфузної диспропорції» між ніком і молодою душею.

Епістолярний автопортрет, створений листами Суровцової, поглиблюється, відтіняється, увиразнюється докладним і сумлінним науковим апаратом видання, що є результатом колосальної самовідданої праці передусім упорядника й перекладача Л. Падун-Лук'янової, редактора Олени Сергієнко, автора приміток Алли Баринової. Та й художнє оформлення книги, лаконічне й змістовне, якнайкраще відповідає її концепції. Тож подякуємо всім, хто причетний до появи «Листів Надії Суровцової», і будемо сподіватися від видавництва ім. Олени Теліги ще одного, не менш цінного подарунка – адже упорядник має епістолярний матеріал ще й не на один том.

А тим часом скажемо вголос, не страхаючись звичувачень у перебільшенні: маємо шедевр епістолярної літератури, який можна поставити поряд з листами Ван Гога до брата Тео, листуванням Чайковського і фон-Мекк, Пастернака і Цветаєвої, з листами Лесі Українки і Василя Стуса.

Порадіймо цьому.

ЕПІСТОЛЯРНА МОЗАЇКА ДОБИ: ЛИСТИ З АРХІВУ АРКАДІЯ ЛЮБЧЕНКА

Ви вибираєте на свій смак які завгодно уривки, ви пристосовуєте їх, скільки можливо, один до одного, ви комбінуйте з них, скільки можливо, різні ситуації – одне слово, несподівано й захоплено творите якийсь многобарвний твір. Ви наче складаєте інкрустований малюнок із того листя, що, злітаючи з дерева, падає десь по куточках або невтомно кружляє й пламеніє в буремному вихорі днів.

(З «Вертепу» А. Любченка).

«Дорогий Аркадію» – так інтимно називається ця збірка (Львів: Класика, 2001), завершальна в серії видань матеріалів з архіву Аркадія Любченка, що волею долі опинився на американському континенті і щасливо потрапив до рук Юрія Луцького – вдумливого й тактовного, з добрим естетичним чуттям дослідника, який зробив ці неоціненні матеріали надбанням загалу, – «Голубі диліжанси» (1955), «Легкосиня даль» (1963), «Ванлітянський збірник» (1977). І от тепер – «Дорогий Аркадію».

«Хоч як уривчасті, – писав Юрій Луцький у «Замість передмови» до збірки «Легкосиня даль», – фрагменти листувань, спогадів, статей і творів, що побачили світ на короткий час, немає сумніву, що якраз з таких, а не інших джерел черпатиме майбутній історик «мятежної» літературної доби». І далі: «Різноманітність і фрагментарність матеріалу

не дозволяє схопити повноту і історичний розвиток цього процесу, а радше відкриває лиш його багатогранність і неспотворену індивідуальність його творців»*. Справді, фрагментарність, уривчастість – і цілісне враження, емоційно-настроєва вірогідність, автентичність індивідуальності, правдиве історичне тло. Барвне й виразне мозаїчне панно тієї «мятежної» літературної доби...

Перед нашими очима – ціла галерея персонажів – більш і менш значних, сліпучо яскравих і майже непомітних, але то все *персонажі доби*. Вони змінюють один одного – то спалахують яскравою естетичною з'явою, то лишаються на буденно-подієвому рівні, вражаючи нас живим многоголоссям. Мимоволі нагадується Шевченкове визнання з «Гайдамаків»: «У моїй хатині, як в степу безкраїм, козацтво гуляє, байрак гомонить... Я не одинокий, є з ким в світі жить». Микола Куліш, Юрій Яповськнй, Павло Тичина, Микола Хвильовий, Михайло Жук, Григорій Коляда, Мирослав Ірчан, Микола Бажан, Платон Гайворонський, Григорій Майфет, О. І. Білецький... А починаючи з 1943-го в заключному акті драми – зовсім інше історико-мистецьке тло, нові персонажі – і то добірні й значущі – Євген Маланюк, Григорій Костюк, Ігор Костецький, Юрій Шевельов.

Все тут мінливе, невстояне, неоднозначне. Поривання і сподівання, болі й безнадія, напочатку безперечна нота – то на рівні фразеології, то на рівні переконання – віри в комуністичну й радянську міфологію. У Протоколі загальних зборів «Вапліте» (12 січня 1928), наведеному у «Ваплітянському збірнику», дуже показова аргументація мотивів і способів самоліквідації «Вапліте». Вловлюючи настрої загалу, М. Куліш зауважує: «Треба

* Ваплітянський збірник. – Вид. Канадського інституту українських студій, 1977. – С. 29, 30.

вийти з ситуації так, щоби не зробити нічого навіть схожого на шкоду радянській суспільності. Ні в якому разі не можна припустити, щоби склалося враження наче нас «придушили» (С. 243). І з ним погоджуються. Та за всім цим – відсутність голого розрахунку чи сервілізму. Навпаки, щирість – навіть в облудах, в пересадах, в гіперболах захоплення і прірвах відчаю.

У «Ваплітянському збірнику» письменників-ваплітян кваліфіковано як таких, «що ідеологічно стояли на радянській платформі, духовно жили національними прагненнями і у творчості своїй прагнули до високої мистецької форми» (С. 231), а політичну спрямованість організації визначено як «специфічну суміш марксизму й націоналізму» (С. 29). Наведу на підтвердження дуже промовистий пасаж із тут-таки опублікованої «Зустрічі на перехресній станції: Розмова трьох» М. Семенка, Г. Шкурупія, М. Бажана. «Третій» декларує: «Я люблю браму Заборовського й Дніпрельстан. Я люблю органічну, міцну й не фальшовану культуру. Таку культуру Україна знала лише одну: культуру феодалізму, культуру Мазепи, знатиме вона й другу: культуру пролетаріату, культуру соцбуду». Брама Заборовського – і Дніпрельстан, Мазепа – і пролетаріат, органічна культура – і соцбуд»... І далі: «Коли зможе він, – кинув на третього, – хай примусить Мазепу служити Жовтню. – Хай спробує! – з незахованою іронією пробурмотів третій» («Вапл. зб.»; С.105). Таке поєднання непоєднанного (супроводжуване то прихованою, то більш явною іронічно-скептичною нотою) характерне для всього цього розмаїтого, вибухового, спонтанного матеріалу в усіх регістрах – ідеологічному, тематичному, естетичному, настроєвому.

Отже, мозаїка доби... Реєстр членів «Проліт-фронту». Склад «Гарту». Список фундаторів «Вапліте», відозва «Вапліте» «До робітників і селян України». Лист Хвильового з Відня від 26 січня 1928 – реакція на виключення з «Вапліте»: мовби й свідомий коначності цього кроку як тактичної гри, та водночас нотки болю, тамованого іронією: «Прощайте, дорогий Аркашо, і не поминайте мене лихом. Зараз піду до Пратеру і втоплюся в юрбі». Відкритий лист українських письменників до Максима Горького з приводу його зневажливих висловлювань щодо перекладу його творів на українську мову. Лист М. Куліша від травня–червня 1933 до Харківської облпрокуратури щодо мотивів самогубства Хвильового. Звернення видавництва «Красная Армія» (7 грудня 1933) до командира авіобригади з проханням сприяти Любченкові «в консультаціях з ряду питань, необхідних йому для висвітлення в літературному творі про авіацію». Зразок популярного жанру доби – «Нотатки до тез для самокритичного виступу» Любченка восени 1934 р. Звернення Начальника Південно–Західної залізниці до Любченка з пропозицією взяти участь в обговоренні темплану книги про кращих людей залізниці до річниці керівництва залізничним транспортом Л. М. Кагановича. Лист учня 7-го класу з проханням допомогти скласти до літературного конкурсу «вірш про Пушкіна, не великий, але гарний»...

Епізоди, кадри, деталі творчого життя. Тичина в листі до Любченка (18 жовтня 1932) мріє видати українські «Іліаду» та «Одіссею»: «А як з Гезіодом – чи знайшли того Свідзінського?» Надзвичайно змістовний і цінний лист М. Куліша (20 жовтня 1924) з авторськими ремарками і побажаннями до вистави за п'єсою «97»; характеристики персонажів, із суто

сценічними зауваженнями з підкресленням провідної деталі, домінантних рис, як от: «Панько: *Самолюбство і легенька свідомість*. Тип новітнього писарчука і разом з тим – кандидат або в вояки, або в бандити».

Конкретні творчі будні – задуми й плани, турбота про опублікування своїх творів, суто видавничі перипетії, шукання літературної праці для заробітку, переклади на російську мову (листи М. Жука, М. Рильського, Ів. Поступальського, Б. Турганова та ін.) Літопис буднів, за яким постають живі люди з їхніми щоденними турботами, симпатіями й інтересами. Історія взаємин між людьми. Так, листи Миколи Куліша свідчать про те, як суто ділові відносини переростають у дружбу, у спорідненість душ, про що свідчить уже амплітуда звертань: від «В/тв (вельмишановний товаришу) Любченко» до «Аркадію любий» і «Дорогий Арко».

Деталі побуту: як жили, як, де і з ким відпочивали (аж до того, скільки коштує кімната і їжа під час літнього відпочинку на Північному Кавказі – з листа Яновського, або колоритний, з гумором опис полювання з листа Ірчана 2 січня 1933 р.); з ким зустрічалися – з листа О. Копиленка 10 січня 1936 р.: «Аркадій! Приходь до мене з Ніною о 10-й годині. Буде знов ж таки Гамсахурдія та ін».

Подекуди листи сприймаються як цілі інформативні блоки: зовнішні події в інтерпретації авторів, інтелектуальний світ автора, його уподобання, характерні реакції на зовнішні події.

Взяти хоча б винятково багатий – інформативно й вражіннєво – лист М. Бажана від 22 березня [1928]. Різні думки, різні оцінки вистави «Народного Малахія», перебування Хвильового у Відні – все це обростає коментарями упорядника Ю. Луцького, який ще й додає відомості з листів до нього

Андрія Жука, Ілька Борщака (зокрема про перебування Хвильового в Парижі) – інформаційне поле розширюється на очах, мозаїка подій стає ще різнобарвнішою, а зображення – багатшим і стереоскопічнішим.

Лист Павла Тичини від червня 1940 р. Перші кроки до освоєння Західної України – замилювання Карпатами – не з безпосередніх вражень, а через образне сприйняття Карпат Коцюбинським (цитую його записники). Враження від гуцульського танцю, яким захопився на концерті художньої самодіяльності, полеміка з випадковим сусідом по концерту, якому танець видався одноманітним, – «Я радий тому, що, дякуючи своїм горянам та вийдемо врешті ми за межу гопака в хореографії. А він, бач, що придумав: однообразно. Ну а танки вірмен, з якими до речі велика у гуцул подібність, теж дідусі скажуть «одноманітність»?»

В цих епістолярних текстах фрагментарно зринають неповторні «цюхвилинні» деталі, максимально одверті реакції, гостро критичні зауваги, окремі спалахи болю, зневіри, сумнівів. Так у листі 1926 р., коли почалися нагінки на «Вапліте», делікатний і суперобережний Тичина не стримується від гострої, без оглядань і застережень, реакції на критику «гнилого» «Вапліте», на «жандармський абсолютизм» у критиці М.Могилянского, який в оповіданні «Вбивство» алегорично засуджував М. Грушевського за його повернення на радянську Україну («це ж художній твір, а не судовий вердикт, це ж художній твір!» – «Вапл. зб.»; С. 85).

А от «зойк» Миколи Куліша в листі від 9 жовтня 1925: «не має майбутнього Україна! Бандити ми і отамани. І не прийде після нас нащадок прекрасний... І ляжемо ми трупом безславним і загородимо двері в Європу...» Єдина надія – на молоде поко-

ління. Згадує добрим словом молодого Василя Мисика: «Ти чуєш, як вони ростуть? Хай минають наші отамансько-бандитські шляхи! А як ні, то хай перелазять через нас...». А це хіба не «зойк»: «гнида розкошує на нашій прекрасній планеті... Гряде царство гниди, якому не буде кінця...» (з листа Ів.Дніпровського; 21 квітня 1927). Або – лист Бажана від 2 березня 1928, де, не вибираючи слів, таврує задушливу атмосферу, в якій доводиться працювати: «Багато дверей зачинено, а ломитися в відкриті двері – це в творчості найгірший вихід, що може бути виходом геть з літератури. Коли ж намагаєшся розчинити, а то й розломити зачинені двері – то за це б'ють і обзивають вчинок такий бешкетом, що його в нашій цнотливій, як стара діва, літературі всілякі євнухи не можуть стерпіти».

Мозаїчність, фрагментарність органічно пов'язана з типом цього видання, зумовлюється ним і впливає з нього, вона *концептуальна*. Дає змогу пунктиром накреслити важливі лінії і напрямки розвитку, графічно чіткі контури людей і явищ, злити воедино різні прояви життєвої енергії її персонажів у зіткненні з конкретними історичними реаліями, з щоденністю доби. Недарма в концепцію подібного видання природно вписувалися подані у «Ваплітянському збірнику» «Літературний щоденник» – записник, в якому Любченко та інші ваплітяни занотовували свої враження, зауваги, настрої, реакції на конкретні події; спогади Любченка про Хвильового, що побачили світ іще в збірці «Легкосиня даль». Образ людини в інтер'єрі доби: «Перед вами злива найрізноманітніших кольорів та відтінків. Перед вами, як бачите, грандіозний калейдоскоп. Перед вами сліпучий екран відблисків, зворушлива симфонія удару і ласки. Перед вами (без перебільшень) – саме життя!» («Вапл. зб.»; С. 155).

Листи якнайорганічніше вписуються в концепцію видання – саме вони становлять основний каркас, основний нерв книжки – не тільки «Дорогий Аркадію», а й усієї згадуваної архівно-епістолярної тетралогії.

Неповторна стилістика цих листів єднає їх з характером української прози 20-х років з виразними (подекуди дещо еклектичними) вкрапленнями модерних стилів – імпресіонізму, конструктивізму, експресіонізму. Певна імпресіоністична уривчастість «кадрів», широке використання русизмів, свідомий макаронізм мови, використання ненормативної лексики, вульгаризмів. Неприйняття пригладженості, заокругленості вислову. Модельована «несерйозність», елементи гри, своєрідної буффонади, пародії, каламбуру, парафрази, сленг. Подані в усіх чотирьох збірниках художні тексти підтверджують цю стилістичну специфіку.

Чи не в усіх листах домінує тон невимушеного розкутого товариського спілкування, неминуче приправлений словесним баламутством, словогрою. Навіть делікатний Тичина не обходиться без цього, не кажучи вже про Бажана, а особливо Яновського з його «Чітірі Сашкі» (замість «Чотири шаблі»), «лапостискання», «вопче» та ін. і як квінтесенція – складеним суцільно в такому тоні «листомонтажем» від 24 вересня 1929 в дусі візуальної поезії (див. «Вапл. зб.»).

Цікаво простежити, як проникає в текст, буквально в'їдається у плоть і кров тодішня фразеологія, мовно-ідеологічні кліше, як от, приміром, у листі Л. Чернова від 31 липня 1932: «Коло моря, коли тремтить далінь і «голуба даль» ніжить не тільки око, а й впливає на роздратовані нерви, не слід нервувати, усіма зусиллями скинути з бескеття в глибіню моря отого бородатого і пузатого міща-

нина. Лишки капіталістичної власницької свідомости ще довго за соціалізму викорчовуватиме». Та вже тут відчувається присмак – хай і ледь відчутний – іронії, за словами ввижаються іронічно примружені очі. Це дуже характерно для всього представленого у збірнику масиву епістолярної (та й не лише епістолярної) творчості. З одного боку, магія ідеологічних формул і гасел дня, суцільні словесні блоки-кліше. І тут же наготові іронічний камуфляж, словесна гра, веселе блазнювання. Зниження – звеличення, іронія, яка замахується на велике, – і романтичне піднесення й поетизування цього великого, зневіра – й завзяття... Ця настроєва стихія, а відтак і відповідна стилістика єднає, як уже зазначалося, листи і власне художню продукцію цього грона людей. Взяти хоча б із «Валлітрянського збірника» – «До книги сто тридцять дев'ятої» Хвильового, що так відповідає карнавальній концепції «Літературного ярмарку», де її було опубліковано («Із схимницьких похмурих келій літературних ти попав на веселе торжище, стільки гомінке, скільки й яскраве та метушке» – С. 56; «Правда, нашим інтермедіям часто бракувало серйозності, – зізнається Хвильовий, – але тільки тому, що треба було руйнувати пиху і закостенілу косність сучасної літератури, засобів і форм» – С. 61); і вже згадувану многоголосу суміш блазнювання й серйозності, посміху і вболівання «Зустрічі на перехресній станції» з її «чижало жить на етом свете, господа!» – як сказав наш земляк Коля Гоголь (С. 107); і есе Любченка «Книжка, якої я ніколи не напишу», де іронія, пародія зсередини роз'їдає гасла, які мовби й сам декларує, щоб відразу ж їх іронічно розстріляти.

Поривання, піднесена і тут же контрастно знижена лексика, поетизми «акромантики» – тут же іронічно знижуються як красивість («ніхто мене

вже не питає: Чому зійшлися кінці моїх нервових брів» – Хвильовий, лист від лютого 1928), знищується натуралізмом, побутовізмом. Багатозначність підтексту стирається іронією: «На багатьох залізничних коліях стоять семафори. Але хто їх ставить на тупиках? – запитав тоді третій». І – гіпотетична відповідь: «Ваш семафор – вказівка на короткий шлях до найближчого кафе» (із «Зустрічі на перехресній станції»). І Яновський, і Хвильовий, і сам Любченко весь час балансують між словогрою, вивертанням навиворіт слів і понять і високою романтикою, абсолютною, навіть якоюсь сумовитою серйозністю в роздумах про наболіле й насущне. Яновський у листі від 23 вересня: «Серйозна річ завше строга, проста і врівноважена...». І далі: «Треба пам'ятати за Спарту (очевидно, йдеться про лаконізм. – М. К.). Такі ж серйозні роздуми про літературу, яку треба творити на «матеріалі одстоянім»» – і серед карнавального багатоголосся різнотонних листів Ів. Дніпровського.

Загалом листи Івана Дніпровського є найяскравішим, як б сказала, високохудожнім зразком такого епістолярного «високого блазнювання». Загальний, провідний тон підсилюється тим, що це листи з туберкульозного санаторію, листи людини дуже хворої, власне смертельно хворої, яка відчуває свою приреченість, і водночас у ній нуртують життєві сили. Докоряє адресатові – «як то це ти, юний чоловік, ти, сталінська енергія та дисципліна, дійшов до катару кишок» (лист від 21 квітня 1927), «Після хвороби на півроку сяду за стіл дубовий і з торжественним рокотом віллюся в співні літературні колони» (лист від 28 квітня 1934). Маскує свою тривогу, свою безнадію, пародіює офіційні кліше, лікарняні реалії, прояви хвороби («комбіноване очмаріння від наркотики плюс палаюча в

грудях домна») – і водночас підноситься до ліричних висот, до високого романтичного пафосу, до серйозних роздумів про літературну ситуацію, про шляхи розвитку літератури. Класичний зразок такого високого епістолярного «імпресіонізму» – лист від 10 липня 1927 до Любченка.

З листа від 21 квітня: «Уперше за своє багатотрудне задумався я конкретно над смертю, і нічого не шкода, а смерть здається нечуваним коханням, якого я ніколи не знав... тільки йде вона до мене, собача душа, як мир ішов в окопи».

Химерна суміш болю-розпачу й самоіронії, надриву й глузування з ідеологічно-літературних реалій. Натуралістично-іронічні образні описи невиліковної хвороби: «помогти моїм добрим кров'яним шарикам погасити розбурхані кубла недобрих коховських паличок, поки вони ще не продовбали (у них теж своя індустріалізація) одного або двох тунелів».

Тут доречно згадати лист Ів. Дніпровського з того ж таки тубсанаторію до Миколи Куліша від 28 червня 1927 – поетичний етюд високої проби. Епіграф з Тичининої «Фуги», ремінісценції з неї вплітаються в ліричну тканину тексту – повторюються як музична тема. Все зібрано в кулак перед лицем неблаганної хвороби. На все дивиться мовби вже згори або збоку:

«І от стою я, любий, у Харкові серед крику сирен, а тут серед плювків туберкульозних і жду. Жду якогось, хоч малого, чуда, якоїсь невідомої любови, жду іскри тієї радості, що освітить ніч мою глибоку, жду і виглядаю чи потиску руки нелюдської, чи слова животворящого, не нашого...

А його, сподіваного, нема.

І той протест, і той огонь, що був у них –

Тепер він зелень, шум...» («Вапл. зб.»; С. 222–223).

Вражає особлива строкатість, мінливість мови як один із проявів тієї загальної атмосфери карнавальності, властивої цьому матеріалові, висока піднесена лексика, іронічне зниження її, сленг, вульгаризми, гра словом, каламбури, макаронічна мова, неологізми в дусі українсько-російського суржику. Відгомони тогочасного живого мовлення, вуличної стихії, «мови мільйонів»... Хоча б такі, як надуживання специфічними аббревіатурами типу *реврух*, *літновини* тощо. Характерно, що цей знак доби використовує в абсолютно іншому контексті Св. Гординський у листі від 23 грудня 1944, оповідаючи, як він намагався уникнути репресій проти українців, які ще залишилися в Словаччині наприкінці Другої світової війни – «Я якось викрутився, зробив собі «пролетвигляд» – подерті штани, запустив вуса...» Відчуваються й інші відгомони мовної реальності перших радянських десятиліть (хоча б наближення українських мовних форм до російських, як от у листі Тичини від червня 1940: «Сьогодні з самого ранку холоднуваті «низьколежачі» хмари, як у нас тепер за новими словниками викомарюють (А як же! «Спляча красуня» в опері та ще інші приклади)»).

Персонажі цих епістолярних монологів кохаються в слові, відчувають «смак» і «запах» слова, не тільки рідного, а й іншомовного. Хвильовий у листі з Відня радить Любченкові долучити до свого лексикону «ці дві симпатичні слова – фріштік і трафік – і нущать їх «в оборот»». Характерні функції численних русизмів – не тільки для відображення колориту доби, реальної мовної практики, не тільки для пародійно-знищувального ефекту – подекуди русизми використовуються як своєрідні поетизми для ліричної піднесеності, для поетизації. Хвильовий, мабуть, полюбляв слово

«мятежний» не тому, що не міг підшукати гідного українського смислового відповідника. Очевидно, «запах», саме звучання цього слова вабило його, викликало якісь конотації. «Хвильовий показав, як духмяно пахне слово, а твоє завдання показати його щирю вагу, дике золото в руках ювеліра, – писав Ів. Дніпровський М. Кулішеві. – Слово на зір, на ухо, на смак і на дотик, синтез слова, щоб початок його пішов од тебе. Ти бо взяв його свіже, рахманне і чисте од самої землі і тут на землі його маєш лишити. Без тебе не зроблять цього» («Вапл. зб.»; С. 224).

Заключна частина книги обіймає матеріали починаючи з 1943 р., не відображені в попередніх збірках тетралогії.

Нових адресатів кілька, і то все імена вагомі й значущі для української культури, – Є. Маланюк, Гр. Костюк, Св. Гординський, Ю. Шевельов... Матеріали ці мають значення передусім як неоціненне джерело відомостей – автентичних, з перших рук – про спроби української інтелігенції налагодити якесь культурне життя на окупованих фашистською Німеччиною українських землях. Ніяких особливих надій на визвольну місію верхмату, вони, звісно, не покладали, але намагалися в міру сил щось зробити.

Особливо цінні в цьому сенсі листи Григорія Костюка. Хроніка культурних українських подій і намірів у піднімецьких Києві, Харкові. Абсолютно не відомі нам життєві реалії цієї київської дійсності. Костюк пише про те, як «урядує» в Києві («доглядаю за порядками в районі, за правдивим розподілом земель між населенням», «агодимо дороги, мости»). Відомості про театральне, літературне життя. Заходи з відзначення десятиріччя від дня убивства більшовиками М. Хвильового. Ювілейні дні Коцюбинського – як відзначила їх, зокрема, у

Вінниці газета, редагована Мих. Зеровим. Діяльність Будинку вчених, культурний зв'язок з Харковом (Лавріненко, Шевельов).

Далі – поневіряння дорогами війни. Початок великої епопеї вигнання (листи Костюка, Гординського). Намагання – і досить успішні – і в цих умовах налагодити українське культурне життя. Видавничі будні ж. «Дозвілля», намір видавати ХОРЄ. Творчі плани і наміри (листи Шевельова, Костецького). В листах – дуже влучні характеристики окремих культурних діячів, оцінки, часто суперечливі й гострі. «Дуже обережно з знаменитостями біжучої доби: багато серед них [...] «временщиків», для яких література – зеркало, перед яким вони роблять різні гримаси» (з листа Є.Маланюка від 14 січня 1945 р.). В листі Св. Гординського з Відня (15 січня 1945) колоритна строката картина української культурної присутності у Відні, Пляуені, Берліні, Празі. Цілий фейерверк імен. Плани, задуми: «працювати треба в умовах кожних. От, інше діло – загальна ситуація. Та це не від нас (поки що) залежне, і нам слід своє робити».

З усієї цієї мозаїки фактів, настроїв, оцінок, характеристик, роздумів, названих «Дорогий Аркадію», дуже чітко вимальовується постать адресата, його роль як організатора літературного процесу, як порадника, друга, метра. Чи не в кожному листі, починаючи з перших сторінок цього багаторічного архіварію, відчувається, як прислухалися його кореспонденти, особливо літературні початківці, до оцінок і порад «дорогого Аркадія». В 40-х роках зовсім в інших умовах, зовсім інші письменники так само тягнуться до Любченка як до «голосу Батьківщини – друга, брата. Спасибі» (Є.Маланюк; 29 червня 1943). Маланюк зади-

хається в атмосфері чужини, не знаходячи себе й серед земляків: «був день з сильною дозою рідного хамства й «хахліну»» (очевидно, від «хохол». – М. К.). Мабуть, не було в Любченка, на щастя, того «хахліну» в характері, тому й тягнулися до нього. А була безперечна жилка організатора літературної справи, коли інтереси справи – понад усе... «Ви для мене все одно, що Хвильовий, що справжня наша література, що дійсна наша Батьківщина, що мій замучений брат. Це – не сентиментальність, а констатація факту», – писав Маланюк (лист від 14 січня 1945). І Костюкові Любченко нагадує «славному буремну путь [...] мятежної когорти вибранців в епоху кривавої диктатури Сталіна» (18 вересня 1943).

Та вже саме це унікальне зібрання – архів Любченка, цей архівно-епістолярний аналог доби, те, що він зібрав, і в таких важких умовах зберіг як цілісність – це був Чин в ім'я рідної культури. «Коли отак оглядаєшся на минуле десятиріччя, – писав Є. Маланюк (1 червня 1943), – аж дивно робиться: як однаково ми мислили, як синхронічно деколи й ловили обрії епохи» (підкр. моє. – М. К.).

Представлений у збірці «Дорогий Аркадію» архіварно-епістолярний масив позначений особливою змістовою і настроєвою єдністю, випромінює життєву, якусь молодечу силу... Той культивований і персоніфікований Хвильовим «вітаїстичний», «мятежний» дух, багатоголосся і разом з тим різні прояви життя і мистецтва як єдиний контрапункт, якщо використати музичний термін. Особливо там, де йдеться про 20-і роки. Ще не всі спалахи притамовано, ще не всі зашморги затягнуто. Навіть у вимушених каяттях, у реакції на події типу розгрому «Вапліте», мовби вчувається якийсь невловимий аромат гри, якесь ірраціональне відчуття несправжності цих похмурих абсурдів, передчуття

недовговічності, минушості їх: «Вмерла Вільна Академія пролетарської літератури – Хай живе Державна Літературна Академія!» (з листа Хвильового, 2 березня 1928).

Бує сила, завзяття, здоровий скепсис, життєдайна іронія... Якщо б цю яскраву повнокровну сторінку нашого культурного буття не намагалися тупо перекреслити, якби це буяння не було придушено, абортовано в зародку, а цим людям дали змогу саморозвиватися на вільну руку, – вся картина розвитку української культури виглядала б інакше, – багатшою, многобарвнішою, сучаснішою. І було б легше виборсуватися на магістральні світові шляхи, «ловити обрії епохи».

ЛИСТИ ЧОРНОВОЛА І ЧОРНОВІЛ У ЛИСТАХ

Свідомо запозичую назву передмови з монументальної, свого роду «класичної» розвідки Юрія Шереха-Шевельова «Листи Куліша і Куліш у листах». Формула ця видається мені дуже плідною і такою, що націлює на осмислення епістолярної спадщини людини, діяча у двох найважливіших аспектах: єдине коло автора і його адресатів у взаємопереплетінні їхніх доль і характерів як колективний «портрет» доби – і епістолярний автопортрет автора, подієво, психологічно, інтелектуально, емоційно вичерпний, а відтак максимально вірогідний.

Передусім хочеться підкреслити, що Чорновіл, безперечно, усвідомлював значення листування в житті людини, особливо в екстремальних умовах, і конкретно – у своєму житті. Більше того, певним чином *культивував* цю форму спілкування, намагаючись підтримати культуру листування навіть у далеких від нормального способу життя умовах і виробити цю культуру у тих, з ким листувався, зокрема в сина.

«Мабуть, треба ламати в собі цю знеохоченість до листування. – писав він у листі до сина Тараса 27 січня 1982 р. – Епістолярне вміння, акуратність зовсім не зайві і в наші часи швидких комунікацій і поверхових, на жаль, взаємин. Воно робить зв'язки тривкішими й глибшими. Лист можна перечитати згодом, він реальна віха у невлотимому

бігові часу, частка історії, принаймні особистої, каталізатор нам'яті. (Страшенно не люблю тому нищити листів, навіть поверхових, а обставини такі, що часом доводиться. Загибель майже всього мого багатого засланського листування [на щастя, Чорновіл перебільшував ці втрати. – М. К.], яким я так жив, сприймаю як неабияку втрату). Листування ще й фактор мобілізуючий: акуратність у листуванні (на простий лист відповідати без зволікань, а якщо відповідь потребує обдумування – не пізніше кількох днів) впливає на характер людини так само, як дотримання бодай у загальних обрисах режиму дня чи даного слова».

До того ж до рецепції листа долучається його «солодке» очікування, можливість за бажанням перечитати, повертатися до нього знову й знову. Тому до листів треба підходити зі смаком, писати їх, можливо, навіть не за один раз, обдумуючи. «Якщо щось треба терміново мені повідомити, ниши коротенько в поштівках, вони швидше доходять. А листи відлежуються, як ренет Симиценка або Бере зимова Мічуріна – і від того смачнішають» (до Олени Антонів, 30.10.1968).

Виробив для себе правило: «... хоч умри, а за три дні на лист відпиши...» (до Г. Гордасевич, 24.03.1984). І навіть тоді, коли провадив дуже велике, часами просто непосильне для себе листування (навіть «тужить» за «щасливим лімітним часом» у таборі, де кількість листів суворо обмежувалася), намагався цього правила дотримуватися: «крихти часу, які залишаються від роботи, трачу на листи», – писав дружині Атені Пашко (3.04.1978). У листі із заслання до Христини Бремер (13.05.1978) повідомляє, що за місяць мусив написати аж 50 листів, а ще ж телеграми, телефонні розмови, що за її порадою завів собі зошит, де

реєструє всю кореспонденцію. До речі, такі зошити збереглися, що дає змогу відновити майже цілковито всю картину його листування, хоча значну частину кореспонденції втрачено.

Усвідомлював екзистенційну важливість листування – як можливість не втратити себе, відчути обірвані зв'язки зі світом, відновити себе як істоту суспільну й творчу. В ім'я цього намагався не зважати на принизливе й безцеремонне цензурне втручання навіть у найінтимніші листи: «Знаєш, спочатку в тюрмі було дуже важко писати, знаючи, що ці листи ще хтось читатиме. Адже лист до близької людини – це таке особисте, інтимне, де ніяк не уявляються рецензенти і коментатори, можуть хіба підхікікувати над голосом людської душі. А зараз не тільки звук, а й навіть усе одно мені, чи то жива людина читатиме те, що пишу, чи якийсь електронно-лічильний апарат. Невже до всього можна звикнути? До того, приміром, щоб тебе по кілька разів на день обмацували і т. ін. Ні, не до всього! А щодо листів – це необхідний компроміс із собою, щоб не писати близькій Тобі людині сухих звітів...» (до Олени, 2–3.07.1968).

В умовах «зони» цінував листи як «єдину щілину у зовнішній світ» (до Атени, 6–10.06.1981). «...В тутешньому розрідженні вже тиждень дихаю Вашим листом», – писав Хр. Бремер (27.09.1976). Завдяки листуванню мав багатий – хай і віртуальний – але свій, суверенний внутрішній світ. Це допомагало не тільки зберегти, а й певною мірою реалізувати себе. Тому епістолярний доробок Чорновола, як і інші аналогічні тексти (І. Світличного, Є. Сверсюка, В. Марченка, З. Красівського, І. Сокульського та ін.), має велике пізнавальне значення – як автопортрет і водночас як голос доби. А що він це значення вповні усвідомлював і

певною мірою *свідомо* творив свої листи і себе в листах, можна говорити і про емоційно-психологічне, а то й художнє значення їх.

Багато з листів збереглися тому, що Чорновіл робив копії і зберігав їх у своєму архіві. Характерно, що 1971 року він підготував до друку уривки своїх листів періоду першого арешту в 60-х до тодішньої дружини, матері його сина Тараса, активної учасниці правозахисного руху Олени Антонів, склав до них коментар, написав передмову і дав назву «Листи з неволі». Вони публікуються в цьому томі – отже, Чорновола можна розглядати не тільки як автора, а й як одного з його упорядників.

Ядро епістолярної спадщини Чорновола становлять його листи до рідних – батьків, сестри Валентини, до дружини Атени Пашко, до синів. На жаль, дуже багато листів втрачено через сваволю цензури, через брак умов для зберігання, постійне перебування «під ковпаком» КДБ. Так, втрачено великий масив листів до Атени, які та віддала на зберігання мовби надійній людині, але їх знищили через загрозу обшуків. Та вже й те, що збереглося, – це солідний, інформативно й емоційно насичений документальний матеріал.

Неабиякий інтерес становлять також листи Чорновола до друзів і знайомих, хоча значна частина їх також пропала, розвіялася з вітром. Це листи до подружжя Калинців, З. Красівського, М. Коцюбинської, З. Антонюка та ін. Серед них вельми цікаві свідчення ідеологічної атмосфери 60-х років, зокрема тексти, пов'язані з полемікою навколо виступів В. Мороза (збереглися завдяки копіям, які залишив для себе Чорновіл), літературно-критична есеїстка в листах до Г. Гордасевич, дружньо-ділове листування з Анною-Галею Горбач

з Німеччини. Листи до незнайомих адресатів з-за кордону, які озвалися до нього в неволю по лінії Міжнародної Амністії, головню через посередництво А.-Г. Горбач (Карен Густавсон, Ан Рутгерс), і Пен-клубу, зокрема лист до англійського журналіста й письменника Тіма Гулда, учня й послідовника Ніка Томаліна – міжнародну журналістську премію його імені Чорноволові було присуджено в 1975 р. Така дружня підтримка багато важила для нього – «Це і є те основне, що можна для мене (і нас) робити», – писав Карін Густавсон (15.06.1978).

На цьому тлі особливо зворушливо виділяються листи до Христини Бремер, німкені з Бремена, члена Міжнародної Амністії, доброї знайомої А.-Г. Горбач. Людина морально вироблена й інтенсивно добра, з широким колом життєвих і мистецьких інтересів, винятково душевна і завжди готова допомогти, вона своїми листами зігрівала не тільки Чорновола, а й Сверстюка і Стуса та їхніх дружин (збереглися дуже теплі листи у відповідь Василя Стуса німецькою мовою), підтримувала добрим словом і милими подарунками. Писала, не зважаючи на обставини, невідступно, часто – в одному з листів Чорновола згадується її лист № 131 (!): «Констатую, – писав Чорновіл, – що вона пише разів у 2–3 частіше, ніж усі рідні накупу (і двоюрідні також)» (до рідних, 18.12.1978).

«Я розумію, як важко за допомогою ненадійної листовної павутини нав'язати не формальні контакти, а більше взаєморозуміння», – писав Чорновіл Карін Густавсон. Та його листи до Христини Бремер винятково теплі й поетичні – так розкриваються лише до близької спорідненої душі. Розмірковує над тим, якими неправдивими в цьому конкретному випадку виявилися традиційні уявлення про німців («холоднувата педантичність,

надмірний практицизм і раціоналізм») – «Та ось з'явилася щира душа, яка вщент руйнує такі уявлення. Бо, зберігаючи відому німецьку точність, акуратність і наполегливість, має стільки чужості, душевного тепла...» (13.05.1978). Розглядає її фото: «... при тому розумінні, яке між нами існує, можна вести діалог із дзеркалом чи з тією німою фігуркою, яка втекла від замашних стусанів долі, що сипляться на оригінал, і сховалася між пишні квіти в затишній німецькій хаті...» (28.11.1977).

Коло листовного спілкування не обмежувалося безпосередніми адресатами, в кожному з листів звертався до спільних друзів, цікавився їхньою долею – так відбувався обмін інформацією, так плелася невидима мережа дружніх зв'язків, солідарності, єдності. І це добре відчували його тюремники, намагаючись при кожній нагоді цю мережу розірвати. З листа до Атени (6--10.06.1981): «Оце повернули лист до Валі з претензією, що я там пару абзаців написав для Андрія. Мовляв, то вже два листи. І взагалі я, виявляється, в одному листі до Тебе чи Валі пишу цілій купі одностумців...»

Листи переростали свою конкретну адресу і конкретний момент написання, несвідомо (або й свідомо) орієнтуючись на ширшу аудиторію, на перспективу. Недаремно, перечитуючи їх, дивуєшся, наскільки сучасно звучать вони сьогодні, як перегукуються з насущними нашими проблемами, болями й сподіваннями.

Листи Чорновола з табору, як і інші феномени «невільничої епістолярії», – яскраве свідчення екзистенційного утвердження людини в екстремальних умовах. Про це писали не раз, але іноді таку життєву позицію сприймають в дусі примітивної загальної героїзації як суцільну патріотичну

патетику, як ура-оптимізм, чужий зневірі, відчаю. Це не відповідає дійсності – є тут і нотки зневіри, і відчай, і чітке усвідомлення далеко не райдужних перспектив. Вся амплітуда «нормальних», не виняткових людських переживань і реакцій.

«Я майже певен, що України мені вже не бачити. Або загину десь у сибірах, або... Хоча іншого «або» і немає» (до Атени, 21.03.1981). І це вже початок вісімдесятих – мовби повернуло на нові часи...

«Щось муляє душу... Справа не в якихось тутешніх чинниках, вони, навпаки, завжди додають мені духу, навіть найнесприятливіші (щось такого відпорного маю в натурі). А це – ніби безпричинний душевний щем. Мушу включити всі гальмівні важелі (я їх все більше й більше вдосконалюю), щоб оце переломити...» (до Олени, 2–3.07.1968).

Отже, боровся з тим настроєм, не занурювався в нього, намагався натиснути на «гальмівні важелі».

Що ж то за важелі?

«...Якось умію постійно забивати чимось прагматичним голову й тугу не підпускати», – писав у листі до Атени (29.05.1983). Це – головне. Провідний принцип, провідний «важіль», який діяв безвідмовно у всіх ситуаціях, на різних етапах життя.

Культивував у собі свідомість переваг «малої» зони над «великою» і вповні ці «переваги» використовував: «...знаю, наскільки моє чітке самовизначення відрізняється від вашого становища» (до Атени, 4–13.04.1977). Ось вона, головна і усвідомлена, «перевага» – «чітке самовизначення». Як афористично висловився в аналогічній ситуації побратим Чорновола по неволі Іван Сокульський, «тюрма – лише умовність, якщо ти сам не будеш собі тюрмою»¹.

«Вільним можна лишитися в усяких, навіть у найпринизливіших і найнелюдськіших обстави-

нах... Щоправда, то вже вільність внутрішня» (до сестри, 30.10.1968).

«Химерна закономірність: чим менша воля, тим більше розкованості...» (до Атени, 28–30.06.1983).

«Якось так виходить, що я у своїй неволі вільніший за вас і життя моє ніби цікавіше й змістовніше. І це більш ніж компенсує всякі невгоди і фізичні труднощі» (до Атени, 25.01.1977).

Іронізує над розмірковуваннями шевченкознавців з приводу того, як могла світла ідилія Шевченкового «Садка вишневого...» з'явитися в холодному казематі. – «Думає, що найкращі рядочки про батьківщину з'являються після ситого обіду в м'якому фотелі або після відкритих зборів у Спілці...» (до Атени, 4–13.04.1977).

«Здається, ви вже міцно звиклися з думкою, що те, що зі мною сталося, – річ на сьогодні нормальна і, врешті-решт, зовсім не трагічна – констатує в листі до сестри. – Так би мовити, кожному своє: кому – далекі мандри, кому – писати про гіганти індустрії» (7–9.04.1974).

Розвиває в собі уміння дивитися на все мовби збоку, «у третій особі», занотовує різні цікаві психологічні автоспостереження, зокрема: «Чи я тобі писав про цікаву діалектику часу в неволі: дні йдуть дуже швидко, але строк повільно...» (до Олени, 28–30.06.1968).

Цікаві спроби проаналізувати не тільки свідомі вчинки й реакції, а й нюанси підсвідомості. Так у «Листах з неволі» ділиться своїми спостереженнями, що найкращі листи чомусь пишуться під час голодівок... А от іще одне колоритне образне автоспостереження: як йому малюється в невольничій ситуації образ волі: «Ні, не Карпати, не Дніпро, не щось особливе. А просто ранній літній ранок у місті. Коли свіжо, вимито росю, мало-

людно, а попереду ще нічим не зіпсутий день...» (до Атени, 13.04.1977).

І ще одну, і далеко не останню, з «переваг» зони усвідомлює і культивує – вишукане, добірне товариство. Адже поруч Василь Стус, Паруйр Айрікян, Михайло Хейфец. Люди морально вироблені, інтелектуально багаті. Поруч «святі старики» з УПА. Одне слово, оспіваний Світличним табірний «Парнас».

Поруч, здається, на відстані витягнутої руки – завдяки листуванню – рідне коло друзів і однодумців. Хай віртуальне, але вимріяне, усвідомлене, воно набуває своєї рідної реальності (от хоча б зворушливий опис зустрічі Нового року у товаристві фотографій з листа до Атени, 31.12.1978).

Дорожив табірним братерством. Звісно, розумів, що його не можна розглядати як моноліт, як повну душевну та ідейну єдність. Ні – різні індивідуальності, різні характери, часом дуже суттєві ідейні незгоди. Іноді це виливалося в таке супернегативне, як для Чорновола, явище, як табірні чвари і гра амбіцій серед, здавалося б, однодумців, про що докладніше згодом. Гостро засуджував таке становище, як ганебне, в листах досить часто зринають відгомони цього засудження. Саме відгомони: природно, що не хоче докладно розводитися на цю тему, зважаючи на цензуру, адже листи передусім потрапляли на ворожі очі, настроєні на дискредитацію в'язнів сумління. З боєм констатує це лихо і повстає проти нього всією душею й усім інтелектом.

Та мудріші вмiли пригашувати такі спалахи чорної енергії і, зберігаючи ідейну суверенність, не вихлюпувати негатив, знаходити спільне і так триматися. У листі до Атени (9.05.1978) згадує свого колегу В. Осипова, російського дисидента монархічного спрямування, який її «любить і

обіймає»: «Чи не дивна любов з огляду на повну ідейну несумісність? Але ми справді голубим чортам на зло і очамрілим малоросам у приклад, приятелювали без слів, домовившись, що не там місце для в'яснення ідейних стосунків (а тим більше, безідейних)».

Не нагнітає, не драматизує свого становища, не плачеться. Нову реальність сприймає як даність і, якщо нарікає, то на щось дуже вже суттєве. Мобілізує всі внутрішні сили. Як писав Стус, «кам'яній, кам'яній, кам'яній. Тільки твердь знає самозбереження».

Ось свідчення того, як сприйняв перший день арешту. Писав Атені наприкінці першого року в слідчому ізоляторі КДБ у Львові:

«Я колись стримував сльози, коли читав етюд про перший день. Про оті корінці, що відриваються від живого. Але сам на цей раз так не відчув. Може, коли деревце раптово висмикують із землі, у нього й справді кричить кожен корінець. Але коли його спочатку обкопають і підкопають, і воно чутиме себе ще в рідній землі і вже не в ній, пересадка пройде майже безболісно» (1.12.1972).

Учиться панувати над обставинами і «дражниться з долею»:

«...Як пити, то повною чашею. Останній рік був такий важкий, що сам собі подивляю, як зміг. А доведеться – зможу і ще раз, і ще не раз... Не може бути обставин понад нас, якими б вони не були нестерпними» (до М. Плахотнюка, 9.12.1978).

Передусім – моральне самозобов'язання як джерело життєвої сили: «Прикро, що дехто «круто міняє свою долю», але радісно, що в нас таких на диво мало (огляньтесь хоча б на кампанію 72-го року). Якщо врахувати, що всі ми тримаємося тільки на моральному самозобов'язанні (слабенька

організаційна форма – група), то варто відзначити моральне здоров'я або швидке одужання після деяких хитань у чотирьох стінах» (до І. Чинченка, 07.05.1978).

Саме в цьому запорука самозбереження, реальна точка опертя. Недаремно згадує зізнання Шевченка в «Журналі» про те, що за час солдатчини жодна риса в його внутрішньому моральному образі не змінилася.

«Мінятися я не можу не тільки тому, що на все те покладено найкращі роки і багато зусиль і мук, а й тому, що гостро відчуваю на своєму боці правду і справедливість. Чекати навколишніх змін у близькому майбутньому – марна справа. Дуже повільно обертається колесо історії на цих неозорих бездоріжжях – і зміни настають аж тоді, коли на могилах тих, хто їх добивався, виростає густа трава. Є, правда, ще один вихід – Надійчина дорога. Там не буде тутешніх постійних нестатків [...], не буде дамоклового меча над головою, може бути спокій і родинна радість, але ... не буде й України, бодай уривками, бодай у перспективі» (до Атени, 24.09.1978).

Отже, сподіватися на зовнішні чинники – марно, «Надійчина дорога» – еміграція – для нього неприйнятна, єдине опертя, єдиний бастион – власне «я», внутрішній моральний закон у собі.

Цікаві в цьому зв'язку щирі роздуми Чорновола про пошуки для себе нової релігії, про можливість навернення до релігії. У листі до Атени (29.05.1983) читаємо: «Кажеш, навіщо ті пошуки нової релігії. Тим, у кого є стала тверда віра, нінащо. А як бути тим, хто мусить мостити дорогу в царство духу тільки із зламків псевдовіри і псевдоморалі, які в'їлися у плоть і кров і легко зі своїх обіймів не випускають? І що для таких краще: ще одна по-

літико-філософська доктрина вселюдського щасливлення, фінал якої передбачити неважко, чи повернення (хай насторожено-обережне) до перевірених досвідом двох тисячоліть джерел духовного багатства (хай у перелицьованій одежині, якщо стара незвична). Для мене такі пошуки видаються плідними, бо й сам я в них, хоч як би мені не хотілося мати таку чіткість і певність віри, яку, здається, зараз маєш Ти. З тим, звичайно, набагато легше, але ж треба бути щирим бодай самому з собою...»

Серед «гальмівних важелів» морального самоутвердження не на останньому місці – екзистенційна роль іронії, дотепу. Це об'єднує епістолярій Чорновола і його побратимів, передусім І. Світличного, В. Марченка та ін. Здатність розсміятися у вічі монстрові – це ще одна точка опертя. Усміхнутися там, де зовсім не смішно, от хоча б на звістку про те, що Стуса відправили на заслання у селище, до добувають золото, – «золота стільки, що кури не клюють, а тому можна обійтися без субсидій від імперіалістичних розвідок» (до Атени, 24.03.1977).

Розмірковуючи над тим, що б таке від нього можна було на Миколая засунути під подушку Атениному внукові (до Атени, 21.12.1984), цікавиться, «чи дитячі котельні в продажу бувають? Щоб з дитинства звикати, як «повертатися до творчої праці...»» (через «престижне» кочегарювання пройшли багато політв'язнів: у «великій зоні» кращої роботи для них не знаходилося. – М. К.).

Має смак і схильність до афоризмів, цитує їх та й сам залюбки грає словом: гортаючи «Літературну Україну», зауважує, що вона «часом містить статті прищепенців про відщепенців, а мені дуже смакує такий вишуканий стиль» (до Атени, 16–18.10.1977). А от враження від ювілейного 1500-річного Києва,

який йому демонстрували «доброзичливці» з КДБ, привізши на «виховні бесіди» до Києва – «Хіба в Києві розминешся з Історією, навіть влипнувши в історію...» (до Г. Гордасевич, 29.03.1984).

У наведених в цьому томі «Листах з неволі» весь час як своєрідний рефрен звучать дуже популярні в 60-і іронічні афоризми Станіслава Єжи Леца на зразок:

«Якось я поринув в оптимізм. Ледве вдалося мене врятувати».

«О самота! Яка ж бо ти перенаселена!»

«Демосфен вільно ораторствував з камінчиком у роті. Теж мені перешкода!»

Смачно іронізує над умовами свого життя і праці, над своїм здоров'ям навіть...

З листів до Христини Бремер:

«З 10 травня вже працюю, перебираю картоплю в підвалі: гнилу окремо від доброї. Легка й романтична праця, а в пивниці – стійкий мікроклімат, дуже корисний для мого горла. Платні цілком вистачає на поштові витрати...» (13.05.1978).

А от реакція на вердикт місцевої медкомісії:

«...Дуже кваліфіковані і ще більш сумлінні нюрбинські (Нюрба – райцентр в Якутії. – М. К.) лікарі виявили, що я здоровий як бугай і повинен виконувати важку фізичну працю. Я дуже зрадив, що після стількох років нарешті повністю видужав і пишу з цього приводу вдячні звернення в різні інстанції... Атена і Валя теж раді і також дякують».

Перед нами ще один вияв того рятівного погляду на себе збоку. У листах – дуже колоритні спостереження з життя якутської глибинки, такі собі нариси міста Глунова. Висміює гігантоманію, блеф, показуху. Мимоволі напрошуються паралелі зі «смішинками» з листів Валерія Марченка, неперевершеного майстра цього жанру. Зокрема дуже

колоритно описує виїзд машинами по картоплю, супроводячи опис іронічними коментарями – як цей епізод під пером офіційного кореспондента чи кінооператора перетворився б на апофеоз «романтики праці»: «нічна темінь; розгрузла баюриста дорога; натужно ревуть мотори валки машин; фари вихоплюють із темряви жовті модрини або придорожнє озерце, по якому періщить дощ; раз у раз валка зупиняється, бо ту чи іншу машину занесло вбік або затягнуло в глибоку баюру; тріщать і лягають під колеса дерева; чавкає тягучий глей під лопатою; до загрузлої машини чіпляють троси. Шофери і вантажники з цілої валки, як мурахи, обліплюють машину. «Раз-два, взяли» – і поїхали, щоб через метрів двісті загрузнути знову. І ніяка тут не романтика, а звичайнісінька типова безалаберщина і безгосподарність. Колосальна втрата часу і нищення техніки коштує набагато більше за елементарний ремонт дороги» (до Атени, 24.09.1978).

А ось враження від міста Покровська:

«Сміявся з тутешньої гігантоманії: коли на замизьканому газику побачив велетенські білі букви «Преса», на будинку райгазети «Дом печати» (колеги не позбавлені гумору), а на пошті свій заклад назвали «Главпочтамт» на тій підставі, що на околиці, де завод, є ще одне поштове відділення... Не здивуюся, якщо в якійсь хибарі виявиться ЦУМ, а в іншій ГУМ. На перехрестях, де проїжджає по машині на годину, понавішують світлофорів, які тільки гальмують рух. Згадав ще: на тарадайці, яка, мабуть, кіноленти до клубу возить, теж великими літерами: «ГОСКИНО». Знай наших!» (до Атени, 1.10.1983).

Усвідомлює рятівне значення іронії, дотепу і свідомо культивує їх, зауважуючи, що В. Стус називав цю його здатність «грайливим опти-

мізмом» (до Хр. Бремер, 19.09.1978). Сам Стус не був наділений такою здатністю, тому й інтенсивніше самоспалювався, беручи все всерйоз, реагуючи на все оголеним нервом. Що ж до Чорновола, то він «...добре навчився «любити мить» і створювати собі коротенькі антракти, бодай ілюзорні» (до Хр. Бремер, 03.11.1979).

Розмірковуючи над будітмо властивою чорноволівському родові «твердістю», писав синові: «Я й про себе, сину, навряд чи можу сказати, що такий уже «твердий». Ще й як часом хочеться мені маленьких людських втіх і радощів щоденного буття, зустрічей з природою, мистецтвом. Хочеться зустрічатися з розумними, тонкими людьми. Не раз дуже хочеться самотності (як писала Ліна, «залізти в печеру і няньчить вогонь»). Часом мрієш про те, щоб покласти лікті на письмовий стіл в заставленому книгами кабінеті й не прислухатись до кроків на сходах, узятися за щось тривке, не кон'юнктурно-одноденне, спізнати справжню радість творчості... Багато чого хочеться... Немає у мене й тієї «принциповості» (її звать ще «хохляцькою затятістю»), коли власні амбіції, особиста неприязнь або треторядні дрібниці зводять в ранг принципів і навіть світоглядних розходжень – та й заварюється чергова ворохобня, якими переповнена наша історія. Бог з нею, з такою безплідною «твердістю», задля справи, задля дійсного поступу можна промовчати, можна й на компроміс іти. Але при такій своїй «нетвердості» я знаю, що є межа, яку я ніколи не переступлю, якби мене навіть шаткували на дрібні цурпалки. І є провідна зірка, яка світитиме мені, коли навіть лишуся сам у пустині... Але чи підходить до такого слово «твердість»?»

Знаходить «радошинки», цінує хвилини відпруження – уміє не проганяти їх, а насолод-

жуватися ними. Ось як описує Христині Бремер свої перші враження на засланні:

«Тут мені все страшенно подобається. Подобається, що ніхто не заходить до мене в гості і не заважає писати листи. Подобається, що немає взимку і в березні вашої західної хляпанини, стоїть весела морозна погода (взимку під -60° , в березні під -40°). Подобається, що весна все-таки буває: ось зараз сніг вже потроху тане. Подобається, що не треба труїтися газом чи вугільним чадом, а в печі цілий день весело потріскують хвойні полінья, після чого вночі під ватяною ковдрою навіть не холодно спати. Подобається, що маю бодай облуплену і підвладну всім вітрам, а все ж свою хату (кімнатку та ще й коридорчик). Подобається бродити навколо села в тайзі, ніде не наштовхуючись на паркани. Подобається, що ось зараз бачу у вікно, як з машини вивантажують пошту (шкода тільки, що це буває тільки тричі на тиждень) – і через півгодини я, може, триматиму в руках ще один лист із викликаючими дитячу усмішку зворушливими квіточками й сердечками, анголятками й добрими гноміками...» (13.04.1978).

Вириває годинку для інтермецо на природі:

«Зробив кількогадинну перерву, бо стало сонячно – і побіг до лісу. Повернувся, як п'яний [...], там так гарно, таке повітря, що, здається, аж сьогодні виштовхнув із грудей кількарічні камерні й барачні смороди і наповнив їх життєдайним озonom...» (до Атени, 1.10.1983).

«Йшов рідкий лапятий сніг, безвітряно, тепло (не більше -20°), а біг я якимись зовсім незнайомими лісовими доріжками (кожен раз вибираю нові, так вивчу всі околиці). Під час такого бігу дуже добре думається – і душа святкує» (до Атени, 22.11.1983).

Вацлав Гавел у своїх «Листах Ользі» (до дружини з ув'язнення), аналізуючи «екзистенційний горизонт» людини в ситуації несвободи, спеціально підкреслює вагу таких «радошинок»: «Радикально змінилося коло того, що мене радує чи засмучує. Лагідне слово, лист із дому, викурена у спокої сигарета, година цікавого читання, – це все речі, які в моєму тутешньому контексті можуть принести мені більшу радість, ніж найбагатші й найрізноманітніші враження на свободі»².

Отже, важить не так зміст переживання, як його інтенсивність.

У листовних самохарактеристиках підкреслював свою «раціональність»: «Буваю раціональним навіть у своїх нібито емоційних вчинках і набоїв на горобців намагаюся не витратити». – І далі: «Мрії мої надто виважені, а не «химери», що «можуть підточити людський розум». Тому мені, як закоренілому прагматикові, така перечуленість мрією, на жаль чи на щастя, не загрожує» – (до рідних, 25.07–2.08.1974).

На засланні не пасував перед труднощами побуту, сам створив собі хоч сяк-так пристойне житло, вносячи в побут елемент естетики, з любов'ю облаштував свою хату, робив ремонт, створював затишок. «Відключився геть від усього (газет не читаю) і від усіх, щоб створити собі (на два роки чи на два дні...) затишний прихисток. Мабуть, заманулося того після довгих років у смердючих камерах і бараках і з огляду на повну незагарантованість майбутнього під полярним сонцем» (до Атени, 9.11.1978).

Виявився зарадним і господарним. Не лінувався куховарити, навіть учився цього, щоб забезпечити

собі пристойне – з огляду на умови – меню. «...Я, коли припече, мабуть, можу бути і господарним, – пише дружині (21.11.1978). – Щось не уявляю, як би справувався на моєму місці, наприклад, Василь, та й не тільки він... Нашаткував капусти, не вдовольняючись простими супками, переходжу до складніших борщів і печень. І все інтуїтивно».

Не скиглив, а створював сам собі хоч трохи гідне довкілля. Не пасувати перед обставинами, а підкорювати їх – дуже цінував у людях цю здатність. Характерні в цьому плані його захоплені відгуки про Зиновія Красівського: «звсім недавно прийшов до руїн чужої хати, до руїн родини (Красівський одружився з колишньою дружиною Чорновола Оленою. – М. К.), а від його листів і відгуків про нього струменить спокійним оптимізмом і закачаними рукавами» (до М. Плахотнюка, 9.12.1978).

Листування періоду заслання свідчить про те, що вмів налагодити стосунки з місцевими людьми. Зберігаючи відстань, але без тіні погорди. З гумором змальовує характерний типаж своїх сусідів, які вельми пишалися тим (правда, зазвичай під чаркою...), що вони, не зважаючи на застереження начальства, не бояться спілкуватися з ним.

Давалося взнаки традиційно (іще за царату) добре ставлення якутів до політзасланців («тут хрестоматійний культ нашого брата», – писав він дружині (24.09.1978). Адже їхня діяльність залишила добрий слід у культурній історії краю.

«...В Якутії політзасланців шанують, бо ця шана з шкільної лави прищеплюється. Адже все добре, що вони мають, дав їм, звичайно, старший брат. Але ж не може його представляти той, хто хутра видурював і спював. Отже, в літературі натиск робиться на політзасланців, які, виявляється, mocno піднімали тут і матеріальну, і духовну

культуру (до Атени, 3.04.1978). Характерний написаний в останні роки заслання нарис Чорновола про польських політзасланців (опубліковано у т. 1 нашого видання).

Та найперший «екзистенційний важіль» – творча робота. Постійне шукання нагоди фахової реалізації, якоїсь творчої діяльності. Об'єкт такої діяльності може бути принагідний, випадковий – те, що «під рукою». Іноді навіть певною мірою «вигадував» собі заняття – аби не заскніти інтелектуально.

Ось свідчення ще з часів першого арешту: «Я ж святкував посиленою роботою: щось трохи читав (із соціології), а в основному перекладав. Хочу ту ж третину книжки начорно перекласти. А протягом 69-го планую скінчити і начорно, і начисто. Потім – що Бог дасть. Уже те добре, що є *чим толковим зараз зайнятись*»³ (до Олени, 15.11.1968).

А от з листа до тієї ж адресатки від 26 вересня того ж року: «Живу механічно. Механічно ходжу, щось роблю, щось говорю і навіть жартую (треба ж серед людей, бодай таких, лишатися людиною). Але це не життя. А ввечері, коли заб'юся в якийсь закуток, де нема геть нікого, і починаю колупатися в отій сербській книжці – тоді я живу».

Гостро відчував свою творчу нереалізованість і намагався подолати її. «Так і не вдалося зібратися, відкинувши суету сует, і зреалізувати значніші задуми, – писав у листі до рідних з табору (25.07–02.08.1974). – Губляться роки духовної зрілості й фізичної спроможності. І все ж, мабуть, якась моя, хай тонесенька, рисочка проведена... А зрештою – попереду ще безокрай часу, бо жити я збираюся довго».

Увесь час мовби перебував у стані творчої готовності. Небайдужий до слова в усіх його

проявах, прислухався навіть до табірної фольклору.

«З «блатного» фольклору:

Ребята, напишите обо всем,

Ведь здесь же ничего не происходит.

Просто – і страшно: «ведь здесь же ничего не происходит...» До речі, в такому загалом примітивному фольклорі трапляються несподівано цікаві образи і комічні рядки. Ось, приміром, злодій освідчується в коханні і обіцяє дівчині, яка полюбить його і чекатиме з тюрми:

Я украл бы тебе небосвод

И две звезды кремлевские впридачу

Несподівано – і смішно» (до Олени, 13.10.1968).

У свідомості постійно живі улюблені поетичні формули, якими «інкрустує» листи, – з Шевченка, Антонича, Драча, Симоненка, Стуса. У листі до Г. Гордасевич описує свою роботу пожежником, і в пам'яті тут же зринають відомі рядки з вірша Драча на смерть Симоненка – «На пожежі стільки тих пожежників, стільки обережних обережників...»

Дивиться на навколишнє крізь магічний кристал літератури: ремінісценції, паралелі, образні характеристики, як от «Ах, цей мені Салтиков-Щедрін! Я деякими його речами (особливо хронікою Глупова) завжди захоплювався. Він увесь із натяків, напівнатяків, недомовок, підтексту, іронії, сарказму... Ось читаю «О корени происхождения глуповцев» або «Органчика» – і не натішуся» (до Олени, 19.12.1968).

Щедро цитує в листах уривки з поетичних текстів, які закарбувалися в пам'яті або траплялися йому, передусім у журнальних і газетних публікаціях, не тільки оригінальні, а й перекладні, зокрема переклади Стуса з Рільке, автора цих рядків – з Превера, М. Москаленка – з Елюара тощо.

Ось пронизливо-іронічні одкровення Рільке:

Ми вже на верховині серця.

Глянь, яка маленька,

поглянь, – остання хижка слів, а вище –
малесенький і знов-таки останній

притулок почуття. Ти впізнаєш його?

У листах яскраво проступає коло читання й потреба висловитися з приводу прочитаного – знову ж таки використовує найменшу можливість, щоб не заскніти фахово й інтелектуально. Складає списки прочитаного (зокрема в листі до ріднях, 22.12.1975) з принагідним коментарем.

Загалом літературознавча тематика, літературно-критична есеїстика посідає в епістолярії Чорновола дуже значне, життєво важливе місце. Віддавши всього себе політиці й публіцистиці, він, мабуть, якоюсь мірою «став на горло власній пісні» як критика й літературознавця. І про цю його «пісню» свідчать навіть не так відомі, опубліковані в першому томі його «Творів», літературно-критичні спроби, як листи.

Літературно-критична есеїстика в листах Чорновола набувала різних форм. Передусім – це відгуки на прочитане, досить рясні й подекуди розлогі.

Ось, приміром, відгук на книгу М. Ліфшица «Кризис безобразия» – реакція на характерну для 60-х атмосферу критику модернізму в мистецтві і у філософії: чітке усвідомлення обмеженості, недостатності своїх знань про предмет і тому *свідома* відмова від категоричності й безапеляційності суджень. Його думка відкрита для розвитку. Як писав колись у листі до Віри Вовк (12.12.1966) Іван Світличний, «...освіта в мене хутірна, так що, коли можна, тягни мене до світла, хоч і за вуха, я не пручатимусь».

«Все ж не сподівався, – пише Чорновіл, – що можна так про мистецтво (хай навіть неприйнятне) писати, таким вульгарно-публіцистичним стилем. З усіх сил намагаючись дати політичну підкладку, автори добалакуються до того, що кубізм – явище одного кореня з таким, наприклад, як фашизм (хоч загальновідомо, що фашистська ідеологія, як і всякий тоталітаризм, сповідувала «класику» і «реалізм» – звісно, офіціозний, – й переслідувала модернізм. Пригадай прекрасні кадри фашистської «художньої» виставки із фільму «Звичайний фашизм»).

Я не маю ще *своєї* думки про кубізм, може, тому, що ми мало ще знайомі з цим явищем. Можливо, я б ним і не захоплювалася. Але писати так, як у цій книжці, може лише вульгарний соціолог найнижчого ґатунку. Лайка, безапеляційний тон, категоричність убогих висновків. Напр.: «формула «весь мир признает» нічого не значить, ведь этот мир немножко безумен...» – і його щастя, цього світу, що в одній з московських квартир сидить за столом Ліфшиць і вчить «безумный мир» умозуму...» (до Олени, 28–30.06.1968).

Не можна не помітити у листуванні Чорновола постійного і активного, просто-таки обов'язкового, обміну літературними враженнями. Так, у листі до Атени (16.01.1981) докладно переповідає дуже цікавий лист до нього Ігоря Калинця з оцінками сучасних творів. Ділячись зі своїми кореспондентами враженнями від прочитаного, рекомендує їм найцікавіше, іноді реферує те, що зачепило його найбільше (статті Ю. Лескова про архітектурне обличчя Києва, В. Авксентьевої про фільм «Лісова пісня», А. Макарова про Ліну Костенко та ін.). За статтею М. Острика про поему в українській літературі розмірковує про здобутки

і втрати української літератури в цьому жанрі (до Атени, 16.01.1981) тощо.

Таке собі думання вголос – щоб мозок не заіржавів...

Іноді принагідні спостереження й міркування, нотатки на берегах прочитаного переростають у суцільні, досить таки об'ємні тексти, що він їх сам визначає як «листовні статті».

Принципове значення мають розлогі міркування Чорновола про літературну критику – недаремно фрагмент з листа до дружини (28–30.01.1983) опубліковано у 1 томі його творів «Літературознавство. Критика. Журналістика». Свою головну тезу «літературна критика як совість літератури» розвиває на матеріалі аналізу статті Г. Клочека про літературну критику – то полемізуючи з автором, то доповнюючи його.

Вважає важливою якістю критика світоглядну перспективність і громадянську сумлінність, згоден з Г.Клочеком, що критика має бути гармонійно тричленною: «онауковленість», есеїстичність і «громадянська позиція». «Зародки такої позиції мали ми в 60-і роки в Євгенових [Сверстюка] есе, у статтях обох Іванів, Василя...» (Звичайно, були вони різними: раціоналізм Івана С[вітличного] досить далекий від барокового стилю Євгенових есе). Тепер можна сказати за Вінграновським: «Воно було, а може, й не було...». І далі: «Ще подумав про кришталевий струмочок вистражданої поезії, що раптом вигулькнув був із ночатківства наприкінці 60-х і обіцяв стати рікою з неповторними берегами, а потім раптом зник, як зникають, буває, ріки серед пустині. Хоча страждань, які живили той потічок більше за радощі, либонь, не поменшало...».

Серед принагідних літературних характеристик, критичних міні-етюдів у листах – аналіз роману

II. Загребельного «Я, Богдан» (до Атени, 28.05.1983), порівняльний аналіз статей Івана Дзюби про Вінграновського і Забаштанського в «Літературній Україні» (28–30.01.1983), міркування про поезію І. Драча і Д. Павличка (до рідних, 25–27.06.1974), прозу Андріяшка й Іваничука (17.11.1976), про «суворе правдописання» Григора Тютюнника на тлі російської прози такого спрямування – Шукшина, Распутіна, Астаф'єва (до Атени, 5.09.1982).

Чи не найцікавіші, як на мене, критичні судження стосуються прози 60-х років – Є. Гуцала і, особливо, В. Шевчука.

Щодо цього надзвичайно цінні листи до Галини Гордасевич. З Галиною Гордасевич Чорновіл був знайомий іще з 60-х, з часів роботи у «Друзі читача». Вона була однією з тих, хто наважувався озиватися до нього з «великої зони» у «малу». Особливо активізувалося листування на початку 80-х, коли Чорновіл відбував заслання в Якутії. Він дуже цінував її докладні «літературознавчі» листи, які компенсували брак фахового спілкування.

Листи Вячеслава Чорновола до Галини Гордасевич (копії – під копірку – автографів), на жаль, потрапили в мої руки вже після того, як перший том його «Творів» («Літературознавство. Критика. Журналістика») вийшов у світ, інакше їх обов'язково було б опубліковано саме там. Адже якщо в листах до дружини і до сестри літературно-критичні вкраплення, хай і дуже значні за обсягом, співіснують з іншою тематикою (тому й не хотілося чинити вівісекцію над цілісним текстом), то листи до Г. Гордасевич – справді суцільні літературно-критичні «листовні статті». Ось міркування про шістдесятницьку прозу з листа від 26.08.1981:

«Відсутність остогидлого пафосу, вправне володіння мовою, все це імпонувало і породжувало

надії. Але вони, окрім хіба Григора, не піднялися до рівня поетів-шістдесятників. Може, не через брак хисту. Проза не може обходитися підтекстами й символами, як поезія, вимагає деталізації і називання речей своїми іменами. Але ж не ті часи, не той театр». У «Долині речей» Шевчука вбачає дуже тонкі душевні порухи, гарні й прозорі образи, «але все досить монотонне, якимось «ні про що»».

У листуванні з Г. Гордасевич розгортається вельми цікавий й змістовний полемічний діалог щодо життєво важливих проблем розвитку прози – на матеріалі творів Вал. Шевчука. Не переказуватиму всього, хочеться підкреслити окремі дуже точні й тонкі спостереження. Зокрема про шевчукових героїв, що «у старосвітській оболонці зберігають духовні первні народу», про їхнє середовище – «заповідники нашого уніфікованого до кінця міського побуту». Характерні прямі чи опосередковані відсилання до світу Фолкнера – «Такою є й неодмінна, названа або вгадувана Йокнапатофа – «місто над Тетеревом», Житомир, де генеалогічні деревця мешканців кореняться в міському ґрунті минулих століть».

Полемізуючи з критикою Новиченка, Чорновіл підкреслює, що певна одноманітність, вузькість, якась «приглушеність» шевчукових героїв йому також, можливо, не зовсім до смаку, але з інших причин, ніж офіціозному критикові. І вбачає причини цього в реакції на фальшиву патетику соцреалізму. Включається в полеміку з цього питання (ж. «Вопросы литературы») і доходить висновку, що як фальшива патетика, так і певна «штучна природність» (його термін) – це крайнощі, породжені ідеологічною скутістю, ненормальними умовами, в яких борсається радянська література.

Характерно, що в принагідних Чорноволових оцінках сучасної йому літературної продукції – як окремих авторів і творів, так і тематичних напрямків і стилістичних шукань – дуже багато спільного з подібною есеїстикою інших його побратимів по перу і по долі, зокрема І. Світличного, В. Стуса, В. Марченка, І. Сокульського та ін., епістолярну спадщину яких вже сьогодні значною мірою опубліковано.

Загалом можна говорити як про певний феномен про літературну критику, так би мовити, «табірно-засланську», реалізовану передусім в епістолярії, – зі своїми критеріями, етико-естетичними постулатами, тематико-стилістичними уподобаннями. Чорновіл, зокрема, зауважує в одному з листів до Г. Гордасевич (26.08.1981), що його позиція як літературного критика багато в чому зумовлена обставинами, і він свідомий цього: «Може, я і такі, як я, поставлені в специфічні умови прямого протистояння, переборщуємо зі своїм максималізмом». Йдеться про зауваження з приводу збірки Л. Костенко «Неповторність», але загалом був певен оздоровлюючого значення такого тверезого максималізму. Розмірковуючи з приводу рецензії Г. Гордасевич на поезію М. Сома, підкреслює, що подекуди знищувальний тон життєво необхідний: «У тій навалі віршованої неповторності, яка нас затоплює, без батога не обійтись» (до Г. Гордасевич, 26.08.1981).

Критичний тон, до речі, панує і у деяких висловлюваннях з приводу нашої літературної класики – застигли вітчизняні «канони й іконостаси» не для нього. Так, розглядаючи Франків «Сон князя Святослава», висловлюється про цей твір далеко не апологетично (до Атени, 19.04.1983).

Високо підносячи модерну – на рівні світово-му – творчість Ольги Кобилянської, досить гостро

оцінює класику українського реалістичного побутописання (Марко Вовчок, Нечуй-Левицький, Тесленко) як таку, що існує «тільки для нас» (до рідних, 10.05.1974). Цікаво, що ці оцінки майже дослівно перегукуються з аналогічними висловлюваннями в листах Василя Стуса.

Не сприймає надуживання пафосу, романтичної велемовності. У листах до Г.Гордасевич критикує притаманну О. Гончареві «фальшиво» велеречиву романтику, яку вже стали вважати чомусь характерною ознакою української літератури. Ніби в нас тільки й була лінія Яновського – Хвильового – Довженка (називаю кращих представників того стилю), а не було суворого, хай натуралістичного побутописання класиків, а потім лінії Головка – Сенченка (хоч не надто виразної) і нарешті Григора Тютюнника. У тому шумовинні слів часом і зблисне щось вартніше, більше за рахунок свіжішої думки, як «Диво» або «Собор», але з вищими критеріями (наприклад, чи можна вийти з тим у широкий світ) навіть до таких винятків годі підходити, *це «набутки» для домашнього вжитку* (26.03.1981).

У листі до рідних (18.05.1975) захоплюється опублікованою в ж. «Новый мир» (№№ 2, 3 за цей рік) повістю Г. Бакланова «Друзі»: «страшна справа – реалізм (без означення), куди безпечніша довженківсько-гончарівська романтика, яка не бачить калюж, а тільки відображені в них зорі. Хоче таку зірку вхопити – аж воно болото». Згадує про цей твір дещо пізніше (в листі 6.09.1975), гостро критикуючи роман Загребельного «Розгін». Йому прикро, що талановитий прозаїк «виписався на Корнійчука», поповнив своїм твором «каламутний потік романів-одноденок» («Якісь манекени диваються на сторінках і в належних місцях висловлюються»). Мимоволі порівнює з «Друзями»

Бакланова: «Як то далеко до такого незалежно-об'єктивного аналізу навіть кращим нашим прозаїкам і навіть у кращих колишніх речах. Самі лише стильові або ідейні котурни».

Серед гострих Чорноволових оцінок – критика ж. «Прапор», критичні зауваження до повісті С. Плачинди «Либідь»: «занадто відверто вкладає в уста пращурів сьгоднішні історичні концепції, навіть новітню термінологію» (до Г. Гордасевич, 29.08.1983). Ці зауваження, як на мене, актуальні: Чорновіл помітив небезпечну тенденцію, яка сьгодні виразно присутня в українській літературі, несучи загрозу велемовного антиісторизму і надуживання патріотичним пафосом.

Серед близьких Чорноволові явищ у поезії і прозі, які він щедро цитує і не шкодує для них захоплених слів, – Василь Симоненко, Ірина Жиленко, Василь Стус, Ігор Калинець, Григій Тютюнник та ін. Хотілося б також відзначити добрий смак і чутливість Чорновола до паростків таланту серед зовсім незнайомих і зовсім молодих голосів. Так, помітив перші критичні спроби М. Рябчука і хвалить його за сміливість критичних оцінок. У своїх листовних оглядах поезії вирізняє перші спроби І. Римарука: «Дай, Боже, талановитому юнакові утвердитися словом і прозрінням, щоб бунт форми [...] став адекватним бунтові духу» (до Атени, 28.09.–04.01.1981). Зупиняє свою увагу на перекладацькому доробкові М. Москаленка (переклади французької поезії, впорядкування «Думок про мистецтво» Гарсія Лорки): «Ніби якесь заповнення пустки після усунення «тандему» (вислів Шамоти про двох перекладачів)» (до рідних, 22.12.1975; йдеться про Г. Кочура і М. Лукаша. – М. К.).

Має смак і виразний нахил до досить-таки об'ємних, як на епістолярну ситуацію, оглядів

літератури – оцінює їх як такі, що писалися «в добролюбовському ключі» (до Атени, 24.12.1981). Огляд «Літературної України» в листі до цієї ж адресатки (30.08.–3.09.1981) – на семи аркушах, огляд поезії в листі за 28.09.–4.11. цього ж року – на дванадцятьох.

Не сприймаючи «заспеціалізованості», «глибокодумної псевдонауковості» офіційного літературознавства, збирається під цим кутом зору зробити огляд ж. «Радянське літературознавство», так, як робив це з ж. «Мовознавство» (до сестри, 26–28.09.1982).

«Від чого воно, тоте мудрагельство і флер «науковості», – пише в листі до дружини (28–30.01.1983). – Може, щоб прикрити злиденність думки [...]. Може, часом від бажання ухилитися від чіткого «так» або «ні», які не завжди легко вимовляються, і сховатися за «диковинные усложнизмы» (термін «Литературной газеты»)».

У своїх рефлексіях з приводу прочитаного не обмежується художньою літературою. В листах виразно окреслюється живий, поглиблений інтерес до історії, археології. Актуалізує, полемічно загострює важливі проблеми буття українського народу у світлі сучасних історичних концепцій, викриває шовіністичні тенденції офіційної історії. Тут і розлогі міркування з приводу книги П. Толочка «Історична топографія стародавнього Києва» (до рідних, 22.12.1975), і полеміка про походження українців та їхню спорідненість зі скіфами у листах до І. Калинець, яких, на жаль, немає в розпорядженні укладачів цієї книги, і принциповий критичний аналіз книги В. Чивіліхіна «Память» (до Атени, 8–16.01.1983).

На відміну від епістолярію Стуса або Світличного, в листах Чорновола завжди виразно відчувається *політик* – з нахилом до соціально-політичного аналізу, спробами чітких суспільних характеристик, хай подекуди й з присмаком іронії, як от: «...до численних способів градації суспільства можна було б долучити ще один, образний й за домінантою «можна» чи «не можна». Коли легше вичисляються всякі обмеження – формація відстала. А коли постулюється, що можна, передова. Маю у себе найоптимальніший варіант прогресивності...» (до Атени, 13.04.1977).

Характерно, що розглядав себе як об'єкт для узагальнення, для політичних висновків, для соціологічного аналізу й прогнозу. Так, аналізує в листах із заслання свою платню, порівнює її із платнею своїх начальників, слідчих, зі становищем безробітних у США, за даними журналу «США» (до Атени, 8.10.1978).

Знаходимо в листах серйозні й дуже чіткі політичні характеристики, важливі у плані історичному. Така, зокрема характеристика Української Гельсінської групи (до В. Марченка, 19.11.1979): «Десь уже, мабуть, оприлюднено мою заяву про кооптацію в укр[аїнську] гел[сінську] групу у відповідь на погроми. Я закликав там усіх п[оліт]в[язнів] і п[оліт]з[асланців] у тій чи іншій формі підтримувати групу як єдину живу (на жаль, животіючу...) дію і пряму спадкоємицю шістдесятництва».

У таборі і в засланні – це дуже чітко відбито в листах – жив, поведився, діяв як *чинний політик*. Одне слово, «зеківський генерал» як назвав свої спогади про Чорновола Михайло Хейфец.

Розрізняв, вичленовував стратегію і тактику, усвідомлював значення розумного компромісу:

«...безрозсудність якщо й буває зовні ефектна, то, як правило, не буває плідною. А невміння оцінити нові обставини і з ними співвіднести – це не принциповість» (до З. Красівського, 3.06.1984).

Виборював активну позицію, стратегію активного чину. Недаремно очолював у таборі боротьбу за Статус політв'язня. До речі, І. Світличний, людина іншого типу, не політик, а «філолог», як називав колись у 60-х людей такого типу (і персонально Світличного) В. Мороз, цієї ідеї не підтримував.

Боротися за кожен життєву позицію, ставати на прох з адміністрацією, із судовою машиною, з владою, навіть із поштовими та іншими «дрібними» чиновниками, – це було принциповим для Чорновола. Така, приміром, «юридична епопея», як називав він її, – негайна письмова реакція на всі – великі й малі – неподобства: звернення до всіх можливих інстанцій, листи-відповіді на відповіді тощо – «конче потрібна колекція формальних відписок, яка свідчила б, що чогось добитися неможливо» (до Атени, 5.05.1982).

«Отож з того міністра, який мною опікується, я й почну. Не допоможе, піду вище й вище, побільшуючи узагальнення» (8.10.1978). Розумів, що від цих епістолярних вправ небагато реальної користі, як і від адвокатів у конкретних судових справах, результат яких визначено наперед, та все одно потребував їх – потребував *боротьби*, нагромадження *інформації*, створення прецедентів тощо, хай це й завдавало зайвого клопоту рідним, а практичний результат найчастіше дорівнював нулеві. Був певен, що в загальному балансі опору й боротьби і відсутність результатів – то також результат, що важить усе, що вдасться, «задокументувати»:

«Трохи навіть шкодую, що під час того «слідства» тратив стільки часу й енергії, списував купи паперу, щось доводив, обстоював... Краще було б англійську вчити. Правда, робив це зовсім не для захисту (який там, до біса, захист – «ты виноват уже тем, что хочется мне кушать»), а тільки для того, щоб усе «задокументувати»...» (до Атени, 8.10.1978).

Аналізує умови, в які потрапили на засланні політв'язні («Схоже, наші медкартки перед відправкою в заслання розглядають в оригінальний ракурс – де швидше загнеться...»), свій і своїх побратимів стан здоров'я. Так, не виключає, що навесні 1979 йому щось «підсипали» – недаремно не хотіли пустити до Львова на медогляд...

Бореться за листи. На засланні не лінується оскаржувати пропажу кожного листа. Надсилає квитанції, попередньо оцінивши лист на досить значну суму – сподівається якщо не завадити нахабній конфіскації, то принаймні «заробити» на цьому. Слід сказати, що іноді такий спосіб «збагачення» спрацьовував.

Бореться за посильну роботу, залежно від стану здоров'я, розуміючи, що його досвід може знадобитися іншим і вірячи в силу прецеденту: «...воюю не за особисте тільки. Зараз піде велика група на заслання, треба примусити їх точно дотримуватися закону» (до Атени, 5.03.1978).

Спонукає своїх близьких боротися проти «обезтелефонення» (серед засобів репресивної практики тоді широко застосовувалося відключення телефону на певний термін, а то й безстрокове. – М. К.) – «...це, може, й дрібничка, але колоритний вид дискримінації. Прямий доказ підслуховування, бо інакше як можна виявити «зловживання?»» (до Атени, 15.03.1980).

Радить не перейматися плітками, але «колекціонувати» їх – як свідчення репресивної атмосфери («Роби це, бо я не маю наміру нікому нічого дарувати», – до Олени, 2–3.07.1968). Адже це не просто спонтанне побутове пліткарство – воно плекане й спрямоване певними органами. Свідчення атмосфери несвободи в поліційній державі – тому дуже доречно «колекціонувати офіційні плітки», вести «хроніку цькувань»: «всі оті дзвіночки до Тебе, приховані чи наявні погрози, отакі начальницькі репліки, не кажучи вже про збори або клеветони. Адже це тюрма без ґрат...» (до Атени, 6.11.1978).

Не тлумити в собі, пускати інформацію в люди – як матеріал для «хроніки текущих событий»...

Свідомо ділиться з іншими своїм табірним і засланським досвідом. Це допомога. Це – Опір...

Розповідає В. Марченкові про свій досвід виборювання права на посильну роботу, на окреме житло – «Це я намалював свою схему, яка, бачте, дала результат. Може, варто спробувати, хоч це вимагає нервів і часу» (19.11.1979).

У листах до друзів і колег по заслання виступає не просто як порадник. Свідомо діє як *чинний*, а не тільки номінальний член Української Гельсінської групи – збирає матеріал, ділиться досвідом виживання й оскарження, збирає інформацію, щоб пустити її у світ як свою єдину зброю. Дуже показовий лист до Зиновія Антонюка (20.02.1979) про свій «досвід борюкань». Розпитує в нього детально про подробиці його статусу: «Чи для виходу в місто письмовий дозвіл потрібен усім чи тільки Вам? Як мотивується: хворобою чи Вашим статусом?» (20.06.1979). Так само розпитує про умови заслання Степана Сапеляка – пропонує 28 конкретних запитань: «Можна на власний розсуд

вобільшити коло запитань (напр., ставлення до інвалідів, до жінки тощо) або навести яскраві приклади, що характеризують режим заслання. Матеріали потрібні не для самвидаву чи іншої сторонньої мети, а тільки щоб поставити перед владою питання про невідповідність режиму заслання і гарантій закону» (2.01.1979).

У листі до Миколи Плахотнюка (31.08.1978) цікавиться умовами у психіатричній лікарні: «...для мене цей відтинок со[ціалістичного] гуманізму – terra incognita».

У листах Чорновола знаходимо чіткі й влучні характеристики чільних персонажів доби, цінні тим, що це погляд зблизька, з розумінням ситуації і водночас відчуттям історичних перспектив явища, особи. Це *історично* важливі характеристики – як небайдужий людський погляд, погляд сучасника, часом і соратника.

Василь Стус: «...Думаю про нього завжди тільки з гордістю, бо залишив серед гідних уваги людей бездоганний спогад, який ще довго побиватиме враження від таких собі плохеньких або по-півнячому гонорових землячків, що випадково сіли не в свої сани...» (до Атени, 19.06.1977).

Іван Світличний: «Серед нашого покоління він один з найбільш нереалізованих талантів, якщо мати на увазі писану продукцію, але він дуже реалізовувався в людях [...]. І багато хто міг би сказати, що він починався або ж «роздмухувався» від Івана. Якоюсь мірою і я» (до Атени, 23.04.–04.10.1981). І це при тому, що між Чорноволом і Світличним не раз виникали незгоди з тих або тих тактичних чи там стратегічних питань руху Опору. Світличний ніколи не був політиком тією мірою, що Чорновіл, але справжню ціну один одного вони

знали... Майже дослівно така ж характеристика І. Світличного повторюється в листі до сина Тараса від 15.09.1981.

Цікаві міркування про Михайла Косіва як літературного критика (до Атени, 19.04.1983).

Дуже влучно характеризує Чорновіл значення для свого покоління таких Метрів української культури, як Надія Суровцова і Борис Антоненко-Давидович: «Мабуть, таким людям... треба ставити пам'ятники. Навіть куля Хвильового важить менше, ніж вагота такого довгого і довго послідовного життя» (до М. Коцюбинської, 6.08.1979).

В усіх цих характеристиках відлунює максималізм у вимогах і оцінках, неприйняття подвійності в людях, пристосуванства, органічна потреба віддати ідеї, рухові Опору *всього себе* – не на словах, а на ділі.

Його разить «такий собі радикалізм застілля», або – у «Швейкові»: «Будьмо чехами, але не афішуймося» (до Г. Гордасевич, 26.08.1981). Радикалізм на показ, словесний патріотизм, залежний від ситуації, «собі на умі» – все це було чуже й несприйнятне для нього. Така цілковита поглиненість, заангажованість справою, невизнання – навіть позірних, для годиться, для тактичної вигоди – подвійних стандартів подекуди сприймалася його оточенням, особливо у нездоровій атмосфері практичної політичної діяльності, – як авторитаризм. Власне від тієї подвійної моралі він і постраждав наприкінці життя, отруєний зрадою і нерозумінням.

Органічно не сприймав гри амбіцій на тлі патріотичної діяльності, хвороби гетьманства. Був чужий національній всеядності, ідеалізації свого тільки за те, що воно своє. У листах – нотки здорового національного критицизму.

Непомильно розпізнавав «рідних» кирп-гнуцкошиєнкових – «чи то із сучасним перначем чи сучасною авторучкою в кишені» (до Атени, 01.11.1982).

З листа до Христини Бремер: «Ось пишеш, що захоплена моєю країною і менталітетом моїх земляків. Не ідеалізуй, сестро, щоб розчаруватися не довелося. Воно все так: розкішна природа, ліричність натур, щирість, співучість і т. д. і т. п. На відстані тільки таке й бачиться. Тільки ж мені той менталітет часом грудкою в горлі стає, особливо коли вивчаю фольклор і спотикаюся об такі прислів'я, як «Бий свій свого, щоб чужі й духу боялися» або ж «Затятий, як русин (або ж хохол)». Але та грудка, звичайно, від любові і тривоги...» (28.11.1977).

Або інші рефлексії з приводу нашого національного характеру, звернені до тієї ж адресатки (4.09.1979): «Може, через історичне безголів'я багато в нас розхристаності, нерозумної зятятості, справжнього самоїдства. Маю на увазі не нормальну і необхідну для здорового суспільного організму боротьбу ідей, поглядів, партій – в межах етики і певного вирозуміння. Цього ми ще не навчилися. Зате добре вміємо пускатися берега і заганятися (або й інших зі собою зтягувати) у глухі кути».

Подані в нашому виданні листи й уривки з листів 60-х років до Є. Сверстюка, В. Мороза, П. Світличної, З. Франко та ін. (збережені, до речі, завдяки залишеним Чорноволом чернеткам або зробленим ним самим пізніше, після повернення із заслання, копіям) свідчать про те, що намагався якимось згладити непримиренні крайні позиції, знайти золоту середину, цінуючи раціональне зерно у судженнях кожного, не втратити його, зберегти чіткість позиції – водночас усвідомлюючи небезпеки й крайнощі фанатизму.

Страшенно боліли йому інтриги й незгоди серед соратників у мордовських (Соснівка) таборах. Про це свідчать як болісні рефлексії в листах на цю тему, так і, частіше, глухі натяки на неї: не хотів давати зайвої поживи своїм тюремщикам, на чиї очі передусім потрапляли ці стовідсотково підцензурні тексти.

Нещодавно переглядаючи матеріали архіву Стуса, що зберігається у відділі рукописних фондів Інституту літератури, знайшла там один свій лист від 13.11.[1978] до Василя, де дуже точно відбито ставлення нашого загалу до цих, щедро використовуваних КГБ, «соснівських» чвар: «Справи соснівчан болять нам так само, як і Тобі. Звичайно, в цих умовах неможливо зважувати, чия «пробина» більша. Усе це від лиха, від атмосфери, від зіткнення індивідуальностей, позбавлених вільного виходу своїх емоцій, ідей і фантазій. Пригадуєш те геніальне оповідання Винниченка про двох революціонерів в одній камері, про еволюцію їхніх стосунків? Це той самий психологічний стереотип. Та мимоволі проглядається іще й інший стереотип, пов'язаний з нашим національним характером, те «лихо давнє й сьогочасне», що повторюється на різних рівнях, у різних умовах, в найрізноманітніших обставинах, те «одне-одногожерство», що подекуди отруює найсвятіше» (ф. 170, № 1430).

Зрештою і сам став жертвою інтриг.

Екстраверт, відкритий, обернений до людей, хотів бачити в них добре і не був настроєний очікувати удару від ближнього. Кажуть, эле знався на людях. Що ж, спостерігаючи ті прикрі трансформації, яких зазнавали й зазнають деякі з його колишніх колег, а то й соратників, мовби й пересвідчуєшся в цьому. Та попри недогляди, можливо,

хибні оцінки, невдалі тактичні ходи, а то й стратегічні помилки (не варто ідеалізувати Чорновола як «еталонного» політика – був емоційною, одержимою, але живою, а отже, суперечливою людиною), *завжди зберігав моральну домінанту*, підкорявся моральному імперативові.

Ніколи не «торгував» Україною – ані в малому, ані у великому. Ні в кабінеті слідчого, ні в парламенті. Ні як член-засновник Гельсінської групи, ні як Голова Руху і кандидат у Президенти.

Ніколи не належав до тих, кого Василь Стефаник називав «кар'єровичами» і «доробкевичами».

Завжди для нього Україна була над усе. І це не фраза. Загалом не зловживав патріотичною фразою. Ті високі слова, що прориваються назовні, зокрема й у листах, вистраждані, підтримані чином і «оплачені» життям. Їм віриш... У листі до рідних (11–12.08.1973), написаному в таборі невдовзі після прибуття в зону після слідства й суду, зауважує, що зілля, яке приніс на прощальне побачення син Тарас, «привіз із собою і сьогодні повішу над головою. Хай пахне Україною...».

Листи Чорновола до сина можна розглядати як один із розділів тієї «педагогічної поеми», що окреслюється в листах українських в'язнів сумління до своїх дітей (взяти хоча б таку сучасну епістолярну «класику», як листи В. Стуса до сина або І. Сокульського до дочки), яких вони змушені були виховувати «на відстані». У них багато спільного – тематика, моральне підґрунтя, навіть стилістика, не кажучи вже про характер дидактики.

Листи Чорновола «ростуть» відповідно до дорослішання сина. Листи до малого – винахідливі, з гумором, але без «сюсюкання», з казково-фантастичними вигадливими сюжетами. Вплітає у свій

текст загадки, дотепні математичні задачі. Ненав'язливо, мовби непомітно втручається в його шкільне життя, у процес навчання, намагаючись сказати своє і водночас утриматись від прямих повчань, від менторського тону.

Дуже показові алюзії щодо свого статусу – не травмуючи синову психіку, але разом з тим на зрозумілому для дитячого віку рівні, щоб син якось орієнтувався в тому театрі абсурду, глядачем, а то й персонажем якого йому доведеться бути, – адже все життя сина, починаючи з раннього віку було обплутане вигадливим репресивним павутинням (шкільні роки, служба в армії, перші кроки дорослого утвердження в житті). Апелював до синового почуття гумору: «А ще ти мусиш знати, що твій татко – підла людина, яка все своє життя займається честолобними авантюрами й інших втягує, грав у тюрмі і зараз грає слабоблюбний спектакль (очевидно переповідає якийсь із численних шедеврів «клеветонного» жанру. – М. К.). Бачиш, який у Тебе нікчемний татко».

У листі до Тараса від 30.03.1974 банальну інформацію про банальний факт конфіскації майна трансформує у вигадливий фантастичний сюжет: як загубився лист, і на те місце послали розшукову археологічну експедицію, і що там знайдено – кілька епохальних відкриттів!

А звертаючись до обох синів Тараса й Андрія (18.11.1974), так описує їм свою підневільну «кар'єру»: «...Татко ваш – майстер на всі руки. Не тільки журналіст і критик, а ще й метеоролог, книгорекламник, охоронець природи, залізничник і, нарешті, шукач земних скарбів. Не кажучи вже про всякі там рукавиці, які я шию, ніби насіння лузаю (у таборі в'язні шили робочі рукавиці. – М. К.). На майбутнє планую такі чудові професії, як

двірник, кочегар чи листоноша, а ще перед тим – приборкувач ведмедів і усурійських тигрів...»

Що старшим стає син, то серйозніший тон розмови. Та теми добирає такі, які мають зацікавити, знайти відгук в душі підлітка. Дуже багато місця приділено філателістичним зацікавленням сина, явно культивує ці зацікавлення. Використовує кожну нагоду, щоб послати синові цікаві марки (на засланні вів досить активне листування із закордоном. – М. К.), супроводжуючи їх цілими історико-географічними екскурсами.

Дуже колоритні уявні подорожі в листах разом із синами Тарасом і Андрієм. Розробляє маршрути, покладаючись на свої знання історії, літератури, фольклору і на свій досвід мандрівника. Такий уже згадуваний лист від 18.11.1974, де дуже жваво, з подиву гідним знанням історико-краєзнавчих реалій, розробляє маршрути подорожей до Кам'янца-Подільського й Одеси.

Надсилає Тарасові в листах вірші – з тих переважно, які входили в орбіту зацікавлень людей його кола. Причому ці вірші, як правило, не прив'язані тісно до дитячого віку, а, так би мовити, «на виріст», в розрахунку на перспективу розвитку, дорослішання, вироблення – емоційного й інтелектуального. Так, переписує для сина «гарний сонячний віршик» А. М'ястківського «Просто подумаймо трошки про цвіт» (28.04.1974).

Намагається по змозі керувати синою лектурою, радить йому, що читати з української і російської класики, із сучасної світової літератури – тут і «Доктор Фауст» Т. Манна, і «Сто років самотності» Маркеса, і «Степовий вовок» Гессе, і «Чайка на ім'я Джонатан Лівінгтон» Р. Баха, що друкувалися саме тоді в «Иностранной литературе». Супроводить поради цікавим коментарем.

Ось для прикладу: ««Майстер і Маргарита» – це таки шедевр. І прямий докір тим, хто пише, оглядаючись на кон'юнктуру» (16.11.1983).

В епістолярних зверненнях до сипа, звісно, дуже виразний елемент дидактики, але вона не холодна й занудна, але тактовна і з гумором. Переважно у формі роздумів, спогадів зі свого життя.

«Дуже не люблю несловних і розхлябаних... Колись мені дуже до смаку був Лондонів «Мартін Іден» часів його перетворення з неотесаного матроса на письменника» (27.01.1982).

Крізь призму дидактики – шкільні спогади, різні епізоди з власного життя з ненав'язливим повчальним підтекстом.

Намагається розвинути в синові критичне мислення – передусім спрямоване до себе самого, спокійно, не дратуючись, аналізує його вчинки, помилки (час від часу, правда, погрожує йому «санкціями»: якщо син не писатиме йому, він також припинить писати). Розмовляє як з дорослим, рівним собі. Критично висловлюється про нездорову атмосферу пліток, амбіцій, непорозумінь, що подекуди давалися взнаки у Львові. Так, у листі від 27.01.1982 цитує з нам'яті Франкові слова, звернені до «галицько-української молодіжі» про «неточність, балакучість та пустомельство, брак характерності, моральну грубошкірість, завзяття у дрібницях і брак самокритики»...

Листи Чорновола, як і інших його соратників і побратимів, – переконливе й дуже колоритне свідчення нелегких буднів родин репресованих та їхніх друзів і однодумців у лещатах тоталітарного режиму. Цькування – на роботі, у пресі, хвороби й труднощі з лікуванням, брак ліків; неможливість влаштуватися на роботу за фахом, густа атмосфера

інсинуацій і пліток, свідомо роздмухувана відповідними органами; тотальне стеження за кожним рухом і за кожним словом, підслуховування телефонних розмов або й практика «обезтелефонення», за висловом Чорновола, перлюстрація і пропажа листів – усе це виразно прочитується в текстах і підтекстах Чорноволового епістолярію. Родинні трагедії, тісно переплетені із суспільними.

Листи додому Чорновіл подекуди писав у двох варіантах: завуальовано-пом'якшувальному – для батьків, щоб не хвилювати їх, і у «прямому», відвертому – до сестри. Річ ясна, з погляду інформативного другі мають більшу цінність, але щодо психологічної атмосфери, життя душі ті «райдужні» послання до батьків – дуже промовисті. Що ж до сестри, з листів вимальовується картина зворушливої сестринської посвяти, прагнення підставити своє (далеко не «атлетичне») плече, розділити з братом його тягар, допомогти усіма можливими (й неможливими) способами – від догляду за старими й хворими батьками до повідомлення в листах літературних новин і виконання разом із дружиною ролі своєрідного «координатора» в епістолярних взаєминах Чорновола зі світом. Дуже цінував відданість сестри і вболівав за неї: «моя замучена пташко...» До того ж, Валентині Чорновіл довелося нести подвійний тягар: її нареченому, а згодом чоловікові Миколі Плахотнюкові випало зазнати найдошкульнішого – психіатричного – варіанту репресій.

А скільки драматичних і романтичних сюжетів та настроїв «заховано» в листах до дружини Атени Пашко. Про неї я вперше почула з уст самого Вячеслава, який на початку 70-х, десь за рік до арешту завітав до мене в Києві. Говорив багато, з особливою теплотою і любов'ю про свої почуття до

неї, залишив мені її вірші – отже, до зустрічі і знайомства з нею десь невдовзі після арештів 1972-го я була емоційно підготована самим Чорноволом. А зблизившись з нею та її родиною, вже стала безпосереднім свідком (та й учасником) тих драматичних подій, які розгорталися навколо них, того щоденного тихого, а то й голосного опору тискові репресивної системи, який проникав буквально у кожную шпаринку, здавалося б, цілком приватної життєвої території. До арешту Чорновола вони з Атеною не встигли формально оформити свої стосунки, тож у їхніх тюремщиків був у розпорядженні цілий арсенал засобів припущення, начебто «законних» заборон побачень, знущань з елементарних понять того, що називаємо тепер людською «приватністю». В орбіту цієї репресивної вакханалії було втягнуто передусім дочку А. Пашко Ірину Волицьку, тоді десятикласницю – її схилили до того, щоб вона відмовилася від матері, а на її категоричне неприйняття вимоги відповіли виключенням з комсомолу напередодні іспитів на атестат зрілості, що тоді автоматично перекривав шлях до здобуття вищої освіти.

Невдовзі після арешту Чорновола Атену Пашко разом з його сестрою Валентиною було затримано у слідчому ізоляторі КДБ на три доби. Від них вимагали свідчень з приводу виготовлення й поширення «Українського вісника», а головне, факт затримання використовувався для тиску па Чорновола. Так, було інсценовано мовби «випадкову» його зустріч з Атеною в коридорі слідчого ізолятора, щоб той переконався: його близьких, справді, затримано. А далі чого тільки не було – заборона побачень, інсинуації, цькування на роботі, інспіровані плітки, періодичні обшуки...

А скільки потрібно було фізичних і моральних сил, щоб витримати сфабриковану органами брудну справу із «згвалтуванням» і виступити на такому, вкрай специфічному, суді на захист чоловіка...

Правда, були серед цих похмурих сюжетів і світлі *intermezzo*, хоча б романтичне одруження (нарешту!) і медовий місяць на тлі теплого і ягідного літа в якутській глибинці з екзотичною назвою Чаппанда... З листа до Атени (24.09.–10.10.1975): «Мабуть, навіть любов до Батьківщини мислиться через дорогу людину. Ось і у мене за далекими далями є Атена-Україна із великою Чесністю, Стійкістю і Стражданням. Дякую за те Богові».

Буквально навколо кожного з Чорноволових адресатів – прямих і опосередкованих – роїлися десятки таких репресивних сюжетів, які могли б дати матеріал письменникові для цілої епопеї (і то не одної!) Усе це відлунює в епістолярії Чорновола, доповнене – в міру можливості – коментарями упорядників.

Свідомо у цій передмові не стримувала себе від рясного цитування – хай звучить голос самого автора! Хай буде оповідь від першої особи – про час і про себе. Епістолярний автопортрет в інтер'єрі доби.

¹ Сокульський Іван. Листи на світанку. – Дніпропетровськ: Січ, 2000. – Кн. 1 – С. 400.

² Гавел Вацлав. Листи Ользі // Всесвіт. – 2002. – №5. – С. 119.

³ Всі підкреслення в цитатах належать авторові передмови.

ПАРНАС, ЯКИЙ ЗАВЖДИ З ТОБОЮ...

Листи Івана Світличного

Видана 2003-го року збірка табірної епістолярію Івана Світличного має підзаголовок «Листи з «Парнасу»». Саме так – Парнасом – в однойменному сонеті він охрестив свою табірну реальність, підкреслюючи високу духовну напругу, творчу суверенність, солідарність і всеприсутність своїх духовних побратимів, від чого геть мізерніє і меркне табірنا ницість і несвобода, – «і в небесах я бачу Бога...». Таке – органічне, не награне – відчуття внутрішньої свободи, мистецтво жити й працювати згідно з внутрішнім велінням, «ніби немає облоги», за Лесиним визначенням, – визначальне для світо-відчування Світличного і переконливо засвідчене й епістолярними текстами, написаними до арешту та із заслання, і зібраними у 2-й книзі його епістолярію «Голос доби» (К. Сфера, 2008).

Відразу хотілося б наголосити на тому, що сказане стосується не тільки особистісного феномену Івана Світличного – це віддзеркалена в листах характерологічна особливість, екзистенційна домінанта тієї когорти людей, до якої він належав. Про це документально свідчать листи Стуса, Сверстюка, Вал. Марченка, Чорновола та ін., які, на щастя, збереглися – їх видано й осмислено як «голос доби». Отже, назва цієї книги – «Голос доби» – містить у собі масштабне й обґрунтоване узагальнення.

Уміння стати **над** обставинами. Вірність справжнім, неминущим духовним цінностям. Листи як

духовне онертя й захисний панцир. Як інструмент творчої реалізації і життєдайного спілкування духовно споріднених людей.

Світличний дуже серйозно ставився до листування, усвідомлював його життєву важливість, особливо в період несвободи. І тут знову не можна оминати паралелей з листуванням його соратників, яким воно також допомагало не просто виживати, а й самоутверджуватися в екстремальних умовах. Так, для Чорновола лист – це «реальна віха у невловимому бігові часу, частка історії, принаймні особистої, каталізатор пам'яті» (з листа до сина, 27. 01 1982). Стус на засланні веде війну з поштою за кожен лист, оцінює їх на якісь відчутні суми, щоб хоч так якось забезпечити. Чорновіл в аналогічних умовах вів спеціальний зошит, куди записував вихідні дані і короткий зміст кожного листа – такий реєстр неоціненний для відновлення канви подій і думок. З листів Світличного довідуємося, що й він вів (принаймні, коли дозволяло здоров'я) докладний тематичний реєстр своїх кореспонденцій і міг би в разі потреби кожен лист повторити. Зберігає квитанції і також готовий «качати права» перед поштою, от тільки сил бракує. Пишучи рідним і друзям, наводить уривки з листів інших своїх дописувачів, творячи ту, хай ефемерну, але таку дорогоцінну інформаційно-настрєєву епістолярну мережу, що давало змогу навіть в ізоляції відчувати плече друзів і однодумців.

Листи Івана Світличного, як і кожен історичний епістолярій, цінні передусім своєю інформативністю. Маємо епістолярний літопис подій, суб'єктивно осмислених. Листи Світличного до арешту, насамперед до подружжя Гевриків (США) і до подружжя Танюків, до Зіни Генік-Березовської (Прага) та ін. – це справжня, хай і накреслена пунктиром, хроніка тогочасних творчих буднів.

Характерні реалії 50–60-х, що відображають атмосферу доби, становлення, лектуру автора й адресатів. З листів до родини 1954 р. довідуємося, приміром, що йому доручили (очевидно по лінії товариства «Знання») читати лекції на ювілейну тему – «возз'єднання України з Росією». З листа до сестер 8. 02. 1954: «Платять по 100–150 крб. За лекцію. Такі дорогоцінні мої слова!» (іроніст у ньому прокинувся рано...) Передплачує твори Добролюбова, Чернишевського, Мирного. Серед лектури – «Историческая поэтика» О. Веселовського, трактат О. Анікста про зарубіжну драматургію, «Потебня» Булаховського, трактати Лессінга, сонети Шекспіра, поезія Блока й Брюсова. Листи до наукового керівника академіка О. І. Білецького показують, як обстоює свою думку, поступово виборсуючись із тенет тогочасної теоретичної схоластики.

Колоритні подробиці епопеї виключення Івана Дзюби зі Спілки письменників, атмосфера зборів, прихований і одвертий опір – зіткнення ницості й мужності. Майже стенографічний опис історичного вечора Василя Симоненка 1964 р. у Спілці з «публічною стратою» Л. Новиченка (лист до Зіни Генік-Березовської, 2.02.1964). Розповідь про процес над Чорноволом (до Танюків, 18.II.1967), про виставку художнього одягу Людмили Семикіної та ін.

Будні самвидаву. Виготовлення фотоплівок, передруки на машинці, вигадливі способи передачі матеріалів через певних і перевірених людей («абсолютно свій» – так характеризує Світличний у листах Б. Тимошенка, М. Плахотнюка, Р. Доценка), канали передачі самвидаву за кордон, зокрема до Чехословаччини.

До речі, нещодавно, описуючи архів Зіни Генік-Березовської, що зберігається у відділі рукописних фондів Інституту літератури, я зіткнулася з цілою

бібліотекою самвидаву – автографи й машинописні тексти В. Симоненка, І. Світличного, Є. Сверстюка, цілої когорти молодих поетів і прозаїків-шістдесятників – практично все, що «ходило» між нами в Україні, знайшло своє місце й застосування в Чехословаччині (передруки, переклади), значною мірою завдяки Світличному особисто.

Надзвичайно інформативні й листи із заслання. Незважаючи на гнітючі умови, на неухильне наростання хвороби, на брак сил, коли «кожен день мені взнаки», це листи дуже світлі й психологічно вичерпні.

Спочатку після замкненого табірною простору гірський Усть-Кан видається Іванові раєм земним. У листах до друзів вихваляє цю алтайську Швейцарію і, хоч справжньої Швейцарії побачити йому не судилося, певен, що місцевий її варіант цілковито конкурентноздатний. Та поступово починає усвідомлювати всю підступність для його здоров'я місцевих кліматичних умов: «в антисвітличній коаліції зловорожих чинників, – зауважує з властивим йому гумором, – тон задають місцеві умови» (до дружини, 28.04.1979). Докладно, з конкретними числовими показниками аналізує ці умови (температура, атмосферний тиск, вологість) в листі до дружини 28.01.1979.

У листах – незаперечні свідчення руйнівної дії тих «зловорожих чинників», поступового й планомірного знищення, на яке прирекли цю тиху й інтелігентну, але крицево незламну людину. Пише Калинцям з приводу надісланих Ігорем віршів: «де вже мені редагувати, я їх не прочитав досі...» (28.04.1979).

Короткочасний «просвіт у хмарах» – переведення у значно нижче розташоване селище Майма (околиця Горно-Алтайська) – вже нездатен був припинити незворотні хворобливі процеси. Саме

в цей час я відвідала Івана в Маймі. Цілком терпимі побутові умови, лагідні й мальовничі невисокі гори, порослі берізками, чималий город, близькість швидкоплинної Катуні, посильна робота. Іван, погідний і, як завжди, дуже «світличний»... Та було вже запізно. Десь за місяць після мого від'їзду не забарився жорстокий інсульт, поставивши ризик під повноцінним життям.

Із листів вимальовується – поступово, зсередини, переконливо – психологічний портрет людини. Ідеаліст, книжник, що беззастережно віддає перевагу духовному над матеріальним, та водночас твердо стоїть на землі, вміє дати собі раду в житті (звісно, не без постійної самовідданої допомоги у практичних справах своєї «більшої і кращої половини» – дружини). Надзвичайно майстровитий, Іван кожну роботу робив не лише з обов'язку, а й із задоволенням: «праця для мене... – не мус, а життєва необхідність і найбільша життєва насолода, без неї я просто не почуваюся людиною» (до А.-Г. Горбач, 15.09.1978). Завжди повноцінно допомагав матері: «...з понеділка я домогосподарка (мати хворіє – М. К.): і хліб пекти, й по телята йти» – читаємо в листі до дружини 23. 06. 1956. Пам'ятаю, як у 60-і маленький синок моєї сусідки по квартирі, який дуже любив Івана (як, зрештою, усі діти) і залюбки допомагав йому в усіх традиційно виконуваних ним хатніх «ремонтних роботах», з гордістю проголошував: «Дядько Іван уміє все!»

У листах із заслання докладно описує друзям і дружині, як облаштовує хату, налагоджує побут, знаходячи спільну мову із сусідами (незважаючи на вельми специфічний контингент – в основному п'яниці й злісні аліментники). Людина серед людей, що не протиставляє себе іншим, а якщо й вирізняється, то тільки завдяки добру й світлу, яке випромінює.

У психологічному портреті Світличного, що вимальовується з його листів, вражає погідний – за будь-яких обставин – дух, уміння радіти з найменшого приводу, культивувати в собі постійний тонус «оптиміста-рецидивіста» (за його власним афористичним висловом). Оптимізм як надійний екзистенційний панцир: «Все-таки гарно ми прожили ці «втрачені роки»: чого-чого, а почуття втрати я не маю» (до подружжя Калинців, 20–21.09.1978).

У перших листах із заслання тішиться своєю, хай і умовною, свободою, своєю хатою, яка порівняно з табірним бараком видається хоромами, новопридбаним велосипедом («як тішився хлопчиком, коли мав велосипед вперше» – до Гевриків, 11.09.1978).

«На духу я не занепадаю, – пише до подружжя Горбачів (15.09.1978), навпаки, у мене переважно настрої піднесені, оптимістичні. (Льоля за те обзиває мене Панглосом, Кандідом, Дон Кіхотом і всякими такими, на її думку, негарними словами». Наводить своє «соцреалістичне наслідування Верленові» – вірш «Позаяк». І далі: «це – мій переважний настрої, неправди в цих словах немає. І такий настрої був не тільки в мене, але в більшості з мого товариства [...] думаю про ці роки – і почуття жалю чи втрати не маю зовсім, і навіть здається мені, що ті роки були далеко не з гірших у моєму житті. Навіть навпаки.

Тому коли мені зараз пишуть із співчуттям, пишуть про страдництво і т. ін., я вдячний моїм кореспондентам за увагу і турботу, але – як же вони погано уявляють мою (і не тільки мою) ситуацію і мій внутрішній стан!

Страдником я не почувався ніколи, і в нагнітанні страхів є щось фальшиве».

Головний осередок його духовних інтересів, центр духовного життя – Книга. Епістолярій Світличного у будь-який період його життя – це свідчення духовного буття Лицаря Книги. Сфера книжкових зацікавлень – безмежна.

З листа до З. Генік-Березовської (1.02.1970) довідуємося, що він читає трактати ... з математики (?!) – про Канторові множини, про теорію інформації, про математичну лінгвістику. А в листі до Кочура (21.02.1970) пише: «здається, головне зрозумів, хоч читати спочатку було дуже важко, аж голова тріщала».

Не обмежується фаховими літературознавчими виданнями, українською літературою. Російська і світова класика, найсолідніші й найсучасніші на той час наукові видання, зокрема томи «Літературного насліддя» або праці з семіотики Тартуської школи. Уже в першому листі із заслання головна тема – книги. Як хліб насущий... Замовляє дружині й друзям: твори А. Платонова, п'єси Володіна і Шварца, поезію Ахмадуліної, Жиленко, О. Сулейменова, «Психологію искусства» Виготського, праці Верхратського про говір батюків і лемків. Коло читання: Фолкнер, Фіцджералд Скотт, Т. Манн, Блок, Монтень, Пруст, Ахматова... Читає багато, незважаючи на брак сил, постійний головний біль, фізичну неспроможність займатися на повну силу розумовою працею. У листі до дружини 18.12.1978 згадує про двотомник Нечуя-Левицького, «Будденброки» Т. Манна, книгу Трумена Капоте – «все це прочитано з підкресленнями».

Цікавиться словниками найвигадливішої спеціалізації (французьких синонімів, литовсько – російський, есперанто – російський, рекурсивний словник української мови, староукраїнської мови XIV–XV ст., поліських говорів тощо) – це пов'я-

зано з роботою над словником синонімів, якої не припиняв ні на день. Замовляє їх через «Книга – поштою» або своїм іноземним кореспондентам («за ціною я не постою» – по-королівському запевнює їх засланець, сторож ПМК /пересувної механізованої колони/).

Не припиняв роботи над словником і в таборі, активно, наскільки дозволяло здоров'я працював і на засланні. Студіював спеціальну літературу, розкошував у тих словниках, які вдавалося мати під рукою, опрацьовував як словникар різноманітні мовні джерела. Зокрема, зауважив, що вдячний матеріал для словника знаходить у Франка. Просив вислати українські журнали – знову-таки для потреб словника. «Могла б ти, скажімо, вгадати, – писав дружині (18.12.1978) – що чи не найбільше матеріалу мені дав роман М. Рудя? Я й сам не міг подумати, а тим часом це так».

Листи із заслання, зокрема лист до дружини 3.09.1978, свідчить про колосальний, як для засланця, обсяг передплати – десь до 15 періодичних видань (крім українських і основних російських літературних часописів, – «Кур'єр ЮНЕСКО», польські і навіть югославські «дорогущі» журнали.

Широко користується послугами «Книга – поштою», зав'язує контакти з Академкнигою, не нахвалиться лєнінградськими книгарнями, які безвідмовно виконують замовлення, надсилає відповідні адреси своїм колегам по неволі. Надзвичайно характерний лист до Ю. Бадзя (31.06.1980), написаний невдовзі по прибутті Бадзя до табору і всуціль присвячений книжковій темі. Радить новоспеченому табірникові, як задовольняти книжковий голод, наводить потрібні адреси «Книги – поштою», та й безпосередньо надсилає йому до табору книжки.

На засланні налагоджує контакти з місцевими книголюбамі – аж до Барнаула, здійснює за допомогою дружини книжковий обмін, тобто живе за своїми внутрішніми духовними законами – «ніби немає облоги»...

«...На життя я собі маю досить, їсти й пити є що, а крім того мене цікавлять тільки книжки та й більш нічого» – писав А.-Г. Горбач незадовго до арешту (29.12.1970). На засланні дуже специфічно реагує на надіслані з-за кордону пакунки від друзів. Вдячний, звісно, за ці знаки уваги, і за речі, й за ласощі, але постійно підкреслює, що в нього душа болить, коли уявить, скільки натомість можна було накупити книжок: «на книжки я скупий рицар, і жодна бандероль не буде зайва» (до Л. Копелева, 01.01.1979).

У засланні, незважаючи на перманентний стан непрацездатності, Світличний намагається не полишати своєї фахової діяльності. «Але «нам своє робить». Що лишається нам, крім працювати й працювати» (до В. Голобородька, 8.09.1969) – це його кредо незмінне, незалежно від будь-яких обставин.

Гостро реагує на нові художні враження. Так, у листі до сестри Надії 1978 р. ділиться з нею своїм відкриттям поезії Олега Чухонцева. У захваті від першої журнальної публікації на початку 80-х роману Ч. Айтматова «И дольше века длится день». В сучасній російській поезії вирізняв Б. Ахмадуліну – «в ній, напевне, єдиній по-справжньому живе традиція Цветаєвої і Ахматової», зауважує в листі до І. Померанцева (14.10.1979).

Завжди відгукується на творчість близьких йому людей: захоплюється поемою Віри Вовк «Любовні листи княжни Вероніки до кардинала Джованнібатісти», високо цінує поетичний таланти І. Ка-

линця, Т. Мельничука, вбачає Божу іскру в поезії Й. Мешенера, І. Померанцева, С. Глузмана. А про поетичний дар Вінграновського в нього вихоплюється: «Звідки тільки людина бере таке! Ліпить зі словами що захоче, як Бог» (до І. Гречка, 10.03.1968).

Спраглий високого, неминущого – і не тільки в поезії: «у мене, як висловився А. Вознесенський, «ностальгія за справжнім»» (до С. Глузмана, 1978).

У власних поетичних спробах лишався вірним традиції та дослухався і до модерних віянь, зокрема в поезії своїх побратимів, передусім Калинця. Ще в листах 60-х років до Віри Вовк щиро зізнавався, що поезія Нью-Йоркської групи тим часом незвична й далека для нього, але не наполягав на своїй позиції як на істині в останній інстанції, був готовий еволюціонувати – «Освіта в мене хутірна, так що коли можеш, тягни мене до світла хоч за вуха, я не пручатимусь» (до В. Вовк, 12.12.1965).

Цікавився студіями Л. Плюща, який у Франції працював над новітнім осмисленням Шевченка, зі свого гірського алтайського закутку радить йому: «Якщо ти опрацьовуєш і далі тему дороги у Шевченка, зверни увагу на цікаву статтю Д. Максимова «Идея пути в поэтическом сознании Александра Блока» (Блоковский сборник № 2, Тарту, 07.05.1979). Намагається підтримувати повноцінний творчий діалог зі своїми кореспондентами. Так, у листі до С. Глузмана (06.12.1979) наводить цікаві міркування з російського питання Ігоря Померанцева, з яким листувався у засланні.

Використовував листи як іще одну нагоду реалізувати свої професійні інтереси як критика. Такі щедри критичні вкраплення знаходимо вже в листах 60-х. Аналізує переклади Танюка з Аполлінера, тут же інформація про інших перекладачів, поради, як з ними сконтактуватися, як передати, у

скільки примірниках передруковувати тощо. Зі Світланою Кириченко ділиться роздумами з приводу сценічних ідей Ейзейштейна. В листах 60-х років – цікаві оцінки творів художників (І. Марчук, Л. Медвідь та ін), фільмів Параджанова, Київської кіностудії. Листи цих років до Віри Вовк і до Зіни Генік-Березовської – це справжнісінькі творчі звіти і плани співпраці. До сестри Надійки – діловий інструктаж асистентові, секретарці, референтові, друкарці...

Надзвичайно цінні критичні вкраплення і в листах із заслання. Зокрема дуже точні й афористичні оцінки відомого «роману-доносу» В. Кочетова «Чего же ты хочешь» як рупора офіційної ідеологічної пропаганди.

Дуже показовий критичний відгук про роман О. Гончара «Собор» у листі до подружжя Гевриків (01.05.1968):

«А про роман О. Гончара у нас тут дуже багато говорять, у газетах пишуть і нищівні і панегіричні статті, але ні ті, ні ті мені не подобаються: ті, хто лають роман, лають не за те, за що слід би було лаяти, а ті, хто хвалить, заплющують очі на серйозні недоліки роману.

Мені концепція роману подобається (саме її лають найбільше), але написаний він таким патріархально-застарілим стилем, стільки в ньому невиправданої газетної публіцистики, що прикро стає від того, як можна зіпсувати добру ідею поспішністю, поганим смаком.

Хоча, незважаючи на всі його мінуси, загалом роман корисний, і величезний, як на наші умови, тираж його – 100000! – розкупили за кілька днів і зараз його ніде не можна дістати». До речі, ці думки виразно перегукуються з відомими оцінками творчості О. Гончара Ю. Шевельовим, неоднозначно

сприйнятими українською патріотичною громадськістю.

Самокритичний і вимогливий до себе, Світличний так само вимогливий і до своїх друзів, не схильний до захвалювання, не втрачає гостроти критичного погляду – такі зокрема зауваження до Драчевого сценарію фільму «Іду на тебе», критичні відгуки про «Марусю Чурай» Ліни Костенко в листах із заслання. Водночас захоплено відгукується про Лініну «Неповторність», радіє, що вона лишилася справжнім поетом, змогла реалізувати свій потенціал.

Критик виразно соціального спрямування, закорінений у реалізмі, поет, схильний до логізованої поетичної думки і традиційних форм, він разом з тим завжди обстоював *примат естетичного* в літературі, примат суто художніх вартостей. «Я естет, і голого патріотизму мені не досить», – писав у листі до А. Жуковського (10.01.1981) з приводу «Марусі Чурай». Загалом не схильний був до патріотичної риторики і фанатизму, визнавав потребу розумного компромісу в ім'я вищої мети. У листі до Віри Вовк 07.01.1970, описуючи поневіряння Івана Дзюби, якого таки врешті-решт залишили у Спільці письменників, зауважував: «Звичайно, «патріоти», що й живуть тільки зі свого платонічного патріотизму, матимуть слушну нагоду стати в позу непогрішних воїтелів і менторськи прочитати повчання, але може ж на те вони й «патріоти», щоб читати мораль і не робити нічого іншого».

Основний тонус Іванового листування – світлий. Життєдайне поєднання оптимізму з іронією: «Я оптиміст. Треба тримати хвіст бубликом, адже бублик має щось і крім дірки» (до Танюка, 02.01.1967).

Постійний іронічний серпанок апріорі нейтралізує можливий пафос, такий неприродний для

Світличного, знижує риторику і фразу – зумовлює особливу «світличну» (як тут обійтися без самозрозумілої конотації зі значущим прізвиськом!) природність і довіру до його текстів. Анінайменших котурнів, ніякого моралізування чи бажання вищитися. Природна заслона перед надмірною сентиментальністю, свій неповторний емоційний колорит – оптимістично-іронічний, – ним забарвлені всі враження, всі реакції. От хоча б уже згадувана ейфорія від першого ковтка волі – дифірамби алтайській «Швейцарії» як «земному філіалу раю» (згубного дихання місцевого клімату ще не встиг відчути):

«Але це рай дещо вдосконалений. Бог врахував свою історичну помилку в епізоді з Адамом і Євою і, населивши рай прекрасними Євами-алтаєчками, позбавив їх всім відомого знаряддя спокуси: тут зовсім не ростуть яблука. Єви є, а спокушати нічим» (до В. Марченка, 13.08.1978). Хто-хто, а іроніст Марченко міг гідно оцінити такі пасажі!

А от «усмішка» із листа до сестри Надії з приводу її від'їзду до США: «Так «в моральному, говорять, Твоєму обличчі є вплив Запада?» Скажіть, будь ласка! Ніколи б не подумав. Живеш-живеш, а рідної сестри, виявляється, не знаєш. І це – в розвиненому соціалістичному суспільстві!

І це в той час, коли рідний брат, обравши східну орієнтацію, дошмаляв до самісінького Китаю! Єдина втіха, що варіант «південь – північ» все-таки гірший: по-перше, як сказав Пушкін, «вреден север для меня», а по-друге, кажуть, земля кругла, і, якщо одне рухається на схід, інше – на захід, не виключається можливість зустрічі».

Густо присмачує іронією повідомлення про всі негаразди, про злочинні каральні «вибрики» режиму, зокрема мерзенні сюжети нових репресій

проти політв'язнів, яких повторно судили за сфабриковані кримінальні злочини. В усіх повідомленнях у листах про одну з найбрудніших кримінальних фабрикацій, пов'язану з інсценуванням «згвалтування» й випробувану вперше на М. Горбалеві, Світличний незмінно обіграє вже хрестоматійні «зізнання» Остапа Вишні в 30-х роках у тому, що він хотів згвалтувати Клару Цеткін...

Оця всеприсутність іронії як органічна ознака Іванового стилю зумовлює і своєрідність його езопової мови, якою він широко і, слід сказати, вельми результативно користувався. З листа Світличного до Панаса Заливахи у табір (09.12.1967): «адміністрація табору нарікала на те, що ти виготовляв і поширював у таборі твори націоналістичного і релігійного характеру, і просила позитивно вплинути на тебе. Цим листом я й виконую прохання адміністрації, сподіваючись, що вже тому вона допустить до тебе цей лист».

В основі його езопової мови – постійне, іноді майже не помітне неозброєним оком, пародіювання офіційної лексики, радянських мовних штампів, що в'їлися у свідомість, пов'язані з певним ідеологічним комплексом (докладно про співіснування у той час протилежних мовних пластів див. у цікавій монографії О. Зарецького «Офіційний і альтернативний дискурси: 1950–1980-ті роки в УРСР». – К., 2003).

«Я взагалі непоправний оптиміст, – пише Світличний З. Генік (6.04.1968), – і всім і завжди кажу: що день, то ближче до комунізму. І таки ближче».

Завдяки такій тактиці вдавалося до певної міри приспати пильність цензури, і до адресатів доходили листи, здавалося б, приречені на вилучення. Особливо це помітно в листуванні з чеськими друзями в часи Празької весни та її придушення.

«Думаєте, контрреволюційні сили можна перемогти красивими словами і вчинками. Сила визнає тільки силу, і як ми не переживаємо вашу трагедію як свою власну (бо це таки наша спільна трагедія), зарадити справі нічим» (до З. Генік, 15.02.1969). Очевидно, на цензора діяла магія словосполучення «контрреволюційні сили»...

Дуже показові листівки Світличного до Миколи Мушинки цього періоду і опублікований у цій книзі пізніший коментар до них адресата з його листа до Л. Світличної. Він допомагає сьогоднішньому читачеві прочитати те, що стояло за езоповими висловами, завдяки яким вдалося обійти цензуру й підтримувати таке неоціненне в той час дружнє спілкування, – всупереч кордонам і заборонам.

Іван Світличний – з тих, про кого кажуть, що найкращим його твором є він сам. Рідкісне поєднання принциповості, стійкості переконань з м'якістю, гумором, самокритичністю, відкритістю до людей. Органічний, не декларативний моральний імператив у дії. Уміння збудити, «видобути» в людині людину. І де, як не в листах, все це виявлено настільки виразно, закріплено у слові як «зафіксоване і нетлінне» (Герцен)!

Ніякого завищення самооцінки, навпаки – «на людях я самокритикуватися не люблю, але в душі, сам на сам я страшенний самокритик (от приклад: деякі мої віршики люди настійно радять друкувати, а я не хочу – хай вилежуються» – до Ю. Барабаша, 15.12.1959).

Зберігся уривок з листа Світличного до Марка Сірого (псевдонім Богдана Нагайла) з дуже цінним для розуміння його натури як людини й науковця спогадом про уроки О. І. Білецького:

«Я був тоді суцільний профан, начинений всілякими догмами, і вся моя «оригінальність» виявлялася в тому, що я пробував ті догми звести в якусь логічну систему. Нічого крім схоластики в моїй дисертації не було. І Ол[ександр] Ів[анович], незважаючи на наші приязні взаємини, написав про це відверто, різко, навіть нищівно, даючи мені урок наукової чесності й безкомпромісності, що здавна висловлювалась афоризмом: Платон – друг, та істина дорожча. Я був приголомшений, перспективи для дисертації не бачив ніякої, і сам зараз не знаю як згодом оговтався і не покинув своїх студій зовсім. Та з того часу я зрозумів, що тільки так і слід поводитися в науці і літературі (власне, і загалом у житті), якщо вони тобі – не засіб здобуття матеріальних вигід. Пізніше, зазнайомившись із молодими тоді поетами В. Симоненком, І. Драчем, М. Вінграновським та ін. і виступаючи вже в ролі судді їхніх творів, я завжди мав за зразок поведінку незабутнього Ол. Ів., і якщо мені це не вдавалося так, як йому, то винен у цьому не вчитель, а учень» (серпень 1979).

Епістолярій Світличного дуже теплий, словнений приязні, любові, готовності допомогти, поділитися з другом-адресатом усім – радістю, болем, думками, своїм нехитрим скарбом. Перелити себе у співбесідника і відчутти його у відповідь на відстані серця. Такі листи до Віри Вовк, Зіни Генік-Березовської, С. Глузмана, подружжя Гевриків та ін.

Болить йому серце за Стуса: «Він буває надміру (якщо це можливо) щирий, надто багато в ньому безпосередності, а отже, і непродуманості. А з 72-го все це обертається проти нього, і більшість його прикрощів, гадаю, саме від цього» (до подружжя Калинців, 20.12.1978).

Дуже показова його реакція на звістки з-за кордону про негідну поведінку Валентина Мороза на еміграції. Вважає, що його «зоряну хворобу» треба не тільки засуджувати, а й співчувати йому і намагатися допомогти. Його непокоїть, що люди ставляться до Мороза без співчуття і належного розуміння, забувши про те, що довелося йому витримати, і витримати гідно.

«Хворий потребує співчуття і доброзичливості, а не обурень, не злості – і чому? – та тільки тому, що він не виправдав їхніх сподівань. А може, ті сподівання були несерйозні? Може, варт було, плекаючи сподівання, точніше зважувати всі за і проти? На жаль, цього не розуміли і його колеги і так само обурювалися, тобто виявляли симптоми тієї самої хвороби, що й у нього, – прикро це, дуже прикро».

Листи Світличного, особливо якщо брати їх у комплексі листування його побратимів і соратників Стуса, Сверстюка, Марченка, Глузмана, Красівського та ін., свідчать про постійну активну взаємодопомогу цих людей – як моральну, так і матеріальну. Посилають одне одному речі, що тими чи тими шляхами дісталися їм, – то куртку, то шапку, то чоботи, якісь харчі і, звісно, найбільшу для колишнього табірника цінність – чай. Світличний вповні освоїв популярні серед місцевого алтайського населення народні лікарські засоби – передусім золотий корінь і мумію, навчився сам готувати форми, готові до вживання. Активно популяризує їх, розсилає своїм друзям. Підключає до цього постійного кругообігу дружину і найближчих з України.

Ділиться досвідом виживання в умовах напівсвободи, дає конкретні поради: як «качати права» перед адміністрацією у зв'язку зі здо-

ров'ям, як боротися з поштовою сваволею конфіскації листів тощо (листи до З. Аптонюка, В. Марченка, С. Глузмана та ін.).

Листи Світличного залишають враження навіть не віртуальної, а справді реальної присутності поруч із ним соратників і друзів. Спілкується з ними постійно – через фотографії, які завжди перед очима, через листи, буквально населені рідними духом людьми – кожна звістка про них переживається активно, обговорюється з іншими адресатами: «...Живеш на світі не сам, і все, що робиш, робиш не для себе тільки і не з погляду тільки свого «я». Так ніби я тут тільки частинно, а частина мене там, серед друзів, і зв'язок часів – всупереч Гамлетам – не рветься ні в тобі, ні поза тобою, – писав дружині (10.02.1974). – Про Тебе я вже не кажу. Ти моє alter ego, говорити про Тебе – майже те саме, що й про себе самого...».

Доля подарувала Світличному щастя мати поруч двох alter ego, двох непересічних жінок – дружину Леоніду і сестру Надію. Дружина підставляла йому плече протягом усього життя – у радості й горі, у побуті й у творчості. Допомогала амортизувати удари долі, протистояти тискові і переслідуванням, долати хвороби. Була постійним порадником і помічником в роботі, безвідмовним і самозрозумілим «спонсором», виконувала функції референта, секретаря, кур'єра і кого там іще, хто був потрібен тут і тепер. Останні страдницькі роки буквально тримала Йвана при житті. Після його смерті вела дослідницьку роботу, розшукувала, опрацьовувала, готувала до друку документальні матеріали, твори чоловіка, спогади про нього, його листи, зокрема й цю книгу. Померла 2003 року.

Завжди поруч була й сестра Надія – це воістину люди «однієї крові», не лише генетично, а й духово.

1963 року переїхала з Донбасу до Києва й одразу поринула в атмосферу шістдесятницького ренесансу. Недовго перебувала в тіні свого старшого брата, виборола самостійну «нішу» в громаді, зажила поваги. Була активним чинником Самвидаву – редагувала, передруковувала, розповсюджувала. Тож «всевидяще око» репресивно-каральних органів не могло не виділити її серед чільних діячів українського руху Опору. 1972 року її було арештовано за тією ж статтею, що й брата. Відбула свій чотирирічний термін у Мордовії в добірному товаристві жінок-політв'язнів. Після повернення до Києва жила в атмосфері постійного тиску й репресій, проте не відходила від громадського життя, брала участь у правозахисній діяльності, в роботі Української Гельсінської Групи.

Виштовхнута 1978 року в еміграцію до США, включилася у правозахисну діяльність як член Закордонного представництва Української Гельсінської Групи, вела активну громадянську, видавничу роботу, працювала на радіо «Свобода». Упорядкувала й видала цілу бібліотеку заграбованої української літератури, передусім «Палімпсести» Василя Стуса. Завжди мала незаперечний моральний авторитет, гідно репрезентувала Україну у світі. Померла 2006 року. Уже смертельно хвора, долаючи недугу, працювала, наскільки вистачило сил, над цією книгою – своєрідним пам'ятником цій світлоносній родинній спільноті...

«Голос доби» гідно продовжує низку видань епістолярної спадщини шістдесятників – літераторів, правозахисників, натхненників і діячів українського Опору тоталітаризмові й національній нівеляції, що побачили світ потягом останніх десятиріч і засвідчили зсередини внутрішній потенціал цих людей, уміння панувати над обстави-

нами, примат духу й цілісність природи, інтелектуальну потугу і моральний імператив у дії. Гадаю, що для сучасного читача, чия свідомість формується в сьогоднішньому інформаційно-моральному просторі з його прагматизмом, скептицизмом, еkleктикою і вседозволеністю, такі тексти здатні відкрити якісь важливі екзистенційні орієнтири, переконливо показавши, що «душi прекрасні поривання» – таки не порожній звук.

«Тяжке то слово «Я можу все витримати», – писала Леся Українка у листі до Ольги Кобилянської (15.08.1901), – але нехай хтось скаже його собі так, як і ще хтось казав у подібних обставинах, а потім хай розмахне крилами і злетить угору [...], може, там трошки холодно і самотньо буде спочатку, але, може, там стрінуться й інші гірські подорожні і розпалять всі вкупі ватру велику, і будуть з неї іскри на всю Україну».

ПРИМІТКИ

«Зафіксоване і нетлінне»: Роздуми про епістолярну творчість. Доповнене видання книги з аналогічною назвою (К.: Дух і літера, 2001).

Шевченкові листи Вперше опубліковано в журн. «Слово і час». – 2008. – № 7. – С. 15–28.

Голос доби: Цикл передач за «Листами до Михайла Коцюбинського». Вперше опубліковано в газ. «Українська мова і література в школі». – 2004. – число 6. – 15 с.

«Мати свою Беатріче...»: Листи Михайла Коцюбинського до Олександри Аплаксіної Післямова до кн.: Михайло Коцюбинський. Листи до Олександри Аплаксіної. – К.: Критика. – 2008. – С. 317–336.

Епістолярні сюжети з архіву О. Олеся За матеріалами трьох публікацій автора: Розмова з батьком/Слово і час. – №7; Невідомі листи Василя Стефаника і О. Олеся//Сучасність. – 1994. – № 10; Невідомі листи О. Олеся і Віри Вовк//Сучасність. – 1996. – № 3–4.

Епістолярна епопея Надії Суровцової Вперше опубліковано в газ. «Укр.Слово». – 2001. – 26 липня.

Епістолярна мозаїка доби: листи з архіву Аркадія Любченка Передмова до кн.: «Дорогий Аркадію...» – Львів: Класика, 2001.

Листи Чорновола і Чорновіл у листах Передмова до «Листів» В. Чорновола // Вячеслав Чорновіл. Твори в 10 т. – К.: Смолоскип, 2005. – Т. 4. у двох томиках. – Кн. I. С. 15–56.

Парнас, який завжди з тобою... Листи Івана Світличного Передмова до кн.: Іван Світличний. Голос доби. Книга друга. – К.: Сфера, 2008. – С. 4–15.

БІОГРАФІЯ

Михайлина Хомівна Коцюбинська народилася 18 грудня 1931 р. у м. Вінниці. Батько – Хома Михайлович – молодший брат Михайла Коцюбинського – був засновником і першим директором Вінницького літературно-меморіального будинку-музею письменника. Мати – Катерина Яківна – науковий працівник цього ж музею. 1935 року батьків було переведено до Чернігова, де вони створили Чернігівський літературно-меморіальний музей Коцюбинського. Під час Другої світової війни музей разом з родиною було евакуйовано до м. Уфи (Башкірія) і включено до складу української Академії наук, що перебувала там.

1949 р. вступила на українську філологію Київського університету, по закінченні якого 1954 р. її було залишено в аспірантурі на кафедрі історії української літератури. Працювала над дисертацією на тему «Поетика Шевченка і український романтизм» під керівництвом акад. О. І. Білецького. 1957 р. її було прийнято на роботу до Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР молодшим науковим працівником, 1958 захистила кандидатську дисертацію. Як науковець працювала над проблемами теорії літератури й шевченкознавства. Автор книг «Образне слово в літературному творі» (К., 1959), «Література як мистецтво слова» (К., 1965), численних літературно-критичних статей з питань української поезії і образної мови, рецензій, пое-

тичних перекладів з польської, французької (Жак Превєр), англійської (Полін Джонсон) мов.

Брала активну участь у культурному Відродженні шістдесятих років. Була членом відомого Клубу Творчої молоді, виступала на літературних вечорах і в дискусіях разом з однодумцями Аллою Горською, Іваном Світличним, Євгеном Сверстюком, Василем Стусом та ін. чільними представниками українського руху Опору. У роки репресій над інакодумцями зазнавала постійних утисків. 1966 року її було виключено з партії за участь у відомій акції протесту проти репресій, що відбулася у вересні 1965 р. в кінотеатрі «Україна». 1968 року звільнена з роботи в Інституті літератури. Тривалий час не могла знайти роботи, згодом влаштувалася на роботу у видавництві «Вища школа», де пропрацювала до 1987 р. Утиски й переслідування не припинялися (адміністративні догани, обшуки, виклики до КДБ, цькування у пресі, постійний нагляд). Протягом 18 років (з 1971 до 1989) в друкові не з'явилося жодної її публікації.

У роки «перебудови» і в незалежній Україні відновила творчу працю. З 1992 р. знову працює в Інституті літератури старшим науковим працівником відділу рукописних фондів і текстології. Опубліковано написані ще в 60-х роках «Етюди про поетику Шевченка» (К., 1990), побачили світ численні статті, передмови, критико-мемуарні есе про Павла Тичину, Василя Стуса, Івана Світличного, Зіну Генік-Березовську та ін. шістдесятників. Веде активну публікаторську, видавничу роботу. Опублікувала цілу низку листів – О. Олеся. О. Ольжича, В. Стефаника, В. Вовк, З. Генік-Березовської, підготувала до друку збірку праць цієї чеської дослідниці (упорядкування, передмова). Перша в Україні збірка поезій Віри Вовк вийшла з передмовою

Коцюбинської. Очолювала творчий колектив, що готував до друку багатомовне наукове видання творів Василя Стуса, була автором передмов, упорядникам і коментатором. Це видання побачило світ у шести томах дев'яти книгах. Тепер працює над виданням В'ячеслава Чорновола, зокрема підготувала до друку два томи його епістолярної спадщини. Автор книг «Зафіксоване і нетлінне: Роздуми про епістолярну творчість» (2001), «Мої обрії» у 2-х томах (2005), «Книга Споминів» (2007), численних передмов і рецензій. Працює з творчою молоддю, має аспірантів. Почесний доктор філології Києво-Могилянської Академії. Лауреат Шевченківської премії, премій імені Василя Стуса, Олени Теліги, Михайла Коцюбинського.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абе Кобо 131, 175, 274
Айрікян Паруйр 508
Акагоші Айріс 101, 135, 149, 151–152, 355
Аксаков 31, 85, 365, 374
Алацракі 177;
Алешковський Юз 190
Алчевська Христя 90
Альтман Дж. Г. 187–188
Амброджі 107
Андріяшик Роман 174, 238
д'Аннунціо Габріель 452, 568
Антонів Олена 501, 503
Антоніоні 108
Антоненко-Давидович Борис 34, 126, 314–316, 353, 534
Антонич Богдан-Igor 104, 260–261, 269–270, 275, 302, 312,
315, 519
Антонюк Зіновій 102, 503, 532, 561
Аплаксіна Олександра 23, 41, 431, 433, 435–441, 443, 449, 454,
457–458, 460, 564
Аполінер 275
Арістотель 12–13
Арнім Беттіна фон 17
Артимович А. 471–472
Астаф'єв В. 302, 523
Ахматова Анна 148, 171, 550, 552
Аш Шолом 423
- Багрянний Іван 27, 34, 87
Бадзьо Юрій 89, 160, 268, 287, 298
Бажан Микола 77, 112, 161–162, 318–319, 352, 485–486, 488,
490–491
Базилевський Вол. 61, 352
Байрон 17, 439, 445
Бакланов, Г. 526–527
Бальзак 17, 258
Барвінок Ганна 84, 414, 452
Бах Р. 539

- Бахтін 185
Бача Юрій 356
Бачинська Євгенія 221
Безруч Петро 316
Беневський, Василь 27
Беранже 297, 309
Бетховен 46
Белій Андрій 18
Белоусов Іван 424
Білецький Олександр 184, 355, 463, 485, 546, 558
Білозерський Василь 100, 353–354
Білоконь Сергій 14, 357
Білокур Катерина 28, 65–66, 69–70, 77, 79, 352, 358, 443, 479
Блакитний Василь 211
Блок Олександр 18, 170–171, 189, 215, 302, 352, 355, 359, 546, 550, 553
Боголюбов С. 424
Бодлер 159, 181, 390
Бодянський Осип 373
Бойчук Михайло 55, 133, 352
Боровик Віталій 95
Бородін Василь 370
Бремер Христина 501–502, 504, 512, 514–515, 535
Брет Гарт 444
Брюгген Володимир 235
Брюллов Карл 364
Булгаков Михайло 148
Бунін Іван 171
Бургардт Вольфрам 126
Бурлака Галина 26
- Ван Гог 352, 483
Вапцаров Н. 14
Верлен Поль 159, 178, 181, 549
Верн Жюль 281
Вернадський Вол. 184
Винар Любомир 26
Винниченко Володимир 27, 33, 87, 104, 381, 384, 391, 536
Вінграновський Микола 109, 269, 522, 553, 559
Вовк Віра 100, 106, 126–129, 132, 159, 167, 258, 279, 358 438, 473, 474–477, 520, 552–555, 559, 564
Вовк Федір 27
Вовчок Марко 50, 173, 526
Воробйов Микола 106

Вороний Микола 85, 384, 386, 390, 421
В'яземський Павло 191, 439

Гавел Вацлав 516, 543

Гаврилишин Богдан 177

Гайдарівський Василь 33, 87

Гайне 73, 390

Гак Анатоль 33, 87

Галдзевич Євген 398–399, 401, 453–454

Гаморак Ольга 445

Ганська Евеліна 17

Гарібальді 452

Гауптман Г. 39

Геврик Тит 545, 549, 554, 559

Геврики 126, 545, 549, 554, 559

Герцен 11, 18, 30, 55, 357, 371, 558

Гінзбург Лідія 188, 204

Жицький Вол. 33, 87

Глібова Параска 50

Глузман Семен 102, 354, 553, 559, 560–561

Гмиря Борис 28

Гнатюк Вол. 381, 401–402, 404, 406, 452

Гнатюк Іван 101, 108, 117, 356

Гоголь 31, 77, 85, 165, 170, 172, 191–192, 203, 352, 355, 360, 373–
374, 386, 431, 492

Голинська Тетяна 314

Голобородько Василь 108, 238, 552

Головко Андрій 526

Гольберг Марк 204, 357

Гомбровіч Вітольд 94

Гончар Олесь 247, 253, 274, 475, 526, 554

Горацій 196

Горбач Анна-Галя 126, 148–149, 159, 181, 503–504, 548–549, 552

Горбачов Дмитро 55, 352

Гордасевич Галина 501, 503, 512, 519, 523–527, 534

Гординський Святослав 495–497

Горинь Богдан 102, 114, 237, 312

Горинь Михайло 114, 237

Горошовський Вільгельм 424

Горська Алла 28, 35, 101, 115, 128, 131–132, 135, 145–146, 200,
231, 255, 301, 353

Горький Максим 384, 389, 391, 423, 425, 444, 448, 452–453,
458, 487

Горянський Павло 424

- Гостічкова Іржина 257, 264, 311
Грабович Григорій 94–94, 166, 172, 357
Грабовський Павло 58–59, 153, 170, 353, 421
Грашенкова Ірина 54
Гребінка Євген 23
Грибоедов 46, 386
Грицюта Микола 319
Грищенко Олекса 392, 395
Грінченко Борис 58, 421
Груша Іржі 105, 330, 337
Грушевський Михайло 26–27, 381, 384, 393, 417–418, 459, 489
Гулак-Артамовський Семен 23, 371, 375, 377, 422
Гундорова Тамара 23
Густавсон Карен 504
Гуцало Євген 89, 104, 174, 265, 274, 523
Гаген-Торн Ніна 157
Геник-Березовська Зіна 89, 102, 104–107, 112–118, 120–121,
125–126, 143, 150, 167, 181, 237, 253, 311–316, 354, 462,
469, 545–546, 550, 554, 557, 558–559
Гете 106, 158–160, 165, 181, 326, 330
- Данилова Кіра 26, 480, 482–483
Данте 46, 230, 297–298, 460
Деметрій 14
Денисюк Іван 217, 357, 432, 457
Дзюба Іван 89, 104, 106, 113–114, 118, 237–238, 257, 272, 280,
314–315, 323, 331, 523, 546, 555
Дідух Тимко 227, 470–471
Дніпровський Іван 198–199, 211, 490, 493–494, 496
Добрін Н. 108, 191
Довгалевський Митрофан 14
Довженко Олександр 26, 49, 52, 54–55, 230, 332, 338, 352, 526
Домонтович 45
Донцов 20, 33, 65, 70, 75, 81, 88
Дончик, Віталій 310
Дорошенко Дмитро 389, 413, 417, 425
Дорошкевич Олександр 21, 29, 357
Достоевський 165–166, 170
Драгоманов Михайло 33, 59, 316, 366, 369
Драй-Хмара Михайло 26, 213, 216, 353
Драч Іван 89, 107, 117–118, 256–257, 265, 269–270, 272, 280,
312, 332, 519, 523, 555, 559
Дрозд Володимир 101, 108, 117, 174, 353
Дубельт 27

Дубчек Олександр 112, 123

Дудко Віктор 100, 353

Дуляк Андрій 395

Ейзенштейн 179

Енгельгардт 263

Еразм Роттердамський 13

Євшан Микола 209–210, 257, 384

Єлистратова А. 357

Єнсен Альфред 384, 425, 450

Єсенін 171

Єфремов Сергій 85, 172, 363, 368–369, 371–372, 381, 384, 390,
418, 420–421

Жданов 323

Желіговський Едуард 364

Жидліцький Вацлав 311, 319

Жиленко Ірина 101, 108, 111, 117, 146, 258, 353, 527, 550

Жук Михайло 352, 457, 485, 488

Жуковський Аркадій 148, 159, 176, 181, 555

Забужко Оксана 145

Загірня Марія 209

Загребельний Павло 175, 310, 523, 526

Зайцев Павло 368, 370

Залеський Броніслав 46

Заливаха Панас 101, 105, 114, 131–133, 135, 145–146, 200, 231,
237, 312, 353, 557

Зарницька Євфросинія 227, 354

Захарченко Василь 118

Збанацький Юрій 258

Зведринь Ольга 480

Земляк Василь 332

Зеров Микола 29, 33, 36, 181, 270, 387

Зеров Михайло 497

Зерова Софія 45, 354

Зілінський Богдан 277

Зілінський Орест 259, 277, 312–313

Зрзавий Ян 317, 319

Ібсен 390

Івакін Юрій 254, 311, 337

Іваничук Роман 101 - 102, 192, 353, 523

Гловайський 96

Кагарлицький Микола 70, 352

Калениченко Ніна 257–258, 311

Калинець Ігор 108, 181, 283, 309–310, 316, 503, 521, 527–528,
547, 549, 553, 559

Калинець Ірина 503, 547, 549, 559

Камю 117, 134, 169

Карамзін 16

Каріг, Шара 126

Кармелюк 415

Карпенко-Карий Іван 354

Касперович Микола 407

Кафка 249

Квітка-Основ'яненко 23, 173, 323, 372

Кирилюк Євген 312

Кириченко Світлана 89, 554

Кисельов Леонід 329

Клеє Пауль 247

Клиновий Юрій 192, 225

Кобець Олекса 33

Кобилянська Ольга 9, 23, 25, 27, 49–50, 59, 62–64, 83, 90, 92,
203, 221, 224, 353, 359, 384, 386, 421, 525

Ковалинський Михайло 46, 194, 196

Кодацька Лариса 370

Колесник Петро 276, 313

Комаров Михайло 95, 415

Кониський Олександр 95, 367–368, 384

Коновалов Геннадій 316

Копиленко Олександр 488

Корогодський Роман 49, 54, 105, 112, 114, 120–122, 181, 230,
238, 253, 274, 281, 301, 352, 354

Королева Наталена 104

Коротич Віталій 172

Короткевич Володимир 354

Корчак-Чепурківський Юрій 480–481

Косарик Дмитро 71

Косів Михайло 264, 309, 534

Костенко Ліна 174, 176, 312–313, 315, 318, 331, 521, 525, 555

Костомаров Микола 364

Костецький Ігор 485, 497

Костюк Григорій 485, 496–498

Котляревський 173, 387, 421

Коцюбинська Ірина 433

- Коцюбинська Михайлина 89, 102, 114, 120, 253–254, 311,
312–314, 316, 330, 358, 460, 503, 534
- Коцюбинський Михайло 23, 26–27, 41, 43–44, 59, 85, 87, 121,
304, 313, 353, 355, 359, 381–383, 386–399, 401–402, 404–
405, 407, 410, 415–416, 418, 420, 423–427, 431–433, 436–
438, 440–450, 452–454, 457–458, 460–461, 489, 496, 564
- Коцюбинський Хома 433
- Коцюбинський Юлій 382
- Кочетов В. 115–116, 336
- Кочур Григорій 89, 101–102, 105, 107, 126, 148, 158–162, 269,
274, 316, 319, 330, 527, 550
- Кошелівець Іван 313
- Кошиць Олександр 27, 212, 352–353
- Кравченко І. 70, 358
- Крамер Стенлі 107
- Красівський Зеновій 28, 57, 101, 135, 149–151, 216, 355, 502–
503, 517, 530, 560
- Красінський З. 17
- Крат А. 199
- Крег Гордон 179
- Крекотні 257, 265, 268, 314
- Кремлічка Рудольф 317, 319
- Кримський Агатангел 18, 62–63, 354, 421
- Кричевський Василь 393
- Крутікова Ніна 276, 313
- Крушельницька Марія 107
- Крушельницька Соломія 221
- Кузьменко В. 185, 235, 358
- Кузякіна Наталя 202, 332, 354
- Куліш Микола 198–200, 202, 211, 353, 485, 487–489, 494, 496
- Куліш Олександра – див. Барвінок, Ганна
- Куліш Пантелеймон 21, 24–25, 27, 29–33, 39, 48, 50–52, 58, 84,
87, 192, 354, 357, 359–360, 365, 371, 376, 500
- Курбас Лесь 141, 179, 309
- Куримський Андрій 113, 251, 253, 311, 313–315
- Кухаренко Яків 23–24, 85, 197, 365, 371–372, 375–376, 378
- Кухарський Г. 38, 358
- Лавріненко Юрій 497
- Лазаревський М. 46, 85, 365, 367, 371, 377–378
- Лазаревський Ф. 364, 377
- Леонтович Вол. 381, 384, 394, 428–429
- Лепкий Богдан 368, 384, 425
- Лермонтов 73–74, 373

- Лизогуб Андрій 371, 373, 377, 379
Лица Іван 27, 384, 421
Лисенко Микола 26, 58, 354, 359, 449, 469
Лисогорський Ондра 315
Лишак Груня 330
Лівницька-Холодна Наталя 20, 65, 84, 88–89, 91, 199, 230
Лісовська Зоя 476
Ліфшиць М. 520–521
Логвин Григорій 250–251
Лондон Джек 444, 540
Лорка Федеріко Гарсія 105, 279–280, 313, 527
Лотман Юрій 184, 354
Лотоцький Василь 397–398, 422
Лукаш Микола 105, 279–280, 313, 527
Лур'є Євгенія 208
Луцилій 15, 178
Луцький Юрій 26, 30, 39, 55, 100, 150, 162–166, 170, 198, 231,
235, 352, 354, 370, 479, 484
Любченко Аркадій 37, 198–199, 211, 231, 352, 484, 487–488,
490, 492–495, 497–498, 565
Ляхова Жанна 358
- Мазепа 48, 426, 486
Мамайсур Борис 106
Майфет Григорій 485
Макаров Анатолій 443, 521
Маковей Осип 49, 63–64, 384, 419, 421
Максимович Марія 367, 380
Максимович Михайло 24, 27, 46, 367, 373
Максимчук Святослав 309
Маланюк Євген 33, 60, 65, 88, 133, 199, 230, 485, 496–498
Малишко Андрій 298, 319, 330
Мандельштам Осип 148, 190
Малл Томас 539, 550
Маре Жан 144
Маринович Мирослав 102, 136, 354
Маркевич А. 46
Маркес Габріель Гарсія 169, 539
Марченко Валерій 28, 100, 135–138, 140–141, 143, 146–147,
150, 153–154, 156, 158, 168, 175, 354, 479, 502, 511–512,
529, 532, 544, 556, 560–561
Маслова А. І. 314
Махновець Леонід 314
Маценко Павло 27, 212

Мацієвич Левко 396
Меженко Юр 316–317
Мекк Надія фон 17, 31, 44–45, 192, 203, 206, 356, 483
Менандр 196
Микола I 320
Миколайчук Іван 255
Милорадовичівна Леся 21, 29, 50
Мишанич Олекса 314
Мілютенко Євген 265
Мірошніченко Лариса 23, 359
Мнячко Ладіслав 317, 319
Мовчан Павло 238
Можасв Борис 169
Мольнар Михайло 317, 319
Морачевський Вацлав 91–93, 192, 218–225
Морачевський Юрій 224–225, 342–351, 355
Морачевські 65, 220
Мороз Валентин 146, 315, 503, 530, 535, 560
Моруа Андре 168
Моршинський Апполінарій 95
Мосендз Леонід 65, 89
Муратов Ігор 166–167
Мурашко Василь 333, 337
Мушинка Микола 122, 125, 558
Мюссе Альфред де 16

Нелепинська Софія 55
Некрасов 74, 81, 358
Немирич Юрій 422
Нечуй-Левицький Іван 27, 59, 85, 173, 526, 550
Нефф Владімір 317, 319
Нитченко Дмитро 27, 33–34, 87, 126, 355, 479
Ніщинський Петро 227, 354
Новицький Михайло 364, 369
Новиченко Леонід 106, 250, 314, 317, 331, 333, 524, 546
Новотни Антонін 249

Одарченко Петро 359
Окунь Стефан 349
Олександр Великий 12
Олександрів Борис 313
Олесь О. 474–478, 564
Ольжич О. 26, 47–48, 97–98, 354–355, 358, 462–464, 466–468
Орест Михайло 113, 126, 277, 312–313, 319, 353

- Орлик Пилип 355, 425
Орлов В. 302, 359
Осипов М. 197, 370, 377, 379, 508
- Павлик Михайло 192
Павличко Дмитро 118, 298, 312, 523
Павличко Соломія 23, 41–43, 48, 59, 359, 436–438, 440, 446–447, 461
Павлишин Марко 33, 235
Панченко Володимир 442
Папарук Лідія 35, 97, 201, 211, 228
Паперно 185
Параджанов Сергій 256, 312, 456, 554
Пастернак Борис 69, 170, 176, 193, 204–208, 355, 357–358, 483
Пахльовська Оксана 359, 443, 450, 452, 461
Пашко Атена 305, 315, 501, 503, 541–542
Пендерецький Кшиштоф 271
Первомайський Леонід 191, 332
Перепадая Анатолій 148
Перс Сен-Жон 319
Петрарка 190, 298
Петрицький Анатоль 107, 248, 414
Петров Віктор 45, 51, 354, 359
Перелигін Микола 424
Печарківська Ганна 55
Пильчиков Дмитро 100, 353
Підмогильний Валер'ян 107, 265
Підпалій Володимир 101, 108, 117, 356
Пікассо 133, 270
Платон 13, 485, 559
Платонов Андрій 170–171, 550
Плахотнюк Микола 509, 517, 533, 541, 546
Плачинда Сергій 527
Плещеев Михайло 16, 364
Пліній Молодший 15
Плужник Євген 181, 265, 270, 312
Плутарх 196
Превер Жак 27, 59, 85, 173, 526, 550
Пушкін 39, 149, 189, 386, 432, 439, 487, 556
- Распутін Валентин 169, 302, 523
Ревуцький Дмитро 369
Рембрандт 374
Репніна Варвара 371, 373, 374–377

- Рильський Максим 316, 359, 464, 488
Римарук Ігор 527
Розов Віктор 144
Роллан Ромен 215, 431
Ронсар 148, 159, 181, 336
Рубчак Богдан 313
Руссо Анрі 12, 82
Рябчук Микола 527
- Саєнко Микола 397
Саєнко Олександр 397
Салтиков-Щедрін 519
Самброс Юрій 127
Самчук Улас 27, 33, 87
Санд Жорж 16, 38
Сапеляк, Степан 532
Сартр 134, 177
Сверстюк Євген 28, 89, 102, 112–113, 118, 136–137, 143, 147,
150, 157, 162–166, 170, 172, 175, 181, 252–253, 258, 272,
301, 309–310, 314–315, 320, 330, 354, 479, 504, 522, 535,
544, 547, 560
Світлична Надія 89, 280, 301, 314, 316, 330, 335, 535
Світличний Іван 28, 104–107, 109, 112–118, 122–123, 125–127,
129, 137, 141–142, 145, 147–149, 154–155, 158–159, 166–
168, 175–176, 181, 237, 247, 253, 270, 272, 280–281, 300, 303,
309–311, 315–317, 323, 333–334, 337, 361, 480, 508, 520, 525,
530, 533–535, 544–547, 549–550, 552, 556–561, 565
Світличні 258, 264, 314–317, 330, 334, 558
Севіньї де 12
Севрук Галина 107, 298
Селянська Віра – див. Вовк, Віра 473, 475, 477
Сембратович Роман 422
Семенко Михайль 486
Сенека 15, 178
Сент-Екзюпері Антуан 134, 147, 256
Сенченко Іван 526
Сивокінь Григорій 311
Симиренко Василь 428
Симоненко Василь 107, 112, 238, 255–257, 263, 315, 330–331,
519, 527, 546–547, 559
Синиця Григорій 132–133
Сікейрос 132, 134
Сільман Т. 161
Сімович Василь 423

- Скварчинська Стефанія 186, 234
Сковорода Григорій 46, 83, 102, 105, 118, 194, 202, 237, 303, 355
Скорупська Марта 189
Скрипник Марія 284, 314
Славінський Максим 95
Сметана 257
Собачко-Шостак 133
Сокульський Іван 28, 100, 502, 525, 537, 543
Соловей Оксана 20, 359
Сосюра Володимир 317
Сошенко Іван 261
Срезневський Ізмаїл 27, 373
Старицька-Черняхівська Людмила 384, 388, 421
Стерн 16
Стефаник Василь 9, 25, 28, 40, 59, 64, 66, 83, 90–93, 102, 171, 192, 203, 209, 217, 219, 221–225, 227, 237, 282, 306–307, 316, 354–355, 357, 358, 384, 386, 414, 445, 469–472, 537
Стефанович Олекса 159
Стешенко Ірина 275
Стриндберг 450
Ступак Ярослав 115, 181, 238, 244, 246, 251, 253
Стус Василь 21, 28, 40, 56, 60, 66–68, 85, 87, 100, 105–107, 113, 117–119, 125–128, 134–135, 137–138, 141, 145, 147, 154–162, 168, 170, 172–174, 176, 178, 180–182, 190, 216, 253, 279, 300, 310–311, 313, 316, 355, 358, 479, 483, 504, 508–509, 511, 513–514, 519, 525–527, 529, 533, 536–537, 544–545, 559–560, 562
Судовщикова Олександра 95
Суровцова Надія 26, 479–481, 483, 534, 563
Сю Ежен 374
- Танюк Лесь 102, 106–107, 109, 115, 118, 142, 255, 275, 545–546, 553, 555
Таранушенко Степан 71, 75, 78–81
Тарнавський Юрій 313, 413
Тарновський Василь 366, 381
Тарновський Григорій 365, 372, 375, 377
Тарновські 366
Теліга Олена 20, 33, 65, 84, 88–89, 91, 479, 483
Темницька Софія 225
Тетмайер К. 391
Тен Борис 20, 359
Тенета Борис 34

- Теокріт 196
Тельнюк Станіслав 390
Терещенко 275, 313, 448, 459
Тесленко Архип 209–210, 356, 526
Тименко Григорій 238
Тичина Павло 35, 76–77, 82, 97, 161, 201, 211, 228, 246, 315,
330, 352, 356, 395, 485, 487, 489, 491, 494–495
Толстой Лев 81, 171, 372, 375, 377, 426, 431
Томан Йозеф 105, 275, 293, 313
Тувім Юліан 316
Тулуз-Лотрек 270
Турбін В. 185
Тургенєв 168, 427
Тютюнник Григір 105, 174, 238, 332, 523, 526–527
- Українка Леся 23, 25, 28, 50, 59–60, 62–64, 66, 90, 93–96, 102,
159, 174, 203, 320, 327, 356, 359, 386, 391, 421, 483, 563
Ускова Агата 372
- Фальківський Дмитро 104
Федоров Іван 318
Фламаріон 396
Флобер 356
Фолкнер 169, 524, 550
Франко Іван 18, 25, 27, 48, 54, 59, 61–62, 87, 95, 149, 165, 174,
189, 255, 356–357, 360, 384, 386, 404–407, 418, 421, 452,
525, 540, 551
Франко Зіновія 272, 314, 535
Фрейова Ярина 304, 313
- Хвильовий Микола 198, 211–212, 252, 485, 487–490, 492–493,
495–496, 498, 526, 534
Хейфец Михайло 508, 529
Хмельницький Богдан 260, 377
Хоткевич Гнат 384, 387, 403, 421
Хуцієв М. 107
- Цвейг Стефан 258
Цветаєва Марина 9, 66, 68–69, 148, 170–172, 176, 193, 204–208,
221, 357, 483, 552
Ціцерон 12, 15
- Чайковський Андрій 381, 410–412
Чайковський П. І. 17, 31, 44–45, 189, 192, 203, 206, 257, 411–412

- Чалий, Михайло 366
Чернова Олена 26, 52, 230, 338, 252, 491
Чернявський М. 421–422
Честерфілд 12, 86
Чивіліхін В. 528
Чикаленко Євген 381, 384, 418, 427, 429
Чехов 39, 97, 358–359, 391
Чорновіл Вячеслав 253, 334, 500–501, 503–504, 521, 523–525,
527, 533–534, 541, 545, 567
Чорновіл Валентина 158, 541–542
Чуб Дмитро – див. Нитченко Дмитро 353
- Шабліовський Євген 312
Шагал Марк 252
Шаляпін Федір 448, 459
Шатобріан 46
Швейцер Альберт 178
Шевченко 19, 24, 30, 55, 66, 75, 77, 165, 173–174, 197, 260–263,
295, 311, 356, 359, 363–376, 378–380, 389, 426, 485, 507,
564
Шевчук Валерій 28, 89, 102, 104–105, 148, 270, 303, 382,
523–524
Шекспір 46, 298, 373, 546
Шентицький Андрій 192, 354
Шерех-Шевельов Юрій 22, 25, 32–33, 52, 60, 83, 199, 235,
360, 485, 496–497, 500, 554
Шіншкова Ружена 315, 353
Шлегель Фрідріх 17
Шопен 38, 358, 482
Шостакович Дмитро 28, 257
Штернберг Микола 371
Штраус Ріхард 257
Штуль Олег 47, 466
Шукшин Василь 35, 169, 174
- Щербак Юрій 104, 172, 175
- Яворівський Володимир 17
Яновська Любов 384, 389
Яновський Юрій 198, 231–232, 252, 485, 488, 491, 493, 526
Ярошенко Василь 323
Ярошенко Володимир 34

Науково-популярне видання

Серія «Бібліотека Шевченківського комітету»

КОЦЮБИНСЬКА Михайлина Хомівна

ЛИСТИ І ЛЮДИ

*Роздуми про
епістолярну творчість*

Видавці: Костянтин Сігов, Леонід Фінберг

Підготовка текстів та комп'ютерне макетування: Леся Іванченко

Технічна редакція: Вадим Залевський, Юрій Кореняк

Коректура: Наталя Буханевич

Художнє оформлення: Ілля Першин

Адреса видавництва:

04076, Київ, вул. Волоська, 8/5

тел./факс. (044) 425-60-20

E-mail: franc@ukma.kiev.ua

www.duh-i-litera.kiev.ua

Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і
розповсюджувачів видавничої продукції,
серія ДК № 224 від 19.10.2000 р.

Підписано до друку 27.10.09.

Формат 84x108 ¹/₃₂

Гарнітура PetersburgС

Папір офсетний

Друк офсетний

Ум. друк. арк. 30,66

Обл.-вид. арк. 26,17

Наклад 5000 прим. Зам. № 9-5088

Віддруковано у ВАТ "Видавництво "Зоря",

м. Дніпропетровськ, вул. Журналістів, 7

тел. для довідок (0562) 31-17-59, (0562) 35-56-84.

Свідоцтво про внесення до державного реєстру
ДК №931 від 24.05.2002 р.

Коцюбинська М.Х.

К75 Листи і люди: роздуми про епістолярну творчість / Михайлина Коцюбинська. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. – с. 584: портр. – (Бібліотека Шевченківського комітету).

ISBN 978-966-378-129-7

У книзі розглянуто лист як специфічний вид словесної творчості, його стилістику і поліфункціональність – від здійснення комунікативних завдань до самоцінних виявів людського духу, висвітлено долю і значення української мистецької епістолярної спадщини. Представлено також низку статей про епістолярій українських псьменників та громадських діячів (Т.Шевченка, М.Коцюбинського, В.Стуса, В.Чорновола та ін.), про різні епізоди їхніх епістолярних взаємин. Вони органічно вписуються в інтерес до художньої документалістики, що дедалі зростає...

ББК 83.34УКР